

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
XXIX-XXXI 1996-1998 ΑΘΗΝΑΙ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XXIX-XXXI (1996-1998)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ (ΑΑΑ)

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΚΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΡΟΥΛΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: DAVID HARDY
ΓΑΛΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: ΠΑΟΛΑ ΣΤΑΡΑΚΗ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

Εικόνα εξωφύλλου: Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας

MINISTRY OF CULTURE
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND

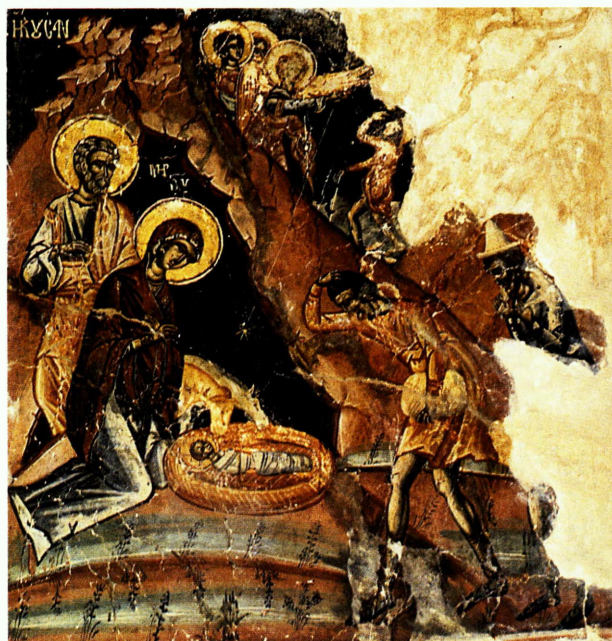
ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY (ΑΑΑ)

GENERAL EDITOR: EVANGELIA KYPREOU
TEXTUAL EDITING: MARIA KAZAKOU
ART EDITOR: ROULA YANNOULAKI
SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY: DAVID HARDY
INTO FRENCH BY: PAOLA STARAKI
PRINTED BY: E. BOULOUKOS - A. LOGOTHETIS

Cover plate: Pottery kiln K3 at Philotas, Florina

© 2000: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE)
Panepistimiou 57, 105 64 Athens
www.tap.culture.gr

ISSN 0004-6604

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο: α) Η Επίσκεψη (BM 2417). β) Ο Ευαγγελισμός και η Προσκύνηση των Πομένων (BM 2410).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Ειδήσεις από τη βόρεια νεκρό- πολη της αρχαίας Κέρκυρας	11-33
Summary	33-34
ΑΛΚ. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Πορträίτο του Πολυδεύκη στο Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων	35-43
Summary	44
Α. ΠΕΤΚΟΣ, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Σφηγιά Ημαθίας	45-50
Summary	50
Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ-ΒΓΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ανασκαφικές «μαρτυρίες» του σεισμού του 552 μ.Χ. στην Πάτρα	51-56
Summary	56
Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Σωστική ανασκαφή στην «Αγία Ειρήνη» Λιμένος Θάσου	57-65
Summary	66
Δ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ - Α.Ι. ΚΑΡΛΑΣΗ, Η ανασκαφή του βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου στο Ματσούκι Αιτωλοακαρνανίας	67-75
Summary	76

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Α. ΣΑΜΨΩΝ, Τρεις νέες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην Εύβοια: Νέα δεδομένα για την προϊστορία του Αιγαίου	79-94
Summary	94
Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ, Προκαταρκτικά συμπεράσματα της γεωλογίας στα σπήλαια Α' και Β' Κουβελείκη Λακωνίας. Η συμβολή τους στην αρχαιολογική ερμηνεία της ανασκαφής	95-111
Summary	111-112
Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ, Ασώματος Ρόδου, μια θέση της πρώιμης επο- χής του Χαλκού στην περιοχή της αρχαίας Ιαλυσίας: τα ζωοαρχαι- ολογικά κατάλοιπα (ανασκαφικές περιόδου: 1986, 1989, 1991)	113-123
Summary	124

P.J. MUENZER, What the “Throne-and-Sceptre Sign” of Linear B really means	125-126
M. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Τρεις μελανόμορφες λήκυθοι από τα Χατζείκα Πατρών	127-133
Summary	134
I. ΑΝΔΡΕΟΥ, Άρτεμις Παφρακία	135-145
Summary	146
A. ΣΙΜΩΣΙ, Καλός Λιμένας (Τσαμούρ Λιμάνι). Ο πολεμικός ναύσταθμος της αρχαίας Αντίσσης	147-156
Summary	156
M. ΞΑΓΟΡΑΡΗ-ΓΚΛΑΪΣΝΕΡ, Επιτάφιος λόγος	157-161
Summary	162
ΕΥΑΓΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Αρχαία περίφραξη μεταλλευτικού φρέατος στην Αγία Τριάδα της Λαυρεωτικής	163-173
Summary	174
ΣΤ. ΣΤΕΙΡΟΣ, Ελίκη και Βούρα: Ο μύθος και οι διαστάσεις της φυσικής καταστροφής	175-186
Summary	187-188
Κ. ΜΟΣΧΑΚΗΣ, Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας	189-199
Summary	200
A. KANKELEIT, Antike Wettkampfvorstellungen im Spiegel römischer Mosaiken aus Griechenland	201-206
Γ. ΚΑΚΑΒΑΣ, Το παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου στο κελί του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές του Αγίου Όρους	207-215
Summary	216
A. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ, Ο κύκλος του Ακαθίστου Ύμνου από τον κατεστραμμένο ναό της Παναγίας στους Δελφούς	217-229
Summary	230
Γ. ΣΤΑΪΚΟΠΟΥΛΟΣ, Συντήρηση ισπανικής πιστόλας	231-237
Summary	238

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΓΑΡΥΦΑΛΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

Η βόρεια νεκρόπολη της αρχαίας Κέρκυρας άρχισε να γίνεται γνωστή από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, όταν επί αγγλοκρατίας, κατά το έτος 1843 και κατά τις εργασίες κατεδάφισης των ενετικών οχυρώσεων πάνω και κάτω από το λόφο του Σωτήρα αποκαλύφθηκε το γνωστό κυκλικό ταφικό μνημείο του Μενεκράτη, στη συνοικία της Γαρίτσας¹. Η συνοικία, της οποίας το δυτικό τμήμα καλύπτει σήμερα την αρχαία νεκρόπολη, εκτείνεται κάτω από τη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου του Σωτήρα και κατά μήκος της ακτογραμμής στα βόρεια του πολεμικού λιμανιού, του γνωστού ως λιμανιού του Αλκινόου (εικ. 1).

Κατά τη διάρκεια του αιώνα μας και κυρίως τα τελευταία χρόνια, οπότε άρχισε να επεκτείνεται η σύγχρονη πόλη με την κατασκευή πολυκατοικιών και να γίνονται έργα υποδομής (οδοποιία-αποχέτευση), πλήθυναν οι ευκαιρίες για σωστικές ανασκαφικές επεμβάσεις. Έτσι είμαστε πλέον σε θέση να γνωρίζουμε ότι η αρχαία νεκρόπολη ήταν εκτεταμένη με χρονολογική συνέχεια από τον 7ο αιώνα μέχρι και τα ελληνοιστικά χρόνια.

Σύντομη ανασκαφική έρευνα διεξήχθη το καλοκαίρι του 1992 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Μπούα, που βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Κύπρου και 3ης παρόδου Αλκινόου². Αφορμή για την ανάληψη της έρευνας έδωσε η ανεύρεση τμήματος λιθόκτιστου ταφικού περιβόλου στο διπλα-

νό προς Β. οικόπεδο κατά το έτος 1991 και η διαπίστωση της συνέχισής του εντός του υπό έρευνα οικοπέδου³.

Η ανασκαφή, που έγινε σε έκταση 8,20×8,70 μ. χωρίστηκε σε τέσσερις τομές, 3×3 μ. έκαστη, και παρόλο που αποκάλυψε μικρό μόνον τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, η ποικιλία των ταφών, η διάταξή τους και η μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης του χώρου ήταν στοιχεία, που μαζί με το γεγονός της αποκάλυψης των ταφικών περιβόλων, επεσήμαναν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της έρευνας (εικ. 2).

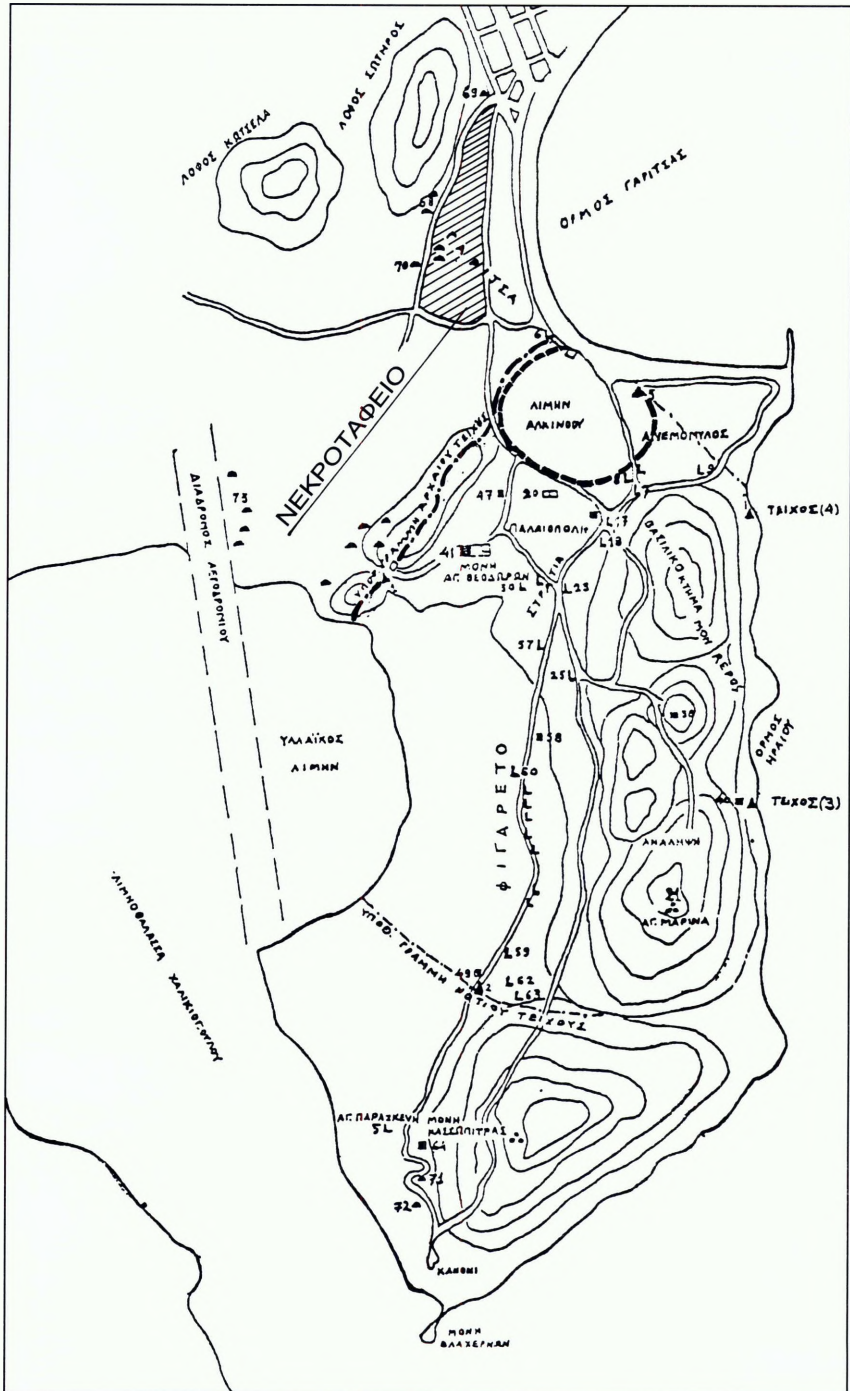
Η επίχωση μέχρι το βάθος των 1,50 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Κύπρου περιείχε όστρακα των νεότερων χρόνων. Σε βάθος 1,38 μ. αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ενετικών τοίχων, των Τ3 και Τ7, που γωνιάζουν και είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς λίθους και τμήματα κεράμων (εικ. 2).

Μέσα στην επίχωση διάσπαρτα βρέθηκαν τα παρακάτω αντικείμενα:

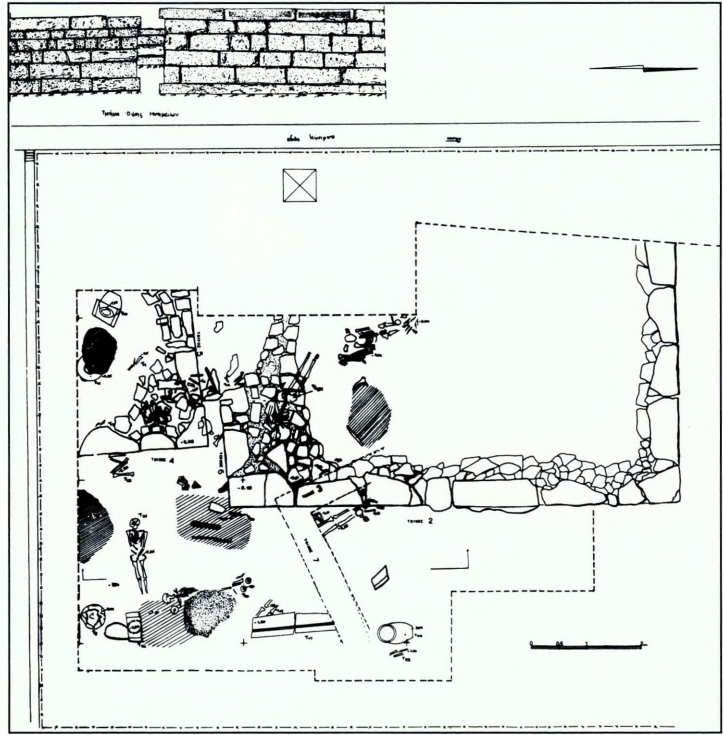
¹ Ένα δεύτερο νεκροταφείο της ίδιας περιόδου εκτεινόταν στους πρόποδες των λόφων της Αγίας Ελένης Καναλιών, Δ. του Υλλαϊκού λιμένος. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 341.

² Σύντομη αναφορά της έρευνας, βλ. ό.π., σ. 340-342.

³ Κ. Πρόξα-Αλεξανδρή, ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 261 κ.ε.

Εικ. 1. Χάρτης της Χερσονήσου, όπου η αρχαία πόλη της Κέρκυρας.

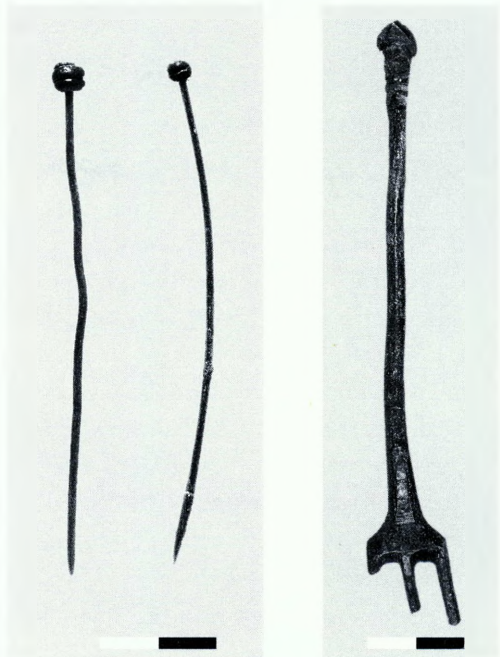

Εικ. 2. Κέρκυρα, Γαρίτσα. Οικ. Ι. Μπούα. Κάτοψη της ανασκαφής των ταφικών μνημείων και τομή ύψους αυτών.

1) Χάλκινη περόνη (ΑΕ 17.162), μήκ. 0,064 μ. Το στέλεχος κυκλικής διατομής απολήγει κάτω σε αιχμή και πάνω η περιέλιξη του συρμάτινου ελάσματος σχηματίζει σφαιρική κεφαλή (εικ. 3).

2) Χάλκινη περόνη (ΑΕ 17.163), μήκ. 0,061 μ., όμοια με την προηγούμενη (εικ. 3).

3) Χάλκινο τριχαιλωτό αντικείμενο (πηρούνι) (ΑΕ 17.175), μήκ. 0,11 μ., του οποίου το στέλεχος απολήγει πάνω σε συνοπτικά αποδοσμένη ανθρώπινη κεφαλή, που φέρει τριγωνικό πύλο. Κάτω δημιουργούνται τρία δόντια (εικ. 4).

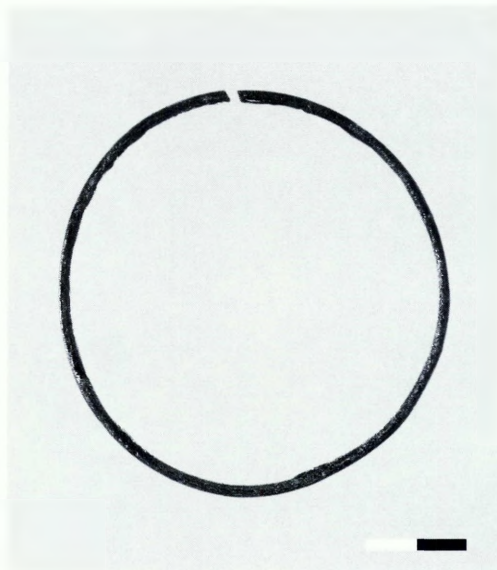

Εικ. 3. Οι χάλκινες περόνες ΑΕ 17.162, 17.163.

Εικ. 4. Το χάλκινο τριχαιλωτό αντικείμενο ΑΕ 17.175.

Εικ. 5. Το γυάλινο μυροδοχείο AE 17.172.

Εικ. 6. Το χάλκινο βραχιόλι AE 17.165.

4) Μικρογραφικό γυάλινο μυροδοχείο (AE 17.172). Είναι ελλiptές στη βάση και το λαιμό. Σωζ. ύψ. 0,039, μέγ. πλ. 0,026 μ. (εικ. 5).

5) Μικρογραφικό γυάλινο μυροδοχείο (AE 17.173). Όμοιο με το προηγούμενο. Σωζ. ύψ. 0,04 μ. Χρονολογούνται και τα δύο στον 4ο αι. μ.Χ.⁴.

6) Χάλκινο βραχιόλι (AE 17.165) με στέλεχος κυλινδρικής διατομής. Απλή εγχάραιξη διατρέχει το στέλεχος κατά μήκος. Διάμ. 0,056, πάχ. στελέχους 0,003 μ. (εικ. 6).

Διάσπαρτοι στο χώρο αποκαλύφθηκαν συνολικά τριάντα τάφοι. Στο στρώμα, πάχ. 0,70, βάθ. 1,60-2,30 μ., ήτοι στην επίχωση που καλύπτει τους ταφικούς περιβόλους (που αποκαλύφθηκαν βαθύτερα), βρέθηκαν κατάγειοι ενταφιασμοί, κεραμοσκεπείς τάφοι και εγχυτρισμοί. Οι ταφές αυτές, που είναι πυκνότερες στο χώρο, χρονολογούνται στα κλασικά και στα ελληνιστικά χρόνια.

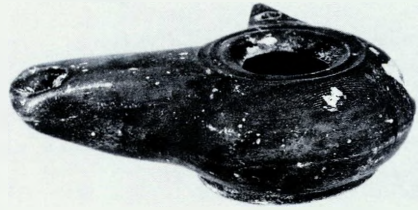
Τάφος 1. Εντοπίστηκε σε βάθος 1,65 μ. κοντά στη δυτική παρειά της τομής E2. Ήταν

απλός κατάγειος ενταφιασμός, αναμοχλευμένος. Λείπει το κρανίο του νεκρού. Ο προσανατολισμός του νεκρού είναι από ΝΑ. προς ΒΔ. Γύρω του βρέθηκαν διάσπαρτα όστρακα ακόσμητων αγγείων.

Τάφος 2. Βρέθηκε στο κέντρο περίπου της τομής E2, Α. του τάφου 1 και σε βάθος 1,85 μ. Ήταν κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος. Διαστ. 0,54×1,55 μ. Διασώθηκαν τεμάχια μόνον από τις πήλινες πλάκες των πλευρών. Από το σκελετό διασώθηκε το κρανίο στη νότια πλευρά και το μηριαίο οστούν. Προσανατολισμός τάφου από ΒΔ. προς ΝΑ. Στα Ν. της ταφής και σε ακτίνα 0,30 μ. περίπου παρατηρούνται ίχνη καύσεων. Δίπλα στο νεκρό είχαν τοποθετηθεί πήλινο λυχνάρι και μυροδοχείο.

⁴ *The Constable - Maxwell Collection of Ancient Glass*, London 1979, σ. 124, αριθ. 217.

1) Ακέραιο μονόμυξο λυχνάρι (ΑΕ 17.142) (εικ. 7). Φέρει μικροαποκρούσεις στο δίσκο. Ο πηλός καστανός (7.5 YR pink 7/4), καλύπτεται από μελανό στιλπνό γάνωμα, απολεπισμένο κατά τόπους. Η βάση του ελαφρά υπόκοιλη από κάτω, είναι δακτυλιόσχημη, ο μυκτήρας μακρὺς με καμπυλόγραμμη απόληξη. Υπάρχει πλαστικό ωτίο στη μία πλευρά του δίσκου. Η οπή πλήρωσης πλασιώνεται από αβαθή ομόκεντρη αυλάκωση. Είναι αττικής προέλευσης και χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁵. Ύψ. 0,026, μήκ. 0,094 μ.

Εικ. 7. Το μελαμβαφές λυχνάρι ΑΕ 17.142.

2) Ακέραιο μυροδοχείο (ΑΕ 17.143) (εικ. 8). Σώμα ευρύ στην κοιλιά με στενό, ψηλό λαιμό και πλαστικό λοξότμητο δακτύλιο στα χείλη. Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος (5YR yellowish red 5/6). Ολόκληρο το σώμα πλην τμήματος πάνω από τη βάση καλύπτεται με μελανό γάνωμα. Ύψ. 0,136, διάμ. κοιλιάς 0,054 μ. Χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.⁶.

Εικ. 8. Το μυροδοχείο ΑΕ 17.143.

Τάφος 3. Βρέθηκε μέσα στην τομή Δ2 και σε βάθος 1,80 μ. Πρόκειται για κατάγειο ενταφιασμό με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Διασώζονται μόνον οι μηροί και η κνήμη του νεκρού. Ήταν ακτέριστος. Διαστ. 1,30×1,60 μ.

Τάφος 4. Βρέθηκε και αυτός μέσα στην τομή Δ2, σε απόσταση 0,30 μ., πλησίον και Α. της ταφής 3. Είναι απλός ενταφιασμός, με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Στη νότια πλευρά του περιορίζεται από όρθια

⁵ I. Scheibler, *Griechische Lampen, Kerameikos* XL, Berlin 1976, σ. 26 κ.ε. G.R. Davidson, *Small Objects from the Pnyx, Hesperia* Suppl. VII, 1943, τύπος VII, σ. 54, εικ. 22. O. Bronner, *Terracotta Lamps, Isthmia* III, Princeton 1977, τύπος VIID, σ. 17, αριθ. 126, πίν. 3 και εικ. 17.

⁶ Cl. Vatin, *Médéon de Phocide*, V, 1976, αριθ. 75.9-

75.12, εικ. 115-116 και αριθ. 115.4, εικ. 123-124. M. Bucovala, *Necropole ellenistica la Tomis*, Constanza 1967, σ. 127, εικ. 77d. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξενοί θαλαμωτοί τάφοι Πέλλας*, Αθήνα 1994, σ. 107, αριθ. 7, πίν. 76. Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσου, *Ελληνιστικοί λαξενοί τάφοι Βερούας*, Αθήνα 1980, σ. 97, αριθ. Π 2159, πίν. 65.

τοποθετημένη κέραμο στέγης. Εισχωρεί εν μέρει κάτω από το νεότερο τοίχο T3. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 5. Βρέθηκε στα Ν. της τομής Δ2 και σε βάθος 1,89 μ. Είναι κατάγειος ενταφιασμός. Ο σκελετός, με το κεφάλι προς Ν., έχει προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Ήταν ακτέριστος. Διαστ. 1,66×0,66 μ.

Τάφος 6. Βρέθηκε στο βόρειο τμήμα της τομής Δ2 και σε βάθος 1,90 μ. Είναι κατάγειος ενταφιασμός και διασώζονται μόνον τα οστά της λεκάνης και των μηρών αναμοχλευμένα. Αμέσως στα Δ. του ίχνη καύσης και στα Α. το κάτω τμήμα οξυπύθμενου αγγείου. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 7. Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της τομής Ε2 και σε βάθος 2,21 μ. Ήταν απλή, κατάγεια ταφή της οποίας διασώζονται μόνον τα οστά της λεκάνης. Ήταν ακτέριστη.

Τάφος 8. Βρέθηκε στο βόρειο τμήμα της τομής Δ2 και σε βάθος 2,03 μ. Ήταν κατάγεια ταφή της οποίας διασώζονται μόνον το κρανίο και ένα οστό. Στα Ν. και σε απόσταση περί τα 0,70 μ. από αυτήν παρατηρείται καύση, διαστ. 0,50×0,35 μ. Ήταν ακτέριστη.

Τάφος 9. Βρέθηκε εντός της τομής Δ2 και Δ. της ταφής 6. Είναι απλός, κατάγειος ενταφιασμός, με το κρανίο προς Ν. και προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Ακτέριστος. Διαστ. 1,40×0,60 μ.

Τάφος 10. Βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Δ2 και σε βάθος 2,08 μ. Είναι κατάγειος ενταφιασμός, με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Διασώζονται μόνον τα οστά, αφού ο νεότερος τοίχος T3 εδράζεται πάνω του. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 12. Βρέθηκε στην τομή Δ2 και είναι απλός ενταφιασμός. Έχει προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Βάθ. 2,20 μ. Διασώζονται μόνον το κρανίο, τοποθετημένο προς Ν., και

τα μηριαία οστά. Ήταν ακτέριστη ταφή.

Τάφος 13. Βρέθηκε στην τομή Δ2 και σε απόσταση 0,47 μ., Ν. της ταφής 12. Διασώζονται τα οστά της λεκάνης, οι μηροί και μία κνήμη. Έχει προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Ήταν ακτέριστος. Διαστ. 0,92×0,35 μ.

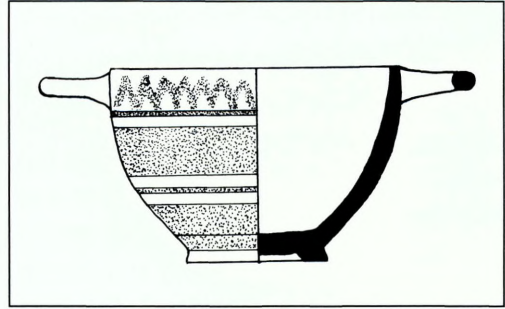
Πάνω από τις ταφές 12, 13 και σε βάθος 2,50 μ. αποκαλύφθηκε ερειπιώνας.

Τάφος 14. Αποκαλύφθηκε στο μάρτυρα των τομών Ε2-Δ2 και σε βάθος 2,15 μ. Βρέθηκε μόνον το κρανίο. Η ταφή ήταν αναμοχλευμένη και ακτέριστη.

Τάφος 15. Βρέθηκε στην ανατολική πλευρά της τομής Ε3. Σε βάθος 1,98 μ. φάνηκε το κρανίο του νεκρού. Τα υπόλοιπα οστά δεν διασώζονται. Πρόκειται για εγχυτρισμό. Στα Ν. του κρανίου βρέθηκαν δύο διαλυμένα, λόγω των υδάτων, πιθόσχημα αγγεία και ένα άλλο στα Α. Το ένα από τα πιθόσχημα αγγεία περιείχε κοτυλίσκη μέσα σε κύπελλο. Στον ίδιο χώρο και σε βάθος 1,94 μ. βρέθηκε σφραγιδολίθος, καθώς και κυλινδρικό οστέινο εξάρτημα.

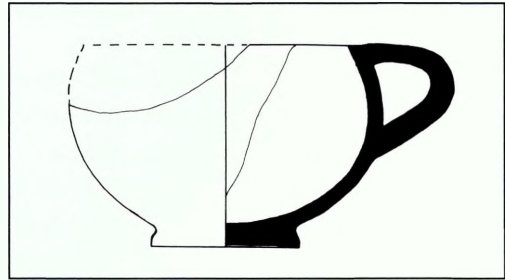
1) Κοτυλίσκη (ΑΕ 17.157) (ε.κ. 9-10). Διασώζεται ακέραια εκτός μικροαποκρούσεων στα χείλη. Ο πηλός είναι κιτρινόφαιος, κορινθιακός (2.5 YR white 8/2). Φέρει καστανόμαυρο γάνωμα στο εσωτερικό της. Η ζώνη των λαβών διακοσμείται με πυκνή ζικζακ γραμμή σε ερυθρωπό χρωματισμό. Ύψ. 0,031, διάμ. χείλους 0,052, διάμ. βάσης 0,028 μ. Η κοτυλίσκη χρονολογείται στα τέλη του βου-αρχές 5ου αι. π.Χ.⁷

⁷ Βλ. H. Payne, *Necrocorinthia*, 1931, σ. 334, αριθ. 1517 (cotylai c). C.W. Blegen - H. Palmer - R.S. Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton 1964, σ. 105, 123, πίν. 40: 285: 1. T.J. Dunbabin, *Perachora II*, 1962, πίν. 35: 253: 1. Ο τύπος αυτός της κοτύλης εξαφανίζεται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

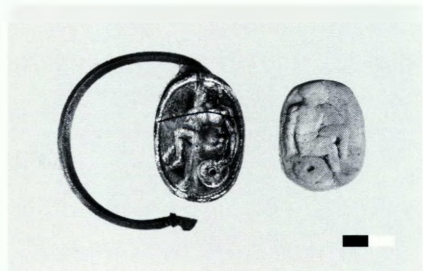
Εικ. 9-10. Η κορινθιακή κοτυλίσκη ΑΕ 17.157.

2) Μόνωτο κύπελλο (ΑΕ 17.158) (εικ. 11). Ελλιπές σε τμήμα του χειλούς και του σώματος. Έχει ημισφαιρικό σώμα και στενεύει αμυδρά στη στεφάνη του χειλούς, η οποία σχηματίζεται ελαφρά κυρτή. Η λαβή είναι κάθετη ταινιωτή. Ο πηλός είναι ανοιχτός καστανός (7.5 YR pink 7/4). Όμοια έχουν ευρεθεί και άλλα στο νεκροταφείο της Κέρκυρας. Ύψ. 0,045, διάμ. στομίου 0,088, διάμ. βάσης 0,04 μ.

Εικ. 11. Το μόνωτο κύπελλο ΑΕ 17.158.

3) Σφραγιστικός δακτύλιος (ΑΕ 17.843) (εικ. 12). Αποτελείται από αργυρό στέλεχος ρομβοειδούς διατομής, που διαγράφει ημικυκλική περιφέρεια, η οποία απολήγει σε διάτρητα άκρα. Η σφενδόνη, ελλειψοειδής από διαφανές κρύσταλλο με ιριδίζουσα πάτινα, φέρει έκτυπη την παράσταση Ηρακλή, καθήμενου πάνω σε λεοντή, όπου στηρίζεται και το ένα του χέρι. Το σώμα αποδίδεται σε στάση 3/4, ενώ το πρόσωπο είναι σε κατατομή προς τα αριστερά. Με το αριστερό χέρι στηρίζεται στο ρόπαλο, τμήμα του οποίου διακρίνεται πίσω από την αντίστοιχη κνήμη. Η σφενδόνη είναι διάτρητη κατά το μήκος της και τη διαπερνά συρμάτινο έλασμα, που στερεώνεται στις άκρες του αργυρού στελέχους. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Εικ. 12. Ο σφραγιστικός δακτύλιος με κρυσταλλική σφενδόνη ΑΕ 17.843.

φο δακτύλιο. Λεπτότερος δακτύλιος σχηματίζεται στο πλατύτερο άκρο του. Ύψ. 0,101, πλ. 0,022-0,027 μ.⁸

4) Κυλινδρικό οστέινο αντικείμενο (ΑΕ 17.164) (εικ. 13-14). Είναι διάτρητο και στενεύει στο ένα άκρο που απολήγει σε ανάγλυ-

⁸ P.G. Gurro, *Oreficeria dalla magna Grecia*, 1993, σ. 40, 49, εικ. 22, σ. 173-175.

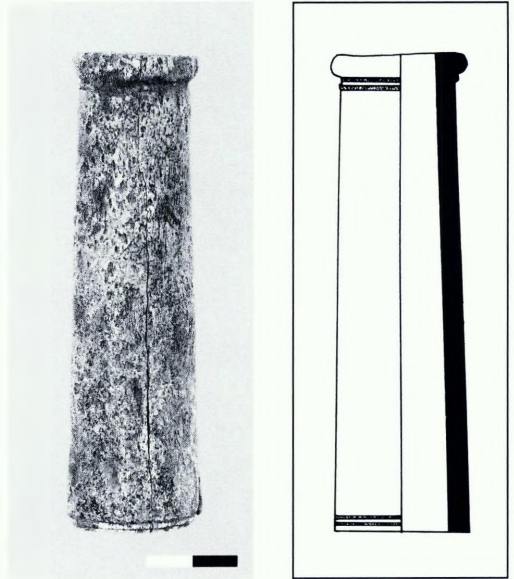
Ο τάφος 15 χρονολογείται πιθανότατα στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 16. Βρέθηκε μέσα στην τομή Δ3 και σε βάθος 1,65 μ. Είναι απλή, κατάγια ταφή με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Ο ενετικός τοίχος T7, που εντοπίστηκε σε βάθος 1,38 μ., πατάει πάνω της και την καταστρέφει. Λείπει το κρανίο, που βρισκόταν στα Ν. Τη νεκρή συνόδευαν δύο μικρά αγγεία, ένα στα δεξιά και ένα στα αριστερά, ένα χάλκινο κάτοπτρο και ένα χάλκινο βραχιόλι, τοποθετημένα όλα στα κάτω άκρα. Διαστ. 1,40×0,60 μ.

1) Χάλκινο βραχιόλι (ΑΕ 17.841) (εικ. 15), με αλληπάλληλα άκρα, που απολήγουν σε σχηματοποιημένες κεφαλές φιδιών με ένθετους οφθαλμούς, που έχουν χαθεί. Ολόκληρο το στέλεχος έφερε έκτυπες στιγμές. Διάμ. 0,07, πλ. στελέχους 0,007, πάχ. 0,004 μ. Όμοια έχουν ευρεθεί στην Όλυνθο⁹ και χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Αποτελείται από δύο τμήματα.

2) Χάλκινο κάτοπτρο με λαβή (ΑΕ 17.840) (εικ. 16-18). Αποτελείται από δύο τμήματα: το δίσκο και τμήμα της λαβής. Ο δίσκος είναι επίπεδος με κάθετο περιχειλίωμα. Στην εξωτερική του επιφάνεια και περιμετρικά κοσμείται με ανάγλυφο κυμάτιο και διπλό, εγγάρακτο πλοχμό. Στο πάχος του φέρει ανάγλυφα ωά.

Η λαβή σε σχήμα Υ σώθηκε αποκολλημένη. Η καμπυλότητά της αντιστοιχεί στην κυρτότητα της επιφάνειας του δίσκου, όπου προσαρτάται. Στα δύο άκρα σχηματίζεται ανθέμιο και έλικα. Στο κέντρο υπάρχει ανθέμιο που προσαρμοζόταν στο πίσω μέρος του δίσκου. Ο τύπος της διακόσμησης του δίσκου αλλά και της λαβής συναντάται στον αργολιδοκορινθιακό κύκλο των μέσων του 5ου αι. π.Χ. και συνήθως ο τύπος του κατόπτρου

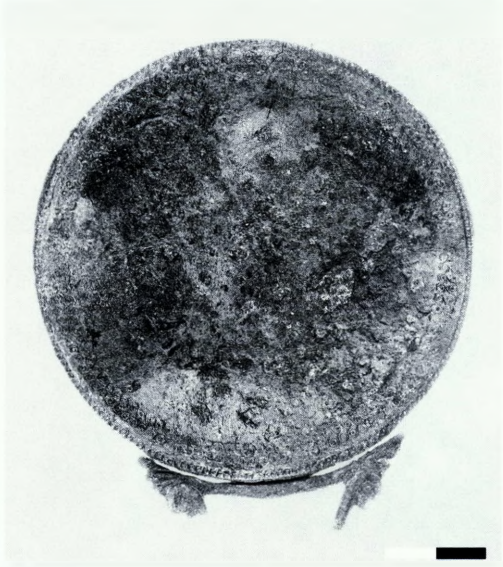

Εικ. 13-14. Το οστέινο κυλινδρικό στέλεχος ΑΕ 17.164.

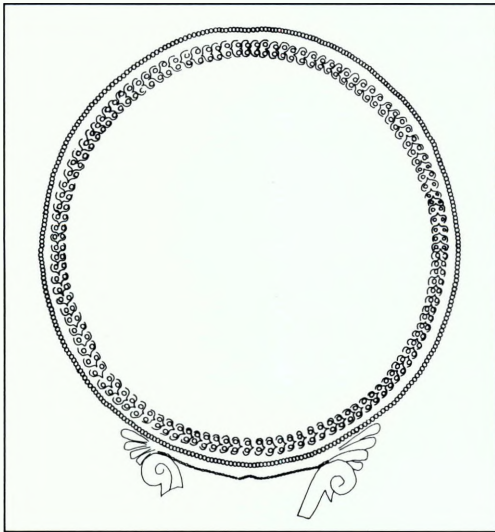

Εικ. 15. Το χάλκινο βραχιόλι ΑΕ 17.841.

⁹ Σίνδος, Κατάλογος της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 1986, σ. 46, αριθ. 60.

Εικ. 16-17. Το χάλκινο κάτοπτρο ΑΕ 17.840.

Εικ. 18. Το χάλκινο κάτοπτρο ΑΕ 17.840.

ανήκει σε αυτούς που έχουν στήριγμα-λαβή καρυάτιδα¹⁰, χωρίς να αποκλείεται και η ύπαρξη οστέινης λαβής.

3) Άστο σκυφίδιο (ΑΕ 17.150) (εικ. 19). Πηλός κίτρινωπός. Το σώμα του είναι ημισφαιρικό με έντονη κλίση των χειλιών προς τα μέσα. Η βάση του είναι δισκοειδής και διακρίνεται αμυδρά. Ολόκληρο το σκυφίδιο καλύπτεται με εξίτηλο, μελανοκάστανο γάνω-

Εικ. 19. Το άστο σκυφίδιο ΑΕ 17.150.

¹⁰ L.O. Keene Cougdon, *Caryatid Mirror of Ancient Greece*, 1981, πίν. 74, αριθ. 84, πίν. 25a. G.M.A. Richter, *The Metropolitan Museum of Art, Etruscan and Roman Bronzes*, New York 1915, σ. 253. P. Oberlander,

μα. Χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.¹¹. Ύψ. 0,033, διάμ. στομίου 0,09 μ.

4) Οξυπύθμενος, μελαμβαφής αμφορίσκος (ΑΕ 17.149) (εικ. 20). Ο πηλός είναι ερυθρωπός (5 YR reddish yellow 6/6). Φέρει διακόσμηση εμπίεσταν ανθεμίων και τεσσάρων σειρών παράλληλων γραμμών από κάτω. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.¹².

Ο τάφος 16 χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 17. Βρέθηκε μέσα στην τομή Δ3, ΝΑ. του τάφου 16 και είναι κεραμοσκεπής. Πάνω του πατούσε ο νεότερος τοίχος Τ7. Έχει προσανατολισμό από Β. προς Ν. και

Εικ. 20. Ο μελαμβαφής μικρογραφικός αμφορέας ΑΕ 17.149.

βρέθηκε σε βάθος 1,61 μ. Διαστ. 1,70×0,65 μ. Οι στρωτήρες κέραμοι που τον αποτελούν έχουν πλάτος 0,53 μ. Ο σκελετός του νεκρού, μήκ. 1,50 μ. σώζεται ακέραιος με το κρανίο προς Ν. και συνοδευόταν από ένα αγγείο.

Ακέραιος, ημίτομος σκύφος (ΑΕ 17.171) (εικ. 21-22). Ο πηλός είναι καθαρός καστανός (7.5 YR pink 8/4) και καλύπτεται από καστανέρυθρο, στυλινό γάνωμα. Το κύπελλο είναι ημισφαιρικό. Κάτω από τα χείλη, εξωτερικά φέρει δύο παράλληλες οριζόντιες αυλακώσεις. Χρονολογείται στον όψιμο 4ο-πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Εσωτερικά στον πυθμένα του φέρει έκτυπη σφραγίδα με τη γραφή μέσα σε ελλειπτικό περίγραμμα ΣΩ-ΤΗΡΙΧΟΥ¹³. Ύψ. 0,068, διάμ. βάσης 0,038, διάμ. στομίου 0,132 μ.

Τάφος 18. Βρέθηκε στην τομή Δ3, σε βάθος 1,79 μ. και έχει προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Βρισκόταν ακριβώς κάτω από την ταφή 16. Διασώζονται τα κάτω άκρα του νεκρού, μέχρι το μέσον της λεκάνης, διότι πάνω του πάτησε και τον κατέστρεψε ο νεό-

Griechische Handspiegel, Hamburg 1967, αριθ. 136, 200, 246. Q. Zuchner, *Griechische Klappspiegel*, Berlin 1942, σ. 131, εικ. 58, 62, 63. E. Vocotopoulou, *Le trésor de vases de bronze de Votonosi*, BCH 99 (1975), σ. 743, εικ. 9. Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum*, II, 1905, πίν. XCVII, αριθ. 1588.

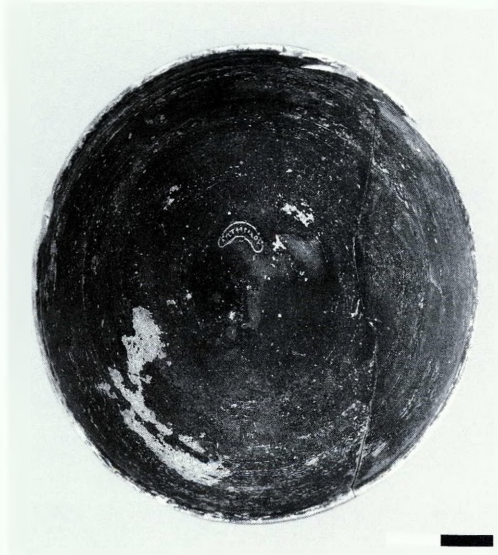
¹¹ B. Sparkes - L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th c. B.C.*, *The Athenian Agora* XII, Princeton 1970, πίν. 33, αριθ. 854, 877.

¹² Η παραγωγή του αρχίζει από το 430 π.Χ. και συνεχίζει μέχρι τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Βλ. *Agora* XII, σ. 317, πίν. 39: 1159. *Corinth* XIII, πίν. 71: 421:3.

¹³ Το σχήμα μιμείται μεταλλικά πρότυπα. Βλ. Στ. Δρούγου, ΑΕ 1988, σ. 77, αριθ. 6, εικ. 2β. R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, *Corinth* VII, III, Princeton 1975, πίν. 17, αριθ. 551.1.

Εικ. 23. Ο μεγαρικός σκύφος ΑΕ 17.168.

Εικ. 21-22. Ο ημίτομος σκύφος ΑΕ 17.171.

τερος τοίχος Γ7. Ήταν απλή κατάγεια ταφή, ακτέριστη.

Τάφος 19. Βρέθηκε μέσα στην τομή Δ3 και αμέσως στα Α. της ταφής 17, η οποία εν μέρει πατάει πάνω της. Διασώζονται μόνο οι κνήμες του νεκρού. Πρόκειται για απλή, ακτέριστη ταφή με προσαναλισμό από ΒΔ. προς ΝΑ.

Τάφος 20. Βρέθηκε σε βάθος 1,91 μ. κάτω από το μάρτυρα των τομών Ε3-Δ3. Ήταν κατάγεια ταφή με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Διασώζονται μόνον τα οστά των μηρών. Υπήρχαν ίχνη πυράς ακριβώς δίπλα από την ταφή. Συνοδευόταν από δύο πήλινα αγγεία.

1) Μεγαρικός σκύφος (ΑΕ 17.168) (εικ. 23). Είναι συγκολλημένος από πολλά τεμάχια. Ο πηλός είναι εύθρυπτος, ανοιχτού καστανού χρώματος (10 YR very pale brown 7/4). Το σώμα είναι ημισφαιρικό και έχει δισκοειδή βάση. Το χείλος είναι ψηλό και στρέφεται προς τα μέσα, φέρει δε έντονη ακμή πάνω από τη διακοσμητική ζώνη. Το κάτω ήμισυ κοσμεύεται με επάλληλες σειρές ανάγλυφων πετάλων λωτού με κεντρική νεύρωση, καμπύλη κορυφή και στρογγυλεμένο περιγράμμα, ακολουθούν δύο ανάγλυφες γραμμές και ζώνη δελφινιών προς τα αριστερά και ακριβώς πάνω της ζώνη από ρόδακες, εναλλασσόμενοι με αντικριστά ανθέμια. Ύψ. 0,101, διάμ. βάσης 0,042, διάμ. χείλους 0,136 μ.

Εικ. 24. Η λάγυνος ΑΕ 17.169.

Τα πέταλα λωτού είναι γνωστά σε σκύφους της Αγοράς και του Κεραμεικού¹⁴ (2ος αι. π.Χ.), όπως και τα δελφίνια¹⁵. Όμοιοι σκύφοι απαντώνται στο Δυρράχιο¹⁶. Οι σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα ελληνιστικής κεραμικής γνωστό σε όλη τη Μεσόγειο από το β' μισό του 3ου έως τον 1ο αι. π.Χ.¹⁷

2) Λάγυνος (ΑΕ 17.169) (εικ. 24), συγκολλημένη από πολλά τεμάχια. Ο πηλός είναι ερυθρωπός (7.5 YR reddish yellow 7/6). Το λευκό επίχρισμα που έφερε έχει απολεπισθεί. Το σώμα του αγγείου είναι αμφικωνικό, ο λαιμός στενός χαμηλός. Ύψ. 0,117, διάμ. βάσης 0,089, διάμ. στομίου 0,032 μ. Χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.¹⁸. Πιθανά εισήχθη από πελοποννησιακό εργαστήριο.

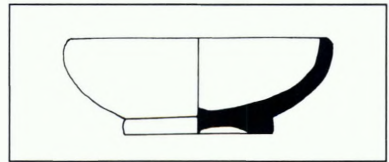
Με βάση τα κτερίσματα ο τάφος 20 χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Τάφος 21. Βρέθηκε στην τομή Ε3 και σε βάθος 2,35 μ. Είναι ακτέριστη, κατάγεια ταφή, με προσανατολισμό από τα Δ. (κεφαλή) προς τα Α. Ο σκελετός διασώζεται ανέριαιος,

Δίπλα στο κρανίο βρέθηκαν μικρά ελάσματα σιδήρου.

Τάφος 22. Βρέθηκε μέσα στην τομή Ε3 και σε βάθος 2,21 μ., στα Δ. της ταφής 21. Διασώζονται μόνον τα άνω άκρα σε αναδίπλωση και το κρανίο. Ήταν απλή κατάγεια ταφή και συνοδευόταν από δύο πήλινα αγγεία.

1) Άωτο σκυφίδιο (ΑΕ 17.155) (εικ. 25-26). Είναι συγκολλημένο. Ο πηλός είναι καστανός (10 YR yellow 7/6) και καλύπτεται

Εικ. 25-26. Το άωτο σκυφίδιο ΑΕ 17.155.

¹⁴ S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Moldmade Bowls, The Athenian Agora XXII*, Princeton 1982, αριθ. 14, 95, 248, 251. Χρονολογούνται στα 225-175 π.Χ. W. Schwabacher, *Hellenistische Reliefkeramik im Kerameikos, AJA* 45 (1941), σ. 220-221, πίν. VIII A, 4-9.

¹⁵ *Agora XXII*, σ. 125.

¹⁶ H. Hidri, *Coupes décorées en reliefs de Dyrrachium, Iliria* 1 (1988), σ. 81. Χρονολογούνται στα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.

¹⁷ S.I. Rotroff, *Athenian Hellenistic Pottery: Towards a Firmer Chronology, Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988, 1990*, σ. 177.

¹⁸ Ν. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, *AJ* 38 (1983): Μελέτες, σ. 37 κ.ε.

ολόκληρο με ερυθρωπό γάνωμα, που έχει απολεπισθεί. Με βάση το σχήμα και τις αναλογίες του χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.¹⁹. Διάμ. βάσης 0,033, διάμ. στομίου 0,061 μ.

2) Μικρογραφική υδρία (ΑΕ 17.154) (εικ. 27-28), της οποίας λείπει τμήμα του λαιμού και το στόμιο. Ο πηλός είναι ερυθρωπός (7.5 YR reddish yellow 7/6), το επί-

Εικ. 27-28. Η μικρογραφική υδρία ΑΕ 17.154.

χρισμα εξίτηλο. Η δισκοειδής βάση στηρίζει πλατύ και κυλινδρικό πόδι. Το σώμα, που ανοίγει από το πόδι προς τους πλατείς ώμους, σχηματίζει έντονη γωνιώση στο πλατύτερο σημείο του. Δύο υποτυπώδεις τοξωτές λαβές διασώζονται αμέσως κάτω από τους ώμους. Ύψ. 0,086, διάμ. κοιλάδας 0,064 μ. Χρονολογείται μέσα στον 4ο αι. π.Χ.²⁰.

Παρόμοιες υδρίσκες παρασκευάζονται μαζικά, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως δοχεία προσφορών και σπανίως φέρουν στίλβωση. Άλλες τέσσερις όμοιες, αποσπασματικά σωζόμενες, έχουν συλλεγεί από τον ανασκαφέντα χώρο και ευρέθησαν διάσπαρτες σε βάθη από 1,9-2,36 μ. (εικ. 29-30).

Επομένως, ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 23. Βρέθηκε στη διαπλάτυνση κατά 0,30 μ. προς Α. της τομής Δ3 και σε βάθος 1,60 μ. Διασώζονται το κρανίο διαλυμένο και ελάχιστα οστά. Πρόκειται για εγχυτρισμό, καθώς από βάθος 1,80 μ. κάτω από τα οστά συλλέχθηκαν τα όστρακα πιθόσχημου, οξυπύθμενου αγγείου, κατεστραμμένου. Διάμ. βάσης 0,075, ύψ. βάσης 0,05 μ.

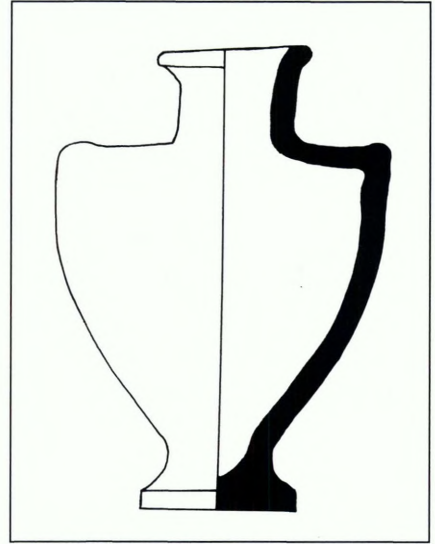
Κάτω από το στρώμα αυτό των ταφών των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, μέσα στην τομή Δ2 και σε βάθος 2,13 μ. φάνηκε η επάνω επιφάνεια του τοίχου Τ2 (εικ. 2). Πρόκειται για την προς Ν. συνέχεια του μακρού, ανατολικού τοίχου του ταφικού περιβόλου, που είχε αποκαλυφθεί το έτος 1991, εντός του διπλανού οικοπέδου, ιδιοκτησίας Μπα-

¹⁹ *Corinth* VIII, III, σ. 31, αριθ. 23, πίν. 2.43.

²⁰ O. Broneer, *Excavations at Isthmia 1954-1955*, *Hesperia* XXIV (1955), σ. 134, πίν. 52c.

Εικ. 29-30. Η μικρογραφική υδρία ΑΕ 17.147.

λή. Ο T2 είναι κατασκευασμένος από λιθοπλίνθους σε τέσσερις σειρές δόμων και έχει δουλεμένο μόνον το εξωτερικό μέτωπό του. Οι αρμοί δεν είναι όλοι κάθετοι και η τοιχοδομία ακολουθεί το ψευδοϊσόδομο σύστημα (εικ. 31). Το συνολικό ύψος του τοίχου είναι 1,52 μ. συμπεριλαμβανομένης της κρηπίδας, ύψ. 0,20, και της επίστεψης 0,22 μ. Κάθετα στον τοίχο T2 αποκαλύφθηκε το νότιο σκέλος του ταφικού περιβόλου. Είναι ο τοίχος T6, μήκ. 2 μ., ενώ ο τοίχος T1, το βόρειο σκέλος του πιδόσημου περιβόλου, έχει μήκος 4,80 μ. Ο τοίχος T6 στη δυτικότερη απόληξή του κάμπτεται προς Ν. με τοιχάριο, μήκ. 0,30 μ., και ακουμπά στον παράλληλό του τοίχο T5, ο οποίος ανήκει σε δεύτερο ταφικό περίβολο. Χρησιμοποιεί δηλαδή το βόρειο σκέλος (T5) του νέου περιβόλου και ακουμπάει τη νότια πλευρά πάνω του.

Φαίνεται ότι ο βόρειος ταφικός περίβολος που πρωτοαποκαλύφθηκε, είναι μεταγενέ-

στερος του νότιου. Από αυτόν το δεύτερο διασώζονται μόνον το βόρειο, κάθετο σκέλος (T5), μήκ. 2,90 μ., καθώς και τμήμα της μακράς, εμπρόσθιας πλευράς (T4), μήκ. 2,40 μ. Εντοπίστηκε σε βάθος 2,28 μ. και σε απόσταση 0,30 μ. από τον πρώτο. Είναι της ίδιας κατασκευής και έφερε κι αυτός σωρό αργολίθων στο εσωτερικό τμήμα του προς αντιστήριξη των πλευρών του (εικ. 32).

Μέσα στο δεύτερο ταφικό περίβολο, του οποίου αποκαλύφθηκε μόνον η βόρεια γωνία, καθόσον οι τοίχοι του εισχωρούν στα πρηνή του οικοπέδου, εντοπίστηκε σε βάθος 2,35 μ. ταφή καύσης. Πρόκειται για τον τάφο 11.

Τάφος 11. Κωδωνόσημος πίθος, ανάστροφα τοποθετημένος, κάλυπτε χάλκινο λέβητα, που περιείχε τα οστά από την καύση του νεκρού. Ολόγυρα στο λέβητα υπήρχαν έντονα τα ίχνη καύσης, η οποία έλαβε χώρα επί τόπου. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Εικ. 31. Άποψη του πρώτου προς Β. ταφικού μνημείου.

Εικ. 32. Άποψη από Α. των δύο ταφικών μνημείων.

1) Χάλκινος λέβητας (ΑΕ 17.842) (εικ. 33), συγκολλημένος. Είναι σφυρήλατος από λεπτό έλασμα χαλκού. Η βάση είναι ημισφαιρική, ενώ τα τοιχώματα ανέρχονται κάθετα και απολήγουν σε αναδίπλωση των χειλιών προς τα έξω, με διαμόρφωση επίπεδης επιφάνειας στη στεφάνη. Οι δύο κυκλικές λαβές, που κρέμονται αμέσως κάτω από τα χείλη, είναι σιδερένιες. Ύψ. 0,155, διάμ. χείλους 0,30, διάμ. λαβής 0,055, πλ. περιχειλιώματος 0,011 μ. Σιδερένιες λαβές έχουν ευρεθεί σε λέβητες από τη Δωδώνη και τη Βίτσα²¹. Χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ.²².

Όμοιοι λέβητες αλλά αβαθέστεροι προέρχονται και από άλλες ανασκαφές στο νεκροταφείο της Κέρκυρας και χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια²³. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα χάλκινα αγγεία της Ηπείρου, της Περαχώρας και του Γαλαξειδίου

Εικ. 33. Ο χάλκινος λέβητας ΑΕ 17.842.

²¹ Βλ. *Ηπειρωχρον* 10 (1935), πίν. 24β, αριθ. 10.

²² Fr. D'Adria, *Archaeologia dei Messapi*, Bari 1990, σ. 89, αριθ. 102. M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*, Massachusetts 1971, σ. 382, αριθ. 582.

²³ Βλ. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 159, πίν. 192α: 25 (1970): Χρονικά, σ. 324.

Εικ. 34. Ο ταφικός πίθος AE 17.146.

Εικ. 35. Ο ταφικός πίθος AE 17.144.

στον Κορινθιακό κόλπο προέρχονται από ένα κορινθιακό εργαστήριο, λόγω και των ομοιοτήτων στη φόρμα²⁴.

2) Κωδωνόσχημος πίθος (AE 17.146) (εικ. 34). Η βάση του είναι επίπεδη. Το χείλος, που έχει τη μεγαλύτερη διάμετρο, εξέχει προς τα έξω και σχηματίζει ψηλό και παχύ περιχειλίωμα, πλ. 0,065 μ. Οι ωτόσχημες λα-

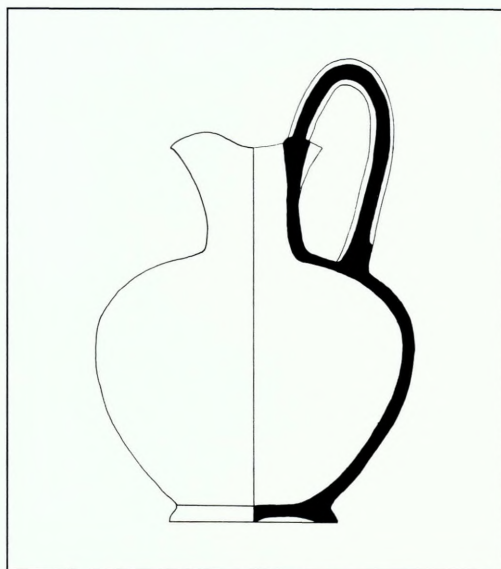
βές τοποθετούνται αμέσως κάτω από τα χείλη. Ο πηλός του είναι καστανός (7.5 YR pink 7/4) και περιέχει άμμο. Ύψ. 0,45, διάμ. χείλους 0,49 μ. Ο τύπος αυτός του πίθου απεικονίζεται στην αγγειογραφία και χρησιμοποιείται στη διαδικασία παραγωγής οίνου²⁵. Η ταφή με βάση το χάλκινο λέβητα χρονολογείται στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια, οπότε είναι σύνηθες φαινόμενο ο συνδυασμός πυράς και τεφροδόχου αγγείου μέσα σε αυτή.

Τάφος 27. Στη διαπλάτυνση προς Δ. της τομής E2, εντός της οποίας εμπίπτει ο δεύτερος ταφικός περίβολος και σε βάθος 1,56 μ., ήτοι στην επίχωση, που κάλυπτε σαν είδος τούμπας τον ταφικό περίβολο, βρέθηκε πήλινος στρωτήρας στέγης, διαστ. 0,55×0,42×0,04 μ. και στα Ν. του ίχνη πυράς και λιγοστά οστά. Το χώμα γύρω ήταν αμμώδες και μελανό. Η κέραμος κάλυπτε σαν πώμα ταφικό πίθο, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,75 μ. και περιείχε τα οστά της καύσης, μικρογραφική κοτύλη και οινοχόη.

1) Ακέραιος οξυπύθμενος πίθος (AE 17.144) (εικ. 35). Έχει σχήμα ωοειδές και πάνω απολήγει σε ευρύ στόμιο με παχύ περιχειλίωμα. Ολόκληρο το σώμα διακοσμείται με τέσσερις σειρές από δέσμες βαθιών εγχαραξέων. Η τελευταία προς το χείλος ζώνη φέρει εγχαρακτη, οφιοειδή γραμμή. Ο πηλός είναι κτρινωπός (10 YR white 8/2). Ύψ. 0,50, διάμ. στομίου 0,29, πάχ. χείλους 0,043 μ. Παρόμοιοι πίθοι έχουν ευρεθεί στην Κέρκυρα σε ταφική χρήση. Είναι του ίδιου σχήματος και φέρουν την ίδια διακόσμηση, αλλά είναι δια-

²⁴ Vocotopoulou, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 785.

²⁵ Βλ. H.R. Immerwahr, *New Wine in Ancient Wine-skins*, *Hesperia* 61 (1992), σ. 122, πίν. 31b-c.

Εικ. 36-37. Η τριφυλλόστομη οινοχόη ΑΕ 17.160.

φορετικού μεγέθους και χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια.

2) Ακέραια τριφυλλόστομη οινοχόη (ΑΕ 17.160) (εικ. 36-37). Έχει χαμηλή κωνική βάση και σώμα σφαιρικό. Ο λαιμός είναι στενός και η λαβή υψώνεται πάνω από τα χείλη και είναι διπλή. Ο κιτρινόφαιος πηλός (2.5 YR white 8/2) καλύπτεται από εξίτηλο, καστανομέλανο γάνωμα, ενώ γύρω από τη βάση και στους ώμους φέρει λεπτή, ερυθρωπή ταινία ανάμεσα σε δύο λευκές. Πρόκειται για τοπική οινοχόη του α΄ μισού του βου αι. π.Χ.²⁶. Ύψ. 0,12-2, διάμ. κοιλιάς 0,107, διάμ. βάσης 0,055 μ.

3) Ακέραια μικρογραφική κοτύλη (ΑΕ 17.159) (εικ. 38). Η βάση είναι επίπεδη, δισκοειδής, ελαφρά υπόκοιλη. Ο ωχροκίτρινος πηλός καλύπτεται από παράλληλες, καστανομέλανες ταινίες στο σώμα. Η ζώνη των λαβών φέρει κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά καλύπτεται από μελανό γάνωμα. Ύψ. 0,031,

Εικ. 38. Η μικρογραφική κοτύλη ΑΕ 17.159.

διάμ. στομίου 0,061, διάμ. βάσης 0,027 μ. Δεν χρονολογείται αργότερα από τα μέσα του βου αι. π.Χ.²⁷.

²⁶ *Corinth XIII*, πίν. 24, 159:6, που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του βου αι. π.Χ.

²⁷ Ό.π., σ. 105, 194, αριθ. 181-182, πίν. 28:105.

Εικ. 39. Ο κωδωνόσχημος κρατήρας ΑΕ 17.174.

Πρόκειται επομένως για ταφή που χρονολογείται στο α' μισό του βου αι. π.Χ.

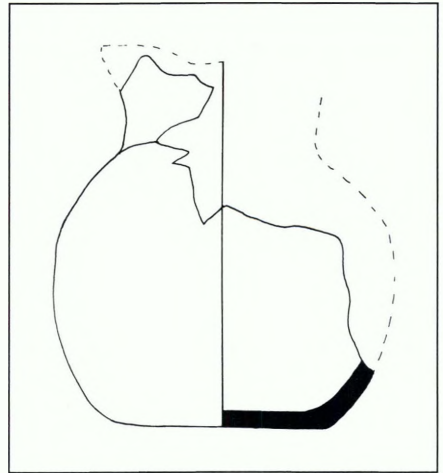
Τάφος 24. Στην ανατολική παρειά της τομής Ε3 και σε βάθος 2,86 μ. εντοπίστηκε ταφή καύσης. Τμήμα στρωτήρα κεράμου (0,53 × 0,28 μ.) κάλυπτε μελαμβαφή κρατήρα, που περιείχε καμένα οστά και θρυμματισμένη οινοχοΐσκη. Στα Β. του κρατήρα και σε επιφάνεια διαστ. 0,98 × 0,95 μ. στο βάθος των 3,04 μ. εκτεινόταν η ταφική πυρά, που περιείχε ελάχιστα οστά.

1) Αχέραιος, κωδωνόσχημος κρατήρας (ΑΕ 17.174) (εικ. 39). Ο πηλός είναι καστανός (7.5 YR pink 7/4) και ολόκληρη η επιφάνεια καλύπτεται από μελανό γάνωμα καλής ποιότητας. Το ευρύ χείλος σχηματίζει πάνω επίπεδο περιχειλίωμα και οι οριζόντιες, κυκλικής τομής λαβές ανέρχονται ελαφρά σε πλάγια θέση. Ύψ. 0,176, διάμ. στομίου 0,28, διάμ. βάσης 0,117 μ. Πρόκειται για υστεροαρχαϊκό κρατήρα²⁸.

2) Τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη (ΑΕ 17.156) (εικ. 40-41). Είναι ελλiptής και συγκολλημένη. Άβαφη. Ο πηλός είναι ανοιχτός καστανός (7.5 YR pink 7/4). Η βάση ευρεία και στρογγυλεμένη, η κοιλιά σφαιρική, συμπιε-

Εικ. 40. Η τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη ΑΕ 17.156.

Εικ. 41. Η τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη ΑΕ 17.156.

σμένη. Το ευρύ στόμιο είναι ελλiptές. Σωξ. ύψ. 0,082, διάμ. κοιλιάς 0,077 μ.²⁹

²⁸ W. Ganer, *OF VIII*, 1975, σ. 137, πίν. 25: 3.

²⁹ *Corinth XIII*, σ. 111, πίν. 92:142:c. Μέση κορινθιακή.

Η ταφή με βάση τον κρατήρα χρονολογείται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια (β' μισό του 6ου αι. π.Χ.).

Τάφος 25. Πρόκειται για εγχυτρισμό· ακριβώς κάτω από την ταφή 24 και σε βάθος 3,21 μ. αποκαλύφθηκε ταφικό αγγείο, πιθανώς αμφορόσχημο, από εύθρυπτο, πορτοκαλόχρωμο πηλό και λεπτά τοιχώματα, διαλυμένο λόγω της ανάβλυσης των υπόγειων υδάτων. Το αγγείο περιείχε πυξίδα και πατούσε σε βάθος 3,44 μ.

Πυξίδα (ΑΕ 18.866) (εικ. 42). Είναι συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Πηλός μαλακός, κορινθιακός (2.5 YR white 8/2). Βάση επίπεδη δισκοειδής, σώμα με κύρτωση στο μέσον του ύψους του (πηνιόσχημο). Το πώμα είναι επίπεδο με δικωνική λαβή. Η διακόσμηση εξίτηλη αποτελείται από ταινίες ολόβαφες και άλλες με κάθετα γραμμίδια. Ύψ. 0,071 (συνολικό 0,117), διάμ. βάσης 0,094, διάμ. πώματος 0,104 μ. Χρονολογείται στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.³⁰.

Πυρά 1. Σε απόσταση 0,75 μ., Β. του ταφικού αγγείου, διασώζεται πυρά, διαστ. 0,60 × 0,50 μ. Τα όστρακα που συλλέχθηκαν από την πυρά συγκολλήθηκαν και έδωσαν δύο αγγεία, ένα του 5ου και ένα του 6ου αι. π.Χ.

1) Σκύφος αττικός, τύπου γλαυκός (ΑΕ 17.167) (εικ. 43). Είναι συγκολλημένος. Βάση επίπεδη. Αμέσως κάτω από το χείλος φέρει κάθετη ταινιωτή λαβή και άλλη οριζόντια, ελλιπική. Είναι από ανοιχτό, καστανό πηλό (10 YR very pale brown 7/3) και καλύπτεται από μελανοκάστανο, εξίτηλο γάνωμα. Διπλή εγχάραξη σημειώνει το χείλος, που κλίνει προς τα μέσα. Ύψ. 0,082, διάμ. στομίου 0,111, διάμ. βάσης 0,048 μ. Χρονολογείται μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.³¹.

2) Σκύφος κορινθιακού τύπου, συγκολλη-

Εικ. 42. Η κορινθιακή πυξίδα ΑΕ 18.866.

Εικ. 43. Ο σκύφος τύπου γλαυκός ΑΕ 17.167.

³⁰ Payne, ό.π. (υποσημ. 7), αριθ. 665.

³¹ B. Schlörb-Vierneisel, Eridanos Nekropole, *AM* 81 (1966), σ. 34, εικ. 25. U. Knigge, *Der Südhügel, Kerameikos IX*, Berlin 1976, σ. 153, πίν. 79, εικ. 3. *Corinth XIII*, deposit 11, πίν. 53, μετά το 450 π.Χ.

Εικ. 44. Ο κορινθιακός σκύφος ΑΕ 17.166.

μένος (ΑΕ 17.166) (εικ. 44). Το σώμα είναι χαμηλό και ευρύ. Ο πηλός είναι κορινθιακός ανοιχτού καστανού χρώματος και εύθρυπτος (10 YR very pale brown 8/4), διακοσμείται με ακτίνες πάνω από την πλατιά, κωνική βάση και με λεπτή ταινία κάτω από τις λαβές. Ύψ. 0,069, διάμ. χειλούς 0,11, διάμ. βάσης 0,07 μ. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ.³².

Τάφος 26. Βρέθηκε μέσα στην τομή Δ2, Δ. του νότιου τοίχου Τ6 του πρώτου ταφικού περιβόλου, και σε βάθος 2,90 μ. Είναι απλή, κατάγια ταφή. Διασώζονται μόνον η λεκάνη και οι βραχιόνες του νεκρού. Σε αυτή ανήκουν πιθανότατα τα θραύσματα κοτύλης, που βρέθηκαν σε βάθος 2,84 μ. και σε απόσταση 0,25 μ. ΝΑ. του σκελετού.

Ελλiptής κοτυλίση (ΑΕ 17.415) (εικ. 45). Είναι όμοια με την ΑΕ 17.157. Πηλός κιτρινόφαιος (5 YR pink 7/4), κορινθιακός. Διάμ. 0,059, σωζ. ύψ. 0,033 μ.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. (βλ. υποσημ. 7).

Τάφος 28. Πρόκειται για εγχυτρισμό. Στην προς Β. διαπλάτυνση της τομής Δ3 εντοπί-

Εικ. 45. Η κορινθιακή κοτυλίση ΑΕ 17.415.

στηκε σε βάθος 2,96-3,06 μ. πλαγιαστή κέραμος στρωτήρας, διαστ. 0,44×0,54×0,05 μ. Εκτεταμένα ίχνη χούν παρατηρούνται γύρω από την κέραμο, η οποία λειτουργεί ως πώμα πιθόσχημου αγγείου. Ο πίθος, σε απόσταση 2,30 μ. Α. του τοίχου Τ2 και 3,70 μ. ΒΑ. της γωνίας των τοίχων Τ2 και Τ6, είναι γεμμένος στο πλάι με το στόμιο προς Ν. Αναβλύζοντα υπόγεια ύδατα γεμίζουν τον πίθο που περιέχει οστά ακτέριστης, παιδικής ταφής.

Ο ταφικός πίθος (ΑΕ 17.145) (εικ. 46) είναι από πηλό υπόλευκο (2,5 YR white 8/2) με αρκετά έγκλειστα. Η επίπεδη βάση του είναι πλατιά, ενώ οι ώμοι τονίζονται αρκετά κάτω από τα χείλη, που σχηματίζουν πλατύ, πρόχειρα φτιαγμένο περιχειλίωμα. Ύψ. 0,46, πάχ. χειλούς 0,036, διάμ. στομίου 0,335 μ. Όμοιο πιθάρι, αλλά με λαβές έχει βρεθεί στην αρχαϊκή νεκρόπολη του Θορικού³³ και χρο-

³² D.A. Amyx - P. Lawrence, *Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well, Corinth VII, II*, 1975, πίν. 67, εικ. 39.

³³ H. Mussche - J. Bingen - J. Servais - R. Paepe - T. Hackens, *Thorikos V*, 1963, εικ. 64.

Εικ. 46. Ο ταφικός πίθος ΑΕ 17.145.

νολογείται στο τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ.

Τάφος 29. Στο ανατολικό ήμισυ του μάρτυρα των τομών Ε3-Δ3 και σε βάθος 3,1-1 μ., σε απόσταση 2,30 μ. Α. της νότιας γωνίας του πρώτου ταφικού περιβόλου, βρέθηκε κατάγεια ταφή με προσανατολισμό από Β. προς Ν., ακτέριστη. Διασώζονται μόνον τα κάτω άκρα.

Τάφος 30. Στο δυτικό ήμισυ του μάρτυρα των τομών Ε3-Δ3, σε βάθος 3,17 μ. και σε απόσταση 0,71 μ. Α. του τοίχου Τ2 βρέθηκε διπλή κατάγεια ταφή, της οποίας διασώζονται τα κρανία και τα οστά του μηρού και των άνω άκρων. Οι σκελετοί είχαν τοποθετηθεί με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ.

Πυρά 2. Στην τομή Ε3, στη βορειοανατολική γωνία της και σε βάθος 1,94 μ. αποκαλύφθηκε κυκλική, διαμ. 1 μ. περίπου, πηλόχτιστη κατασκευή με ίχνη λευκού κονιάματος.

Σε βάθος 2,02 μ. κάτω από την πηλοκατασκευή βρέθηκε ελλειπές αγγείο. Πρόκειται για τριφυλλόστομη οينوχόη (ΑΕ 17.254) (εικ. 47). Λείπει τμήμα του πάνω μέρους της κοιλιάς, ο λαιμός και η λαβή του αγγείου. Ο πηλός (2.5 YR pink 7/4) είναι κορινθιακός. Το σώμα του αγγείου είναι σχεδόν σφαιρικό και η βάση ημικωνική. Η λαβή, της οποίας διασώζεται το τμήμα πρόσφυσης στους ώμους του αγγείου, ήταν διπλή. Πάνω από τη βάση η διακόσμηση είναι ακτινωτή, ενώ σε κάποιο σημείο παρεμβάλλεται έντονη κατακόρυφη ζικ-ζακ γραμμή, μοτίβο τοπικό κατά την πρωτοκορινθιακή περίοδο, ακόμη και σε κοτύλες. Ακολουθεί παχιά γραπτή ταινία. Η ζώνη των ώμων στη βάση του λαιμού φέρει εγχάρακτα γλωσσοειδή κοσμήματα.

Κάτω από τη ζώνη των ώμων και πάνω από τη ζώνη της βάσης υπάρχουν ταινίες με την τυπική διαδοχή των χρωμάτων άσπρο-

Εικ. 47. Η κορινθιακή τριφυλλόστομη οينوχόη ΑΕ 17.254.

άσπρο-κόκκινο-άσπρο-άσπρο. Χρονολογείται στα τέλη της πρωτοκορινθιακής περιόδου³⁴. Σωζ. ύψ. 0,18, διάμ. βάσης 0,078 μ.

Πυρά 3. Στα νότια πρανή της τομής Ε3 και σε βάθος 3,04 μ. αποκαλύπτεται πυρά με λίγα οστά και θώρακα. Περιβαλλόταν από δύο παχιές άψητες πλάκες πηλού. Όστρακα αγγείων δεν εντοπίστηκαν.

Ταφικοί περίβολοι έχουν εντοπιστεί και παλαιότερα στην Κέρκυρα. Οι περίβολοι αυτοί έχουν ορθογώνια κάτοψη και είναι τετράπλευροι χτισμένοι με πελεκητούς δόμους³⁵ ή απλούστεροι, κατασκευασμένοι με αργούς πλακοειδείς λίθους³⁶.

Οι δύο περίβολοι που εξετάστηκαν χρονολογούνται ως κατασκευές στα αρχαϊκά χρόνια, αν και ο πρώτος χρησιμοποιήθηκε μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ. Η θέση τους βρίσκεται κατά μήκος της σημερινής οδού Κύπρου που διασχίζει τη συνοικία της Γαρίτσας με κατεύθυνση από Β. προς Ν. και κάτω από τις υπώρειες του λόφου του Σωτήρα.

Παρόμοιες μνημειακές ταφικές κατασκευές είναι γνωστές και από το χώρο της δυτικής Ελλάδας, με πιο πρόσφατο το κενότάφιο της Αμβρακίας³⁷. Δημόσιο κενότάφιο, κυκλικής κάτοψης με το γνωστό επίγραμμα του Μενεκράτη, που χρονολογείται γύρω στο 600 π.Χ., βρίσκεται ορατό σε απόσταση 200 μ. περίπου από τους δύο εξεταζόμενους ταφικούς περιβόλους, οι οποίοι χρονολογούνται στους μετά το 600 π.Χ. χρόνους³⁸.

Οι περίβολοι αυτοί, μερικοί από τους οποίους εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και κατά τους κλασικούς χρόνους, τοποθετούνται στην περιφέρεια του λόφου του Σωτήρα. Η ύπαρξη αρχαίου δρόμου που θα διέσχιζε, στην ίδια κατεύθυνση με το σημερινό, το αρχαίο νεκροταφείο είναι λοιπόν πιθανότητα. Είναι σήνηθες οι περίβολοι να τοποθετούνται παρά τους αρχαίους δρόμους³⁹.

Η αναφορά του επιγράμματος του Μενεκράτη σε επιφανή νεκρό *φιλο δάμουν* δεν αποτελεί τον κανόνα για τέτοιου είδους μνημειακές κατασκευές. Είναι πιθανότερο ότι η αριστοκρατική elite που διαμορφώθηκε τον 6ο αι. π.Χ. τοπικά⁴⁰ και η οποία ήταν διαθρωμένη πάνω σε παλαιότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή κατά «οίκους», κατασκεύασε τις συγκεκριμένες ταφικές κατασκευές στο ίδιο νεκροταφείο και πλάι στις απλές ταφές, εκτεταμένες σε όλο το αρχαίο νεκροταφείο.

Όσον αφορά τη διαδοχή και τη συγχρονία των ταφών στον ίδιο χώρο παρατηρούμε ότι η πλειονότητα των απλών κατάγειων ταφών (21) έχουν προσανατολισμό από Β. προς Ν. και όλες, πλην τεσσάρων, είναι ακτέριστες. Χρονολογούνται από τον 5ο έως το 2ο αι. π.Χ. και καταλαμβάνουν και την επίχωση των ταφικών μνημείων. (Έχουν διευθετηθεί στο χώρο πάνω από τα ταφικά μνημεία που φαίνεται ότι δεν ήταν ορατά αλλά καλύπτονταν με άμμο). Το γεγονός επιβεβαιώνει η τοποθέτηση των ταφών και διαγώνια πάνω στους τοίχους των μνημείων. Στην ίδια χρονική πε-

³⁴ *Corinth VII*, II, πίν. 47: An 215.

³⁵ *ΑΔ 35* (1980): Χρονικά, σ. 350-351, σχέδ. 1.

³⁶ *ΑΔ 41* (1986): Χρονικά, σ. 125.

³⁷ *ΑΔ 41* (1986): Μελέτες, σ. 425, σημ. 3.

³⁸ *IG IX*, I, 867.

³⁹ J. Ward-Perkins, Veii, *The Historical Topography of Ancient City*, *BSR 29* (1961), σ. 41.

⁴⁰ Fr. D'Adria, *Commerce archaïque entre la mer Ionienne et l'Adriatique. L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, *Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 22-25 Octobre 1984* (εκδ. P. Cabanes), 1987, σ. 371.

ριόδο εμπίπτουν και οι κεραμοσκεπείς (δύο).

Αντίθετα, κατά την περίοδο κατασκευής των ταφικών μνημείων (6ος αι. π.Χ.) επικρατούν οι ταφές καύσης και οι εγχυτρισμοί μέχρι τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Αναπάντητο πάντως παραμένει μέχρι στιγμής το ερώτημα αν οι συγκεκριμένοι ταφι-

κοί περίβολοι πρέπει να ταυτιστούν με τα «μνήματα», πίσω από τα οποία οχυρώθηκε το στράτευμα του Μνασίπλου κατά την πολιορκία του έτους 373 π.Χ., σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Θουκυδίδη⁴¹, καθόσον τα μνημεία έχουν ήδη από τον 5ο αιώνα επιχωθεί, όπως μαρτυρούν οι ταφές 16 και 26.

NEWS FROM THE NORTH CEMETERY OF ANCIENT CORCYRA

G. ARVANITOU-METALLINOY

In 1992, a short excavation in the Garitsa neighbourhood of Corfu, in which the north cemetery of the ancient city of Corcyra is located, revealed parts of two Late Archaic rectangular grave enclosures and a large num-

ber of burials. The burial types included simple interments beneath the ground, tile-covered tombs, and jar burials. Two burials of cremated remains were found in the second grave enclosure. Three funeral pyres were dis-

⁴¹ Γ. Δοντάς, Τοπογραφικά θέματα της πολιορκίας της Κέρκυρας του έτους 373 π.Χ., *AE* 1965, σ. 144.

covered at different points of the area.

The grave enclosures are in the shape of the Greek letter Π and are constructed of pseudo-isodomic masonry. They probably belonged to families of the local aristocratic elite that

emerged on the island in the 6th c. BC, and it is not impossible that they are to be identified with the 'monuments' at which the army of Mnasippos fortified itself during the siege of 373 BC, according to Thucydides.

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΟΥ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

Το αδημοσίευτο κεφάλι¹ του Πολυδεύκη (εικ. 1-4) ανήκει στη Συλλογή Πάλλη και είχε εκτεθεί πριν από δύο δεκαετίες περίπου στο Μουσείο Μπενάκη. Έχει γίνει αναφορά σε αυτό από τον Pierre Aupert², την υπογράφουσα³, τον Walter Ameling⁴ και τον Hugo Meyer⁵. Αργότερα μεταφέρθηκε στα Ιωάννινα και τώρα βρίσκεται στην αποθήκη του Δημοτικού Μουσείου Ιωαννίνων.

Το πορτραίτο είναι από τα ωραιότερα αντίγραφα της εικόνας του Πολυδεύκη. Η κόμμωση είναι η χαρακτηριστική για τον ωραίο αγαπημένο μαθητή του Ηρώδη Αττικού. Τα μαλλιά χτενισμένα προς τα εμπρός καλύπτουν με ενδιάμεσα ανοίγματα το μέτωπό του, ενώ τα υπόλοιπα στις πλάγιες όψεις φέρονται πίσω από τα αυτιά. Την κόμμωση αυτή φέρουν όλες οι απεικονίσεις που με βεβαιότητα έχουν αποδοθεί στον Πολυδεύκη και βρίσκονται στα Μουσεία: Ακρόπολης (αριθ. ευρ. Α30⁶, 2377⁷), Άστρους (αριθ. ευρ. 201⁸), Βραυρώνας (αριθ. ευρ. 1062⁹), στο

¹ Το κεφάλι είναι κάθετα σπασμένο στις πλάγιες όψεις και χωρίζεται σε δύο τμήματα, πρόσθιο και οπίσθιο. Τα δύο κομμάτια είναι συγκολλημένα με γύψο. Λείπει η μύτη, το μεγαλύτερο τμήμα του βοστρυχού πάνω από το δεξιό αυτί στην περιοχή του κροταφικού χώρου, μεγάλο τμήμα του βοστρυχού κάτω από το αριστερό αυτί και τμήμα του λαιμού πίσω, ενώ έχει μικρότερα τραύματα στα χείλη και στο πηγούνι δεξιά. Υπάρχουν απολεπίσεις, ιζήματα και διάβρωση στην επιφάνεια. Συν. ύψ. 0,29, μέγ. πλ. 0,22, πλ. κροταφικού χώρου 0,155, τρίτη διάστ. 0,23 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

² P. Aupert, *Chronique des fouilles en 1974, BCH XCIV 2* (1975), σ. 593, εικ. 30.

³ Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Πολυδεύκη, *AAA X* (1977), σ. 142-143.

⁴ W. Ameling, *Herodes Atticus II, Inschriften-Katalog*, Hildesheim 1983, αριθ. 170.

⁵ H. Meyer, *Vibullius Polydeukion: Ein archäologisch-epigraphischer Problemfall, AM 100* (1985), σ. 398, αριθ. 6.

⁶ Meyer, ό.π., σ. 398, αριθ. 5, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

⁷ Ό.π., αριθ. 4.

⁸ Ό.π., αριθ. 2. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά από την Θυρεάτιδα*, 1993 (στο εξής: Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993), σ. 47-48, πίν. 33α-δ. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους*, Άστρος 1999, σ. 44-45, εικ. 45α-γ. Το ανάγλυφο αριθ. ευρ. 233 με τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά του προσώπου του εικονιζόμενου εφήβου, που φιλοξενείται στην έκθεση του Μουσείου, και δύο αποσπασματικά σωζόμενα κεφάλια χωρίς αριθμό ευρετηρίου που βρίσκονται στις αποθήκες και πιθανόν εικονίζουν τον Πολυδεύκη, δεν συμπεριλαμβάνονται στη μελέτη αυτή. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993, σ. 49-50, πίν. 35α-β, 36-37.

⁹ Meyer, ό.π., σ. 398, αριθ. 14. Απεικονίζεται ο Πολυδεύκης σε όψη 3/4, πίσω του το κεφάλι ενός αλόγου που υποδηλώνει την ιδιότητά του ως ιππέα, όπως αναφέρεται και σε ψήφισμα της βουλής του Αρείου Πάγου και του Δήμου των Αθηναίων. Ameling, ό.π., σ. 171, αριθ. 173.

* Ευχαριστίες εκφράζονται στην καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λίλα Μαραγκού, για την άδεια δημοσίευσης του κεφαλιού, και στον Άγγελο Δεληβορριά, Διευθυντή του Μουσείου Μπενάκη, για πληροφορίες σχετικές με το πορτραίτο. Επίσης, στην προϊσταμένη του Δημοτικού Μουσείου Ιωαννίνων, αρχαιολόγο Κλεοπάτρα Εξάρχου, για την καλοσύνη και την προθυμία της να μου δώσει στοιχεία που αφορούν το πορτραίτο.

Εικ. 1- 2. Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων. Πορταίτο του Πολυδεύκη.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (τμήμα αναγλύφου αριθ. ευρ. 579¹⁰, 739¹¹, 3468¹², 3847¹³, 4811¹⁴), στη Συλλογή Καραπάνου (αριθ. ευρ. 977/83¹⁵), και στις αποθήκες των Μουσείων Ισθμίας¹⁶ (αδημοσίευτο πορταίτο), Κορίνθου (αριθ. ευρ. 52734¹⁷), Μαραθώνα (αριθ. ευρ. Β.Ε. 12¹⁸), Πατρών (αριθ. ευρ. 801¹⁹), Στοάς Απτάλου (αριθ. ευρ. S224²⁰), Τρίπολης (αριθ. ευρ. 21²¹), Χαλκίδας (προτομή πάνω σε άκανθα αριθ. ευρ. 2179²²).

Επίσης, τον ίδιο τύπο κόμμωσης φέρουν οι απεικονίσεις του Πολυδεύκη στα ξένα

¹⁰ Meyer, ό.π., σ. 398, αριθ. 9. Στις αποθήκες του Μουσείου υπάρχουν τα πορταίτα αριθ. ευρ. 850, 2144, 4113, 4913, 5247, 5254· λόγω όμως των αποκλίσεων που παρουσιάζουν από τις απεικονίσεις του Πολυδεύκη, δεν συμπεριλαμβάνονται στη μελέτη αυτή. Βλ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 131-139, 146, 148, εικ. 5-7, 9, 11-12, 26.

¹¹ Meyer, ό.π., σ. 398, αριθ. 7.

¹² Ό.π., αριθ. 10.

¹³ Ό.π., αριθ. 11.

¹⁴ Ό.π., αριθ. 12.

¹⁵ Ό.π., αριθ. 8.

¹⁶ Ό.π., σ. 399, αριθ. 17.

¹⁷ Ό.π., αριθ. 19.

¹⁸ Ό.π., αριθ. 21.

¹⁹ Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού, *ΑΑΑ* XI (1978), σ. 231. Το πορταίτο είχε εκτεθεί πριν από είκοσι περίπου χρόνια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Ο τύπος της κόμμωσης και τα ατομικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν στο ίδιο αρχέτυπο. Είναι και αυτό πιστό αντίτυπο των υπολοίπων. Το πορταίτο παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το κεφάλι του Μουσείου Ιωαννίνων στις μαλακές ρέουσες φόρμες, στα λεπτά χαρακτηριστικά του προσώπου και στην αφαίρεση του όγκου στο κάτω τμήμα του.

²⁰ Meyer, ό.π., σ. 398, αριθ. 3.

²¹ Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993, σ. 48, πίν. 34α-δ. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης*, 1997, σ. 64-65, εικ. 42.

²² Meyer, ό.π., σ. 399, αριθ. 15.

Εικ. 3-4. Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων. Πορταίτο του Πολυδεύκη.

Μουσεία: Berlin Staatliche Museen (αριθ. ευρ. 413)²³ (εικ. 5-7), Florenz, Palazzo Corsini al Prato²⁴, Kelsey Museum of Archaeology²⁵, London Soanes Museum²⁶, Palermo Museo Nazionale²⁷ (αριθ. ευρ. 951) και στον τ. Οίκο έργων τέχνης London Spink and Son²⁸.

Τα ατομικά χαρακτηριστικά του είναι ίδια με των υπόλοιπων αντιγράφων που απεικονίζουν το νέο. Το σχήμα του προσώπου είναι ωοειδές με κάποια αφαίρεση του όγκου στο κάτω τμήμα του. Τα λεπτά τόξα των φρυδιών, τα βλέφαρα, το ελεύθερο χείλος των κάτω βλεφάρων, η ίρις και η κόρη είναι έντονα αποδοσμένα. Τα χείλη, αν και κατεστραμμένα, φαίνονται σαρκώδη από τα ίχνη που σώζονται. Η εργασία του πορτραίτου είναι μαλακή, όπως και των υπόλοιπων αντιγράφων, εκτός από την προτομή του Βερολίνου, αριθ. ευρ. 413 (εικ. 5-7). Η τεχνοτροπία των πορ-

τραίτων είναι ελληνική, όπως δείχνουν οι μαλακές, ρέουσες φόρμες των απεικονίσεων του Πολυδεύκη.

Είναι φανερό ότι οι καλλιτέχνες αντιγράφουν ένα κοινό αρχέτυπο. Οι ελάχιστες αποκλίσεις – στην προτομή του Πολυδεύκη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. ευρ. 4810 η περιοχή των παρειών είναι λίγο περισσότερο διογκωμένη από ό,τι στα υπόλοι-

²³ Ο.π., σ. 398, αριθ. 13, πίν. 87, 1, 90, 2. Ευχαριστίες εκφράζονται στον Δρ Η. Goette για την παραχώρηση των φωτογραφιών του πορτραίτου του Πολυδεύκη στο Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων και της προτομής του Βερολίνου.

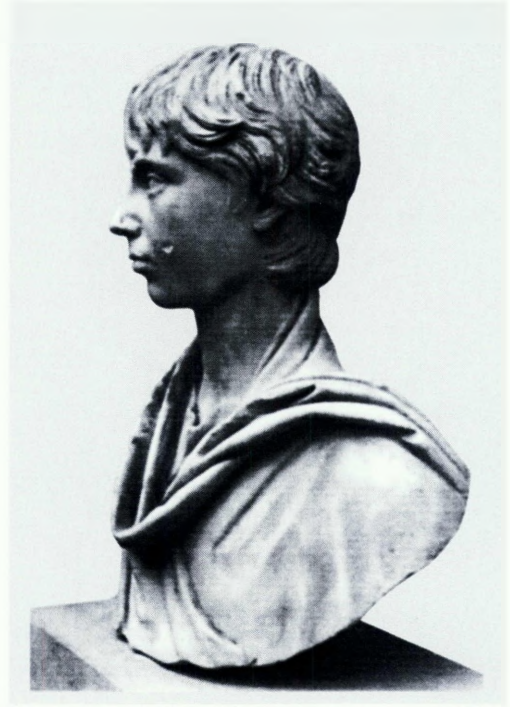
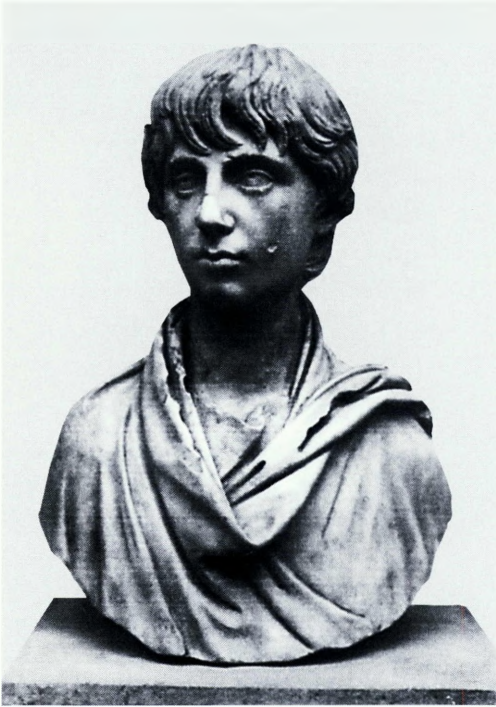
²⁴ Ο.π., σ. 399, αριθ. 16.

²⁵ Ο.π., σ. 398, αριθ. 1.

²⁶ Ο.π., σ. 399, αριθ. 20.

²⁷ Ο.π., αριθ. 29, πίν. 88, 1-2.

²⁸ Ο.π., αριθ. 23, πίν. 87, 2.

Εικ. 5-6. Staatliche Museen zu Berlin. Πορταίτο του Πολυδεύκη.

πα αντίγραφα, ενώ στην προτομή της Χαλκίδας, αριθ. ευρ. 2179 η μάζα των μαλλιών είναι περισσότερο διογκωμένη από ό,τι στα υπόλοιπα αντίγραφα – είναι λεπτομέρειες που δεν μπορούν να αποδοθούν σε διαφορετική τεχνοτροπία, αλλά στο γεγονός ότι αυτές οι απεικονίσεις προέρχονται από διαφορετικούς καλλιτέχνες.

Εξάιρεση αποτελεί η προτομή στο Μουσείο του Βερολίνου (Staatl. Museen), όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όπου η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου γίνεται με σαφήνεια μεταλλική. Πιθανώς η προτομή να έγινε στη Ρώμη (είναι γνωστές οι στενές σχέσεις του Ηρώδη με τη μητροπολιτική Ρώμη). Τη διαφορά της εργασίας στην προτομή του Βερολίνου επισημαίνει και ο

Hugo Meyer, ο οποίος αναφέρει τα εξής²⁹: «Sie zeigt ein härteres flächigeres inkornat als die übrigen Repliken, und Fleisch und Haar scheinen einander abzustossen. Vergleichbare Stilformen zeigt die Marc Aurel-Büste 1161 im Louvre». Η προτομή του Μάρκου Αυρηλίου αριθ. ευρ. 1161 στο Λούβρο, βρέθηκε στο κτήμα του Ηρώδη στον Μαραθώνα, μαζί με την προτομή του Λούκιου Βέρου³⁰, που βρίσκεται στο Ashmolean Museum, και μία χαμένη προτομή του Σωκράτη³¹, και πα-

²⁹ Ό.π., σ. 398, 402, πίν. 87, 1, 90, 2.

³⁰ Β. Πετράκος, *Ο Μαραθών*, Αθήνα 1995, σ. 114, αριθ. 53-55, εικ. 53.

³¹ C.A. Neugebauer, *Die Antike* 16 (1934), σ. 95.

Εικ. 7. Staatliche Museen zu Berlin. Πορταίτο του Πολυδεύκη.

ρουσιάζει μεγάλη επίδραση της μητροπολιτικής τέχνης, άποψη που είχα διατυπώσει στη διατριβή μου³²: «Hier dürfte einer der wenigen Fälle vorliegen, wo sich Kopie und italisch-römisches Vorbild genau entsprechen». Προφανώς η προτομή του Μάρκου Αυρηλίου είναι έργο μητροπολιτικό.

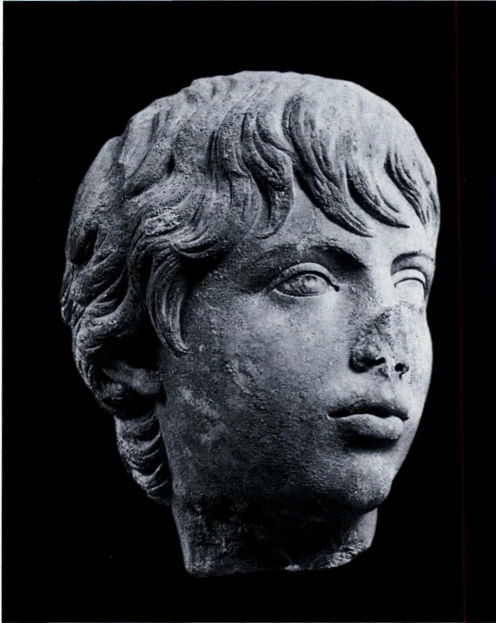
Αξιοποιώντας και τις παρατηρήσεις του Meyer, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως στην προτομή του Βερολίνου έχουμε το αρχέτυπο (Urbildniss) του Πολυδεύκη, βάση του οποίου δημιουργήθηκαν τα υπόλοιπα αντίγραφα που κοσμούν τα ελληνικά και ξένα μουσεία. Φυσικά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ότι το αρχέτυπο του Πολυδεύκη μπορεί ακόμα να βρίσκεται θαμμένο στη γη. Από τις 24 όμως

υπάρχουσες έως σήμερα απεικονίσεις του νέου, αυτή που διαφέρει είναι η προτομή του Βερολίνου. Σαφείς πάντως είναι οι διαφορές που παρατηρούνται μεταξύ της προτομής του Βερολίνου και του πορτραίτου που φιλοξενείται στο Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων. Το τρίχωμα του κεφαλιού στην προτομή του Βερολίνου είναι λεπτομερειακά και με σαφήνεια μεταλλική αποδοσμένο, η μάζα των μαλλιών είναι βαριά και χωρίς κίνηση και οι βόστρυχοι πάνω στο μέτωπο είναι μακρύτεροι. Οι κόγχες των ματιών είναι βαθύτερες στην προτομή του Βερολίνου, το ελεύθερο χείλος των κάτω βλεφάρων αποδίδεται με σκληρότητα μεταλλική και γέρνει έντονα προς τα έξω. Η διαφοροποίηση των όγκων στην περιοχή των παρειών είναι μεγαλύτερη και παρατηρείται μεγαλύτερη αφαίρεση του όγκου στο κάτω μέρος του προσώπου. Η προτομή του Βερολίνου παρουσιάζει τον έφηβο σε μεγαλύτερη ηλικία από ό,τι το πορταίτο του Δημοτικού Μουσείου Ιωαννίνων.

Ο τόπος προέλευσης του πορτραίτου του Πολυδεύκη που βρίσκεται στο Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων δεν είναι γνωστός. Όμως οι χώροι που έως τώρα έχουν βρεθεί απεικονίσεις του και σχετικές επιγραφές είναι κυρίως οι επαύλεις και οι χώροι, όπου είχε ζήσει ο Ηρώδης, δηλαδή η Κηφισιά, ο Μαραθώνας, η Εύα (Λουκού). Οι απεικονίσεις του Πολυδεύκη είναι πολυαριθμότερες σε σύγκριση με εκείνες του Μέμνονα³³ και του

³² A. Stavridis, *Untersuchungen zu den Kaiserporträts in Griechenland* (διδ. διατριβή), Berlin 1970, σ. 57, πιν. 127-128. Πετράκος, ό.π., εικ. 54.

³³ Ameling, ό.π., σ. 164-165, αριθ. 163, ακέφαλη ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη, όπου ο Μέμνων αποκαλείται τρυφερά μικρό τοπάκι και αγαπητός στην Άρτεμη:

Εικ. 8. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης. Πορταίτο του Πολυδεύκη.

Αχιλλέα³⁴, των άλλων δύο τροφίμων του Ηρώδη, και είναι αλήθεια ότι όλο και περισσότερες έρχονται στο φως και προστίθενται στην εικονογραφία του εφήβου, όπως το πορταίτο³⁵ που βρέθηκε την τελευταία δεκαετία στην έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στη Λουκού και φιλοξενείται τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης (εικ. 8). Ο Ηρώδης με τις πολυάριθμες απεικονίσεις προς τιμή του Πολυδεύκη θέλησε να διατηρήσει στο μάρμαρο, αναλλοίωτα στην αιωνιότητα και στη μνήμη των ανθρώπων, τα χαρακτηριστικά του εφήβου που αγάπησε ίσως περισσότερο από τους άλλους δύο. Οι απεικονίσεις του Πολυδεύκη είναι περισσότερες ακόμη και από εκείνες που εικονίζουν τον Ηρώδη και βρίσκονται στα Μουσεία: Άστρου (αδημοσίευτο πορταίτο³⁶), Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig (αριθ. ευρ. BS 289³⁷), Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

(αριθ. ευρ. 435³⁸, 4811³⁹), Κορίνθου (ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη, αριθ. ευρ. CS 169⁴⁰), Λούβρου (αριθ. ευρ. MA 1164⁴¹), Μαραθώνα⁴² (αριθ. ευρ. Β.Ε. 11), και Winchester⁴³, όπως και από τα μέλη της οικογένειας του Ηρώδη (τη σύζυγό του Ρήγιλλα⁴⁴ και τα τέκνα

Μέμων, τοπάδειν Ἀρτέμιδος φίλος. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993, σ. 51-52, πίν. 41. Πετράκος, ό.π., σ. 112, εικ. 51.

³⁴ Ameling, ό.π., σ. 164, αριθ. 162, ακέφαλη ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη. Ό.π., σ. 173, αριθ. 180, ακέφαλη ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη. Ό.π., σ. 174, αριθ. 181, αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο, παλαιότερα είχε αποδοθεί λανθασμένα στον Αχιλλέα. Πετράκος, ό.π., σ. 109, εικ. 49-50.

³⁵ Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Τρίπολης*, ό.π., σ. 64-65, εικ. 42.

³⁶ Εφημ. *Αρχαδικός Άνεμος* (αριθ. 2), 1 Οκτωβρίου 1996.

³⁷ R. Bol, Die Porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais, *AntK* 41 (1998), σ. 41, αριθ. 2, σ. 121, αριθ. 2, πίν. 25, 1-4. Α. Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995): Μελέτες, σ. 164.

³⁸ Bol, ό.π., σ. 121, αριθ. 2, πίν. 25, 1-4. Σταυρίδη, ό.π., σ. 161-162, πίν. 33α-δ.

³⁹ Bol, ό.π., σ. 121, αριθ. 3, πίν. 26, 1-4. Σταυρίδη, ό.π., σ. 161-162, πίν. 35α-δ.

⁴⁰ Bol, ό.π., σ. 122, αριθ. 7, πίν. 23, 3. Σταυρίδη, ό.π., σ. 161-164, πίν. 37, 38α-β.

⁴¹ Bol, ό.π., σ. 120, αριθ. 4, πίν. 27, 1-4. Σταυρίδη, ό.π., σ. 161-162, πίν. 34β.

⁴² Bol, ό.π., σ. 121, αριθ. 6, πίν. 23, 1, 2, 4. Σταυρίδη, ό.π., σ. 161-162, πίν. 34α. Η προτομή στο Μουσείο του Λούβρου, αριθ. ευρ. MA 1164, πιθανόν να είναι το αρχέτυπο στις απεικονίσεις του Ηρώδου Αττικού. (Α. Σταυρίδη, Το αρχέτυπο στην εικονογραφία του Ηρώδου Αττικού (υπό δημοσίευση).

⁴³ Bol, ό.π., σ. 121, αριθ. 1, πίν. 24, 1-4. Σταυρίδη, ό.π., σ. 161, 163, πίν. 36α-δ.

⁴⁴ R. Bol, *Das Statuenprogramm des Herodes Atticus-Nymphäums*, Berlin 1984, σ. 171-173, αριθ. 36, πίν. 32-34. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ρήγιλλα*, 1998, σ. 34, εικ. 1-8.

του Παναθηναΐδα⁴⁵, Ελπινίκη⁴⁶, Ρήγιλλο⁴⁷ και Βραδούα Απτικό⁴⁸), έως σήμερα τουλάχιστον. Αυτό δηλώνει βέβαια τη σημαντική θέση που είχε στη ζωή του φιλοσόφου το νεαρό αγόρι.

Την ύπαρξη των εικόνων προς τιμή του Πολυδεύκη και των δύο άλλων τροφίμων του Ηρώδη, Μέμνονα και Αχιλλέα, γνωρίζουμε και από τη μαρτυρία του Φιλοστράτου (*Βίοι σοφιστών*, 558-559): *εἰκόνας γοῦν ἀντίθει σφῶν θηρώντων καὶ τεθηρακῶτων καὶ θηρασσόντων τὰς μὲν ἐν δρυμοῖς τὰς δὲ ἐπ' ἀγροῖς, τὰς δὲ πρὸς πηγαῖς, τὰς δὲ ὑπὸ σκιαῖς πλατάνων, οὐκ ἀφανῶς*. Για τις εικόνες αυτές ο Ηρώδης δεχόταν επικρίσεις και μάλιστα από δημόσια πρόσωπα, όπως οι αδελφοί Κυντίλιοι από την Αλεξάνδρεια (Τρωάδα), ο Sextus Quintilius Condidianus και ο Sextus Quintilius Valerius Maximus που ήταν κυβερνήτες της Αχαΐας (Ελλάδας). Ο Φιλόστρατος (559) μας αναφέρει σχετικά: *Κυντιλίων δὲ ὁπότε ἦρχον τῆς Ἑλλάδος, αἰτιωμένων αὐτοῦ ἐπὶ ταῖς τῶν μειρακίων τούτων εἰκόσιν ὡς περιτταῖς*: στις κατηγορίες αυτές ο Ηρώδης απαντά: *τί δὲ ὑμῖν ἔφη διενήνοχεν, εἰ ἐγὼ τοῖς ἑμοῖς ἐμπαίζω λιθαρίοις;* (ό.π.). Για τις εικόνες αυτές ο Ηρώδης φροντίζει με κατάρες: *ξὺν ἀραιῖς τοῦ περικόψαντος ἢ κινήσοντος* (ό.π.), να αποτρέψει αυτούς που ήθελαν να τις καταστρέψουν ή να τις μετακινήσουν. Σε ανέφαλη ενεπίγραφη⁴⁹ ερμαϊκή στήλη του Πολυδεύκη που βρέθηκε στην Κηφισιά επιβεβαιώνεται η παραπάνω μαρτυρία του Φιλοστράτου:

[πρὸς θεῶ[ν κα]ὶ ἡρώων, ὅστι[ς]
[γ' εἶ ὁ] ἔχων [τὸ]ν χῶρον, μήπ[ο-]
[τε μετ]ακ[εινήσης τού]των τι
[καὶ τ]ὰς [τούτων τῶν ἀγα]λμά-
[των εἰκόνας - - -]NEA
[----- μετακείν]οίη

[------ κα]θέλο[ι]
[------]M----- TOY
[τούτω μήτ]ε [γῆ]ν καρπὸν φ[έ-
[ρειν μήτε] θάλα[σσ]αν π[λω-]
[τὴν εἶναι, κ]ακῶ[ς τε ἀπολέ-
[σθαι αὐτούς καὶ] γέ[νος - - -]
[------]
[------]
[------]
[------]
[------]
[------]συν-
[θραῦσ]αι ἢ [συνχέαι τῆς] μ[ορ-]
[φῆς κ]αὶ το[ῦ σχήματος·] ε[ἰ]
[δὲ τις] οὔτω ποι[ήσει, ἢ αὐτῆ]
[καὶ ἐ]πι τούτοις ἀρ[ά.]

Εκτός όμως από τις απεικονίσεις, πολυάριθμες είναι και οι τιμητικές επιγραφές⁵⁰ που αφιέρωσε ο Ηρώδης στον Πολυδεύκη, όπως η παρακάτω που είναι χαραγμένη σε ανέφαλη ερμαϊκή στήλη:

Πολυδευ-⁵¹
κίωνα, ὃν ἄν-
θ' υ[ί]οῦ ἔστε-
ρξεν καὶ ἐνθά-
δε Ἡρώδης ἄν-

⁴⁵ Bol, ό.π., σ. 132, αριθ. 16, πίν. 11, σ. 140, αριθ. 43, πίν. 48-50. Bol, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 127-129, πίν. 28, 1-4 αριθ. 1, 2. Στις επιγραφές αναφέρεται ως Αθηναῖς, ενώ ο Φιλόστρατος (557) την αποκαλεί Παναθηναΐδα.

⁴⁶ Bol, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 130-131, αριθ. 15, πίν. 10.

⁴⁷ Ό.π., σ. 132, αριθ. 17, πίν. 11.

⁴⁸ Ό.π., σ. 129-130, αριθ. 14, πίν. 10.

⁴⁹ Ameling, ό.π., σ. 161, αριθ. 150.

⁵⁰ Ό.π., σ. 163, 164, 166, 172, 173, αριθ. 158, 161, 171, 176-179. Στις επιγραφές ο Πολυδεύκης αναφέρεται ως Πολυδευκίων, ενώ ο Φιλόστρατος (558), τον αποκαλεί Πολυδεύκη.

⁵¹ Ό.π., σ. 163-164, αριθ. 161.

*έθηκεν ότι έν-
θάδε και περι
θήραν ειχον.*

Υπάρχει και ψήφισμα⁵² της βουλής του Αρείου Πάγου προς τιμή του, όπου αποκαλείται ρωμαίων ιππέας και μπορεί να συσχετισθεί με το τμήμα του αναγλύφου αριθ. ευρ. 1062, που βρίσκεται στο Μουσείο της Βραυρώνας. Στο ψήφισμα αναφέρονται τα εξής:

*ψ[ηφίσματι τ] ης εξ Ά-
[ρείου πάγου βουλ] ης και
[τῆς] βουλῆς [των πεντακ-
και του δήμ [ου του Αθηναίων]
5 [ο] σίων. Ἡρώδης Βιβού [λλι-]
[ο] ν Πολυδευκίωνα ιππ [έα]
[Ρ] ωμαίων ό θρέψας και φι-
[λ] ήσας ώς υιον τῆ Νεμέ-
[σει], ἤ μετ' αὐτοῦ ἔθνευ, εὐμ-
10 [ε] νῆ και ἀέμνηστον τον [τρό-]
φιμον.*

Χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης εύνοιας του Ηρώδη προς τον Πολυδεύκη μπορούν να θεωρηθούν και τα επιγραφικά κείμενα της μητέρας του Ηρώδη προς τον αγαπημένο νεαρό τρόφιμο του γιου της. Σε επιγραφή που βρέθηκε στην Κηφισιά αναφέρεται:

*[Π] ολυδευκίωνα Ποσειδῶ [νι Οὐιβουλ-
λία]
Άλκία τον φίλτατον τῶ [έαντῆς υίῶ]
Ἡρώδη και έαυτῆ
[ἡρωα]⁵³.*

Σε βάση που βρέθηκε μεταξύ Βρανά και Μαραθώνα, υπάρχει επιγραφή που αναφέρει τα εξής:

*[Οὐιβού]λλιον Πολυδ[ευκίωνα]
[Οὐιβον]λλία Άλκία Ἡρ[ώδου μήτηρ]
[ἡρωα]⁵⁴.*

Το πορτραίτο που βρίσκεται στο Δημοτικό Μουσείο Ιωαννίνων χρονολογείται γύρω στο

150 μ.Χ., όπως και οι υπόλοιπες απεικονίσεις που αποδίδουν το νεαρό τρόφιμο του Ηρώδη, όπως υποστηρίζει και ο H. Meyer⁵⁵. Ο W. Ameling⁵⁶, αντίθετα, τοποθετεί τις απεικονίσεις του Πολυδεύκη γύρω στο 165-170 μ.Χ., όταν πέθαναν ξαφνικά και οι τρεις μαθητές του Ηρώδη, ίσως από την επιδημία χολέρας που είχε ενσκήψει το 165 μ.Χ. Αν δεχτούμε ότι ο θάνατος του Πολυδεύκη συνέβη γύρω στο 170 μ.Χ. επί άρχοντος Διονυσίου⁵⁷, τότε ο Ηρώδης βρισκόταν σε αρκετά προχωρημένη ηλικία, ήταν 68 χρονών, ώστε να μπορεί να διαθέτει την πνευματική και σωματική δύναμη, αλλά και τη δραστηριότητα που χρειαζόταν για τη δημιουργία και την επίβλεψη των πολυάριθμων απεικονίσεων και επιγραφών που εξυψηρευτούσαν την ηρωοποίηση των αγαπημένων μαθητών του.

Ο Ηρώδης γεννήθηκε το 102 μ.Χ. και πέθανε το 178 μ.Χ. σε ηλικία 76 χρόνων περίπου, πολύ εξαντλημένος. Έτελεύτα μὲν οὖν ἀμφι τὰ εἶξ και ἑβδομήκοντα ξυντακῆς γενόμενος (Φιλόστρ., 565). Προς το τέλος της ζωής του ο Ηρώδης δεν ήταν σε καλή φυσική κατάσταση, όπως μας αναφέρει ο Φιλόστρατος (560-561) όταν διηγείται την τραγική σκηνή της δίκης: ὑπὸ τούτου δὴ τοῦ πάθους ἔκφρων ὁ Ἡρώδης ἐγένετο και παρήλθεν ἐς τὸ βασιλείον δικαστήριον οὔτε ἔννου

⁵² Ο.π., σ. 169, αριθ. 173.

⁵³ Ο.π., σ. 171, αριθ. 174.

⁵⁴ Ο.π., σ. 171, αριθ. 175.

⁵⁵ Meyer, ό.π., σ. 394.

⁵⁶ Ameling, ό.π., σ. 168-169.

⁵⁷ Meyer, ό.π., σ. 394. Ameling, ό.π., σ. 166-167, αριθ. 172.

και θανάτου ἐρῶν. Στο ίδιο κεφάλαιο (561) αναφέρεται η απάντηση του Ηρώδη προς τον Βασσαίο, που είχε το δικαίωμα να θανατώνει και διέταξε να τον σκοτώσουν, ὡ̅ λῶ̅στε, γέρων δλίγα φοβεῖται (Φιλόστρ., 561). Το γεγονός αυτό ώθησε την υπογράφουσα να αποδώσει τη δημιουργία του πορτραίτου⁵⁸ του Winchester που εικονίζει το φιλόσοφο γερασμένο, στην τραγική αυτή χρονική

περίοδο της ζωής του. Οι παραπάνω μαρτυρίες του Φιλοστράτου αναφέρονται στη γνωστή δίκη που έγινε στα Παιόνια Έθνη (στην περιοχή Μακεδονίας), όταν οι Αθηναίοι κατηγορήσαν τον Ηρώδη στον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο ότι προσπαθούσε να διαφθείρει τους άρχοντες της Ελλάδος. Στη δίκη αυτή ο Ηρώδης αθωώθηκε.

⁵⁸ Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 161, 163-164, πίν. 36α-δ.

EIN POLYDEUKION PORTRÄT IM STÄDTISCHEN MUSEUM VON IOANNINA

ALKMINI STAVRIDIS

Im städtischen Museum von Ioannina befindet sich ein unpubliziertes Porträt von Polydeukion (Abb. 1-4). Das Porträt ist Kopie eines Vorbildes, wie der Frisiertypus und die persönliche Züge des Jünglings zeigen. Wahrscheinlich dieses Vorbild ist die Berliner Büste (Abb. 5-7). Polydeukion, lieblich des Herodes Atticus, wie der Aethioper Memnon und Achilleus, wurde vom Philosoph und Sophist Herodes mit zahlreiche Abbildun-

gen und Inschriften geehrt. Dem schönen Jüngling gehört noch ein Porträt im Archäologischen Museum von Tripolis, das von der Verfasserin in der Villa des Herodes Atticus in Lucu ausgegraben wurde (Abb. 8). Ein unpubliziertes Porträt des Polydeukion mit Inv. Nr. 801 befindet sich im Archäologischen Museum von Patras, und ein weiteres unpubliziertes Porträt im Magazin des Nationalmuseums von Athen.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Οι περιοχές που εκτείνονται στις βορειοδυτικές κλιτείες της οροσειράς των Πιερίων (περιοχές των σύγχρονων κοινοτήτων Πολυδένδρου, Σφηκιάς, κ.ά.) εξαιτίας της έλλειψης πληροφοριών, της απουσίας ανασκαφικής έρευνας και της ανεπάρκειας των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι ουσιαστικά άγνωστες και οι γνώσεις μας έως σήμερα περιορίζονται στο ελάχιστο επιγραφικό υλικό του 2ου και του 3ου αι. μ.Χ. κυρίως, που βρέθηκε στις περιοχές των κοινοτήτων Μετοχίου¹, Πολυδένδρου² και Σφηκιάς³, και σε μία σύντομη σχετική αναφορά για τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής επί της οποίας ανοικοδομήθηκε ο σημερινός μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου⁴, 3 χλμ. ΝΔ. της Σφηκιάς.

Ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε το έτος 1992 στα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Σφηκιά⁵, υπήρξε η αφορμή να διεξαχθεί μια ευρύτερη έρευνα στην περιοχή με αποτέλεσμα να εντοπισθούν δύο ακόμη παλαιοχριστιανικές βασιλικές, η πρώτη σε απόσταση 70 μ. περίπου, Α. της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και η δεύτερη σε απόσταση 500 μ. περίπου, ΒΑ. της κοινότητας Σφηκιάς.

Η έρευνα της πρώτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που συμβατικά ονομάζεται «βασιλική Α», ολοκληρώθηκε σε μία ανασκαφική περίοδο το ίδιο έτος. Παρ' όλη τη μερική καταστροφή και την αφαίρεση επίχωσης, τα θεμέλια της βασιλικής Α διασώθηκαν σε αρκετά καλή κατάσταση, ώστε να παρουσιάζεται μια ολοκληρωμένη και δια-

φωτιστική εικόνα της κάτοψης (εικ. 1-4).

Πρόκειται για μια μικρή επιμελημένη μονόκλιτη βασιλική με ανατολικό προσανατολισμό. Ο κυρίως ναός αντιπροσωπεύεται από ορθογώνιο χώρο, εσωτ. διαστ. 10,20×7 μ. Δυτικά αναπτύσσεται ο νάρθηκας, πλ. 3,50 μ., φέρει τέσσερις εισόδους, πλ. 1 μ., και επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με ένα θυραίο άνοιγμα, πλ. 2 μ. Προς Α. προεξέχει ορθογώνια – εσωτερικά και εξωτερικά – κόγχη, εσωτ. διαστ. 4,15×4,10 μ., η οποία φέρει στο εσωτερικό της ορθογωνικό κτιστό σύνθρονο, ύψ. 0,57 μ., με ευρεία κλίμακα μιας βαθμίδας, πλ. 0,30 μ., για την άνοδο. Στο δυτικό άκρο του

* Ευχαριστώ τον Σ. Κίσα για τις χρήσιμες υποδείξεις του. Τα σχέδια είναι της Μ. Σασκαλίδου.

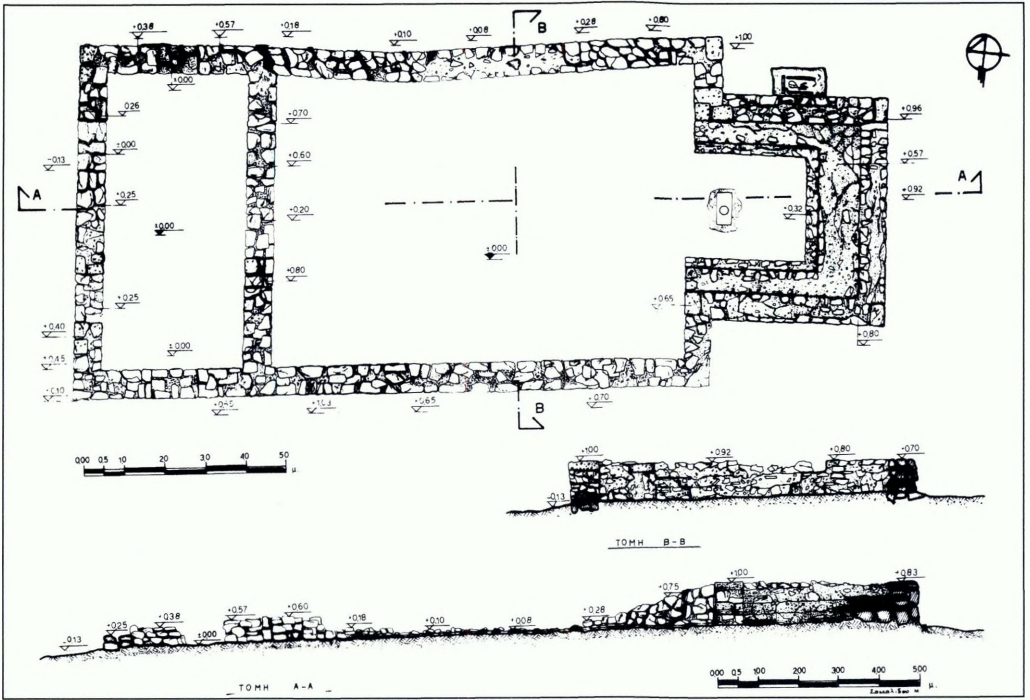
¹ Ph. Petsas, *Αρχαία Μακεδονία* III, 1983, σ. 239, σημ. 21, εικ. 13. Α. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Athens 1988, σ. 97, αριθ. 102, σ. 192, αριθ. 696. Μ. Χατζοπούλου, Χώρα και κόμης της Βεροίας, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 60, σημ. 31.

² Tataki, ό.π., σ. 125-126, αριθ. 282. Στο Πολύδενδρο αναφέρεται ότι έχουν έλθει στο φως λείψανα πτερίων και νομίσματα ελληνιστικών χρόνων, βλ. Χατζοπούλου, ό.π., σημ. 29.

³ Α. Ορλάνδος, *ΑΔ* 2 (1916), σ. 161, αριθ. 27. Tataki, ό.π., σ. 98, αριθ. 108, σ. 156, αριθ. 486.

⁴ Σ. Πελεκανίδης, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 225-226.

⁵ Για την ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται στη Σφηκιά, βλ. Α. Πέtkος, Ψηφιδωτά δάπεδα Βεροίας και των περιοχών ελέγχου και επιρροής της (2ος-6ος μ.Χ. αι.), *Δυτικομακεδονικά Γράμματα Δ'* (1993), σ. 55, σημ. 39 και 40.

Εικ. 1. Σφηκιά Ημαθίας. Η βασιλική Α. Κάτοψη και τομές.

ορθογώνιου χώρου, που σχηματίζεται από το σύνθρονο, βρέθηκε η μαρμάρινη πλάκα της βάσης της Αγίας Τράπεζας, διαστ. 0,80 × 0,35 μ., στο κέντρο της οποίας δημιουργείται στρογγυλή αβαθής κοιλότητα για την προσαρμογή του στηρίγματος της άνω πλάκας.

Οι τοίχοι της βασιλικής, πλ. 0,65 μ., εδράζονται στο στέρεο έδαφος και σώζονται μέχρι ύψους 1 μ. Το σύνθρονο και οι εσωτερικές παρειές όλων των τοίχων διατηρούν επίχρυσμα ασβεστοκονιάματος, πάχ. 0,02 μ. Η τοιχοδομία αποτελείται από σχετικά μικρούς αργούς λίθους από ασβεστολιθικά, άφθονα στην περιοχή, πετρώματα. Οι λίθοι αυτοί ήταν προσαρμοσμένοι με προσοχή, όσο βέβαια επέτρεπε το σχήμα τους, και με τη χρήση ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού. Όπου οι υποτυπώδεις αρμοί άφηναν μεταξύ

τους σχετικά μεγάλα κενά, τοποθετήθηκαν μικρότεροι λίθοι ως γεμίσματα και ιδιαίτερα στο εσωτερικό των τοίχων. Σε όλα τα σημεία, όπου οι τοίχοι δημιουργούσαν γωνίες, χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτεροι λίθοι για την επίτευξη καλύτερης συνοχής, ενώ όπου ανοίγονταν θύρες στις παραστάδες τους τοποθετήθηκαν μικροί πώρινοι γωνιόλιθοι επιλεγμένοι για το σκοπό αυτό.

Με μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση μπορεί γενικά να αναφερθεί ότι, όπως συνάγεται από την αρχιτεκτονική διάταξη, τα τυπολογικά και τα τεχνικά χαρακτηριστικά του ναού και, τέλος, από την κεραμική της επίχωσης (μόνη κατηγορία κινητών ευρημάτων της ανασκαφής), ο ναός που αποκαλύφθηκε πρέπει να ανήκει στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 5ου αι. Η χρήση περιορισμέ-

νης έκτασης νεκροταφείου (ένας κεραμοσκεπής ακτέριστος τάφος σε επαφή με το βόρειο τοίχο της κόγχης) σημαίνει την εγκατάλειψη της βασιλικής σε χρόνους όχι πρωιμότερους του τέλους του βου αιώνα⁶.

Η παλαιοχριστιανική εποχή, που έδωσε λαμπρά δείγματα της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, δεν θα υστερούσε και στον τομέα που εξετάζουμε. Αν και τα σχετικά λίγα παραδείγματα⁷ δεν συνθέτουν ολοκληρωμένη εικόνα, θα μπορούσε, ωστόσο, να αναφερθεί ότι κατά κανόνα οι γνωστές μονόκλιτες βασιλικές, τόσο στο σημερινό ελλαδικό χώρο⁸ όσο και στην ευρύτερη περιοχή⁹, χαρακτηρίζονται από σχετικά μικρό μέγεθος και σχήμα κάτοψης ορθογώνιο με προεξέχουσα προς Α. ημικυκλική κόγχη.

Η μορφή της βασιλικής που εξετάζουμε διαφέρει από τις σύγχρονές της μορφές και παρουσιάζει ασυνήθιστη και ιδιόμορφη κόγχη και πρωτοποριακή, ως προς τη θέση της Αγίας Τράπεζας, διάταξη στο εσωτερικό της.

Σύμφωνα με παρατηρήσεις που έγιναν επάνω στην τυπολογία των έως σήμερα γνωστών κατόψεων της κόγχης των παλαιοχριστιανικών ναών, ο τύπος της βασιλικής Α θεωρείται σπάνιος¹⁰. Το σχέδιό της, ωστόσο, δεν είναι άγνωστο ή καινούργιο και η εμφάνισή του στη θρησκευτική αρχιτεκτονική των αρχών του 4ου αι. αποτελεί έκφραση μιας νέας παραλλαγής της προεξέχουσας ορθογωνικής αφίδας που αποτελούσε κυρίαρχο

Εικ. 2. Σφηκιά Ημαθίας. Η βασιλική Α από ανατολικά.

Εικ. 3. Σφηκιά Ημαθίας. Η βασιλική Α από δυτικά.

⁷ Α. Όρλάνδος, *Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Αθήνα 1954, σ. 154-155.

⁸ Ί. Τραυλός, *Ἀνασκαφαί ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ*, ΠΑΕ 1951, σ. 42, εικ. 1' ο ἴδιος, *Ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου*, ΑΕ 1953-1954, σ. 310-316. Γ. Σωτηρίου, *Ὁ ἐν Θήβαις ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου*, ΑΕ 1924, σ. 4, εικ. 6.

⁹ St. Gsell, *Monuments antiques de l'Algerie*, II, Paris 1901, σ. 169, εικ. 115, 185, 252, 262, 337.

¹⁰ Όρλάνδος, *ό.π.* (υποσημ. 7), σ. 210.

⁶ Στο εσωτερικό των παλαιοχριστιανικών βασιλικών σπάνια παρατηρούνται πρώιμοι τάφοι. Αντίθετα το έθιμο της ταφής των νεκρών εντός των εκκλησιαστικών κτιρίων απαντάται συχνότερα από τα τέλη του βου αι. (βλ. Α. Grabar, *Martyrium* I, London 1972, σ. 494, 549-550 και Δ. Πάλλας, *Σαλαμινιακά*, ΑΕ 1950-1951, σ. 176-180).

Εικ. 4. Σφηκιά Ημαθίας. Η βασιλική Α από νότια.

χαραριστικό ορισμένων κοσμικών ή θρησκευτικών ρωμαϊκών βασιλικών ήδη από το 2ο και τον 1ο αι. π.Χ.¹¹.

Ναοί από διαφορετικές επαρχίες, κατασκευασμένοι από διάφορους κτήτορες, εικονογραφούν παραστατικά την εμφάνιση, εξέλιξη και διάδοση αυτού του τύπου. Στον καθεδρικό ναό της Ακυληίας¹², που ανοικοδομήθηκε πριν από το 319 και ίσως ήδη από το 313, το ανατολικό ορθογώνιο διαμέρισμα της νότιας αίθουσας που είναι χωρισμένο αρχιτεκτονικά από τον υπόλοιπο χώρο και περιλαμβάνει τον επισκοπικό θρόνο, την καθέδρα και τις έδρες των κληρικών, θα μπορούσε να είναι το πρώτο γνωστό δείγμα αυτού του τύπου. Τα ορθογώνια Ιερά και των δύο αιθουσών του ναού των Τρεβήρων¹³, όπως και τα ομόλογα ορισμένων βασιλικών της Συρίας (βασιλικές Χας και Μπακίρα)¹⁴ αποτελούν μια πιο προχωρημένη παραλλαγή αυτού του τύπου. Οι προεξέχουσες ορθογώνιες – εσωτερικά και εξωτερικά – κόγχες της βασιλικής Μπάτνας στη Βόρεια Αφρική¹⁵ και του ναού Φήλικος και Φορτουνάτου στη Βιτσέντσα της Ιταλίας¹⁶ αντιπροσωπεύουν την πιο ολοκληρωμένη μορφή αυτού του σχεδίου.

Η τοποθέτηση της Αγίας Τράπεζας προ της κόγχης στο χώρο του κεντρικού κλίτους, όπου εισχωρεί το Ιερό Βήμα, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής κατά την παλααιοχριστιανική περίοδο¹⁷. Οι ανασκαφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές του σημερινού ελληνικού χώρου έφεραν στο φως άφθονα δείγματα αυτού του σταθερού τύπου. Η τοποθέτηση της Αγίας Τράπεζας στο εσωτερικό της κόγχης αποτελεί εξαίρεση στην ελληνική θρησκευτική αρχιτεκτονική. Η διάθρωση αυτή, ωστόσο, του Ιερού Βήματος δεν είναι άγνωστη στην ευρύτερη περιοχή. Πηγάζει από την παράδοση του β' μισού του 3ου αι.¹⁸ και αποτελεί στοιχείο της αρχιτεκτονικής της κωνσταντινείας περιόδου¹⁹. Εντοπίζεται σε πρώιμους ναούς της Βόρειας Αφρικής²⁰, της Ιορδανίας, της Συρίας και της Μικράς Ασίας²¹, ενώ στα μεταγενέστερα χρόνια τη διάταξη αυτή διατηρούν ή αναβιώνουν και ναοί της Δύσης²².

¹¹ R. Krautheimer, *Παλααιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μτφρ. Φ. Μαλλούχου-Τουφανό, Αθήναι 1991, σ. 52-54.

¹² M. Mirabella Roberti, *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, III, Milano 1957, σ. 863 κ.ε.

¹³ Th. Kempf, *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin 1958, σ. 368 κ.ε.

¹⁴ Όρλάνδος, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 211, εικ. 168, αριθ. 8 και 9.

¹⁵ St. Gsell et Graillot, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 14 (1894), σ. 579, εικ. 30.

¹⁶ A. Capitani d'Arzago, *Architettura dei secoli quarto e quinto in Alta Italia*, Milano 1948, πίν. VI, 3.

¹⁷ Γ. Σωτηρίου, Αί παλααιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος, *ΑΕ* 1929, σ. 230.

¹⁸ Όρλάνδος, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 439.

¹⁹ Krautheimer, ό.π., σ. 55.

²⁰ Gsell, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 302 κ.ε.

²¹ Όρλάνδος, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 440, σημ. 8, 441, σημ. 1. Krautheimer, ό.π., σ. 179-180.

²² Σωτηρίου, ό.π., 227, σημ. 2.

Η ορθογώνια κάτοψη της κόγχης, όπως επίσης και η διάταξη που παρουσιάζει το Ιερό της βασιλικής Α, την τοποθετούν σε μία ξεχωριστή ομάδα θρησκευτικών κτιρίων, τα οποία εκπροσωπούν ένα από τα πρωιμότερα στάδια της παλαιοχριστιανικής τέχνης. Τα χαρακτηριστικά αυτά, ταυτοχρόνως, δείχνουν ότι η συγκεκριμένη βασιλική αντιπροσωπεύει και ένα σπάνιο τύπο ναού, στο σχέδιο του οποίου συγχωνεύονται στοιχεία οικειοποιημένα από την Ιταλία και άλλα κέντρα της Ανατολής. Αυτή η διττή επιρροή από την Ανατολή και τη Δύση, όπως ήδη έχει παρατηρηθεί²³, είναι αισθητή και σε άλλα εκκλησιαστικά κτίρια της Ελλάδας στα τέλη του 4ου και τις αρχές του 5ου αιώνα. Η Ελλάδα διατηρούσε στενούς δεσμούς εμπορίου με τη Ραβέννα και το Μιλάνο αλλά συγχρόνως και με τα άλλα κέντρα της Ανατολής. Αυτές οι εμπορικές σχέσεις ενισχύθηκαν και με τους εκκλησιαστικούς δεσμούς. Αργά έως τα μέσα του 5ου αι. η παπική έδρα της Ρώμης διεκδικούσε την πνευματική κυριαρχία στα Βαλκάνια (όπου συμπεριλαμβάνονται και η Ελλάδα), τα οποία στις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι., μάλιστα, υπάγονταν στον επίσκοπο του Μιλάνου. Στοιχεία της αρχιτεκτονικής των κέντρων της Ανατολής έφθαναν, όπως φαίνεται, στην Ελλάδα διασχίζοντας το Αιγαίο και αναμειγνύονταν με χαρακτηριστικά που προέρχονταν από την Ιταλία.

Στα μετρημένα γνωστά παραδείγματα ενός σπάνιου τύπου ναού, η βασιλική Α της Σφηκιάς προσθέτει ένα ακόμη. Επιβεβαιώνεται έτσι ότι ο τύπος αυτός ήταν γνωστός στην Ελλάδα, η οποία τον είχε ενσωματώσει στη θρησκευτική αρχιτεκτονική της παλαιοχριστιανικής περιόδου, αλλά σε περιορισμένη έκταση. Αν πράγματι ευσταθεί η παρατήρηση ότι η βασιλική αυτή συνενώνει σε ένα

σύνολο στοιχεία που προέρχονται από την αρχιτεκτονική της Ιταλίας και άλλων κέντρων της Ανατολής, έχουμε μία ακόμη βέβαιη μαρτυρία για την καλλιτεχνική επαφή των περιοχών της Μακεδονίας με σημαντικά κέντρα της Ανατολής και της Δύσης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Τα στοιχεία της βασιλικής Α σε συσχέτισμό και με τα δεδομένα της συνεχιζόμενης έρευνας των δύο άλλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Σφηκιάς, θα αποτελέσουν αντικείμενο ειδικής μελέτης, που θα αντιμετωπισθεί σε ιδιαίτερη δημοσίευση. Έτσι, προς το παρόν η ανακοίνωση αυτή μπορεί να περιορισθεί σε ορισμένες βασικές μόνο παρατηρήσεις.

Είναι φανερό ότι η πυκνότητα των παλαιοχριστιανικών ερειπίων στη Σφηκιά υποδεικνύει την ύπαρξη στην περιοχή μιας αξιόλογης εγκατάστασης των πρώιμων χριστιανικών χρόνων. Εφόσον καμία από τις πόλεις της Μακεδονίας Πρώτης, επαρχίας Ιλλυρικού, που αναφέρει ο Συνέκδημος του Ιεροκλέους (527/8, με βάση όμως στοιχεία της εποχής του Θεοδοσίου Β', 408-450)²⁴ δεν αναζητείται στην περιοχή, πρέπει αναγκαστικά να δεχθούμε ότι το πλήθος των εκκλησιαστικών κτιρίων που έχουν εντοπισθεί, ανήκουν σε κάποιο αγροτικό οικισμό.

Παρόλο που, από ό,τι φαίνεται, η ευρύτερη περιοχή κατοικήθηκε από το 2ο αι.²⁵, τουλάχιστον, οι τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές είναι τα μοναδικά γνωστά μνημεία στο χώρο. Έχει παρατηρηθεί ότι από τους ρωμαϊκούς ήδη χρόνους οικισμοί με-

²³ Krautheimer, ό.π., σ. 151.

²⁴ E. Honigman, *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini*, fasc. I, Brussel 1939, σ. 16.

²⁵ Ό.π., σημ. 3.

ταφέρονται σε πεδινά και πιο προσιτά μέρη, δηλαδή δίπλα σε οδικές αρτηρίες, σε ποταμούς κτλ.²⁶. Δεν αποκλείεται έτσι τα ερείπια των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, που έχουν εντοπισθεί, να σηματοδοτούν την αναβίωση ενός προωμότερου οικισμού σε νέα επίκαιρη θέση.

Στην επιλογή της νέας θέσης ως κατάλληλης για οικισμό συνέβαλαν αποφασιστικά όχι μόνο οι γεωφυσικές ιδιομορφίες της περιοχής, αλλά και η σχέση της ως προς το υφιστάμενο οδικό δίκτυο. Η ίδρυση του οικισμού, όπως φαίνεται από την κλίση του εδάφους από Α. προς Δ. και από Β. προς Ν., έγινε στα χαμηλά προνή ενός υψώματος, σε μικρή απόσταση ανατολικά: α) του ποταμού Αλιάκμονα, του οποίου τα ύδατα έλυναν το τροφοπαραγωγικό πρόβλημα και εξασφάλιζαν συνθήκες ανάπτυξης της γεωργίας και

της κτηνοτροφίας και β) της οδικής αρτηρίας, που διέσχισε την κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού²⁷ και είχε κατεύθυνση προς τη Βέροια, το σπουδαιότερο, δηλαδή, αστικό κέντρο της περιοχής και σημαντικό κόμβο του χερσαίου οδικού δικτύου²⁸. Βασικότατο πλεονέκτημα της οδού ήταν η παράκαμψη από Β. της οροσειράς των Πιερίων. Τα όρη αυτά υψώνονται με κατεύθυνση Β.-Ν. σαν ένα τεράστιο τείχος με ελάχιστα δύσβατα περάσματα, που προϋποθέτουν την επιλογή μιας μακράς και δύσκολης πορείας και την αλλαγή της συνολικής απόστασης σύνδεσης με τη Βέροια, η οποία σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις φαίνεται ότι από τον 3ο αι., τουλάχιστον, ήταν το μοναδικό αστικό κέντρο της περιοχής και κατά συνέπεια, η χώρα της πρέπει να νοηθεί ότι περιελάμβανε και τα εδάφη του οικισμού²⁹.

FOUILLE D'UNE BASILIQUE PALÉOCHRÉTIENNE À SPHIKIA (DÉPARTEMENT D'HÉMATHIA)

A. PETKOS

En 1992, on a découvert à 1,5 km au sud-ouest de l'actuel village de Sphikia, les vestiges d'une basilique paléochrétienne à nef unique recouverte d'une voûte en berceau.

Cette basilique, que l'on date de la fin du

4ème-début 5ème siècle, faisait partie d'un petit hameau établi à l'est de l'Aliakmon et de la route qui traverse la vallée de ce fleuve en direction de Véroia.

²⁶ Γ.Φ. Χέρτσβεργ, *Ιστορία της Ελλάδος από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα*, μτφρ. Π. Καρολίδου, Αθήνα 1906, σ. 41.

²⁷ P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans*, *Revue Historique* 211 (1954), σ. 273-277. Γ. Θεοχαρίδου, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129-130,

σχέδ. 7. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Μακεδονία, *Βυζαντινά* 12 (1983), σ. 13, 64 (χάρτης).

²⁸ Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, Γιάννενα 1983 (ιδ. διατριβή), σ. 74-75, 179 κ.ε. Πέτκος, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 30-31.

²⁹ Χατζοπούλου, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 62-64.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ «ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ» ΤΟΥ ΣΕΙΣΜΟΥ ΤΟΥ 552 Μ.Χ. ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ*

ΑΝΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ-ΒΓΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

Το Σεπτέμβριο του 1995 κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών σε οικοπέδο της οδού Νικήτα 74 αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου. Πρόκειται για συστάδα δέκα τετράπλευρων τάφων, κτιστών με οπτοπλίνθους, παράλληλων μεταξύ τους και σε τέσσερις επάλληλες σειρές (εικ. 1). Αυτό το ταφικό συγκρότημα εντάσσεται στο ήδη γνωστό από τις ανασκαφές νοτιοδυτικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης¹, το οποίο στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους επικεντρώνεται κυρίως στην περιοχή νοτιοδυτικά της πλατείας Υψηλών Αλωνίων² και στους δρόμους Ασημ. Φωτήλα³, Παναχαϊκού⁴, Μεσολογγίου⁵ και Νικήτα⁶.

Το συγκρότημα συνεχίζεται δυτικά και βόρεια στα όμορα οικοπέδα, ενώ νότια και ανατολικά ορίζεται από τοίχους κτισμένους με μεγάλες λιθόπλακες, θραύσματα κεραμίδων και πλίνθων συνδεδεμένα με ισχυρό κονίαμα. Προφανώς πρόκειται για ταφικό περίβολο ανάλογο με αυτούς που συναντάμε και στα άλλα τμήματα του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της περιοχής.

Οι τάφοι που ήρθαν στο φως βρίσκονται όλοι στο ίδιο επίπεδο, είναι σύγχρονοι, έχουν ίδιο προσανατολισμό από Δ. προς Α. και ίδια τοιχοποιία, χαρακτηριστική των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Τα τοιχώματά τους χαμηλά είναι κτισμένα με αργούς λίθους και ψηλότερα με τέσσερις-πέντε επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων (πάχ. 0,04-0,05 μ.) με συνδετικό υλικό χώμα και χαλίκια. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από μήκος 1,70-2,50,

πλάτος 0,80-1 και βάθος 0,30-0,40 μ.

Οι σκελετοί ήταν τοποθετημένοι απευθείας στο χώμα, ύπτιοι, με την κεφαλή δυτικά και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, εκτός από έναν (τάφος 1). Οι ταφές ήταν ακτέριστες, εκτός από μία (τάφος 6), όπου βρέθηκε ένα χάλκινο σκουλαρίκι. Από το σύνολο των δέκα τάφων, οι επτά περιείχαν δύο νεκρούς. Πρόκειται για ταφές ταυτόχρονες και αδιατάρακτες.

Η κάλυψη των τάφων, που σώθηκε σε όλες τις περιπτώσεις, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ως καλυπτήριο μέσο χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες επίπεδες ασβεστολιθικές πλάκες, εγκάρσια τοποθετημένες, και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ανεστραμμένα σε δεύτερη χρήση (θωράκια, κατώφλια, βάση κίονα, επίκρανο παραστάδας).

* Πρόκειται για τμήμα ανακοίνωσης με τίτλο «Σωστικές ανασκαφές στην Πάτρα το 1995» στην Α' Αρχαιολογική Σύνοδο Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996.

¹ Πρβλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 355· 32 (1977): Χρονικά, σ. 93· 34 (1979): Χρονικά, σ. 147· 35 (1980): Χρονικά, σ. 193· 37 (1982): Χρονικά, σ. 146· 42 (1987): Χρονικά, σ. 150· 43 (1988): Χρονικά, σ. 157, 161.

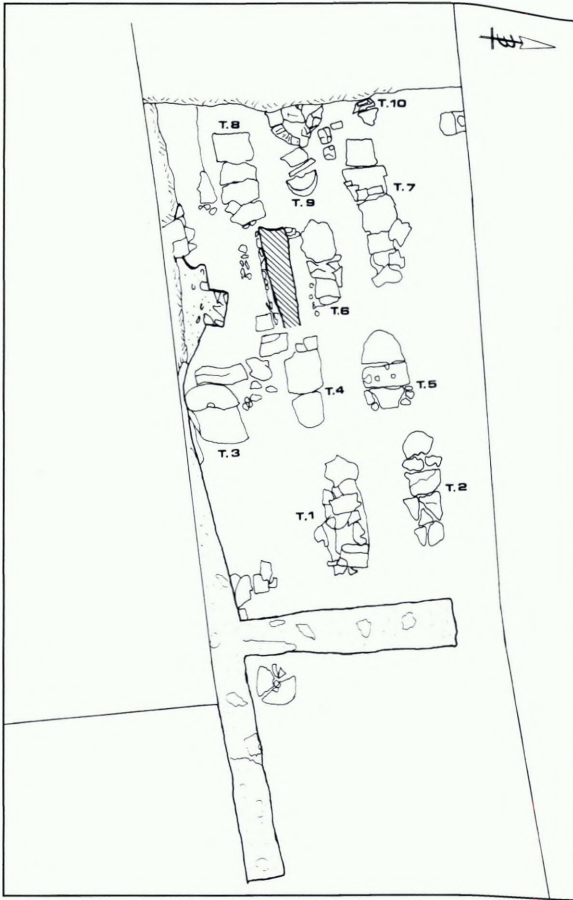
² ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 355, σχέδ. 9.

³ Ό.π., σ. 362. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 103· 35 (1980): Χρονικά, σ. 193· 42 (1987): Χρονικά, σ. 150.

⁴ ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 355, σχέδ. 8 και σ. 374, σχέδ. 7.

⁵ ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 93· 34 (1979): Χρονικά, σ. 147· 43 (1988): Χρονικά, σ. 157.

⁶ ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 84, σχέδ. 2.

Εικ. 1. Ταφικό συγκρότημα του νοτιοδυτικού νεκροταφείου.

Αναλυτικότερα:

Τάφος 1. Διαστ. 2,40×0,90 μ. Περιείχε ένα νεκρό. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και δύο ανεστραμμένα θωράκια. Τετράγωνη οπτόπλινθος με χιαστί χαραξίεις όριζε το δυτικό τοίχωμά του.

Τάφος 2. Διαστ. 2,30×0,80 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και λίθινη μυλόπετρα.

Τάφος 3. Διαστ. 1,70×1 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Κάλυψη από μία μυλόπετρα, ένα μαρμάρινο κατώφλι και ένα θωράκιο.

Τάφος 4. Διαστ. 2×0,80 μ. Περιείχε ένα νεκρό. Κάλυψη από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες.

Τάφος 5. Διαστ. 1,70×1 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και μαρμάρινο κατώφλι.

Τάφος 6. Διαστ. 1,80×0,80 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Η μία γυναίκα. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες.

Τάφος 7. Διαστ. 2,50×1 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Σε μεταγενέστερη εποχή, ο τάφος επεκτάθηκε ανατολικά με πρόχειρο τρόπο για να τοποθετηθούν οστά από ανακομιδή, πιθανώς συγγενών νεκρών. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες, μεγάλο επίκρανο παραστάδας και κεραμίδες (το νεότερο ανατολικό τμήμα). Το επίκρανο είναι από λευκό μάρμαρο, αδιακόσμητο, και έχει διαστάσεις: μήκος 0,60, πλάτος 0,70 και ύψος 0,16 μ.

Τάφος 8. Διαστ. 2×0,90 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες.

Τάφος 9. Διαστ. 2×0,90 μ. Περιείχε δύο νεκρούς. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και θραυσμένη βάση κίονα από λευκό μάρμαρο, με φανερή την αύλακα της μολυβδοχοΐας. Μέγ. ύψος 0,20 μ.

Τάφος 10. Αποκαλύφθηκε μόνο το ανατολικό άκρο, καθώς ο τάφος εισχωρεί στο όμορο οικοπέδο. Περιείχε μάλλον ένα νεκρό. Κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και τμήμα θωρακίου με διάτρητο φολιδωτό διάκοσμο.

Θωράκια

Τάφος 1. Αμφίγλυφο δίδυμο θωράκιο από λευκό μάρμαρο. Διαστ.: ύψος 0,88, μέγ. πλάτος 0,65 και πάχος 0,05 μ. Στην πρόσθια όψη (εικ. 2) ανάγλυφος λατινικός σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα εγγράφεται σε κύκλο, ο οποίος περιβάλλεται άνω και κάτω από διπλή ταινία. Στην οπίσθια όψη (εικ. 3), ανάγλυ-

Εικ. 2. Πάτρα, οδός Νικήτα 74. Θωράκιο τάφου 1 (πρόσθια όψη).

Εικ. 3. Πάτρα, οδός Νικήτα 74. Θωράκιο τάφου 1 (οπίσθια όψη).

φος κύκλος περιβάλλει πάλι ανισοσκελή σταυρό (εικ. 5: Α1-2).

Θωράκιο από λευκό μάρμαρο, διαστ.: μέγ. ύψος 0,68, πλάτος 0,62 και πάχος 0,04 μ. Διακοσμείται μόνο στη μία όψη με ελαφρά ανάγλυφο ελεύθερο ανισοσκελή σταυρό, με πεπλατυσμένα άκρα (εικ. 5: Β).

Τάφος 3. Θωράκιο από λευκοκίανο χονδρόκοκκο μάρμαρο, διαστ.: ύψος 0,785, πλάτος 0,76 και πάχος 0,05 μ. Διακοσμείται μόνο στη μία όψη με ανάγλυφο λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα, που περιβάλλεται από τρία ορθογώνια πλαίσια (εικ. 4, 5: Γ).

Τάφος 10. Σώζεται μόνο τμήμα ισχυρού πλαισίου από ταινία και ελαφρά κοιλόκυρτο κυμάτιο, το οποίο περιβάλλει την αρχή διάτρητου φολιδωτού κοσμήματος. Διαστ.: σωζ. πλάτος 0,40, πάχος 0,05 μ. (εικ. 5: Δ).

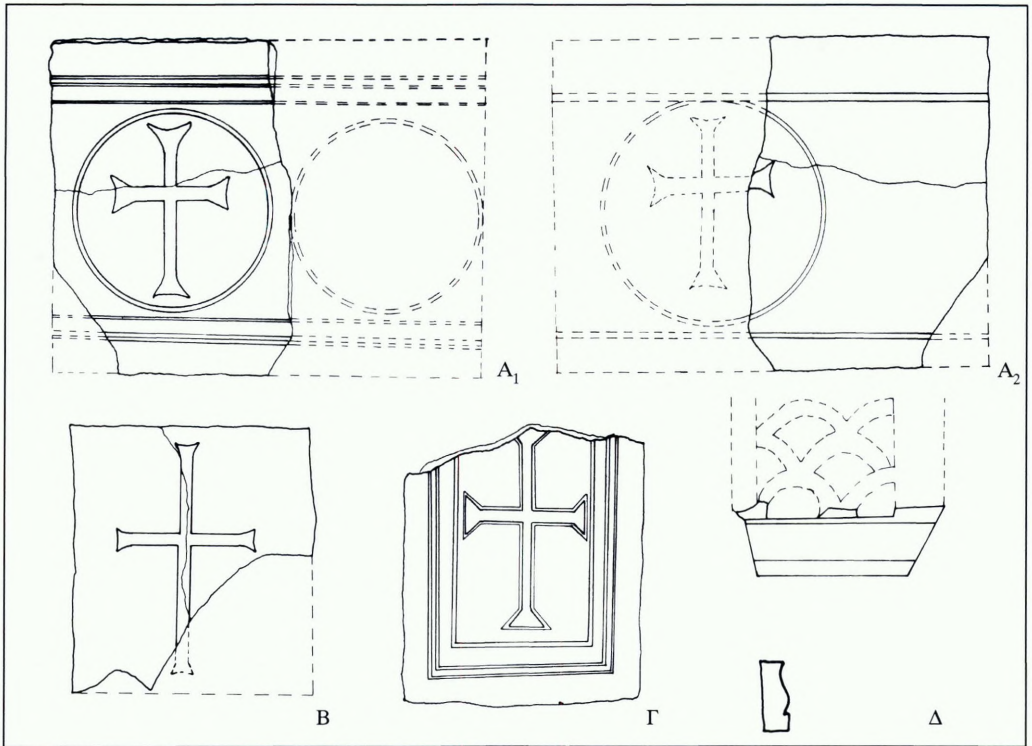
Τα παραπάνω θωράκια προέρχονται ασφαλώς από κάποιους ναούς της πόλης και θα έκλειναν τα μετακινία διαστήματα των κιονοστοιχιών των κλιτών ή του φράγματος του πρεσβυτερίου.

Εικ. 4. Πάτρα, οδός Νικήτα 74. Θωράκιο τάφου 3.

Το θωράκιο του Τ10 με το διάτρητο φολιδωτό κόσμημα, θέμα γνωστό ήδη από τον 4ο αι. μ.Χ., απαντάται καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αι. μ.Χ.⁷

⁷ Βασιλικές Σικυώνος (Α. Όρλάνδος, Άνασκαφή Σικυώνος, *ΠΑΕ* 1933, σ. 89, εικ. 8), Θηβών (ο ίδιος, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1939-1940), σ. 124, εικ. 4), Μύτικα (Π. Βοκοτόπουλος, Άνασκαφή Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1984, πίν. 108α).

Εικ. 5. Πάτρα, οδός Νικήτα 74: Α-Β) Θωράκια τάφου 1. Γ) Θωράκιο τάφου 3. Δ) Θωράκιο τάφου 10.

Τα υπόλοιπα τρία θωράκια με τους ανάγλυφους σταυρούς, ελεύθερους ή εγγεγραμμένους σε κύκλο, ανήκουν στον πιο συνηθισμένο και διαδεδομένο τύπο της γλυπτικής του 5ου αι. μ.Χ. Η τεχνοτροπία τους όμως είναι διαφορετική. Στα δύο θωράκια του Τ1 (εικ. 2, 3, 5: Α-Β), το θέμα αποδίδεται πλαστικά με γλυφές μαλακές και στρογγυλεμένες, γεγονός που μας οδηγεί στον 5ο αι. μ.Χ.⁸, ενώ στο θωράκιο του Τ3 (εικ. 4) το ανάγλυφο έχει χάσει την πλαστικότητά του. Οι γλυφές είναι πιο επίπεδες και σκληρές σαν εγκοπές, επιτυγχάνοντας απότομη εναλλαγή φωτός και σκιάς. Η εξέλιξη αυτή στην τεχνοτροπία μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε το θωράκιο με βεβαιότητα στους χρόνους μετά το 500

μ.Χ. και έως τα μέσα του 6ου αιώνα⁹.

Η παρουσία των θωρακίων στους τάφους σε δεύτερη χρήση αφ' ενός προϋποθέτει την

⁸ Πρβλ. Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, πίν. 47δ), βασιλική Γ Αμφίπολης (*ΙΛΑΕ* 1962, πίν. 33α-β), βασιλική Ερεσού (Α. Ὁρλάνδος, *Παλαιοχριστιανικά βασιλικά τῆς Λέσβου*, *ΑΔ* 12 (1929), εικ. 32).

⁹ Βασιλικές Κω (Α. Ὁρλάνδος, *Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά τῆς Κῶ*, *ΑΕ* 1966, εικ. 30), βασιλική Α Αμφίπολης (*ΙΛΑΕ* 1966, πίν. 26α-β), βασιλική Β Φιλίππων (P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, εικ. 64-65), σταυρική βασιλική Θάσου (Α. Ὁρλάνδος, *Ἡ σταυρική βασιλική τῆς Θάσου*, *ΑΒΜΕ Ζ* (1951), εικ. 23).

καταστροφή και εγκατάλειψη των ναών, από όπου προήλθαν, και αφ' ετέρου αποτελεί ένα *terminus post quem* για τη δημιουργία του νεκροταφείου, δηλαδή όχι πριν τον 6ο αιώνα.

Οι ανασκαφές στην Πάτρα έχουν φέρει στο φως μέχρι τώρα αρκετά ψηφιδωτά δάπεδα, που θεωρήθηκαν ότι ανήκουν σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές¹⁰. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις τα ανασκαφικά δεδομένα δεν πείθουν ότι πρόκειται πράγματι για λατρευτικά κτίρια. Μόνο σε δύο θέσεις εντοπίζουμε με ασφάλεια ναούς, από τους οποίους είναι δυνατόν με χρονολογικά κριτήρια να προέρχονται τα θωράκια που χρησιμοποιήθηκαν στις καλύψεις των τάφων:

Κανακάρη 124-126, 128 και 139. Τα ψηφιδωτά δάπεδα χρονολογούνται στο 4^ο μισό του 5ου αι. και ανήκουν σε τρίκλιτη βασιλική¹¹.

Κορίνθου 281-283 και Ερμού 64. Το ψηφιδωτό δάπεδο ανήκει σε μεγάλων διαστάσεων βασιλική, κοιμητηριακού πιθανόν χαρακτήρα. Η κατασκευή του χρηματοδοτήθηκε από τη διάκονο Αγριππιανή και χρονολογείται στις αρχές του 6ου αιώνα¹².

Το γεγονός των ταυτόχρονων διπλών ταφών που παρατηρείται στο νεκροταφείο δηλώνει μεγάλη συχνότητα θανάτων και μας οδηγεί να αναζητήσουμε την αιτία σε μια ξαφνική θεομηνία, ένα σεισμό, που έπληξε την πόλη την περίοδο που μας απασχολεί. Ο ιστορικός του 6ου αι. Προκόπιος αναφέρει έναν «υπερμεγέθη» σεισμό που το Μάιο ή τον Ιούνιο του 552 συγκλόνισε την Αχαΐα, την Κορινθία, τη Βοιωτία και την περιοχή γύρω από τον κόλπο της Ιτέας¹³. Η Πάτρα κατονομάζεται ανάμεσα στις οκτώ πόλεις που καταστράφηκαν εντελώς (*ἐς ἔδαφος καθέϊλον*) από τον ισχυρότατο σεισμό, ο οποίος προκάλεσε το θάνατο πολλών ανθρώπων (*καὶ φόνος γέγονε ἀνθρώπων πολλός*), δημιούργησε χάσματα στη γη και παλιρροϊκό κύμα.

Αυτός ο σεισμός συνδέεται με τον καταπονητισμό του λιμανιού της Φειάς στην Ηλεία¹⁴, με την τελειωτική καταστροφή του ναού του Διός στην Ολυμπία¹⁵ και την καταστροφή των βασιλικών Σκουτέλας και Λεχαίου στην

¹⁰ Κτίρια στην οδό Μαϊζώνος 177-179 και Μιαούλη, τελευταίο τέταρτο 4ου αι. (*ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 282-287, σχέδ. 7. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας*, 2, *Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 82-83). Στη Γούναρη 81-83 (*ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 282, σχέδ. 3, 4. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 83-84) και στη Γ. Ρούφου 18-20 (*ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 226, σχέδ. 16. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 84-85), αρχές 5ου αι. Στη Δ. Βότση 52 (*ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 289). Στην Κανακάρη 46-52 (*ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 189), αρχές 6ου αι.

¹¹ *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 174, σχέδ. 19-29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 400, σχέδ. 3. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 85-86.

¹² *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 198. Εύθ. Μαστροκόστας, Τρεις παλαιοχριστιανικοί βασιλικοί ἐν Ἀχαΐᾳ, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Β, Αθήνα 1976-1978, σ. 370-371. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 86-88. Π. Βελισσαρίου, Χρονολόγηση χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα, *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών (Πελοποννησιακά*, παράρτ. 11), 1986, σ. 123-126. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 189.

¹³ Προκόπιος, *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων* VII, 25, 16-25 (The Loeb Classical Library). Βλ. επίσης Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, ...Καὶ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου σεισμοῦ γεγονόσιν παρανάλωμα, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Β', Αθήνα 1987-1988, σ. 437-439.

¹⁴ Α. Μουτζάλη, Η Ολυμπία κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, *Πρακτικά Ηλειακού Πνευματικού Συμποσίου*, Αθήνα 1994, σ. 263.

¹⁵ U. Sinn, Bericht über das Forschungsprojekt Olympia während der römischen Kaiserzeit, *Nikephoros* 5 (1992), σ. 79.

Κόρινθο¹⁶. Ανάλογες καταστροφές μνημείων θα υπέστη και η Πάτρα και είναι γνωστό από τις πηγές ότι σε τέτοιες περιπτώσεις ακολουθεί λεηλασία των κατεστραμμένων οικοδομών από τους επιζώντες¹⁷. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσουμε την καταστροφή των βα-

σιλικών της Πάτρας του 5ου και του 6ου αι., από τις οποίες προέρχονται τα θωράκια, καθώς και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη που χρησιμοποιήθηκαν στο νεκροταφείο της οδού Νικήτα, στους τάφους των θυμάτων του σεισμού του 552.

EXCAVATION 'EVIDENCE' FOR THE AD 552 EARTHQUAKE AT PATRAS

ΑΝΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΣΙ-ΒΥΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

A burial complex of Early Christian date, discovered in the building plot at 74 Nikita street, is part of the south-west cemetery of the ancient city. Of the ten graves brought to light, seven contained two bodies. The graves were roofed with marble architectural members (closure slabs, thresholds, and impost block, etc.) in second use.

The presence in them of the closure slabs, which date from the 5th c. AD, presupposes

the destruction and abandonment of the churches in the town from which they came, and the pairs of contemporary double burials points to a high death rate caused by some natural disaster that struck the town. The excavation evidence permits us to associate the creation of the cemetery with the burial of the victims of the earthquake that destroyed Patras in AD 552.

¹⁶ Δ. Πάλλας, *Ἀνασκαφή ἐν παλαιᾷ Κορίνθῳ*, ΠΑΕ 1954, σ. 218 και ο ίδιος, *Ἀνασκαφή βασιλικῆς ἐν Λεχαίῳ*, ΠΑΕ 1956, σ. 178.

¹⁷ Βλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, *ό.π.*, σ. 434 (σεισμός

Ἀντιόχειας, 526) και η ίδια, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από το 13ο μέχρι και το 15ο αἰώνα*, Αθήνα 1993, σ. 29 (σεισμός Λυρραχίου, 1270).

ΣΩΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ «ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ» ΛΙΜΕΝΟΣ ΘΑΣΟΥ

Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

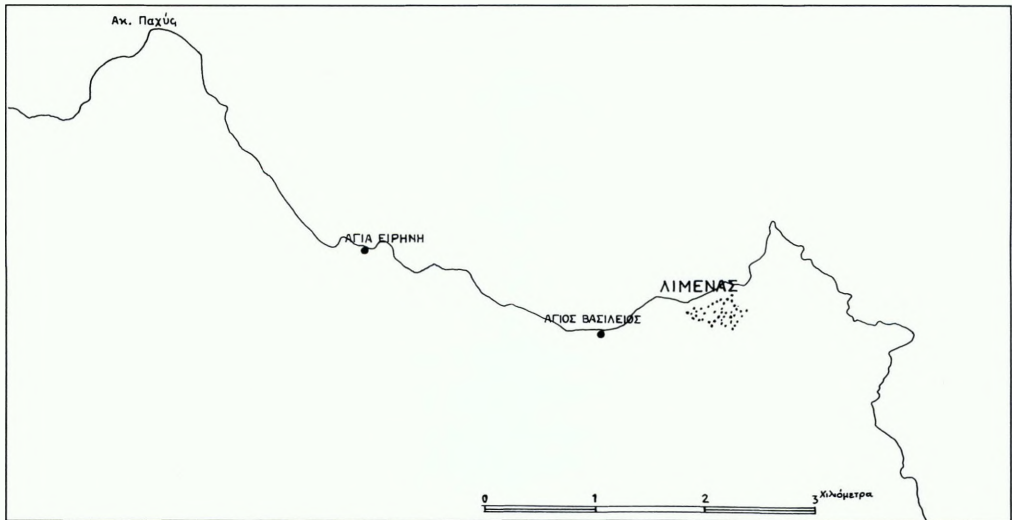
Κατά τον Ιούνιο του 1991 πραγματοποιήθηκε από τη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σωστική ανασκαφή στο κτήμα της Ο.Ε. «Σ. Ζαμπέκου και Σία», στη θέση Αγία Ειρήνη, 3,5 χλμ. δυτικά από τον Λιμένα Θάσου (εικ. 1). Οι εργασίες έφεραν στο φως ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κτισμένης πάνω στην παραλία και στον αιγιαλό και σήμερα εν μέρει βυθισμένης στη θάλασσα¹. Ο βραχυπρόθεσμος στόχος της έρευνας ήταν να διαπιστωθούν τα όρια του μνημείου και για το λόγο αυτό πραγ-

ματοποιήθηκαν 17 τομές, ενώ ολόκληρο το μνημείο θα ανασκαφεί σε εύθετο χρόνο.

Ακολούθως εκτίθενται τα συμπεράσματα της πρώτης αυτής έρευνας, τα οποία βέβαια είναι προσωρινά. Τα ευρήματα είναι στη διάθεση παντός ενδιαφερομένου.

Το βόρειο μισό περίπου του μνημείου σήμερα είναι σκεπασμένο από την άμμο της ακτής ή βρίσκεται μέσα στη θάλασσα². Έτσι οι ερευνητικές τομές περιορίστηκαν κυρίως στη νότια πλευρά του μνημείου.

Στην εικ. 2 δηλώνεται η θέση των τομών

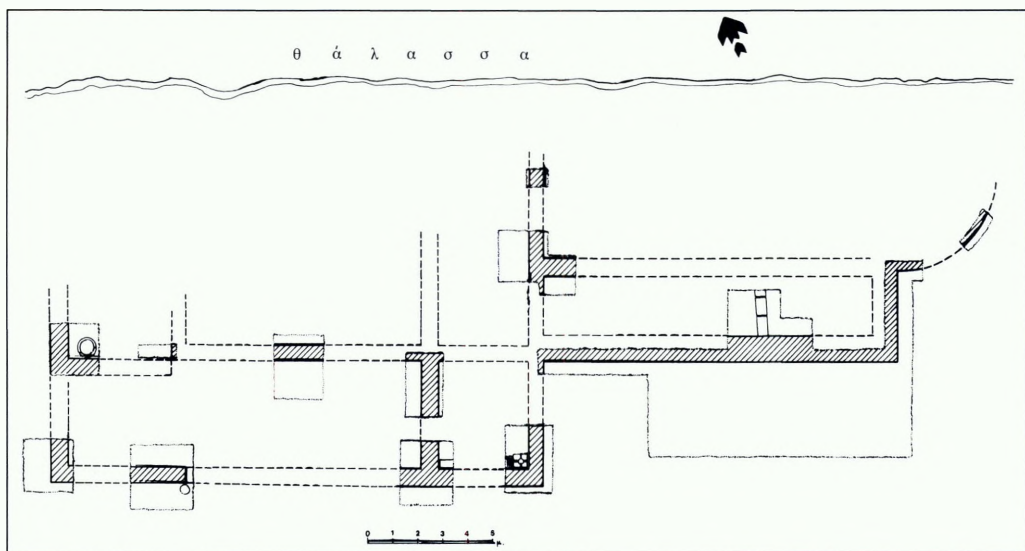

Εικ. 1. Χάρτης περιοχής Λιμένος και Αγίας Ειρήνης Θάσου.

¹ Το μνημείο είναι γνωστό εδώ και αρκετά χρόνια στην έρευνα: J.-P. Sodini - A. Lambraki - T. Kozelj, *Alikí, I: Les carrières de marbre à l'époque paléochrétienne, Etudes Thasiennes IX*, Paris 1980, σ. 126.

² Έχει ήδη επισημανθεί το φαινόμενο της «αλλαγής

της στάθμης της θάλασσας» στη Θάσο μετά τον 7ο αι. μ.Χ. (βλ. ό.π.) ή της «ανύψωσης της στάθμης της θάλασσας», πιθανώς σχετιζόμενο με τους σεισμούς της δεκαετίας του 7ου αι. (Χ. Μπακιρτζής, Τι συνέβη στη Θάσο στις αρχές του 7ου μ.Χ. αι., *Φίλια Έπη εις Γ.Ε.*

Εικ. 2. Βασιλική Αγίας Ειρήνης. Κάτοψη (σχέδιο Φ. Κοντάκου).

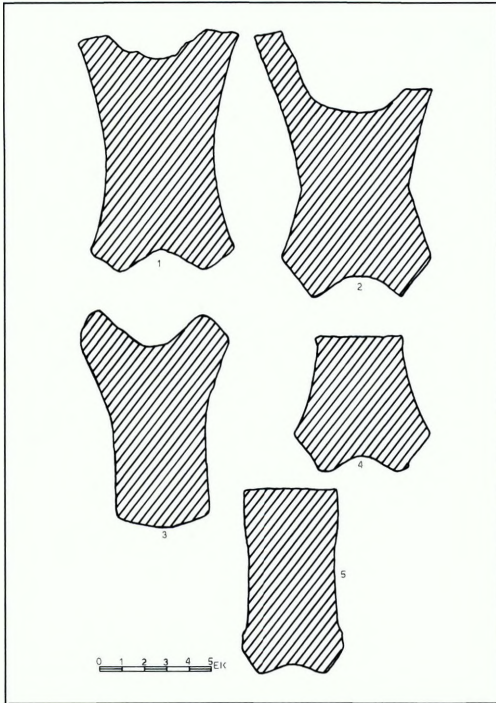
και τα τμήματα των τοίχων της βασιλικής που αποκαλύφθηκαν. Τα στοιχεία που δίδουν οι τομές επιτρέπουν να έχουμε μόνο μερική εικόνα του μνημείου. Πρόκειται για κτίριο με συνολικό μήκος εξωτερικά 33,90 μ. χωρίς την αφίδα, αποτελούμενο από κυρίως ναό, νάρθηκα και αίθριο.

Ο κυρίως ναός είναι κατά πάσα πιθανότητα τρίκλιτος. Το μήκος του εσωτερικά είναι 13,20 μ. περίπου και αν η αφίδα διαμορφώνεται στον ανατολικό τοίχο αξονικά, τότε το πλάτος του υπολογίζεται σε 13 μ. περίπου. Το νότιο κλίτος έχει πλάτος 2,30 μ., ενώ υπολογίζεται ότι το κεντρικό κλίτος έχει πλάτος 7 μ. περίπου.

Ο νάρθηκας είναι πλατύτερος από τον κυρίως ναό κατά 4,85 μ., εσωτερικά έχει μήκος 3,60 μ. και στο εξέχον τμήμα του διαμορφώνεται διαμέρισμα διαστ. 3,60×4,20 μ. από τοίχο, ο οποίος εκτείνεται στην περσιά του νότιου τοίχου του κυρίως ναού.

Πιθανολογείται ότι το αίθριο ήταν τρίστοο, με στοές στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του. Η νότια στοά έχει πλάτος εσωτερικά 4,20, ενώ η δυτική 4,10 μ. Αν το αίθριο είναι συμμετρικά διατεταγμένο εκατέρωθεν άξονος συμμετρίας που διέρχεται από το μέσον της αφίδας, τότε το εξωτερικό πλάτος του μπορεί να υπολογισθεί σε 24,80, το μήκος σε 14,85, ενώ η αυλή του έχει μήκος 9,40 και πλάτος 13,80 μ.

Μυλωνάν, Γ', Αθήνα 1989, σ. 340-341). Σε παρόμοια φαινόμενα, που παρατηρούνται σε άλλες περιοχές της Ελλάδος, αναφέρονται οι ανακοινώσεις των Ντ. Κωνσταντοπούλου, Η. Μαριολάκου, Ε. Λόγου, Σ. Νασόπουλου, Ν. Μουρτζά, Η. Σπονδύλη κ.ά., στο International Interdisciplinary Meeting «Earthquakes in the Archaeological Record: Palaeoseismological and Archaeological Aspects» (Athens, 13-15 June 1991), Programme - Abstracts. Κατά τη γνώμη μου στην περίπτωση της Αγίας Ειρήνης συνέβη καταβύθιση της ξηράς.

Εικ. 3. Βάσεις οξυπύθμενων αμοφορέων. Τομές.

Οι διαστάσεις του κυρίως ναού σε γενικές γραμμές δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από τις διαστάσεις των δημοσιευμένων βασιλικών του νησιού (Αλυκής, σταυρικής και Αγοράς Λιμένος, Εβραιοκάστρου, Αγίου Αωνίου Ποτού): είναι πολύ μικρότερος ως προς το μήκος μόνον από τη νότια βασιλική της Αλυκής³ και τη σταυρική του Λιμένος⁴ και λίγο μικρότερος ως προς το πλάτος από τη βασιλική της Αγοράς του Λιμένος⁵. Το αίθριο που λείπει από τις βασιλικές του Ποτού⁶, του Εβραιοκάστρου⁷, της Αγοράς και της νότιας βασιλικής της Αλυκής, την κατατάσσει σε ιδιαίτερη θέση μαζί με τη σταυρική και τη βόρεια βασιλική της Αλυκής.

Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Ο νότιος τοίχος

του κυρίως ναού έχει πάχος 1 μ., ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι του νάρθηκα και του αιθρίου έχουν συνήθως πάχος 0,70 μ.: εξαίρεση αποτελεί ο ανατολικός τοίχος του νάρθηκα, του οποίου το πάχος μειώνεται στα 0,60 μ. Στο σημείο όπου δύο τοίχοι γωνιάζουν, το πάχος τους αυξάνεται κατά 0,05-0,10 μ. Επιχρίσματα χωρίς γραπτό διάκοσμο βρέθηκαν κατά τόπους στο εσωτερικό του νάρθηκα και του νότιου τοίχου του αιθρίου.

Είσοδος βρέθηκε μόνον μία: ανοίγεται στο νότιο τοίχο του αιθρίου και σε απόσταση 5,40 μ. από την εξωτερική κορυφή της νοτιοδυτικής γωνίας του κτιρίου.

Στο νότιο κλίτος διαπιστώθηκε η ύπαρξη ψηφιδωτών δαπέδων και μαρμαρίνων ορθογώνιων πλακών. Δάπεδο από τετράγωνες πλίνθους (0,30×0,30 μ.) διαμορφώνεται στο νότιο διαμέρισμα του νάρθηκα στη νοτιοανατολική γωνία του. Τέσσερις πλίνθοι με τεταρτοκυκλική εγκοπή στη μία γωνία τους σχηματίζουν κυκλική υποδοχή (ίσως για να δε-

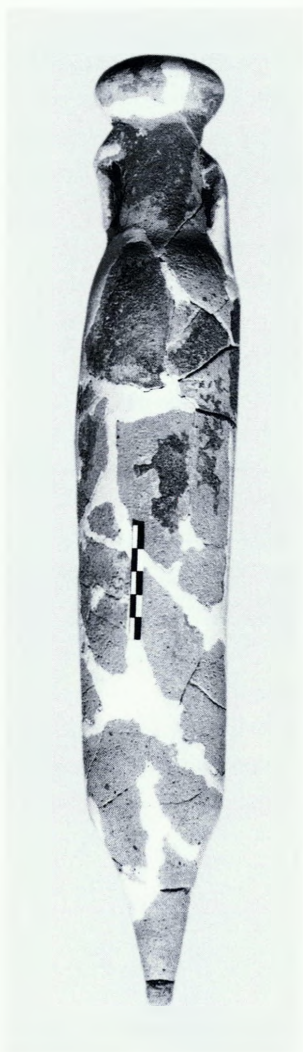
³ J.-P. Sodini - K. Kolokotsas, *Aliki, II: La basilique double, Etudes Thasiennes X*, Paris 1984, παρ. 9, πίν. 1.

⁴ Α. Ώρλάνδος, 'Η σταυρική βασιλική τῆς Θάσου, *ABME Z* (1951), σ. 8, εικ. 3-4.

⁵ Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1949, Thasos. Les monuments. La basilique chrétienne, *BCH LXXIV* (1950), σ. 348-351. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1950, Thasos. La basilique paléochrétienne et ses annexes, *BCH LXXV* (1951), σ. 154-164, εικ. 43.

⁶ Χ. Μπακιρτζής, *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 276-277.

⁷ F. Ducat, La basilique d'Envraiokastros à Thasos, *BCH LXXXIX* (1965), σ. 142-145.

Εικ. 4. «Σπαθείον» (ύψ. 43,5 εκ., χρωητικότητα 780 κ.εκ. περίπου).

χθεί τη βάση κάποιου αγγείου ή για καθαρά διακοσμητικούς λόγους – ένθεση κάποιου άλλου υλικού).

Η εκκλησία ήταν ξυλόστεγη και καλυμμένη με κεραμίδια. Ο άξονας Α.-Δ. της βασιλικής παρουσιάζει απόκλιση 20° προς Ν., η οποία οφείλεται στη διαμόρφωση της ακτής στην περιοχή αυτή: ο κατά μήκος άξονας της

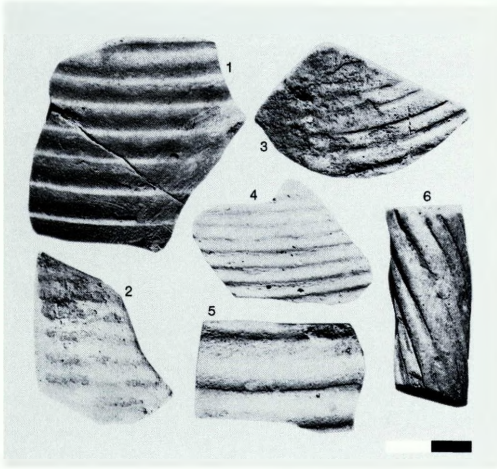
Εικ. 5. Λαβές με σφραγίσματα.

εκκλησίας διατάσσεται παράλληλα προς τη γραμμή της ακτής⁸.

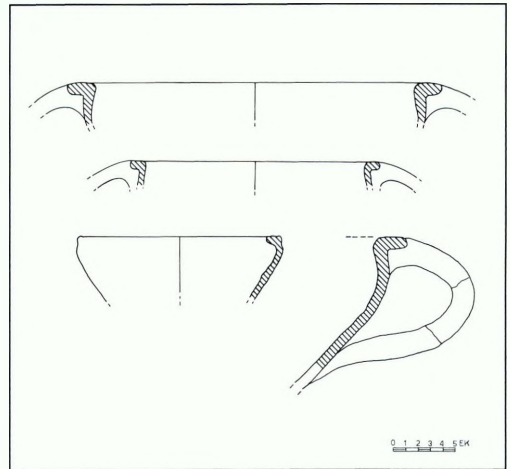
Τα ευρήματα ήταν λιγοστά. Ένα πιθάρι που δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο και μερικά κομμάτια πιθαριών. Βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων (ε ι κ. 3) και ολόκληρος οξυπύθμενος αμφορέος του λεγόμενου τύπου «σπαθείον»⁹, πιθανώς τέλους βου-αρχών 7ου αι. (ε ι κ. 4). Λαβές με (ε ι κ. 5) ή χωρίς σφρα-

⁸ Η διαμόρφωση του εδάφους είναι ένας από τους λόγους, στους οποίους οφείλονται οι αποκλίσεις που εμφανίζουν οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Βλ. Ά. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Α', Αθήνα 1952, σ. 87-88.

⁹ Για τον τύπο, βλ. W. Hautumm, *Studien zu Amphoren der spätromischen und frühbyzantinischen Zeit*, 1981, σ. 115-129. Παρόμοια με το κομμάτι της Αγίας Ειρήνης, βλ. ό.π., εικ. 313. P. Arthur, *Aspects of Byzantine Economy: An Evaluation of Amphora Evidence from Italy*, *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII, Paris 1989, εικ. 3 και M. Ballance κ.ά., *Excavations in Chios 1952-1955. Byzantine Emporio*, Oxford 1989, εικ. 37 (αριθ. 235), πίν. 25 (αριθ. 232). Α. Χρυσό-

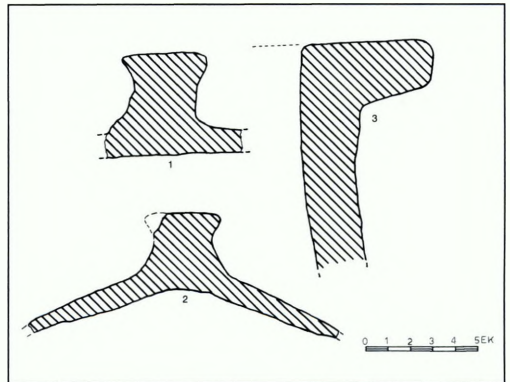

Εικ. 6. Όστρακα ραβδωτών αγγείων (1-5) και στρεπτή λαβή (6).

Εικ. 7. Τομές ακόσμητων αγγείων (σχέδιο Φ. Κοντάκου).

γίσματα¹⁰. Όστρακα ραβδωτών αγγείων (εικ. 6) και κομμάτια από χείλη και λαβές¹¹ (εικ. 7). Στρωτήρες από τη στέγη του μνημείου¹² (εικ. 10, 1). Κομμάτια υαλοπινάκων (γυαλί λαδί πράσινο, γαλαζοπράσινο διαφανές). Κομμάτια από βάσεις, χείλη και λαιμούς γυάλινων αγγείων (εικ. 11-12)· χρώματα: ανοιχτό πρασινογάλαζο, ανοιχτό λαδί, λαδί διαφανές· διάκοσμος: επίθετος από γυαλί ίδιου χρώματος με το αγγείο ή στο πάχος του γυαλιού από άλλο υλικό. Μπλε χάντρα εξαγωνικής διατομής. Χάλκινα στελέχη για ανάρτηση κανδηλών¹³ (εικ. 13).

Εικ. 8. Πώματα (1-2) και χείλος μεγάλου δοχείου (3) (σχέδιο Φ. Κοντάκου).

στόμου, Εμπορικές ανταλλαγές της Έδεσσας μέσα από τους αμφορείς των παλαιοχριστιανικών χρόνων, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο Αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989, 1, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 601.

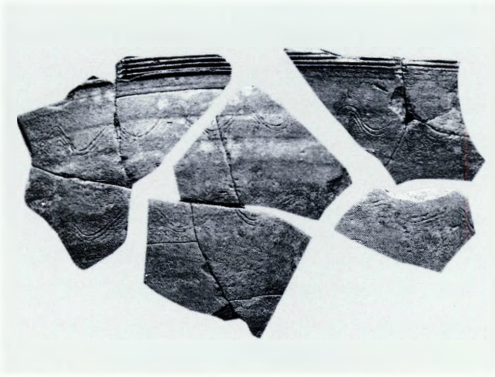
¹⁰ Διακρίνεται σφράγισμα ΘΑCΙΩΝ με παράσταση οξυπύθμενου αμφορέα. Σχετικά με τα σφραγίσματα βλ. κυρίως Α.-Μ. Bon - Α. Bon, Les timbres amphoriques de Thasos, *Etudes Thasiennes* IV, Paris 1957

(ο αμφορέας και ο τύπος ΘΑCΙΩΝ είναι συνήθεις).

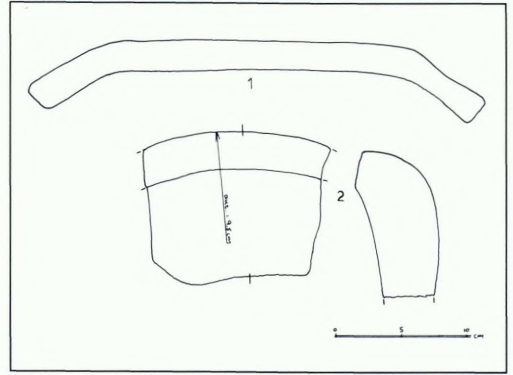
¹¹ Παρόμοιο βλ. στο C. Abadie-Reynal - J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos (Alikí, Delkos, fouilles anciennes)*, *Etudes Thasiennes* XIII, Paris 1992, αριθ. CC24, εικ. 16.

¹² Παρόμοιους δημοσιεύουν οι Sodini - Kolokotsas, ό.π., εικ. 148.

¹³ Παρόμοια βλ. Ballance κ.ά., ό.π.

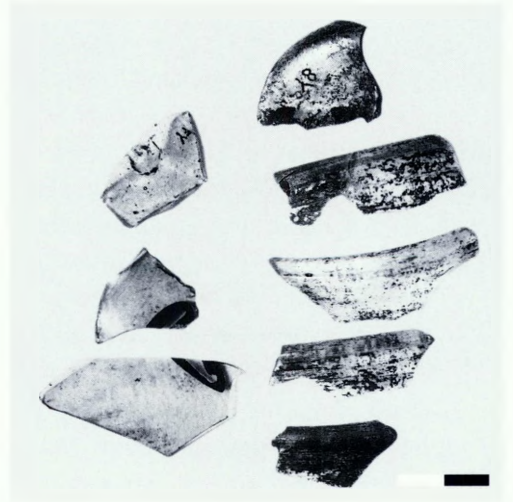
Εικ. 9. Κομμάτια αποθηκευτικού δοχείου (τέλη βου-
αρχές 7ου αι. μ.Χ.).

Εικ. 10. Τομές. Στρωτήρας (1) και λεκάνη (2) (σχέδιο
Φ. Κοντάκου).

Εικ. 11. Θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Εικ. 12. Θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Ακόσμητο επίθημα αμφικιονοκράνου¹⁴ (εικ. 14). Δύο κομμάτια από διάτρητο θωράκιο με φολιδωτό σχέδιο¹⁵ (εικ. 15). Δύο κομμάτια από μαρμάρινες λεκανίδες (εικ. 10, 2). Τμήμα από κίονα. Μερικά χάλκινα νομίσματα, που ταύτισε ο συναδέλφος Ν. Ζήκος: Ένα ασσάριο Θεοδοσίου Α' (379-395), ένα ασ-

¹⁴ Ακόσμητα αμφικιονόκρανα στη Θάσο έχουν βρεθεί στη σπαιρική βασιλική του Λιμένος (Α. Όρλάνδος, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά του Λιμένος Θάσου, *ABME Z'* (1951), εικ. 11) και στην Αλυκή (Sodini - Kolo-kotsas, ό.π., εικ. 47).

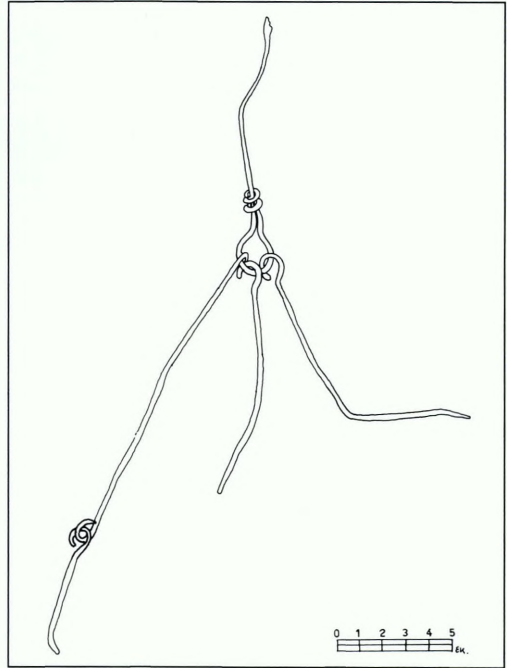
¹⁵ Παρόμοια έχουν βρεθεί στον Λιμένα (Όρλάνδος, ό.π., σ. 65-68, εικ. 4Α, 6) και στην Αλυκή (Sodini - Kolo-kotsas, ό.π., εικ. 43-44, 130).

σάριο Αρκαδίου (395-408), δύο χάλκινες υποδιαιρέσεις Μαρκιανού (450-457), δύο χάλκινες υποδιαιρέσεις πιθανώς Μαρκιανού και τρεις χάλκινες υποδιαιρέσεις μέσων 5ου αιώνα.

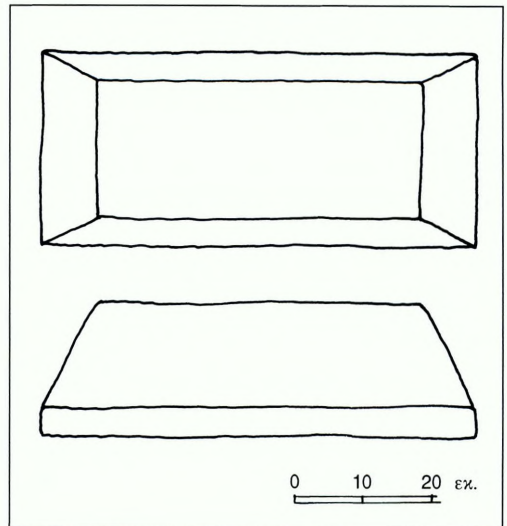
Η εκκλησία καταστράφηκε ολοσχερώς από πυρκαγιά ενόσω ήταν σε χρήση. Το ψηφιδωτό και οι μαρμάρινες πλάκες στο δάπεδο καλύπτονται από στρώμα με στάχτες, κάρβουνα και σπασμένους στρωτήρες. Το στρώμα αυτό της πυρκαγιάς είναι αρκετά παχύ και ευδιάκριτο στον κυρίως ναό και στο νάρθηκα (ε.ικ. 16), ενώ είναι λεπτότερο και διακόπτεται κατά τόπους στην περιοχή του αιθρίου. Μετά την καταστροφή του το κτίριο έπαυσε να χρησιμοποιείται εκτός – πιθανώς – από το δυτικό του τμήμα: στη δυτική στοά του αιθρίου κατασκευάστηκε τοίχος κάθετος προς το δυτικό τοίχο του αιθρίου, ο οποίος απομονώνει το κεντρικό (προς την αυλή) μέρος της στοάς. Απαιτείται οπωσδήποτε περαιτέρω διευκρίνιση. Στον τοίχο χρησιμοποιήθηκαν τρία επιθήματα αμφικιονοκράνων, πιθανώς από την καμένη βασιλική. Η προηγούμενη παρατήρηση για τη χρήση του αιθρίου μετά την πυρκαγιά γίνεται με ιδιαίτερη επιφύλαξη, καθώς η τομή που έφερε στο φως τον τοίχο και η κατάσταση διατήρησής του δεν επέτρεψαν ούτε την πλήρη διερεύνησή του ούτε τη διευκρίνιση της σχέσης του με τους άλλους τοίχους του μνημείου.

Η συστηματική ανασκαφή του αιθρίου πιστεύω ότι θα απαντήσει στα σχετικά ερωτήματα, ενώ η συστηματική διερεύνηση του βόρειου τμήματος της εκκλησίας θα συμβάλει στη μελέτη του τρόπου διαμόρφωσης της ακτογραμμής και της διαδικασίας καταστροφής του κτίσματος.

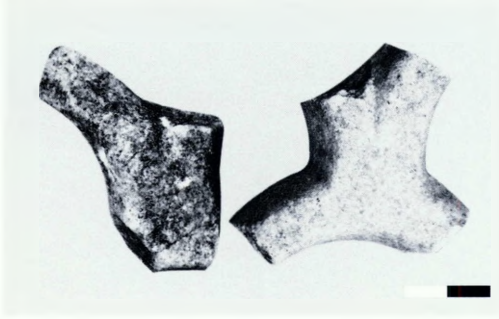
Λιγοστά πράγματα μπορούν να γραφούν για το χρόνο ανέγερσης και καταστροφής

Εικ. 13. Χάλκινα στελέχη ανάρτησης κανδηλών (σχέδιο Φ. Κοντάκου).

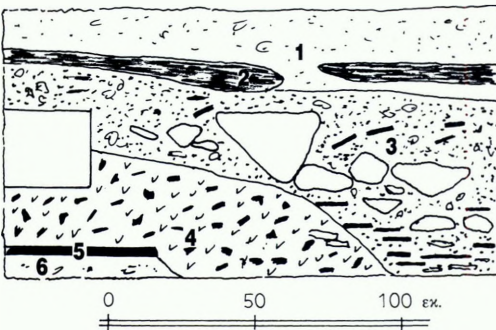

Εικ. 14. Επίθημα αμφικιονοκράνου (σχέδιο Φ. Κοντάκου).

Εικ. 15. Κομμάτια θωρακίου με φολιδωτό σχέδιο.

του μνημείου. Στοιχεία τα οποία να συνηγορούν για μια πολύ πρόωπη χρονολόγηση δεν διαπιστώθηκαν. Είναι πιθανόν ότι το μνημείο κτίστηκε κατά τον 5ο ή τον 6ο αιώνα. Η κεραμική δείχνει ότι ο χώρος «συχναζόταν» από ανθρώπους αρκετούς αιώνες πριν από τον 5ο και δεν έπαυσε να «συχνάζεται» μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου ή τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ. Φαίνεται ότι το μνημείο καταστράφηκε προς τα τέλη του 6ου αι. και ακολούθησε η μετασκευή στο αίθριο· οι αρ-

Εικ. 16. Στρωματογραφία στη νοτιοανατολική γωνία του νόθθηκα: 1) Επιφανειακά χώματα. 2) Καμένα χώματα. 3) Καμένα υλικά, σάχτες, πλίνθοι, λίθοι, σπρωτήρες, κρηνίσματα. 4) Κοκκινόχωμα. 5) Πλίνθινο δάπεδο. 6) Καθαρά χώματα (σχέδιο Φ. Κοντάκου).

χές του 7ου αι. σηματοδοτούν το τέλος της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή. Δεν αποκλείεται η καταστροφή να οφείλεται στους σεισμούς της β' δεκαετίας του 7ου αι., οι οποίοι κατέστρεψαν την πρωτεύουσα του νησιού και τα περίχωρά της¹⁶. Στην περίπτωση αυτή η υποτιθέμενη εγκατάσταση στο αίθριο είναι ανάλογη προς τις πρόχειρες εγκαταστάσεις των κατοίκων αμέσως μετά τους σεισμούς σε ερείπια γύρω από την πόλη¹⁷. Ελάχιστα ευρήματα του τέλους του 6ου ή των αρχών του 7ου αι. (π.χ. το «σπαθείον» και μερικά ακόμη όστρακα) καθιστούν πιθανό ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Δεδομένα τα οποία να μαρτυρούν μακρόχρονη ανθρώπινη παρουσία μετά την καταστροφή του μνημείου δεν προέκυψαν. Η εγκατάσταση στη δυτική στοά του αιθρίου – αν πραγματικά αυτό χρησιμοποιήθηκε και μετά την πυρκαγιά – δεν διήρκεσε πάνω από μία ή δύο δεκαετίες.

Στο χώρο της ανασκαφής δεν βρέθηκαν ταφές (τουλάχιστον κατά την ανασκαφική περίοδο του 1991), όπως βρέθηκαν στη βασιλική του Εβραϊοκάστρου¹⁸ και στο συγκρότημα του Τσουκαλαριού¹⁹. Αν η εικόνα αυτή επαναληφθεί μέχρι το τέλος της ανασκαφής τότε θα πρέπει να συμπεράνουμε πως οι άνθρωποι που ζούσαν ή εργάζονταν στην περιοχή της Αγίας Ειρήνης ή κοντά σε αυτήν, είχαν αποτραβηχτεί πια αρκετά χιλιόμετρα μακριά για πολλούς αιώνες και έτσι δεν τους ήταν καθόλου βολικό να χρησιμοποιούν τα ιερά ερείπια ως κοιμητήριο.

¹⁶ Μπακιτζής, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 340-341.

¹⁷ Ό.π., σ. 341.

¹⁸ Ducat, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 153.

¹⁹ ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 324-34 (1979): Χρονικά, σ. 345-348· 35 (1980): Χρονικά, σ. 444-445.

Στα ανατολικά του μνημείου (και πλησιέστερα προς την ακτή κυρίως παρά προς το εσωτερικό της περιοχής) παρατηρείται επιφανειακή κεραμική και σε ορισμένα σημεία ερείπια τοίχων (;). Φαίνεται ότι η βασιλική στην Αγία Ειρήνη κτίσθηκε στη θέση μιας μικρής προβλήτας και κοντά σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις, στα πλαίσια της αυξημένης ναοδομικής δραστηριότητας των παλαιοχριστιανικών αιώνων²⁰. Αν υπήρχε κάποια εγκατάσταση ήταν περιορισμένης έκτασης. Οι βάσεις αμφορέων και τα κομμάτια πιθαριών που βρέθηκαν δείχνουν ότι πιθανώς εδώ αποθηκεύονταν και διακινούνταν ορισμένα προϊόντα και πραγματοποιούνταν συναλλαγές. Κτηματίες αγρότες έφεραν τα προϊόντα τους για να τα φορτώσουν σε διερχόμενο σκάφος, αντί να τα μεταφέρουν στη γειτονική πρωτεύουσα του νησιού με το με-

γάλο λιμάνι. Η εκκλησία προσέφερε στους πιστούς τα δικά της πνευματικά προϊόντα και οι πιστοί – διερχόμενοι ναυτικοί ή μόνιμοι στεριανοί – προσέφεραν στην εκκλησία τον οβολό τους ή κάποιο μέρος των προϊόντων τους, που αποθηκεύονταν στα πιθάρια και τα μικρότερα δοχεία (εικ. 8,3 και 9), τα οποία έφερε στο φως η σκαπάνη των εργατών και η ανάγκη του σημερινού ιδιοκτήτη να εκμεταλλευθεί το χώρο μετά από τόσους αιώνες. Το σημείο αναφοράς και στις δύο περιπτώσεις είναι κοινό: ο ορμίσκος με τα ήρεμα νερά, η ομαλή ακτή, το αγκυροβόλιο.

Η διαφορά έγκειται στο αντικείμενο της συναλλαγής: αύριο εκεί θα πωλούνται στους πιστούς των μαζικών θερινών μετακινήσεων τουριστικές υπηρεσίες έναντι σκληρού συναλλάγματος.

²⁰ A.H.M. Jones, Church Finance in the Fifth and Sixth Centuries, *The Journal of Theological Studies*, N.S. XI (1960), σ. 84-94. C. Mango, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification histo-

rique et sociale, *Travaux et Mémoires* 6 (1976), σ. 353. Ο ίδιος, *Βυζάντιο: Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα 1988, σ. 51-52.

RESCUE EXCAVATION AT AYIA IRINI, THASOS

K. TSOURIS

A rescue excavation carried out at Ayia Irini near the port of Thasos uncovered the ruins of an Early Christian basilica dating from the 5th or 6th c. The sections of walls brought to light are consistent with its being a three-aisled timber-roofed basilica with a narthex and a courtyard with three porticoes, of the type commonly found on Thasos. The existence of a mosaic floor and marble paving slabs were noted in the south aisle. The church was destroyed in the 6th c. AD, probably by

fire, and it is possible that after this destruction only part of the courtyard was used. The pottery (collected on the site or discovered in a stratified context) ranges in date from pre-Christian times to the beginning of the 7th c. AD. Fragments of glass vases and metal objects were found, as well as pieces of marble architectural sculptures of Early Christian date. The coins discovered date from the 4th and 5th c. AD.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΟ ΜΑΤΣΟΥΚΙ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Δ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ - Α.Ι. ΚΑΡΑΛΑΣΗ

Κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του νέου φράγματος της ΔΕΗ στον Αχελώο ποταμό, εντοπίστηκαν λείψανα ναού βυζαντινής εποχής¹, 1 χλμ. περίπου βόρεια του χωριού Μαρσούκι Αγρινίου, κοντά στην παλαιά γέφυρα του Αχελώου, σε απόσταση μόλις 5 μ. από τη δυτική όχθη του ποταμού.

Επειδή ο χώρος θα κατακλυζόταν από τα νερά του νέου φράγματος, η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με δαπάνη της ΔΕΗ και του ΥΠΠΟ διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα στο χώρο. Η έρευνα ολοκληρώθηκε σε δύο ανασκαφικές περιόδους, την άνοιξη και το φθινόπωρο του 1986, και έφερε στο φως ερείπια μικρού μονόχωρου ναΐσκου² (ε.κ. 1), που είχε καταστραφεί από ισχυρό σεισμό, χριστιανικές ταφές, πενιχρά λείψανα κεραμικής και λίγα νεότερα νομίσματα.

Κατά τη διάρκεια της α' φάσης³ της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν: α) Η κόγχη της αψίδας του ναΐσκου που σωζόταν σε όλο της το ύψος. β) Οι εσωτερικές παρειές του βόρειου και νότιου τοίχου και τμήματα του δυτικού τοίχου με τη θύρα εισόδου του ναού. γ) «Λιθόστρωτο» από πλακοειδείς λίθους κάθετα τοποθετημένους σε κονίαμα, στη βόρεια και νότια πλευρά του χώρου της ανασκαφής (ε.κ. 2). δ) Ερευνήθηκαν επίσης δύο τάφοι (Τ1 και Τ2) και συγκεντρώθηκαν αποτιμήματα κεραμίδων με «δακτυλιές» (ε.κ. 14), καθώς και τρία νομίσματα του 1869.

Κατά τη β' φάση⁴ ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του ναού και ερευνήθηκαν στρωμα-

τογραφικά οι οικοδομικές φάσεις του κτιρίου (ε.κ. 5-7). Οι πέντε ταφές που ήρθαν στο φως δεν έδωσαν σημαντικά κτερίσματα. Συγκεντρώθηκαν, επίσης, ελάχιστα όστρακα και δώδεκα νομίσματα του 19ου αιώνα⁵.

Ο ναός

Το ναύδριο του Αγίου Δημητρίου είναι μια μονόχωρη δρομική βασιλική⁶, εσωτ. διαστ. 3×5,80 μ. Στην ανατολική πλευρά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα, ακτίνας 1 μ., που δια-

¹ Τα λείψανα εντοπίστηκαν από το φύλακα του Μουσείου Αγρινίου Ανδρέα Μπακογιάννη το 1985.

² Για την πρώτη αναφορά στο ναΐσκο του Αγίου Δημητρίου, βλ. σχετικά, Δ. Κωνσταντίος, Προβλήματα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των βυζαντινών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988*, 1991, σ. 603-609.

³ Η πρώτη φάση διήρκεσε από 9-17 Απριλίου 1986 με υπεύθυνο τον αρχαιολόγο Δημήτριο Κωνσταντίο.

⁴ Από 25-9 έως 10-10-1986 υπεύθυνη ήταν η αρχαιολόγος Ασημίνα Καρδάση.

⁵ Ευχαριστούμε τους αρχιτέκτονες της 8ης ΕΒΑ Δ. Κουνάβο, Γ. Σμύρη και τις σχεδιάστριες Β. Κύρκου-Μπατσή και Α. Ντάτση για τη συνεργασία τους στην αποτίμηση του χώρου της ανασκαφής.

⁶ Για τον όρο, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεάν Ελλάδα καὶ τὴν Ἠπειρὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 105, σημ. 1. Επίσης, Γ. Δημητροκάλλης, *Οἱ δόκογχοι χριστιανικοὶ ναοὶ*, Αθήνα 1976, σ. 3.

Εικ. 1. Ματσούκι Αργινίου. Άποψη του χώρου της ανασκαφής.

τρυπάται από φωτιστική σχισμή, διαστ. $0,25 \times 0,85$ μ.⁷.

Η τοιχοδομία του ναΐσκου ποικίλλει. Στα κατώτερα τμήματα και στις γωνίες του κτίσματος έχουν χρησιμοποιηθεί δόμοι⁸ από αρχαία κτίρια, ίσως από τη γειτονική Στράτο. Τα ανώτερα τμήματα των τοίχων, πάχ. $0,60$ μ., είναι κτισμένα από ισχυρή αργολιθοδομή που αποτελείται από γκριζους πλακοειδείς ντόπιους λίθους και άφθονο κονίαμα. Πλίνθοι, σε ακανόνιστες οριζόντιες στρώσεις, έχουν χρησιμοποιηθεί στην αψίδα και στη νοτιοδυτική γωνία του ναού (εικ. 9-10).

Οδοντωτή ταινία, το μοναδικό κεραμοπλαστικό στοιχείο της ανωδομής, περιβάλλει το τόξο του φωτιστικού ανοίγματος της αψίδας του Ιερού, μέχρι τη γένεσή του (εικ. 8).

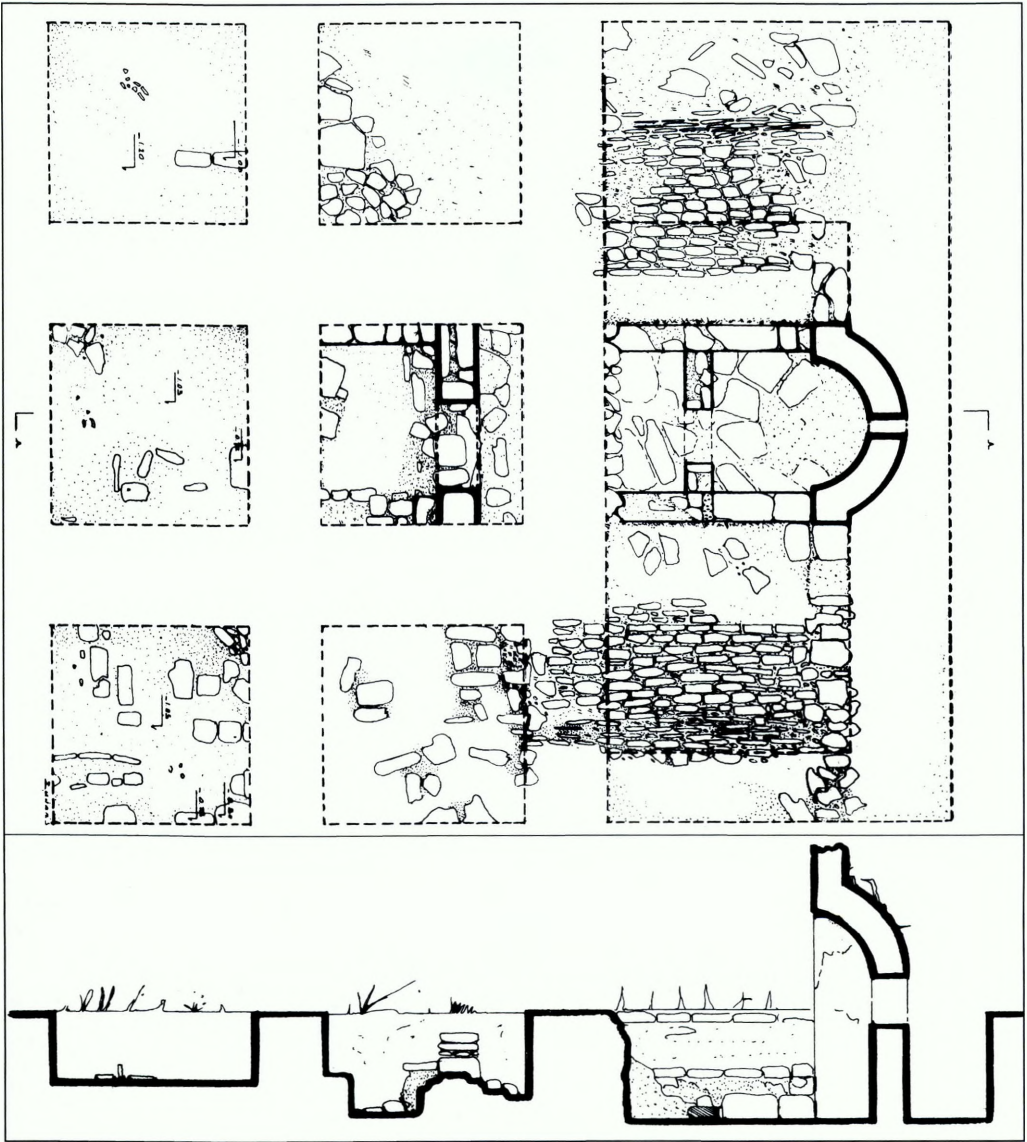
Το δάπεδο βρίσκεται $0,50$ μ. χαμηλότερα

από το κατώφλι της εισόδου. Σώζεται τμηματικά στο χώρο του Ιερού Βήματος και στο ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού και είναι κατασκευασμένο από λίθινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος⁹. Υπερυψωμένο πεζού-

⁷ Πρβλ. Ά. Όρλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ* (1948), σ. 62-64. Ο ίδιος, Βυζαντινά μνημεία Αιτωλίας, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 79-81.

⁸ Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος* (διδ. διατριβή), Καβάλα 1988, σ. 211.

⁹ Πρβλ. δάπεδο στο ναό του Αγίου Πέτρου και του Αγίου Παύλου Κλοκωτού Τρικάλων (Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1493*, Αθήνα 1979, σ. 84) και των Αγίων Αποστόλων Νερομάνας Αιτωλίας (Σ. Κίσσας, *Ἡ μονή Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας*, *ΕΕΣτΜ Γ'* (1973), σ. 30).

Εικ. 2. Κάτοψη και τομή (ΑΑ) του χώρου της ανασκαφής, μετά την ολοκλήρωση της α' φάσης της έρευνας.

λι¹⁰ κατά 0,50, πλ. 0,40 μ., περιθέει το βόρειο, δυτικό και νότιο τοίχο.

Το τέμπλο του ναού ήταν λιθόκτιστο¹¹, πλ. 0,40 μ., όπως δηλώνουν τα λείψανα τοιχοποιίας κάθετης στον κυρίως άξονα του ναού

¹⁰ Βλ. Νικονάνος, ό.π., σ. 84. Ε. Κογχυλάκη, Καθολικό μονής Παναγίας της Σπηλαιώτισσας Αρίστης δυτικού Ζαγορίου, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 1453-1850*, II, Αθήνα 1982, σ. 50.

¹¹ Βλ. τα λιθόκτιστα τέμπλα στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο στο Γεράκι (Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημη-

στο χώρο του Ιερού Βήματος. Ο ναός δεν είχε παράθυρα, αλλά φωτιζόταν από τη θύρα εισόδου (άνοιγμα 1,20 μ.) στη δυτική πλευρά και τη φωτιστική σχισμή στην αψίδα του Ιερού (εικ. 3).

Ο ναός, αρχικώς, ήταν ξυλόστεγος, αργότερα όμως καλύφθηκε με ενιαία ημικυλινδρική καμάρα¹². Οι μακρόστενοι πλακοειδείς λίθοι, που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της, αποκαλύφθηκαν και περι-συνελέγησαν στο εσωτερικό του ναού. Την περίοδο της τουρκοκρατίας φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στα δυτικά νάρθηκας ή προστώο, όπως δείχνει η τοιχοδομία από απλή αργολιθοδομή που αποτελεί συνέχεια του βόρειου τοίχου.

Η στρωματογραφική μελέτη σε τομή της νότιας πλευράς έδειξε ότι ο ναϊσκος του Αγίου Δημητρίου καταστράφηκε για πρώτη φορά πιθανώς από σεισμό, δημιουργώντας

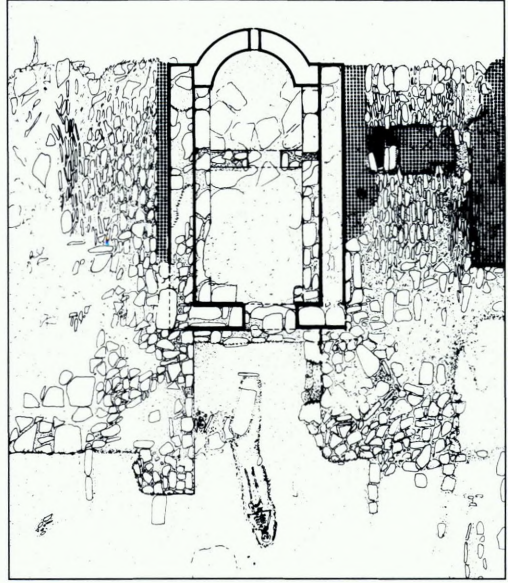
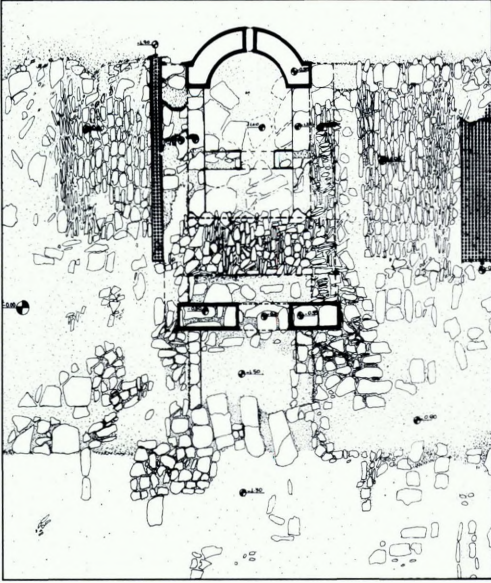
Εικ. 4. Η ημικυκλική αψίδα του Ιερού με το μονόλοβο παράθυρο.

Εικ. 3. Άποψη του ναού του Αγίου Δημητρίου με λείψανα του κτιστού τέμπλου.

στρώμα καταστροφής από μικρές πέτρες και σπασμένες κεραμίδες στέγης. Ο χώρος εγκαταλείφθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ολοκληρώθηκε η καταστροφή του κτίσματος, ίσως από πυρκαγιά, δημιουργώντας στρώμα από πέτρες, κεραμίδια και ίχνη φωτιάς (εικ. 13).

τροκάλλης, Γεράκι. *Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 3), στους Αγίους Αποστόλους Νεομάνας (Κίσσας, ό.π.), στον Άγιο Γεώργιο Λογνανίου (Α. Όρλάνδος, Βυζαντινά μνημεία τῶν κλιτύων Ταυῆγέτου, *ΕΕΒΣ* 14 (1938), σ. 464), κ.α.

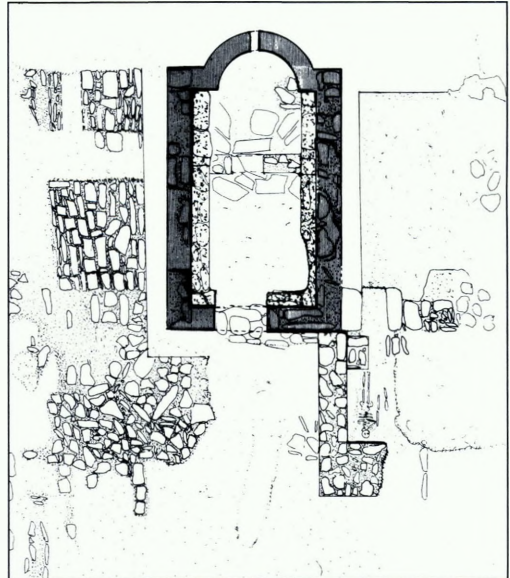
¹² Το φαινόμενο εντοπίζεται στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Βλ. σχετικά Μ. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, Νέα στοιχεία περί τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἰς τὴν Νῆσον τῶν Ἰωαννίνων, *ΑΔ* 24 (1969): Μελέται, σ. 69, σημ. 17. Σ. Βογιατζής, Η μονή Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενῶν, *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990), σ. 248-251.

Εικ. 5-6. Αποτύπωση του χώρου της ανασκαφής. Β' φάση της έρευνας.

Σε μια δεύτερη φάση ενισχύονται οι γωνίες του ναού με οικοδομικό υλικό από κτίρια κλασικής εποχής, ξαναχτίζονται οι πλάγιοι τοίχοι και ο ναός γίνεται καμαροσκέπαστος. Ο δεύτερος αυτός ναός καταστρέφεται με έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα τρόπο: σφοδρότατος τεκτονικός σεισμός μικρού σχετικώς βάθους, με επίκεντρο κοντά στο ναό, γκρεμίζει την καμάρα στο εσωτερικό και με μια γιγάντια ώθηση κάνει τους πλάγιους τοίχους να πέσουν προς τα έξω, δεξιά και αριστερά, χωρίς να καταστραφούν. Αυτοί οι τοίχοι ήταν το «λιθόστρωτο» που βρέθηκε στην πρώτη φάση της ανασκαφής, χωρίς να μπορεί, τότε, να ερμηνευθεί (ε.κ. 11-12).

Ο χώρος εγκαταλείπεται, διατηρείται όμως η παράδοση του κοιμητηριακού του χαρακτήρα και συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως χώρος ταφής έως τα μέσα του αιώνα μας,

Εικ. 7. Αποτύπωση του χώρου της ανασκαφής. Β' φάση της έρευνας.

Εικ. 8. Ναός Αγίου Δημητρίου. Φωτιστικό άνοιγμα αψίδας.

από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που εν τω μεταξύ εγκαθίστανται στην περιοχή.

Τάφοι

Ερευνήθηκαν συνολικά επτά ταφές σε βάθος που κυμαίνεται από 0,30-1,50 μ., στοιχείο που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο ναός λειτουργούσε ως ταφικό παρεκκλήσι. Η παράδοση αυτή διατηρήθηκε και μετά την τελική καταστροφή του ναΐσκου, αφού οι νεότερες ταφές T1, T2 και T6 βρέθηκαν μέσα στα σαθρά τμήματα της πεσμένης τοιχοποιίας (εικ. 15).

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε βάθος 1,50 μ. διαπιστώθηκε η ύπαρξη συστάδας τάφων, σε αυτό το βάθος όμως ερευνήθηκε μόνο η ταφή T5.

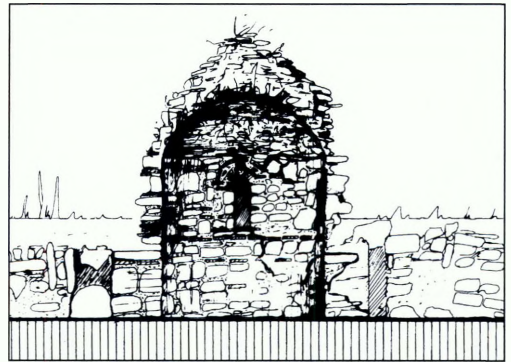
Τάφοι 1 και 2. Αποκαλύφθηκαν στη νοτιο-ανατολική γωνία του χώρου σε βάθος 0,30 μ. Είναι πολλαπλής ταφής και περιέχουν οστά από δύο τουλάχιστον νεκρούς ο καθένας.

Τάφοι 3 και 4. Στην προς Δ. προέκταση του βόρειου τοίχου εντοπίστηκε διαλυμένη ταφή σε συνδυασμό με ταφική κατασκευή σε

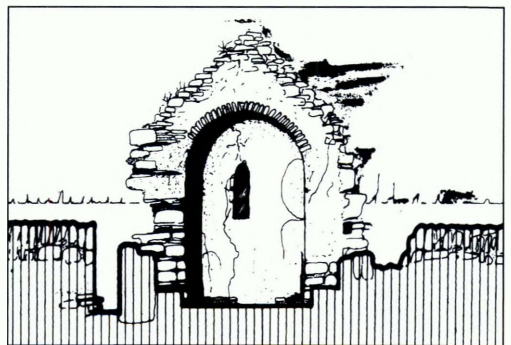
βάθος 0,73 μ., πάνω στον τοίχο Τχπ.3. Στη νότια πλευρά του ίδιου τοίχου και σε βάθος 1,40 μ. βρέθηκε, επίσης, διαλυμένη ταφή – οστά θώρακος και κρανίο – που προστατεύονταν από τραπεζοειδή κατασκευή πλακοειδών λίθων.

Τάφος 5. Περιέχει κανονική ταφή μεγάλωμου άνδρα – μήκος σκελετού 1,60 μ. Επίπεδοι λίθοι κάθετα τοποθετημένοι στο έδαφος σε διαγώνια διάταξη προστάτευαν το κρανίο και το ανώτερο τμήμα του σώματος του νεκρού.

Τάφος 6. Πρόκειται για παιδική ταφή σε ξύλινο φέρετρο, ελαφρά διαταραγμένη, η

Εικ. 9. Ναός Αγίου Δημητρίου. Η εξωτερική όψη της αψίδας και η ανατολική πλευρά της πεσμένης τοιχοποιίας.

Εικ. 10. Ναός Αγίου Δημητρίου. Η εσωτερική όψη της αψίδας.

Εικ. 11. Ναός Αγίου Δημητρίου. Ο νότιος τοίχος πεσμένος προς τα έξω, ως συνέπεια σεισμού.

Εικ. 12. Η βόρεια τοιχοποιία (λεπτομέρεια).

οποία ερευνήθηκε εξωτερικά του ανατολικού τμήματος του νότιου τοίχου.

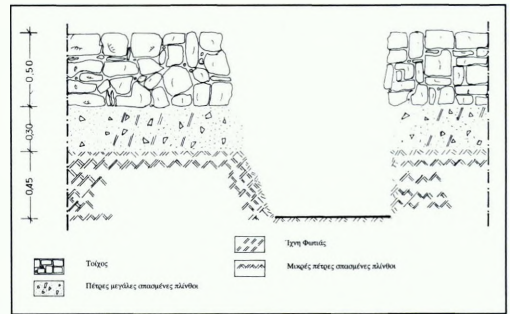
Τάφος 7. Περιέχει κανονική ταφή ενός νεκρού.

Οι τάφοι μπορούν να καταταχθούν σε τρεις κατηγορίες: α) Ατελείς κιβωτιόσχημοι με πλακοειδείς λίθους να ορίζουν τις μακρές πλευρές (T1, T2), β) ταφές στις οποίες το κρανίο και το ανώτερο τμήμα του νεκρού προστατεύεται από λίθους σε ρομβοειδή ή τραπεζοειδή διάταξη (T3, T4, T5), γ) ταφές σε πρόχειρα σκαμμένους λάκκους (T6, T7).

Οι νεκροί ήταν θαμμένοι κατά το χριστιανικό τρόπο, στραμμένοι προς Α. με τα χέρια σταυρωμένα χαμηλά στην κοιλιά. Οι τάφοι δεν περιείχαν κτερίσματα. Βρέθηκε μόνο ένα ασημένιο δαχτυλίδι στην ταφή T6 (εικ. 16) και μια χάλκινη πόρπη στην ταφή T1.

Ευρήματα

Τα ευρήματα της ανασκαφής είναι ελάχιστα και δεν μας βοηθούν να χρονολογήσουμε με ακρίβεια τις οικοδομικές φάσεις του ναυδρίου. Βρέθηκαν συνολικά δώδεκα νομίσματα του 19ου αιώνα. Από αυτά τα επτά,

Εικ. 13. Σχεδιαστική αναπαράσταση της στρωματογραφίας στη νοτιοανατολική πλευρά του χώρου της ανασκαφής.

αξίας πέντε λεπτών, και τα τρία, αξίας δύο λεπτών, ανήκαν στην εποχή του Γεωργίου Α' (1869), ενώ δύο νομίσματα πολύ φθαρμένα ήταν κοπής 1844. Όλα τα νομίσματα βρέθηκαν στο βορειοδυτικό χώρο του ναού, μέσα σε καθαρά χώματα των προσχώσεων του Αχελώου.

Στην κεραμική περιλαμβάνονται λίγα όστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσης (φαιόχρωμος και μαύρος πηλός), όστρακα με εφνάλωση, σε κίτρινο και πράσινο χρώμα, και χαρακτηριστικά όστρακα με αυλα-

Εικ. 14. Κεραμίδες από την ανασκαφή στο ναό του Αγίου Δημητρίου.

κώσεις που συναντώνται σε όλη τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο (ε.ικ. 17).

Χρονολόγηση

Χωρίς αξιόπιστα ανασκαφικά ευρήματα, με περιορισμένα μορφολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία, είναι δύσκολη η χρονολόγηση του ναυδρίου που ανασκάφηκε.

Ο τύπος του ναού – μονόχωρος δρομικός¹³ – έχει μεγάλη διάδοση στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο¹⁴, αλλά και στα χρόνια της τουρκοκρατίας¹⁵. Η ημικυκλική αψίδα εντοπίζεται σε πολλά μεσοβυζαντινά μνημεία¹⁶, κυριαρχεί πριν από τον 11ο αι.¹⁷ – αντί των ημιεξαγωνικών αψίδων που επικρατούν από τον 11ο αι.¹⁸ και εξής –, αλλά η χρήση της εξακολουθεί να εφαρμόζεται σε μικρούς ναούς στους υστεροβυζαντινούς και μεταβυζαντινούς¹⁹ χρόνους. Η μορφή της αψίδας καθορίζεται, επίσης, και από τα υλικά κατασκευής της, αφού οι αψίδες με αργολιθοδομή συνήθίζεται να κατασκευάζονται ημικυκλικές²⁰.

Η τοιχοδομία δεν προσφέρει ιδιαίτερα

στοιχεία χρονολόγησης. Η χρήση εγχώριων πλακοειδών γκριζων λίθων²¹ με πλίνθους σε ακανόνιστες οριζόντιες στρώσεις²² χωρίς κεραμοπλαστικό ή γλυπτικό διάκοσμο, εκτός

¹³ Βλ. υποσημ. 6.

¹⁴ Πρβλ. Ά. Όρλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ* (1948), σ. 62. Νικονάνος, ό.π., σ. 146. Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 1985, σ. 220.

¹⁵ Ά. Όρλάνδος, Οί μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 128. Παλιούρας, ό.π., σ. 350-352 και 371.

¹⁶ Ά. Όρλάνδος, Άγνωστος βυζαντινός ναός της Λακωνίας, *Ελληνικά* 15 (1957), σ. 93, όπου απαριθμεί ημικυκλικές αψίδες βυζαντινής περιόδου. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 151. Νικονάνος, ό.π., σ. 146. Δ. Κωνσάντιος, Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας, *Ηπειροχρον* 23 (1981), σ. 274-276.

¹⁷ Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 151. Νικονάνος, ό.π., σ. 24.

¹⁸ Νικονάνος, ό.π., σ. 146.

¹⁹ Παλιούρας, ό.π., σ. 255, 276, 331 για μεταβυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας.

²⁰ Μ. Σωτηρίου, Ό ναός της Σκριπούς Βοιωτίας, *ΑΕ* 1931, σ. 119-157. Η. Megaw, *The Chronology of Some Middle Byzantine Churches*, *BSA XXXII* (1931-1932), σ. 100.

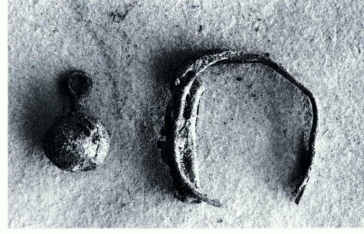
²¹ Σύνηθες φαινόμενο στους ναούς της Αιτωλοακαρνανίας, βλ. Παλιούρας, ό.π., σ. 60.

²² Πρβλ. την Παναγία Δούπιανη (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.) (Νικονάνος, ό.π., σ. 74), τις δύο εκκλησίες Σταμινάς (Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 41-44), τον Άγιο Δημήτριο Κατσούρη (Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 56-69), κ.ά. Ιδιαίτερα η χρήση μικρών λίθων με πλίνθινα κομμάτια που τοποθετούνται ελεύθερα χωρίς αυστηρό διαχωρισμό των αρμών είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της πρώτης χιλιετίας, όπως παρατηρείται στον Άγιο Αχίλλειο στις Πρέσπες (Ν. Μουτσόπουλος, *Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣΠΘ Ε'* (1971-1972), σ. 313), στη βασιλική των Σεργίων (Α. Ξυγγόπουλος, *Τά μνημεία τών Σεργίων*, Αθήνα 1957, σ. 33-34), στην Παναγία στο Βαθύρεμα Αγιάς (Νικονάνος, ό.π., σ. 34).

από την οδοντωτή ταινία του μονόλοβου παραθύρου της αφίδας που σταματά στη γένεση του τόξου (ε.ικ. 4), είναι στοιχείο αρχαιότητας και συναντάται σε πρώιμα μεσοβυζαντινά μνημεία²³.

Τέλος, η χρησιμοποίηση αρχαίου οικοδομικού υλικού σε β' χρήση στα κατώτερα τμήματα της τοιχοποιίας και στις γωνίες του κτιρίου δεν αποτελεί σαφές χρονολογικό κριτήριο, αφού χρησιμοποιείται σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο²⁴.

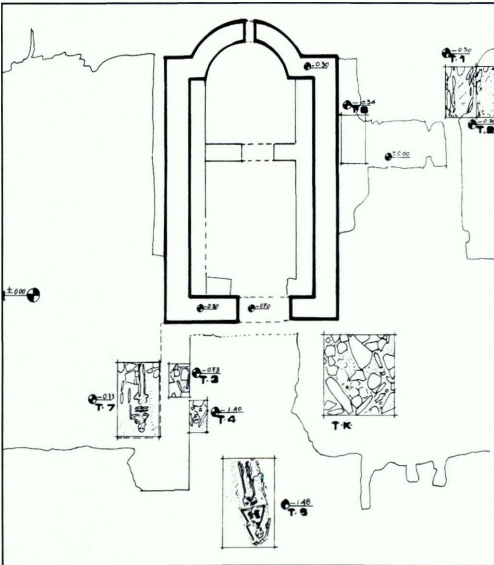
Η αξιολόγηση των παραπάνω δεδομένων, και κυρίως της τοιχοδομίας με τους μικρούς λίθους, τις πλίνθους σε ακανόνιστες στρώσεις και την απουσία κεραμοπλαστικού διακόσμου με εξαίρεση στην οδοντωτή ταινία του μονόλοβου παραθύρου, δευτερευόντως δε ο τύπος του ναού και το είδος των οστράκων, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η πρώτη φάση του ναΐσκου του Αγίου Δημητρίου χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο (11ος- 12ος αι.).

Εικ. 16. Ασημένιο δαχτυλίδι από την ταφή T6 και μικρό περιάπτο από περισυλλογή.

Εικ. 17. Όστρακο από την ανασκαφή.

Εικ. 15. Κάτοψη των τάφων και των ταφικών κατασκευών.

Μετά από δύο αιώνες, ο ναός ξαναχτίζεται ως καμαροσκέπαστος για να καταστραφεί και αυτός με τη σειρά του και να παραμείνει ζωντανή η παράδοση του κοιμητηριακού χαρακτήρα του χώρου.

²³ Πρβλ. την οδοντωτή ταινία με αντίστοιχη στον τρούλο της Αγίας Τριάδας του Μαύρικα Αγρινίου (Παλιούρας, ό.π., πίν. 31).

²⁴ Βλ. σχετικά Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 145 για Επισκοπή Μάστρου. Ο ίδιος, Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰάσονος καὶ Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ Ε' (1966-1969), σ. 160-162. Παλιούρας, ό.π., σ. 67-70 για τους ναούς της Αιτωλοακαρνανίας. Πρβλ. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές ἀναγεννήσεις καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου αἰ. καὶ 12ου αἰ., ΔΧΑΕ Ε' (1966-1969), σ. 258.

**THE EXCAVATION OF THE BYZANTINE CHURCH OF AYIOS DIMITRIOS
AT MATSOUKI, PREFECTURE OF AETOLOAKARNANIA**

D.N. KONSTANTIOS - A.I. KARDASI

During the course of work on the construction of the new Public Power Corporation dam on the Acheloos river, the remains of a small Byzantine church were located to the north of the village of Matsouki, Agrinion, a mere 5 m. from the west bank of the river.

The excavation carried out in 1986 brought to light the remains of the church of Ayios Dimitrios. It is a small, aisleless basilica (dim. 3×5.80 m.) with a semicircular apse at the east end and a built stone iconostasis.

The church has a variety of masonry. Spolia taken from ancient buildings can be seen at the corners and in the lower parts of the walls, while the higher parts have rubble masonry with grey stones and an abundance of mortar. Bricks were used only in the joints of the apse and at the south-west corner. The only decorative brickwork feature is the dentil course that encircles the arch of the opening designed to admit light into the apse.

The church was destroyed by earthquake on two occasions. It originally had a timber roof and was later covered by a barrel vault. The porch was added to the narthex during the period of Turkish domination.

The first phase of the monument dates from the Middle Byzantine period (11th-12th c.). It was a cemetery church, as is clear from the large number of burials investigated in the area. This tradition was kept alive until the middle of the 20th century.

The dead were buried according to Christian practice, with no grave offerings. The only finds were a silver finger-ring (burial T6) and a bronze brooch (burial T1). Very few portable finds came to light, and these were of no particular interest: a few 19th century coins and a few sherds from pots of everyday use, as well as some sherds with glaze and grooves.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΡΕΙΣ ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ: ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

Ήδη από έρευνες της δεκαετίας του 1970 είχε φανεί ότι η νεολιθική φάση που προηγείται της NN I στην Εύβοια είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και διατηρούσε σχέσεις με «πολιτισμούς» των γύρω περιοχών, όπως της Αττικής και της Θεσσαλίας. Η φάση αυτή στην Εύβοια ονομάστηκε AN II και διαχωρίστηκε από μία αρχαιότερη (AN I), που πράγματι στην Εύβοια είναι προς το παρόν ακαθόριστη. Η AN II ασφαλώς αντιστοιχεί περίπου χρονολογικά με τη λεγόμενη Μέση Νεολιθική της Θεσσαλίας (5800-5300 π.Χ. περίπου). Επειδή στην κεντρική και νότια Ελλάδα οι πρώιμες νεολιθικές θέσεις είναι λιγότερες από αυτές της Θεσσαλίας, το αρχαιολογικό υλικό αποσπασματικό και η στρωματογραφία ανεπαρκής, είναι προτιμότερο να χωρίζεται η Νεολιθική σε δύο περιόδους, την Αρχαιότερη και τη Νεότερη. Όσον αφορά την πρώτη, πρέπει να διαχωρισθεί σε μία πρώιμη (AN I), που περιλαμβάνει τα άβαφα και ποικιλόχρωμα αγγεία (variegated ware), καθώς και πρώιμα γραπτά, και μία ύστερη (AN II) με χαρακτηριστικό της τα γραπτά με ερυθρό σε λευκό και τα μονόχρωμα αγγεία.

Στην Ελάτεια (Weinberg 1962, σ. 158), όπου υπήρχε καλή στρωματογραφία ξεχωρίζει μία πρώιμη φάση με μονόχρωμα (AN I) και ακολουθεί μία άλλη με γραπτά (AN II). Επίσης, στη Λέρνα (Caskey 1958, σ. 125) μετά το πρώιμο στρώμα που περιείχε ποικιλόχρωμα αγγεία (variegated), ακολουθούσε ένα στρώμα με Urfinnis, μονόχρωμα ερυθρά

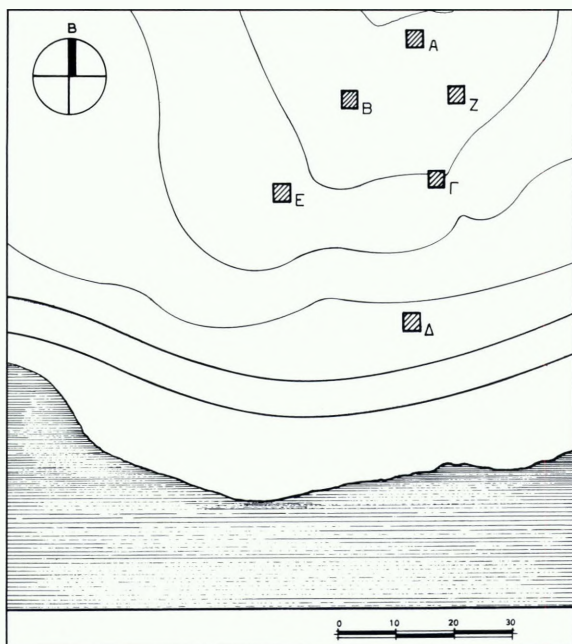
και πολλά γραπτά (AN II, αρχή NN I). Στην Κόρινθο το δεύτερο αντίστοιχο στρώμα απέδωσε, επίσης, Urfinnis μαζί με κεραμική της NN I (Phelps 1975), ενώ στο Φράγγχι μετά το στρώμα που περιείχε μονόχρωμα υπήρχε στρώμα με γραπτή κεραμική και κοσμήματα απευθείας πάνω στον πηλό.

Οι υποδιαρέσεις που καθιέρωσαν στη Θεσσαλία οι Δ. Θεοχάρης (1967, σ. 69) και ο V. Milošič είναι πολύ αμφίβολο αν μπορούν να σταθούν σαν ιδιαίτερα πολιτιστικά στάδια (Χουρμουζιάδης 1971, σ. 165), γιατί στηρίζονται σε κεραμικούς χαρακτήρες συχνά χωρίς ασφαλή στρωματογραφία.

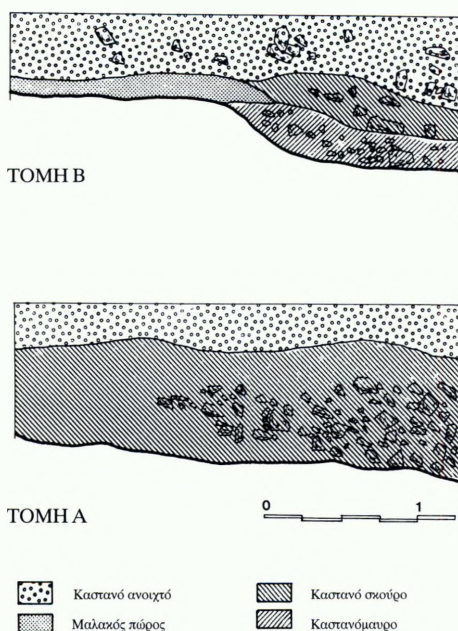
Στη δεκαετία του 1980 τρεις νέες θέσεις της περιόδου αυτής εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν εν μέρει στην Εύβοια (Σάμψων 1988-1989) και το υλικό τους ήρθε να προστεθεί στο ήδη γνωστό από 150 περίπου θέσεις (Σάμψων 1980· 1981). Από το άφθονο κεραμικό υλικό άρχισαν να φωτίζονται αρκετά τα χαρακτηριστικά της φάσης αυτής, που έως τώρα ήταν σχεδόν άγνωστη.

Λιανή Άμμος Ερέτριας

Η θέση εντοπίστηκε το 1983 και βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα, 3 χλμ. μόλις ανατολικά της Ερέτριας. Ο αμαξιτός δρόμος Ερέτριας-Αλιβερίου έχει καταστρέψει μέρος του οικισμού, ο οποίος είχε μικρή έκταση που υπολογίζεται σε 3-4 στρέμματα (ε.κ. 1). Σε απόσταση μόλις 500 μ. στα ανατολικά βρίσκεται η προϊστορική θέση Μαγούλα, όπου

Εικ. 1. Λιανή Άμμος. Τοπογραφικό σχέδιο.

Εικ. 2. Λιανή Άμμος. Στρωματογραφικές τομές.

έχει βρεθεί οικισμός της ΝΝ, ΠΕ και ΜΕ περιόδου (Sackett 1966). Ο οικισμός εκτεινόταν προς το μέρος της θάλασσας, εξαιτίας της οποίας πρέπει να έχει καταστραφεί ένα τμήμα του. Η περιοχή είναι λοφώδης με αρκετή βλάστηση και αρκετά άνυδρη, καθώς δεν υπάρχουν πηγές ή ποταμοί που να τη διασχίζουν. Η ίδια λοφώδης έκταση συνεχίζεται και στο εσωτερικό καταλήγοντας στους πρόποδες του Ερετρικού Ολύμπου, όπου μία άλλη θέση της Νεότερης Νεολιθικής έχει εντοπιστεί στην περιοχή Κοτράνι (Θεοχάρης 1959).

Το 1985 έγινε δοκιμαστική ανασκαφή στο χώρο, η οποία επεκτάθηκε σε πολλά σημεία. Οι έξι τομές έδειξαν ότι οι επιχώσεις ήταν πολύ μικρές και ότι η θέση είχε κατοικηθεί μόνο στην ΑΝ ΙΙ. Στην τομή Α, διαστ. 3×3 μ., τα ψηλότερα στρώματα ήταν διαταραγμένα από την άροση και μόνο σε βάθος 0,35 μ. εμφανίστηκε στρώμα καθαρό, που περιείχε κεραμική και πολλά όστρεα (εικ. 3). Το φυσικό πέτρωμα, που αποτελείται από μαλακό ασβεστολιθικό βράχο, βρέθηκε σε βάθος μόλις 0,50 μ. στη βόρεια πλευρά (εικ. 2). Στη στρώση 4 (0,40-0,55 μ.) τα όστρεα ήταν λιγότερα, ενώ στην 5η στρώση (0,55-0,65 μ.) υπήρχαν πολλές πέτρες και λιγότερη κεραμική. Στη νότια πλευρά λόγω της φυσικής διαμόρφωσης του βράχου σχηματίζεται ένα κοίλωμα. Στο σημείο αυτό μέχρι βάθους 1,05 μ. αφαιρέθηκαν ακόμα τρεις στρώσεις (7-9), οι οποίες απέδωσαν λίγη κεραμική ανάμεσα σε πολλές πέτρες.

Την ίδια διαδοχή παρατηρήσαμε και στην τομή Β, όπου το φυσικό πέτρωμα στη βόρεια πλευρά εμφανίζεται ψηλότερα (εικ. 2, 4). Η νεολιθική επίχωση, χρώματος σκούρου καστανού ψηλότερα και καστανόμαυρου χαμηλότερα, είχε πάχος 0,40 μ. και βρέθηκε σχεδόν άθικτη στο βορειοανατολικό τμήμα

Εικ. 3. Λιανή Άμμος. Στρωματογραφία της τομής Α.

Εικ. 4. Λιανή Άμμος. Στρωματογραφία της τομής Β.

της τομής, όπου σχηματίζεται ένα κοίλωμα. Δεν αποκλείεται αυτό να ήταν μία τεχνητή διαμόρφωση. Ένας άλλος μικρότερος λάκκος βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία της τομής.

Στην τομή Γ μετά τις επιφανειακές στρώσεις που ήταν διαταραγμένες, παρουσιάστηκε στρώμα ανοιχτό καστανό που περιείχε άφθονη κεραμική αλλά και πολλές μικρές στρογγυλεμένες πέτρες. Στις επόμενες στρώσεις μέχρι βάθους 0,60 μ. συνεχίστηκαν οι πέτρες, αλλά η κεραμική λιγότευσε. Ολόκληρη η περιοχή από την Ερέτρια μέχρι την Αμάρυνθο είναι γεμάτη από στρογγυλεμένες πέτρες που προέρχονται από ποτάμια αποθέσεις. Άλλες τομές που έγιναν στη νότια και δυτική πλευρά του κτήματος δεν απέδωσαν παρά ελάχιστη κεραμική.

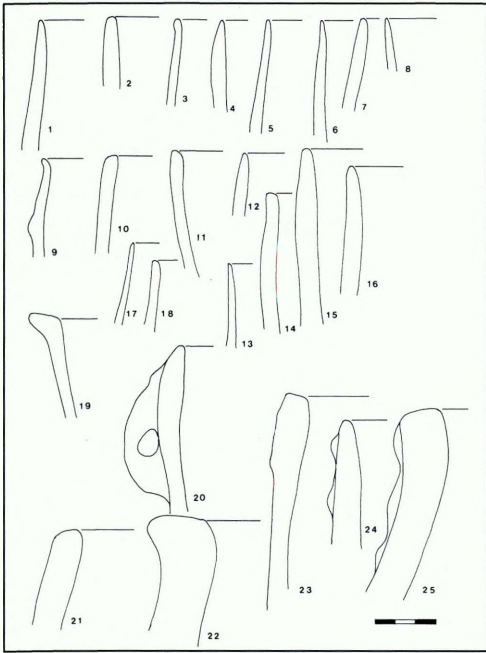
Γενικά φαίνεται ότι υπάρχει παντελής απουσία οικοδομικών λειψάνων στο χώρο του οικισμού, αν κρίνουμε από την ανασκαφή αλλά και από τη γενική απουσία λίθων στην επιφάνεια. Η θέση δεν πρέπει να καταλάμβανε μεγάλη έκταση και μάλλον πρόκειται για μικρή εγκατάσταση, ίσως εποχικού χαρακτήρα. Δεν θα ήταν τολμηρό να υποθέσει κανείς ότι αποτελούσε χειμερινό κατάλυμα αυτών, οι οποίοι τα καλοκαίρια ανέβαιναν στα ορεινά, στην περιοχή Θεολόγου, όπου εντοπίστηκε ένας άλλος οικισμός της ίδιας περιόδου. Παρόμοιες μετακινήσεις πραγματοποιούνταν ανέκαθεν, και μέχρι σήμερα ακόμη, και η περιοχή της Ερέτριας θεωρείται πολύ κατάλληλη για χειμαδιό λόγω του ήπιου κλίματος και του υπήνεμου προσανατολισμού της. Σημειωτέον ότι μέχρι τελευταία οι κτηνοτρόφοι στην περιοχή της Ερέτριας διέμεναν σε καλύβες και δεν είχαν ανάγκη κτιστών κατασκευών.

Η ανασκαφική έρευνα βεβαίως είχε περιορισμένο χαρακτήρα, αλλά λόγω της καταστροφής που έχει επέλθει με τη βαθιά άρο-

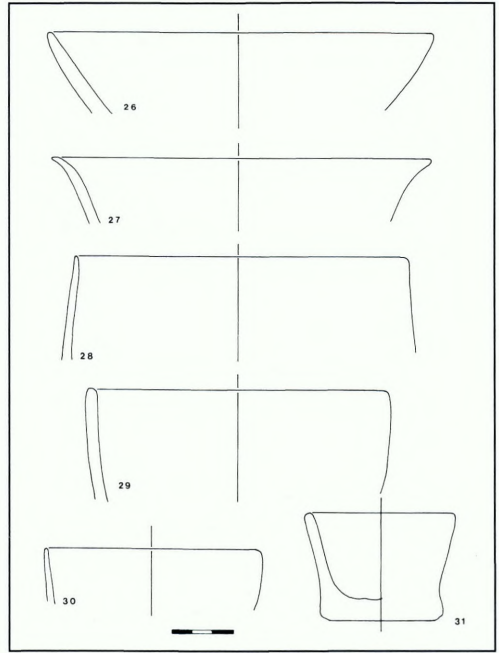
ση και της ύπαρξης λεπτών επιχώσεων λόγω διάβρωσης, είναι αμφίβολο αν θα είχε θετικότερα αποτελέσματα. Οπές πασσάλων δεν παρατηρήθηκαν αλλά είναι δυνατόν πρόχειρα οικήματα να είχαν δημιουργηθεί μέσα σε ορύγματα του πολύ μαλακού ασβεστολιθικού πετρώματος, όπως έχει παρατηρηθεί στη Νέα Μάκρη στη φάση της Αρχαιότερης Νεολιθικής (Παντελίδου 1991, σ. 183).

Ευρήματα

Εκτός από την κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή, ένα μεγάλο μέρος της προήλθε από επιφανειακή έρευνα. Τα άβαφα όστρακα καταλαμβάνουν ποσοστό 86%, ενώ τα μονόχρωμα 14%. Γενικά η κεραμική είναι καλής ποιότητας, συχνά με πολύ λεπτά τοιχώματα. Ο πηλός συνήθως είναι καθαρός με λίγες προσμείξεις και έχει χρώμα ερυθρό, ρόζ και σπανιότερα φαιό. Σε μερικές περιπτώσεις ο πηλός εξωτερικά έχει χρώμα ερυθρό και εσωτερικά φαιό. Τα επιχρίσματα συνήθως είναι πολύ αραιά, ενώ η στίλβωση όχι πολύ έντονη. Υπάρχουν, επίσης, και λίγα μελανά ή φαιά όστρακα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αποτυχίες του κλιβάνου. Από τα άβαφα, χαρακτηριστικά είναι τα θραύσματα πιθοειδών με χοντρά τοιχώματα (εικ. 5: 21-25), που φέρουν μαστίδια σε οριζόντια ή λοξή διεύθυνση (εικ. 7, 13: 104). Τα μακρόστενα μαστίδια ήταν επίθετα γιατί σε πολλές περιπτώσεις αποκολλούνται. Η κεραμική αυτή υπάρχει σε όλους τους οικισμούς της περιόδου στην Εύβοια. Επίσης έχει βρεθεί στη Νέα Μάκρη (Παντελίδου 1995, σχέδ. 33), στην Ασέα (Holmberg 1944, εικ. 37), στην Ακράτα και αλλού. Μαστίδια στρογγυλά ή μακρόστενα υπάρχουν και σε μικρά αγγεία, πράγμα που συμβαίνει συχνά

Εικ. 5. Λιανή Άμμος. Τομές νεολιθικών αγγείων.

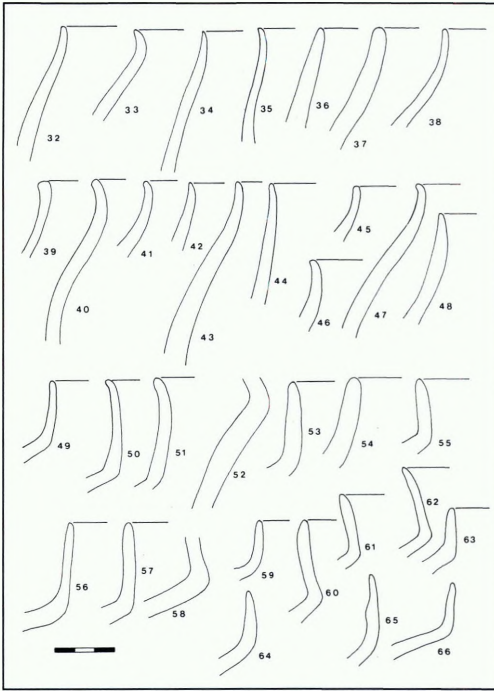
Εικ. 6. Λιανή Άμμος. Όψεις και τομές νεολιθικών αγγείων.

και σε άλλες θέσεις της ΑΝ II της Εύβοιας και των Βορείων Σποράδων. Φαίνεται ότι πάντοτε υπήρχε η τάση να κοσμούν τις μεγάλες επιφάνειες των πιθοειδών με πλαστικά διακοσμητικά θέματα, ενώ από τη ΝΝ Ιβ και μετά αρχίζει η τυπική σχοινοειδής διακόσμηση που συνεχίζεται μέχρι τη Χαλκοκρατία.

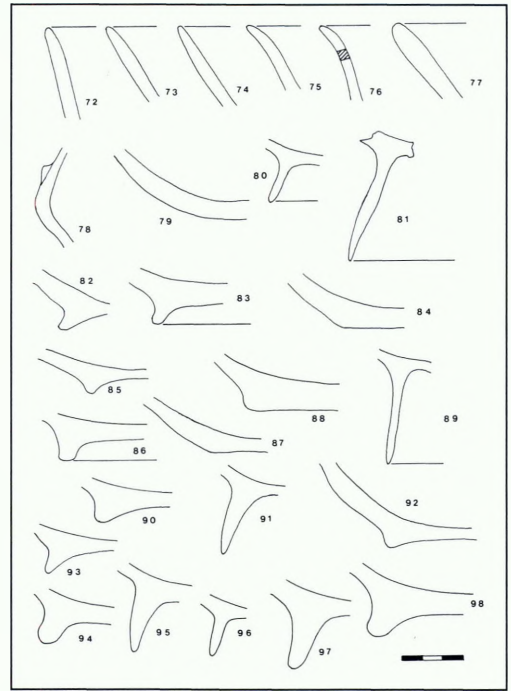
Από την τομή Γ προέρχονται δύο μικρά κύπελλα (εικ. 6: 31) και από την τομή Α τμήμα αρυτήρα (εικ. 13: 99), που μοιάζει με ανάλογα δείγματα από τα Γιούρα της Αλοννήσου. Η γραπτή διακόσμηση είναι πολύ σπάνια, όπως εξάλλου έχει παρατηρηθεί μέχρι τώρα σε οικισμούς της κεντρικής Ελλάδας. Τα λίγα γραπτά όστρακα φέρουν ερυθρά κοσμήματα πάνω σε ανοιχτή καστανή ή ερυθρή επιφάνεια, ενώ υπάρχει ένα μόνο δείγμα της κατηγορίας λευκού επί ανοιχτού

Εικ. 7. Ανάγλυφη διακόσμηση σε πιθοειδή αγγεία.

Εικ. 8. Λιανή Άμμος. Τομές νεολιθικών αγγείων.

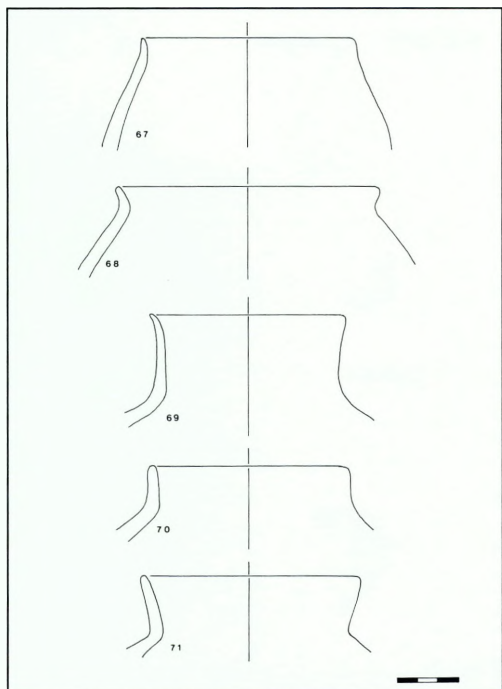
Εικ. 9. Λιανή Άμμος. Τομές ανοιχτών αγγείων και βάσεων.

(εικ. 14: 112). Συνηθισμένο θέμα είναι το δικτυωτό και οι ανισοπαχείς παράλληλες γραμμές.

Ως προς τα σχήματα παρατηρείται ότι υπάρχουν σε μεγάλη συχνότητα τα βαθιά αγγεία με κάθετα τοιχώματα (εικ. 5: 1-18) και με περίγραμμα σε σχήμα S (εικ. 8: 32-35, 40-43, 47). Παρόμοιο σχήμα έχει βρεθεί σε όλους τους ευβοϊκούς οικισμούς της AN II, στις Βόρειες Σποράδες, στη Θεσσαλία (Gimbutas 1987, εικ. 5.43) και στο Άγιο Γάλα Χίου (Furness 1956. Hood 1981). Στη Θεσσαλία, επίσης, είναι πολύ συνηθισμένος τύπος αγγείου. Μερικές φορές τα αγγεία αυτά φέρουν λαβές με κάθετο ή οριζόντιο τρήμα (εικ. 11-12). Το κάθετο τρήμα είναι τυπικό για την εποχή και έχει βρεθεί στη Θεσσαλία

(Gimbutas 1987, εικ. 5.42, φάση Ιβ του Αχιλλείου), στην Κυρά Παναγιά (Efstratiou 1985, εικ. 39), στη Σκύρο (Θεοχάρης 1959, εικ. 39), στα Γιούρα Αλοννήσου (Sampson 1996a), μέχρι και σε θέσεις της Πελοποννήσου (Α-σέα, Holmberg 1944, εικ. 37).

Πολύ συνηθισμένο σχήμα στις ευβοϊκές θέσεις είναι το κλειστό αγγείο με λαιμό κάθετο ή με κλίση προς τα έξω (εικ. 8: 55, 61, 62 και εικ. 10). Ανάλογες φόρμες υπάρχουν και στη Θεσσαλία και στις Βόρειες Σποράδες, αλλά στα ευβοϊκά δείγματα ο λαιμός είναι κοντός και έχει έντονη κλίση προς τα έξω ή είναι κάθετος. Αρκετά σπάνιο σχήμα είναι η φιάλη με χειλή που κλίνουν έντονα προς τα έξω (εικ. 6: 26, 27, 9: 73-76), καθώς και τα ανοιχτά αγγεία με έντονη γωνιώδη κάμψη

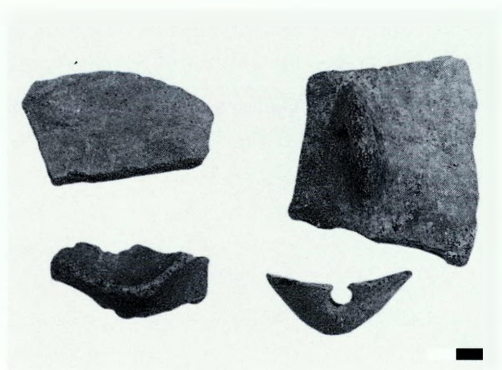
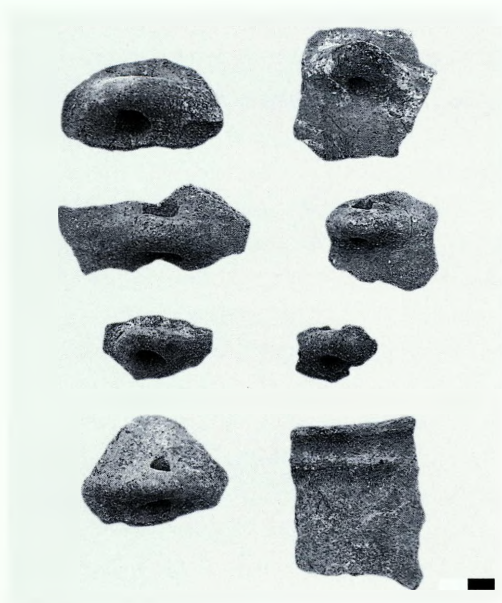

Εικ. 10. Λιανή Άμμος. Τομές και όψεις κλειστών αγγείων.

στο σώμα. Οι βάσεις είναι σχεδόν καθ' ολοκληρία δακτυλιόσχημες, ενώ συναντώνται κάποιες ιδιαίτερα ψηλές. Σε μεγάλα αγγεία υπάρχουν και ασυνήθιστα χεύλη με τριγωνική διατομή (εικ. 5: 19, 22, 25), που έχουν βρεθεί και αλλού (Gimbutas 1987, εικ. 5.49).

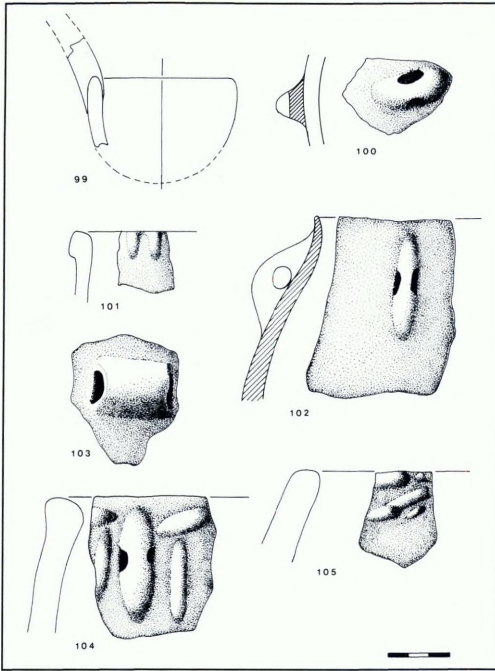
Εργαλεία και θραύσματα οψιανού είναι σπανιότατα στη Λιανή Άμμο. Βρέθηκαν μόνο λίγα θραύσματα λεπίδων οψιανού και μία λεπίδα από πυριτόλιθο (εικ. 17: 4, 5). Από αυτό συνάγεται ότι στο χώρο δεν γίνονταν επιτόπια κατεργασία λιθίνων. Από την τομή Β προέρχεται ένα τμήμα λίθινου πέλεκυ και ένα τμήμα μαρμαρίνου αγγείου, ενώ τριπτήρες και μυλόλιθοι από αρκόζη είναι σχετικά άφθονοι. Η τυπολογία των λίθινων αυτών σκευών έχει ήδη εξεταστεί αλλού (Σάμψων 1988).

Η ποσότητα οστρέων στη Λιανή Άμμο είναι μεγάλη και δείχνει στροφή των κατοίκων σε θαλάσσιες διατροφικές πηγές. Με μεγά-

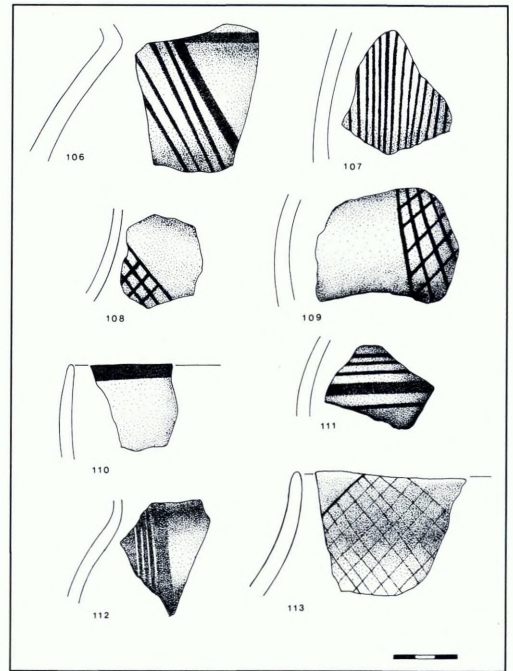

Εικ. 11. Λιανή Άμμος. Αποφύσεις νεολιθικών αγγείων.

Εικ. 12. Θεολόγος. Νεολιθική κεραμική.

Εικ. 13. Λιανή Άμμος. Όψεις και τομές νεολιθικών αγγείων.

Εικ. 14. Λιανή Άμμος. Γραπτή κεραμική.

λη συχνότητα εμφανίζονται τα μαλάκια του είδους *venus* (43%), *ostrea edulis* (24%) και *spondylus gaederopus* (19%). Σε πολύ μικρότερες ποσότητες εμφανίζονται άλλα είδη, όπως *murex trunculus* (6%), *arca noae* (3%) και *cerithium vulgatum* (5%). Οστά αιγοειδών εμφανίζονται σε μικρή ποσότητα.

Θεολόγος

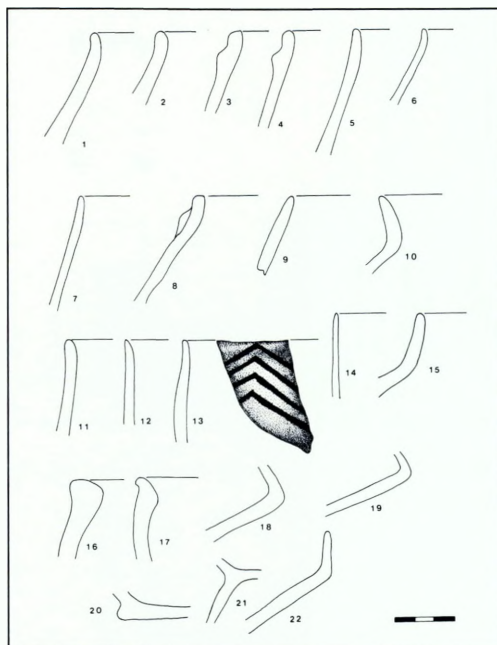
Ανατολικά του χωριού, σε μία επίπεδη θέση που ονομάζεται Μεγάλη Λάκκα, υπήρχε χαμηλή έξαρση του εδάφους που το 1984 ισοπεδώθηκε αυθαίρετα από τον ιδιοκτήτη της. Η Ε. Σακελλαράκη εκ των υστέρων διενήργησε μία σύντομη σωστική ανασκαφή στο χώρο, που δεν απέδωσε παρά μικρή ποσότητα κεραμικής. Παρόλο που υπάρχει ασά-

φεια στο ημερολόγιο της ανασκαφής και το υλικό αποδόθηκε λανθασμένα στην πρωτοελλαδική περίοδο, η κεραμική και τα λίγα λοιπά ευρήματα δείχνουν ότι επρόκειτο για μία εγκατάσταση της AN II. Αναφέρεται ένας τοίχος κτιρίου, ενώ φαίνεται ότι υπήρχαν άφθονες πυρές μέσα στις οποίες βρέθηκε η κεραμική. Αναφέρονται επίσης και λαξεύματα, κάτι που έχει ήδη παρατηρηθεί στη Λιανή Άμμο της Ερέτριας.

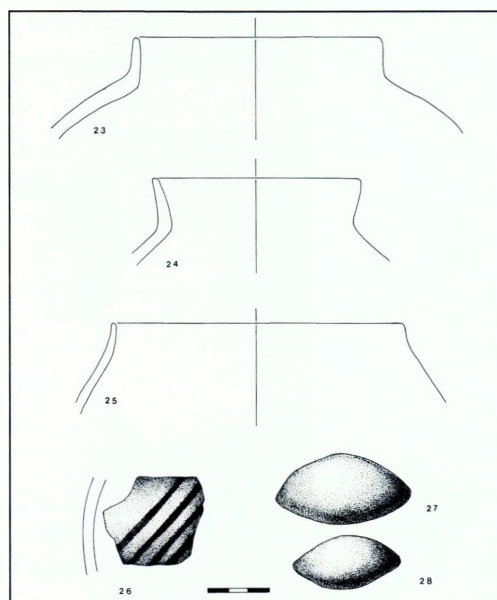
Λόγω των ιδιόμορφων συνθηκών της έρευνας δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ούτε το μέγεθος του νεολιθικού οικισμού, ούτε ποιο σημείο του ερευνήθηκε. Ίσως οι πυρές να βρισκόνταν εκτός του οικισμού και δεν αποκλείεται να επρόκειτο για λάκκους απορριμμάτων, δεδομένου ότι μία μεγάλη ποσότητα οστών αιγοειδών προήλθε από τον ίδιο

χώρο. Πιθανώς ο οικισμός είχε μεγάλη έκταση και ίσως διασώζει σημαντικά οικοδομικά λείψανα. Την ύπαρξη κάποιου σημαντικού κέντρου στην περιοχή Θεολόγου ενισχύει το γεγονός ότι κατά καιρούς έχουν προέλθει από το χώρο αυτό αρκετά νεολιθικά ευρήματα, ενώ έχουν παραδοθεί στο Μουσείο Χαλκίδας πολλοί λίθινοι πέλεκεις (Σάμπσον 1981. Sampson - Sugaya 1989).

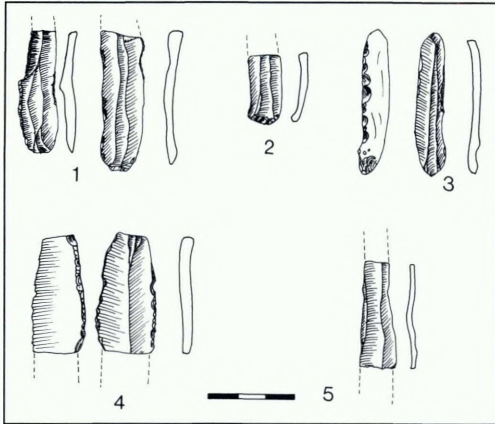
Η κεραμική από τη θέση αυτή είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική, αφού περιλαμβάνει βαθιά στενόλαιμα αγγεία με δακτυλιοσχημη βάση και τοιχώματα που κλίνουν προς τα μέσα, καθώς και κλειστά με χαμηλό ή μέτριο λαιμό (εικ. 15-16), αποφύσεις με κάθετο τρήμα και πιθοειδή με πλαστική διακόσμηση (εικ. 12). Δεν απουσιάζει και η γραπτή κεραμική με ερυθρό σε ανοιχτή υπόλευκη επιφάνεια. Οι λεπίδες οψιανού είναι αρκετές και πολύ περισσότερες από αυτές της Ερέτριας (εικ. 17: 1-3). Η ύπαρξη αρκετών φολίδων και απολεπισμάτων πιθανώς δείχνει ότι στο χώρο υπήρχε επιτόπια επεξεργασία. Βρέθηκαν, επίσης, λίγα θραύσματα μυλόλιθων από αρχόζη, ενώ σημαντικό εύρημα αποτελούν έξι πήλινοι πεσσοί σφενδονών (εικ. 16: 27-28 και εικ. 18), όμοιοι με τους οποίους δεν έχουν βρεθεί σε άλλες ευβοϊκές θέσεις αλλά συνηθίζονται πολύ στο Σέσκλο και στο Διμήνι (Τσουντας 1908, εικ. 252, 2), ενώ βρέθηκαν και στο Αχιλλείο (Gimbutas 1987, πίν. 8.15, φάση IV). Τη χρήση των αντικειμένων αυτών ως πολεμικών όπλων στη νεολιθική και πρωτοχαλκή περίοδο εξετάζει ο Ν. Βουτυρόπουλος σε σχετικό άρθρο του (1996, σ. 64). Χαρακτηριστικό είναι ότι στα ίδια στρώματα υπήρχαν και όστρεα που προέρχονται από τον Ευβοϊκό. Τα αρκετά οστά ζώων, τα περισσότερα από τα οποία ήταν καμένα, ανήκουν σε αιγοπρόβατα.

Εικ. 15. Θεολόγος. Τομές και όψεις νεολιθικών αγγείων.

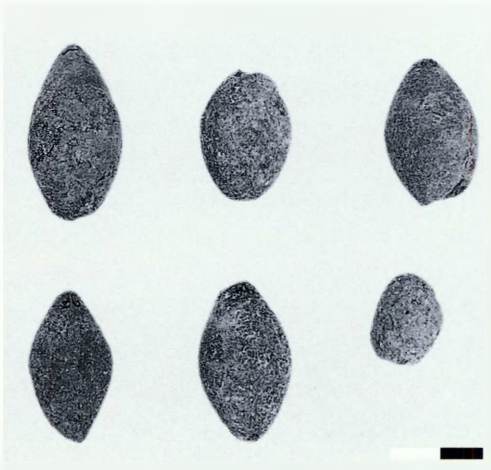
Εικ. 16. Θεολόγος. Τομές και όψεις νεολιθικών αγγείων και πεσσοί σφενδονών.

Εικ. 17. Λεπίδες οψιανού από τον Θεολόγο και τη Λιανή Άμμο.

Σπήλαιο Σκοτεινή (Θαρρουνία)

Στα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής που διεξήχθη στο σπήλαιο από το 1986-1991 βρέθηκαν λίγα όστρακα από κλειστά αγγεία με κάθετο λαιμό που χρονολογούνται

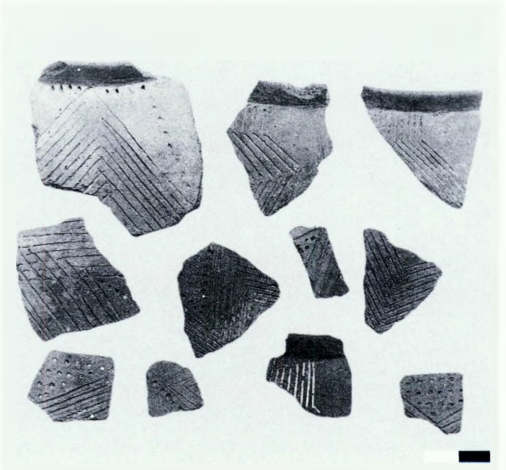
Εικ. 18. Θεολόγος. Πεσσοί σφενδονών.

στην AN II (Σάμψων 1993, σ. 43). Στην ίδια φάση ανήκει και μία κατηγορία εγχάρακτων αγγείων με καθαρό πηλό και προσεκτικό ψήσιμο, που αρχικά είχε αποδοθεί στην αρχή της NN I (Σάμψων 1993, σ. 94, σχέδ. 79, 80). Η πολύ χαρακτηριστική αυτή κεραμική (εικ. 19) απουσιάζει από άλλες θέσεις της Εύβοιας, αλλά βρίσκεται σε αφθονία στον οικισμό της Νέας Μάκρης (Παντελίδου 1995, εικ. Ζ-Θ) και χρονολογείται στην πρώιμη φάση της περιόδου.

Το σπήλαιο Σκοτεινή βρίσκεται σε ημιορεινή περιοχή (υψόμ. 500 μ. περίπου) και αρκετά μακριά από τη θάλασσα. Η χρήση του στην AN II φαίνεται πολύ αραιή, κάτι που έχει διαπιστωθεί στο σπήλαιο Μάρμαρα των Πολιτικών και στο μικρό σπήλαιο στο Κοιλωσι Καρύστου (Σάμψων 1981) (εικ. 20).

Συμπεράσματα

Παρατηρούμε ότι από τις έντεκα μέχρι στιγμής θέσεις της AN II (Σάμψων 1981, σ. 71) οι δέκα βρίσκονται στην κεντρική Εύ-

Εικ. 19. Σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων. Εγχάρακτη κεραμική.

Εικ. 20. Κάρυστος, Σπήλαιο Κοίλωσι.

βοια και οι περισσότερες στη δυτική πλευρά της (εικ. 21). Εκτός από τρία σπήλαια που έδωσαν υλικό της φάσης αυτής (Θαρρούνια, Πολιτικά, Κοίλωσι), οι υπόλοιπες θέσεις είναι υπαίθριες. Από αυτές οι τέσσερις είναι παραθαλάσσιες ή αρκετά κοντά στη θάλασσα, ενώ οι άλλες βρίσκονται στο εσωτερικό και σε ορεινά σημεία, όπως στα Θαρρούνια και στο Κοίλωσι της Καρύστου (εικ. 20). Η απουσία ή η ύπαρξη λεπτών επιχώσεων σε σπήλαια δείχνει περιστασιακή χρήση τους και ασφαλώς στους χρόνους αυτούς δεν γίνεται λόγος για ειδικευμένη κτηνοτροφία και μόνιμη κατοίκηση σε ορεινές θέσεις, αν και ο Jacobsen (1984) πιστεύει ότι κάτι παρόμοιο συνέβαινε στην Πελοπόννησο στη Μέση Νεολιθική.

Η μεικτή οικονομία της φάσης αυτής είναι εμφανής. Άλλοι οικισμοί επιλέγουν πεδινές εκτάσεις για συστηματικές καλλιέργειες (Πισώνας, Γλύφα, Αγία Καλλιόπη) και άλλοι

ορεινούς βοσκότοπους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως συνδυάζεται η χρήση της γης με την εκμετάλλευση της θάλασσας και με την κτηνοτροφία. Ο οικισμός της Λιανής Άμμου είναι παραθαλάσσιος και βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση από άποψη κλίματος και περιβάλλοντος. Η παραλιακή αυτή περιοχή από το Βασιλικό μέχρι το Αλιβέρι παρουσιάζει πολύ ήπιες συνθήκες διαβίωσης, το ανάγλυφο είναι ομαλό και η θάλασσα αβαθής με υπήνεμα αγκυροβόλια.

Ο δεύτερος οικισμός βρίσκεται σε ημιορεινή περιοχή, αρκετά εύφορη με πολλά νερά. Δεν απέχει πολύ από τον ορεινό όγκο του Ερετρικού Ολύμπου που παρά το σχετικά μικρό υψόμετρο (1.100 μ.) διατηρεί δάση από έλατα και αρκετούς βοσκότοπους. Ο χειμώνας είναι αρκετά δριμύς στην περιοχή και οι χιονοπτώσεις όχι σπάνιες. Σε μικρή απόσταση από τη Μεγάλη Λάγκα βρίσκεται ένας οικισμός της ΠΕ και ΜΕ περιόδου (Σάμ-

Εικ. 21. Οι θέσεις της ΑΝ στην Εύβοια.

ψων 1980). Στο χώρο αυτό ένας οικισμός θα ήταν βιώσιμος όλο το χρόνο εξασκώντας μεικτή οικονομία.

Αν και η περίοδος αυτή θεωρείται πρώιμη δεν μπορεί κανείς να αντισταθεί στον πειρασμό να υποθέσει εποχικές μετακινήσεις από τα πεδινά στα ορεινά και τανάπαλιν. Η Γλύφα Ψαχνών και η Λιανή Άμμος αποτελούν άριστες θέσεις για χειμερινή διαβίωση κοπαδιών, αλλά παράλληλα προσφέρουν και ευκολία στην εκμετάλλευση των θαλάσσιων πόρων. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ακόμα και σήμερα ο χώρος γύρω από την Ερέτρια χρησιμοποιείται ως χειμαδιά από τους κατοίκους των Καμπιών, του Μαυρόπουλου και του Θεολόγου, κυρίως από αυτούς που διατηρούν μεγάλα κοπάδια. Οι αποστάσεις από το βουνό μέχρι τη θάλασσα δεν είναι μεγάλες και μπορούσαν να καλυφθούν σε 3-4 ώρες. Η μικρή έκταση της Λιανής Άμμου και το γεγονός ότι δεν υπήρχαν εκεί χτιστές κατασκευές δείχνουν μάλλον περιορισμένο χρόνο διαμονής σε πρόχειρα κατα-

λύματα. Εξάλλου από την άνοιξη και μετά η περιοχή του Θεολόγου είναι πολύ κατάλληλη για βοσκές αλλά και καλοκαιρινές καλλιέργειες.

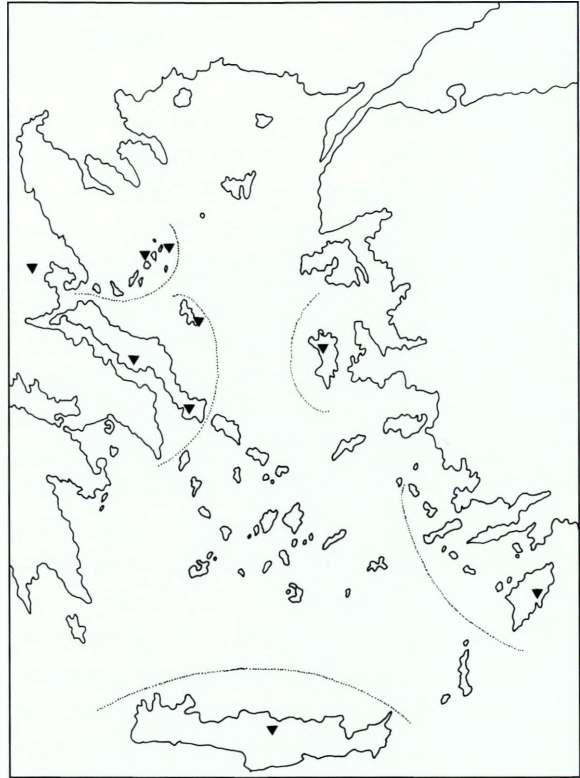
Η Μέση Νεολιθική θεωρείται εποχή ακμής στη Θεσσαλία (Σέσολο) με τεράστια αύξηση πληθυσμού και εντατική κατοίκηση στον ίδιο χώρο. Στην Εύβοια όμως οι οικισμοί έχουν μικρές επιχώσεις που δεν προσφέρουν δυνατότητα για στρωματογραφία, ενώ τα ευρήματα δεν είναι πλούσια και σε αρκετές περιπτώσεις οι θέσεις στερούνται οικοδομικών λειψάνων. Χαρακτηριστικό της ΑΝ II είναι ότι στους ευβοϊκούς οικισμούς δεν υπάρχουν προγενέστερα ή μεταγενέστερα λείψανα. Ίσως όμως η εικόνα αυτή είναι παραπλανητική αφού πολύ μικρό τμήμα των οικισμών έχει ανασκαφεί, ενώ υπολείπεται ακόμη πολλή επιφανειακή έρευνα. Στη ΝΝ I και II οι άνθρωποι αναζητούν νέες θέσεις σε μικρή απόσταση από τις προηγούμενες (Λιανή Άμμος-Μαγούλα, Γλύφα-Βάρκα Ψαχνών, Αγία Κυριακή-Καστριά Λίμνης).

Παρά τις λιγοστές γνώσεις μας για τον πολιτισμό αυτό της Εύβοιας δεν διαφεύγει της προσοχής μας ότι υπάρχουν στους χρόνους αυτούς σχέσεις με άλλες παραθαλάσσιες ή νησιωτικές θέσεις του Αιγαίου. Αν και λιγοστός ο οψιανός δείχνει ότι υπήρχε επικοινωνία έμμεση ή άμεση με τη Μήλο. Επίσης, η Νέα Μάκρη (Θεοχάρης 1956. Παντελίδου 1995) με την οποία υπάρχουν ομοιότητες στην κεραμική βρίσκεται πολύ κοντά στην Εύβοια. Βασικά στοιχεία του σχηματολογίου της ευβοϊκής ΑΝ II κεραμικής ενυπάρχουν και στους σύγχρονους οικισμούς της Βοιωτίας (Χαιρώνεια, Τουμπί Θηβών, σπήλαιο Σαρακηνού), ενώ η γραπτή με κόκκινο σε λευκό είναι ανάλογη. Στην Εύβοια η γραπτή αυτή κεραμική είναι σπανιότατη και

απομακρύνεται πολύ από την ανάλογη θεσσαλική, που φτάνει σε εξαιρετική ποιότητα και αφθονία. Τα κύρια χαρακτηριστικά της ΑΝ ΙΙ κεραμικής της Εύβοιας υπάρχουν στη ΜΝ της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου, πράγμα που δείχνει ότι την ίδια εποχή σε όλο τον ελληνικό χώρο επικρατούν παρόμοια ρεύματα. Φαίνεται όμως ότι πολιτιστικά η Εύβοια έχει μεγαλύτερες σχέσεις με τις Βόρειες Σποράδες και τον αιγαιακό χώρο γενικά. Η ομοιότητα στην κεραμική με τη Σκύρο είναι εμφανέστατη.

Η θέση Παπά το Χώμα στη Σκύρο (Θεοχάρης 1945-1947· 1959) αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Πρόκειται για παραθαλάσσια θέση που έχει ασφαλώς καταστραφεί από τη θάλασσα και στην οποία δεν έγινε ποτέ συστηματική ανασκαφική έρευνα. Μία σημαντική δυσκολία είναι ότι πάνω από το λεπτό σχετικά νεολιθικό στρώμα επικρέμανται νεότερες επιχώσεις, πάχ. 5 μ. Ο οικισμός πρέπει να είχε άμεσες σχέσεις με τη θάλασσα, αφού μέσα στο νεολιθικό στρώμα διακρίνονται άφθονα όστρεα. Η σημαντική άνοδος της θαλάσσιας στάθμης πρέπει να έχει αλλάξει ριζικά τη μορφολογία της περιοχής, ο δε οικισμός πρέπει να βρισκόταν πάνω σε χερσόνησο. Πιθανώς υπάρχουν και οικοδομικά λείψανα, αν κρίνουμε από την παρουσία λίθων μέσα στις επιχώσεις.

Οι σχέσεις της θέσης αυτής με την Εύβοια δεν μπορεί παρά να ήταν άμεσες λόγω της μικρής απόστασης και του γεγονότος ότι η Εύβοια ήταν ανέκαθεν συνδεδεμένη πολιτισμικά με τις Βόρειες Σποράδες. Η κεραμική της χρήζει ιδιαίτερης μελέτης γιατί ανήκει σε μια νησιωτική θέση σχεδόν στη μέση του Αιγαίου (εικ. 22). Από τα δείγματα που έχουμε μέχρι στιγμής υπάρχει μεγάλη ομοιότητα με την κεραμική από την Εύβοια, τη

Εικ. 22. Πολιτισμικές ενότητες στο Αιγαίο κατά την ΑΝ.

Νέα Μάκρη και τα Γιούρα της Αλοννήσου. Στο κατώτερο στρώμα υπάρχουν μικρά ανοιχτά αγγεία με πολύ λεπτά τοιχώματα. Επίσης, βρέθηκε όστρακο με κιτρινωπό χρώμα σε βαθιά ερυθρή επιφάνεια, το οποίο η Λ. Παρλαμά (1984, σ. 80) πιστεύει ότι είχε σχέση με την ΑΝ ΙΙ της Εύβοιας.

Αυτό που κάνει εντύπωση είναι ότι υπάρχουν στη Σκύρο αποφύσεις παρόμοιες με αυτές στο Άγιο Γάλα της Χίου (Aghio Galalugs). Ήδη ο Θεοχάρης είχε παρατηρήσει ότι υπήρχε αντιστοιχία των στρωμάτων VIII, VII και VI του Haçilar (Mellaart 1958, 127, AS) με αυτά της θέσης Παπά το Χώμα. Ο Schachermeyr (*Die ältesten Kulturen Griechen-*

lands, Stuttgart 1955, σ. 72, 85) είχε θεωρήσει τη Σκύρο ως σταθμό μεταξύ Ελλάδας και Ανατολίας.

Η ευβοϊκή κεραμική της περιόδου αυτής έχει επίσης σχέσεις με την κεραμική από τα Γιούρα (Sampson 1996α· 1998) και την Κυρά-Παναγιά (Efstratiou 1985). Την ίδια εποχή χρονολογείται και η κατοίκηση στο Άγιο Γάλα της Χίου (Hood 1981), που παρουσιάζει ένα παρόμοιο θεματολόγιο στην κεραμική. Κατά πόσον όμως υπήρχαν τακτικές επαφές στους πρώιμους εκείνους χρόνους μεταξύ των ανωτέρω περιοχών είναι το κύριο ερώτημα. Είναι γνωστό ότι το Αιγαίο παρουσιάζει δύσκολες συνθήκες πλεύσης, αλλά σε περιόδους νηνεμίας θα προκαλούσε ρηφοκίνδυνους ναυτικούς να το διαπλεύσουν από τη μία άκρη του στην άλλη. Ο θαλάσσιος δρόμος των Βορείων Σποράδων που ξεκινούσε από το βόρειο Ευβοϊκό και κατέληγε στη βορειοδυτική Μικρά Ασία ήταν ευκολότερος από άλλους που απαιτούσαν διάπλου ανοιχτής θάλασσας. Παρ' όλα αυτά πρέπει να δεχθούμε και απευθείας επαφές μεταξύ των διαφόρων πολιτισμικών ενοτήτων (Σάμψων 1985), όπως μεταξύ Βορείων Σποράδων και Χίου ή Εύβοιας και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου (εικ. 22).

Εφόσον διαπιστώνουμε μετακινήσεις σε όλο σχεδόν το Αιγαίο ήδη από τη Μεσολιθική (9η-8η χιλιετία π.Χ.), πράγμα που το επιβεβαιώνουν η κατοίκηση στα Γιούρα (Sampson 1996α· 1996β), στο Φράγχι (Jacobsen 1974), στην Κύθνο (Σάμψων 1996) και η αποίκηση της Κρήτης (Broodbank 1991), στην 6η χιλιετία π.Χ. θα είχε ασφαλώς υπάρξει μία σημαντική πρόοδος στα μέσα και στους τρόπους ναυσιπλοΐας, όχι τόσο απαραίτητα στην κατασκευή εξειδικευμένων πλωτών μέσων όσο στην ανάπτυξη των ναυ-

τικών γνώσεων σχετικά με τον καιρό, τα ρεύματα, ενώ η γνωριμία νέων περιοχών διηύρυνε τους ορίζοντες. Εξάλλου και με ελάχιστες επαφές μεταξύ των περιοχών αυτών θα ήταν αρκετό να μεταβιβαστούν στοιχεία πολιτισμικά. Επίσης, είναι γνωστό ότι από τη στιγμή που θα αρχίσει η διάδοση κάποιων στοιχείων μπορεί να ισχύουν και άλλες διαδικασίες, όπως η παράλληλη εξέλιξη.

Πάντως πρέπει να δεχθούμε ότι οι μετακινήσεις στο Αιγαίο δεν θα ήταν πολύ συχνές και μέχρι τη Νεότερη Νεολιθική δεν πιστεύουμε ότι αποτελούσαν ρουτίνα. Ακόμα και ο οψιανός στις ευβοϊκές θέσεις είναι σπάνιος, ιδίως στη Λιανή Άμμο. Το γεγονός ότι η απεικόνιση πλωτών μέσων στην τέχνη, κυρίως στην αγγειογραφία, είναι ανύπαρκτη στους νεολιθικούς χρόνους σημαίνει μάλλον ότι δεν υπήρξε κάποια σημαντική βελτίωση στα μέσα αυτά, που να επέτρεπε αφ' ενός ανετότερα ταξίδια και αφ' ετέρου να εξήπτε το θαυμασμό και τη φαντασία των αγγειογράφων. Αντίθετα στην ΠΚ περίοδο η ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας φαίνεται ότι υπήρξε ραγδαία και τότε αρχίζουμε να έχουμε αρκετές απεικονίσεις διαφορετικών τύπων πλοίων πάνω σε αγγεία, κυρίως σε τηγανόσχημα σκεύη.

Αμυδρές ιδέες για τα πλωτά μέσα της νεολιθικής περιόδου μπορούν να μας δώσουν απεικονίσεις σε πηλό μικρών πλεουμένων, που όμως χρησιμοποιούνταν σε λιμναίες θέσεις της Μακεδονίας ή της Βαλκανικής (Margarou 1991, σ. 21-42). Τα παλαιότερα δείγματα από αυτά μπορούν να χρονολογηθούν στη Μέση και στη Νεότερη Νεολιθική. Καταρχήν φαίνεται δύσκολο ότι παρόμοιες βάρκες θα ήταν δυνατόν να διαπλεύσουν το Αιγαίο, δεν αποκλείεται όμως να υπήρχαν και μεγαλύτερα σκάφη. Ωστόσο, εξετάζοντας τα εθνογραφικά παράλληλα βλέπουμε

ότι σε παλαιότερους χρόνους αλλά και μέχρι πρόσφατα, στη διάρκεια του τελευταίου πολέμου, είχαμε συχνές διαπλεύσεις του Αιγαίου με απλές κωπήλατες βάρκες από τα νησιά των Βορείων Σποράδων στη Μυτιλήνη και τη Χίο ή από τη Μύκονο στη Σάμο για την προμήθεια απαραίτητων ειδών διατροφής. Όλα αυτά γίνονταν με παράπολες ενέργειες μερικών θαρραλέων ατόμων υπό την πίεση βεβαίως μεγάλης ανάγκης. Με μικρές βάρκες οι κάτοικοι της Αλοννήσου κωπηλατούσαν στις αρχές του αιώνα μέχρι τα παράλια της Χαλκιδικής για να εργαστούν εκεί στο θερισμό και να προμηθευτούν το απαραίτητο σιτάρι. Καταλήγουμε λοιπόν ότι με

τη γνώση των θαλάσσιων ρευμάτων σε περιόδους νηνεμίας ήταν δυνατόν να πραγματοποιούνται από τη μεσολιθική περίοδο και μετά ταξίδια στο Αιγαίο ακόμη και με μικρές βάρκες που μπορούσαν να κατασκευαστούν από ένα κορμό δέντρου ή και από δύο δεμένους μαζί ή και ακόμη από ψαθί (ο τύπος της «πατυρέλας»). Εθνογραφικό παράλληλο για την περίπτωση βάρκας με δύο κορμούς δεμένους μαζί έχει βρεθεί στην περιοχή Kamchia της Βουλγαρίας (V. Marinov, *Ethnographic Parallels to Some Archaeological Finds*, στο H. Todorova (εκδ.), *Interdisciplinary Studies IX* (1982), Archaeological Institut of Sofia, σ. 103-118).

Βιβλιογραφία

- N. Βουτυρόπουλος, Το όπλο του Δαυίδ, *Αρχαιολογία* 59 (1996), σ. 64.
- C. Broodbank - T.F. Strasser, Migrant Farmers and the Neolithic Colonization of Crete, *Antiquity* 65 (1991), σ. 233-245.
- J.L. Caskey, Excavations in Lerna, *Hesperia* XXVII (1958), σ. 125-144.
- N. Efstratiou, *Aghios Petros. A Neolithic Settlement in the North Sporades*, 1985.
- A. Furness, Some Early Pottery from Samos, Calymnos and Chios, *PPS* 22 (1956), σ. 173-212.
- M. Gimbutas, *Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.*, Los Angeles 1987.
- E. Holmberg, *The Swedish Excavation at Asea in Arcadia*, Lund - Leipzig 1944.
- S. Hood, *Prehistoric Emporio and Agio Gala I*, Oxford 1981.
- Δ. Θεοχάρης, Προϊστορικά έρευνα εν Ευβοία και Σκύρω, *AE* 1945-1947, Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 1-12.
- Δ. Θεοχάρης, Έκ της προϊστορίας Εύβοίας και Σκύρου, *AEM* 1959, σ. 279-328.
- Δ. Θεοχάρης, *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας*, Βόλος 1967.
- T. Jacobsen, New Radiocarbon Dates from Franchthi, *Journal of Field Archaeology* 1 (1974), σ. 303.
- T. Jacobsen, Seasonal Pastoralism in Southern Greece, στο P.M. Rice, *Pots and Potters*, Los Angeles 1984, σ. 27-43.
- J. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Edinburg 1970.
- L. Marangou, Maquettes d'embarcations : les débuts, στο R. Laffineur - L. Basch, *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer*, Liege 1991.
- M. Παντελίδου, *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Τα οικοδομικά*, Αθήνα 1991.
- M. Παντελίδου, *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Η κεραμική*, Αθήνα 1995.
- Α. Παρλαμά, *Η προϊστορία της Σκύρου*, 1984.

- W. Phelps, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, 1975* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή).
- L. Sackett and als, Prehistoric Euboea, *BSA* 61 (1966), σ. 33-113.
- A. Σάμψων, Προϊστορικές θέσεις και οικισμοί στην Εύβοια, *AEM* 1980, σ. 91-249.
- A. Σάμψων, *Η νεολιθική και η ΠΕ Ι στην Εύβοια*, Αθήνα 1981.
- A. Σάμψων, Η νεολιθική στο χώρο του Αιγαίου, *ΑΑΑ* XVIII (1985), σ. 255-268.
- A. Σάμψων, *Μάνικα ΙΙ. Ο ΠΕ οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1988.
- A. Σάμψων, Νέες προϊστορικές θέσεις στην Εύβοια, *Ανθρωπ. και Αρχαιολ. Χρονικά* 3 (1988-1989).
- A. Sampson - C. Sugaya, The Stone Axes of Euboea, *Ανθρωπ. και Αρχαιολ. Χρονικά* 3 (1988-1989).
- A. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1993.
- A. Sampson, Excavation at the Cave of Cyclope on Youra, Alonnessos, στο E. Alram-Stern, *Die ägäische Frühzeit*, Wien 1996α, σ. 507-520.
- A. Sampson, La grotte du Cyclope. Un abri de pecheurs prehistoriques?, *Archeologia* 328 (1996β), σ. 54.
- A. Σάμψων, Νέα στοιχεία για τη μεσολιθική περίοδο στον ελληνικό χώρο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61 (1996), σ. 46.
- A. Sampson, The Neolithic and Mesolithic Occupation of the Cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, *BSA* 93 (1998), σ. 1-22.
- X. Τσουντας, *Αί προϊστορικοί άκροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908.
- Γ. Χουρμουζιάδης, Η διακοσμημένη κεραμική της Αρχαιότερας νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλία, *ΑΕ* 1971, σ. 165-187.
- S. Weinberg, Excavations at Prehistoric Elateia, *Hesperia* 31 (1962), σ. 158-209.

THREE NEW EARLY NEOLITHIC SITES ON EUBOEA. NEW EVIDENCE FOR THE PREHISTORIC AEGEAN

A. SAMPSON

The phase preceding Late Neolithic I on Euboea is called Early Neolithic II and has so far produced 11 sites with features that differ from the corresponding Middle Neolithic sites in Thessaly and central Greece. The sites in question lie in mountainous regions, open plains, or near the sea. The three new Early Neolithic II sites recently excavated in Euboea are Theologos, a mountain site, Liani Ammos, on the coast near Eretria, and the Skotini cave at Tharrounia, which is in a semi-mountainous area. It seems likely that there were direct economic relations between the first two, and it may be conjectured that peo-

ple moved seasonally from the mountains to the plain and vice versa. The pottery at the third site is directly related to that of Nea Makri. At this time, Euboea seems to have had cultural contact with sites on the Aegean islands, such as Yioura in the North Sporades, and the site of Papa to Choma on Skyros. Although there is little obsidian during this phase on Euboea and the North Sporades, there was certainly movement within the Aegean, and it seems to have followed very difficult sea routes, judging by the relations between Euboea and the North Sporades on the one hand and Chios and Asia Minor on the other.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΩΛΟΓΙΑΣ ΣΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ Α΄ ΚΑΙ Β΄ ΚΟΥΒΕΛΕΪΚΗ ΛΑΚΩΝΙΑΣ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

ΔΡ Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ

Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει σαφής η περιπλοκότητα των μηχανισμών και των διαδικασιών, οι οποίες συντελούν στη δημιουργία μιας αρχαιολογικής απόθεσης¹. Είναι πια γνωστό, ότι οι αρχαιολογικές θέσεις και οι αποθέσεις τους είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού ιζηματογενών και μεταίζηματογενών διαδικασιών, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τόσο γεωλογικές όσο και ανθρωπογενείς αποθέσεις και διαταράξεις, καθώς και εδαφικές ή διαγενετικές αλλοιώσεις. Η επιτυχής κατανόηση της δημιουργίας μιας αρχαιολογικής θέσης στηρίζεται ακριβώς στη δυνατότητα να αναγνωρισθούν και να διαχωρισθούν οι παραπάνω συνιστώσες. Τα σπήλαια, αν και αποτελούν μικρά μορφολογικά στοιχεία, είναι ιδιαίτερος σημαντικά, καθώς συνιστούν προνομιακούς χώρους διατήρησης καταλοίπων ανθρώπινης δραστηριότητας από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα. Τα σπήλαια αποτελούν «παγίδες» ιζημάτων και ως εκ τούτου συχνά παρέχουν σύνθετες και σχετικά μεγάλης διάρκειας στρωματογραφικές ακολουθίες. Η μελέτη τους λοιπόν υπό το πρίσμα μιας σύνθετης μεθοδολογίας μπορεί να δώσει σημαντικές πληροφορίες στην αρχαιολογική επιστήμη.

Η ανασκαφική έρευνα στα σπήλαια Α΄ και Β΄ Κουβελείκη έχει ξεκινήσει από το 1990 και τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι αυτά χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κατά τη νεολιθική περίοδο, με sporadικές ενδείξεις νεότερης χρήσης².

Η συστηματική γεωλογική μελέτη των σπηλαίων Α΄ και Β΄ Κουβελείκης ξεκίνησε το

Σεπτέμβριο του 1995, ενώ είχαν προηγηθεί κάποιες προκαταρκτικές παρατηρήσεις κατά το 1994. Δύο είναι οι κύριοι στόχοι της μελέτης αυτής: α) να αποσαφηνισθούν ερωτήματα αναφορικά με τη θέση των σπηλαίων ως προς το ευρύτερο και άμεσο γεωλογικό περιβάλλον³, και κατ' επέκταση το ρόλο που κατείχαν αυτές οι θέσεις στο δίκτυο κατανομής των προϊστορικών δραστηριοτήτων στη λεκάνη απορροής του Ευρώτα, και β) να αποδοθεί η στρωματογραφία των αποθέσεων των συγκεκριμένων σπηλαίων από γεωλογικής πλευράς και να εξηγηθεί η δημιουργία τους.

Στην παρούσα εργασία η στρωματογραφική ανασύσταση περιορίζεται στον εξωτερικό θάλαμο της Α΄ Κουβελείκης, καθώς και

¹ K.W. Butzer, *Archaeology as Human Ecology*, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

² Χ. Κονταξή - Ε. Κοτζαμποπούλου - Ε. Στραβοπόδη, Προκαταρκτική έκθεση ανασκαφών στην Α΄ Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας, *AAA XXII* (1989), σ. 21-30.

³ Η σχέση της κατοίκησης με το γεωλογικό περιβάλλον έχει γίνει αντικείμενο μελέτης και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Βλ. J.L. Bintliff, *Sediments and Settlement in Southern Greece: Geoarchaeology* (εκδ. A. Davidson - M.L. Shackley), Duckworth 1976, σ. 268-275. K.O. Pope - H. Tjeerd - T.H. van Andel, Late Quaternary Alluviation and Soil Formation in the Southern Argolid: its History, Causes and Archaeological Implications, *Journal of Archaeological Science* 11 (1984), σ. 281-306.

στη Β' Κουβελείκη, όπου και έχει επικεντρωθεί η ανασκαφική έρευνα. Η μικρομορφολογική εξέταση των αποθέσεων βρίσκεται σε εξέλιξη και μόνο προκαταρκτικά στοιχεία δίνονται εδώ, ιδιαίτερα για τα στρώματα υπολειμμάτων καύσης που βρέθηκαν στον εξωτερικό θάλαμο της Α' Κουβελείκης. Η ολοκλήρωση της μικρομορφολογικής εξέτασης θα δώσει περισσότερες πληροφορίες για το περιβάλλον απόθεσης και για τη διαγένεση των σχηματισμών, συμπεριλαμβανομένων των ανθρωπογενών και των άλλων βιολογικών διεργασιών. Είναι, επίσης, πιθανόν να τροποποιήσει κάποια από τα συμπεράσματα της παρούσης μελέτης. Απώτερο στόχο της έρευνας αποτελεί η επίλυση βασικών αρχαιολογικών προβλημάτων, μια διαδικασία που είναι αναγκαία στα πλαίσια της σύγχρονης προσέγγισης της αρχαιολογικής επιστήμης.

Η σχέση της θέσης των σπηλαίων με τη γεωλογική δομή της περιοχής

Η Α' και Β' Κουβελείκη βρίσκονται στα δυτικά όρια της κοιλάδας του Ευρώτα και ειδικότερα στο νοτιοδυτικό όριο της πεδινής έκτασης του Βρονταμά, που αποτελεί τμήμα της παραπάνω κοιλάδας (εικ. 1). Αμέσως βόρεια και ανατολικά των σπηλαίων η μορφολογία γίνεται πιο απότομη από εκεί ξεκινά ο ορεινός όγκος του Πάρωνα, ο οποίος μαζί με τον Ταΰγετο στα δυτικά οριοθετούν την κοιλάδα του Ευρώτα. Η θέση των σπηλαίων ελέγχει άμεσα όλη την πεδινή έκταση του Βρονταμά που αναπτύσσεται νοτιοδυτικά των υπωρειών του Πάρωνα, ενώ επιπλέον βρίσκεται σε πανοραμική θέση σε σχέση με όλη την κοιλάδα του Ευρώτα.

Τα σπήλαια βρίσκονται στη δυτική πλευ-

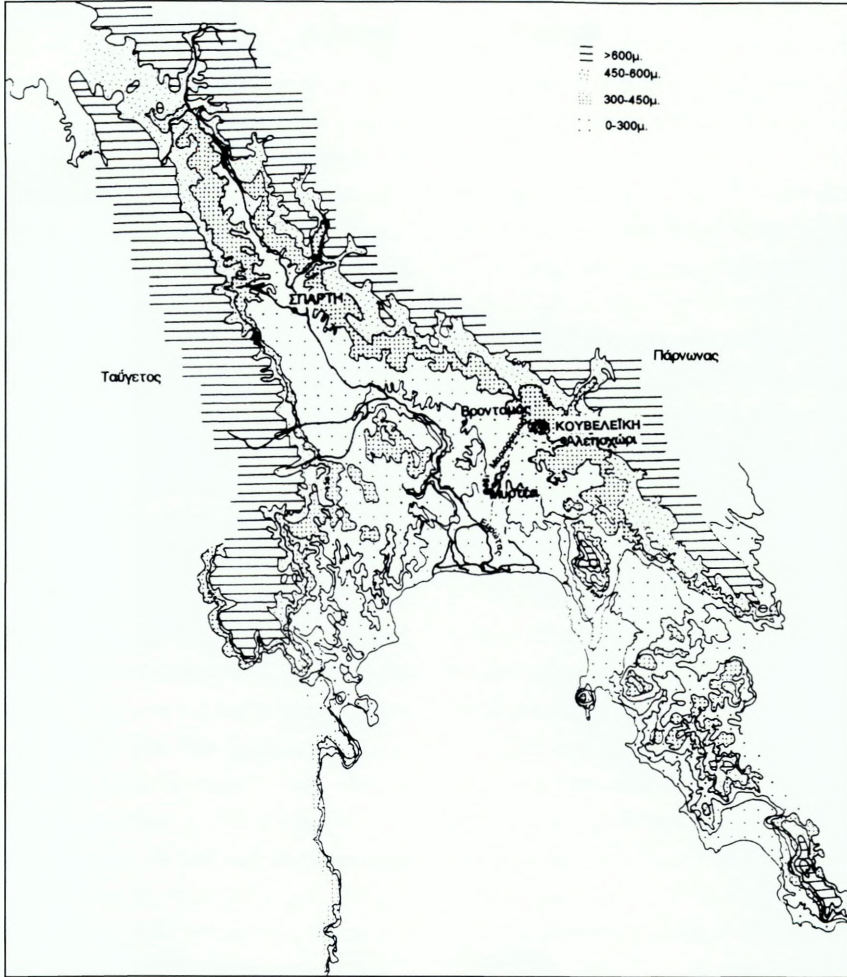
ρά μικρής αβαθούς κοιλάδας προσανατολισμού Β.-Ν. περίπου, 1,5 χλμ. δυτικά από το Αλεποχώρι Λακωνίας και στο νότιο τμήμα της λοφώδους περιοχής που αναπτύσσεται παραπλεύρως του Αλεποχωρίου (εικ. 1). Η κοιλάδα αυτή έχει μήκος λιγότερο από 100 μ. και αποτελεί τμήμα της λεκάνης απορροής του χειμάρρου Μαριόρρεμα, ο οποίος εκβάλλει κοντά στον Ευρώτα ποταμό στην περιοχή των ελών της Σκάλας. Τα σπήλαια αποτελούν τμήμα ενός συστήματος σπηλαίων, βραχοσκεπών και εγκοίλων, που αναπτύσσονται κατά μήκος της παραπάνω κοιλάδας, και κάποιων γειτονικών, επίσης, μικρών κοιλάδων. Τα δύο προς μελέτη σπήλαια απέχουν μεταξύ τους περί τα 50 μ. Βρίσκονται σε ύψος 10-20 μ. περίπου πάνω από τη βάση της κοιλάδας, σε απόλυτο υψόμετρο 350 μ. και κοντά στην πεδινή έκταση που περιβάλλει το Μαριόρρεμα.

Η πεδινή περιοχή βόρεια της Μυρτέας (εικ. 1), η οποία στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως «η πεδινή έκταση του Βρονταμά»⁴, αποτελεί ένα σχηματισμό πλειοκαινικής ηλικίας από ασβεστολιθικά, κυρίως κροκαλοπαγή, που προς τα ΝΔ. μεταπίπτουν πλευρικά σε αργιλοσαμμιτικές αποθέσεις⁵. Κατά τη βιβλιογραφία⁶ η πεδινή έκταση του Βρονταμά, εκτός από την περιοχή του ομώνυμου χωριού, όπου αναπτύσσονται μάργες, αποτελείται από άγονα κροκαλοπαγή, των

⁴ J.L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR Suppl. Series 28 (i-ii), 1977.

⁵ Ι.Γ.Μ.Ε. Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδος, Φύλλο Γύθειον (1:50.000), Αθήνα 1977.

⁶ Ό.π. (υποσημ. 4).

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής της κοιλάδας του Ευρώτα.

οποίων η ανάπτυξη καλύπτει και την πεδινή περιοχή έμπροσθεν των σπηλαίων της Α΄ και Β΄ Κουβελείκης. Προς τα νότια, στην περιοχή της Μυρτέας αναπτύσσονται μάργες, ψαμμίτες και άργιλοι επίσης πλειοκαινικής ηλικίας⁷. Το γεωλογικό αυτό όριο, που δημιουργείται στο ύψος της Μυρτέας και διαχωρίζει την υπερυψωμένη πεδινή έκταση του Βρονταμά (200 μ. μέσο υψόμετρο)

από την παραθαλάσσια πεδιάδα θεωρήθηκε ότι αποτελούσε το βόρειο όριο οποιασδήποτε σημαντικής προϊστορικής κατοίκησης⁸. Η ανακάλυψη όμως μιας τόσο σημαντικής

⁷ Ο.π. (υποσημ. 5).

⁸ Βλ. ό.π. (υποσημ. 4).

προϊστορικής κατοίκησης στα σπήλαια της Κουβελείκης, στο δυτικότερο όριο ανάπτυξης των άγονων κροκαλοπαγών, αναιρεί το προταθέν αυτό σχήμα και απαιτεί περαιτέρω εξήγηση.

Πιο επισταμένη εξέταση της γεωλογίας της περιοχής, στην οποία βρίσκονται τα σπήλαια, έδειξε την ύπαρξη μικρών αλλά σημαντικών περιοχών κατάλληλων προς καλλιέργεια από εδαφολογική άποψη, που θα μπορούσαν να αποτελούν και κατά τη νεολιθική εποχή προσοδοφόρες περιοχές. Έμπροσθεν των ασβεστολιθικών όγκων, που φιλοξενούν τα σπήλαια, αναπτύσσεται παράλληλα προς το όριο της πεδινής έκτασης και για αρκετά χιλιόμετρα μια λωρίδα, πλ. 100-150 μ., μεταμορφωμένων πετρωμάτων. Η επιφανειακή αποσάθρωση των μεταμορφωμένων αυτών πετρωμάτων μπορεί να δώσει υπό κατάλληλες μορφολογικές και κλιματικές συνθήκες εδάφη ευφορότερα από αυτά των συνεκτικών κροκαλοπαγών⁹. Όμως, ο εδαφικός αυτός μανδύας θα μπορούσε να ήταν πιο μικρός ή να απουσίαζε τελείως κατά τη νεολιθική περίοδο, πράγμα το οποίο δεν μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ακόμη. Από την άλλη πλευρά, 1,5 χλμ. ανατολικά των σπηλαίων, αναπτύσσεται η μικρή κοιλάδα του Αλεποχωριού υπό τη μορφή μικρού ασβεστολιθικού τεκτονικού βυθίσματος (πόλγη). Τέτοια βυθίσματα αποτελούν χώρους ανάπτυξης ερυθρογής (terra rossa) αλλά και παγίδες των προϊόντων διάβρωσης των περιβαλλόντων πετρωμάτων. Τμήμα του παρατηρούμενου αλλουβιακού ορίζοντα μπορεί να είναι σχετικά πιο σύγχρονο. Θεωρείται όμως μάλλον απίθανο να μην καλυπτόταν και παλαιότερα από εδαφικό μανδύα. Η ηλικία του βυθίσματος είναι πολύ παλαιότερη και η μορφολογία του τέτοια

ώστε να αποτελεί πάντα χώρο συγκέντρωσης αλλουβιακών αποθέσεων.

Στην περιοχή μελέτης, η απουσία αποθέσεων των ιστορικών χρόνων¹⁰ – που παλαιότερα είχαν αποκληθεί «νεότερη επίχωση» (Younger Fill)¹¹ – ενισχύει την εκτίμηση ότι η κατανομή των εδαφών κατά τη νεολιθική περίοδο ήταν παρόμοια με τη σημερινή. Ειδικότερα, στο εγκλιβωτισμένο σήμερα στα πλειοκαινικά κροκαλοπαγή Μαριόρρεμα δεν παρατηρούνται αλλουβιακές αναβαθμίδες, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο χείμαρρος αυτός πιθανότατα δεν απέθετε ιζήματα κατά το παρελθόν και επομένως η γενικότερη κατανομή των καλλιεργήσιμων εδαφών στην περιοχή του Μαριόρρεματος δεν θα πρέπει να ήταν διαφορετική από τη σημερινή. Η έκταση των προσοδοφόρων εδαφών στο Αλεποχώρι συντηρεί ακόμη και σήμερα μία κατά βάση αγροτική οικονομία και με εξαίρεση την περιοχή των κροκαλοπαγών του Μαριόρρεματος, όπου τοπικά έχει προχωρήσει η καλλιέργεια χρησιμοποιώντας σύγχρονες τεχνικές, οι δυνατότητες καλλιέργειας κατά τη νεολιθική περίοδο θα πρέπει να ήταν οι ίδιες.

Αν και η γεωλογική δομή από μόνη της δεν μπορεί να αιτιολογήσει την ύπαρξη κατοίκησης σε μία συγκεκριμένη περίοδο, εντούτοις, όπως περιγράφεται και παραπάνω, εισάγει συγκεκριμένους περιορισμούς στις δυνατότητες χρήσεων γης και στην επιλογή θέσεων μόνιμης ή και περιστασιακής εγκατάστασης.

⁹ Ο.π.

¹⁰ Ο.π.

¹¹ C. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys*, Cambridge 1969.

Μεταξύ άλλων ως σημαντικό στοιχείο για την επιλογή της θέσης εγκατάστασης θα πρέπει να συνυπολογίζεται η δυνατότητα πρόσβασης σε πρώτες ύλες και πηγές νερού. Η σημερινή μορφολογία του Μαριόρρεματος αποκλείει μάλλον την πιθανότητα να αποτελούσε σταθερό υδάτινο πόρο κατά τη νεολιθική περίοδο. Όπως θα περιγραφεί λεπτομερέστερα, τα σπήλαια απαντώνται στην επαφή υποκείμενων μεταμορφωμένων σχηματισμών, υδρολογικά αδιαπέρατων, και υπερκείμενων δευτερογενώς υδροπερατών ασβεστολίθων και δολομιτών. Αν και σήμερα δεν εκφορτίζεται καμιά πηγή στην περιοχή, εντούτοις δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα ότι στο εσωτερικό των σπηλαίων, σε παλαιότερες εποχές και πριν από την πλήρωση και το φράξιμο των καρστικών αγωγών που κατέληγαν σε αυτά, ήταν δυνατή μερική, ίσως και στάγδην, αποφόρτιση του υδροφόρου ορίζοντα. Ας σημειωθεί ότι σήμερα σε ανάλογες πετρωματικές επαφές στην περιοχή του Γερακίου απαντώνται μικρές πηγές, ενώ κοντά στα σπήλαια υπάρχει αβαθές πηγάδι που τροφοδοτείται πλευρικά από τις παραπάνω επαφές μέσω του αποσαθρωμένου μανδύα. Η σταγονοροή σε εποχές με μεγαλύτερη επιφανειακή φυτοκάλυψη από τη σημερινή θα μπορούσε να τροφοδοτήσει κάποιες μικρές ποσότητες νερού αλλά ταυτοχρόνως θα περιορίζε τη χρήση του σπηλαίου. Περισσότερα αρχαιολογικά και γεωλογικά δεδομένα θα διαλευκάνουν τις παραπάνω υποθέσεις εργασίας.

Το κλίμα στην περιοχή αυτή της Πελοποννήσου κατά τη νεολιθική εποχή δεν είναι γνωστό. Οι πρώτες ραδιοχρονολογήσεις από τα σπήλαια της Κουβελείκης δίνουν ηλικίες των αρχαιολογικών στρωμάτων μεταξύ 5800 και 4500 Π.Σ. Η ηλικία αυτή περιλαμβάνει το

όριο της Ατλαντικής (Atlantic) και Υποβόρειας (Subboreal) κλιματικής περιόδου του Ολοκαίνου στη Μεσόγειο¹². Είναι γνωστό, επίσης, ότι στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της σταδιακής αποκατάστασης του κλίματος μετά την τελευταία παγετώδη περίοδο, το μέγιστο της δασοκάλυψης επιτεύχθηκε στο τέλος της Ατλαντικής περιόδου¹³. Παλαιοκλιματικά μοντέλα¹⁴ δείχνουν ότι την περίοδο 9000-6000 Π.Σ. στην Ελλάδα επικρατούσαν ξηρότερα και θερμότερα καλοκαίρια με γενικά μικρότερη ετήσια ενεργό υγρασία (effective moisture: βροχοπτώσεις - υγρασία). Η σταδιακή μετά το 5000 Π.Σ. μετατόπιση της ζώνης των μουσώνων προς τα νότια αποκατέστησε τις σημερινές κλιματικές συνθήκες με μικρές διακυμάνσεις¹⁵. Η χλωρίδα της Πελοποννήσου κατά την περίοδο 9000-5000 Π.Σ. χαρακτηρίζεται από δάση κυρίως βελανιδιάς¹⁶. Στις περισσότερες

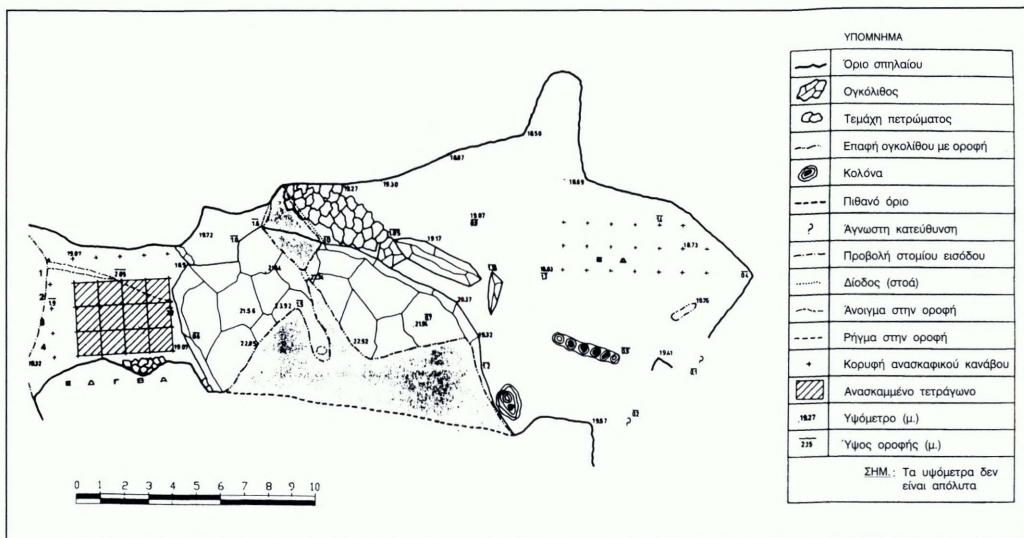
¹² J.L. Bintliff, Climatic Change. Archaeology and Quaternary Science in the Eastern Mediterranean Region, *Climatic Change in Later Prehistory* (εκδ. A. Harding), Edinburgh University Press 1982, σ. 143-161.

¹³ W. van Zeist - S. Bottema, Vegetation History of the Eastern Mediterranean and the Near East during the Last 20,000 years, *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory* (εκδ. J.L. Bintliff - W. van Zeist), *BAR Intern. Series* 133, 1982, σ. 277-321.

¹⁴ COHMAP Members, Climatic Changes of the Last 18,000 years: Observation and Model Simulations, *Science* 241 (1988), σ. 1043-1051.

¹⁵ Βλ. ό.π. (υποσημ. 11).

¹⁶ M.H. Jameson - C.N. Runnels - T.H. van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford University Press 1994.

Εικ. 2. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου της Α' Κουβελείκης Λακωνίας.

παλυνολογικές μελέτες της Ελλάδας¹⁷, από το 3500 Π.Σ. και εξής, είναι εμφανής η αποψίλωση των δασών στα χαμηλότερα υψόμετρα από τον άνθρωπο. Στα πλαίσια αυτά θα πρέπει να θεωρείται αρκετά πιθανή η ύπαρξη εντονότερης φυτοκάλυψης κατά τη νεολιθική περίοδο τόσο στη λοφώδη περιοχή υπεράνω των σπηλαίων όσο και στα άγονα κροκαλοπαγή της πεδινής έκτασης. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει σε ευρύτερο φάσμα δυνατοτήτων χρήσεων γης από τους νεολιθικούς ανθρώπους. Ορισμένες μάλιστα ενδείξεις από τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως η παρουσία ελαφιών και αγριόχοιρου (Ε. Κοτζαμποπούλου, προσωπική πληροφορία), ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση.

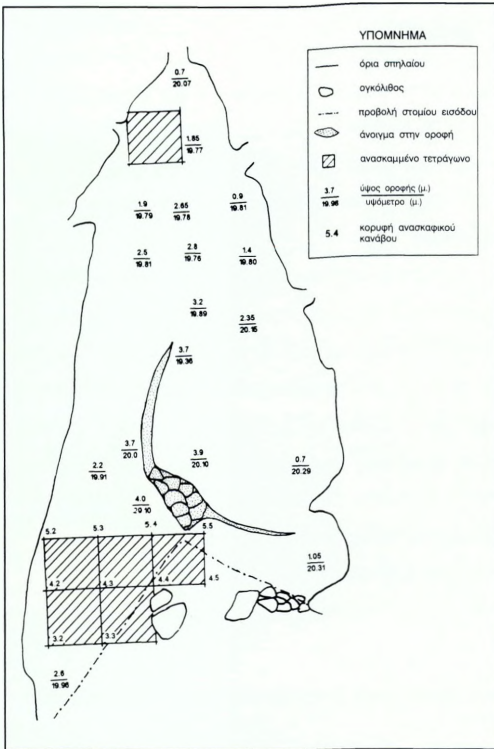
Περιγραφή των σπηλαίων

Ο εξωτερικός θάλαμος του σπηλαίου της Α' Κουβελείκης διαχωρίζεται από τον εσωτερικό θάλαμο από ένα τεράστιο ασβεστο-

λιθικό ογκόλιθο, προϊόν αποκόλλησης από την οροφή (εικ. 2). Η αποκόλληση αυτή είναι δυνατόν να προσεγγισθεί χρονολογικά τουλάχιστον μετά το πέρας της νεολιθικής χρήσης του σπηλαίου. Ο ογκόλιθος σαφώς επικάθεται σε αρχαιολογικό στρώμα καύσης αυτής της περιόδου. Η πτώση αυτή οφείλεται είτε σε σεισμό¹⁸, είτε στη δράση

¹⁷J.R.A. Greig - J. Turner, Some Pollen Diagrams from Greece and their Archaeological Significance, *Journal of Archaeological Science* 1 (1974), σ. 177-194.

¹⁸ Οι παλαιότεροι και μοναδικοί σεισμοί πριν από το 1800 μ.Χ., που αναφέρονται στην ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης και με τους οποίους συνδέονται αποκολλησεις βράχων από τον Ταύγετο και καταστροφή της πόλης, τοποθετούνται στο 492 και 464 π.Χ. Β. Παπαζάχος - Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1989. Α.Γ. Galanopoulos, *Greece. A Catalogue of Shocks with $I_0 \geq VII$ for the Years Prior to 1800*, Αθήνα 1961.

Εικ. 3. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου της Β' Κουβελείκης Λακωνίας.

υδάτων, που διάβρωσαν την οροφή κατά μήκος κύριας διάκλασης. Το γεγονός της αποκόλλησης του βράχου άλλαξε οριστικά τη μορφολογία του σπηλαίου της Α' Κουβελείκης και πιθανόν τη χρήση της. Στα ερωτήματα αυτά αναμένεται να δοθούν απαντήσεις από τη συνεχιζόμενη ανασκαφική έρευνα.

Οι διαστάσεις των θαλάμων της Α' Κουβελείκης φαίνονται στην εικ. 2. Στον εσωτερικό θάλαμο το ύψος του σπηλαίου είναι πολύ μικρό, 1,5 μ. περίπου, και μειώνεται προς τα ανατολικά, όπου παρατηρούνται σπηλαιόθεματα. Στον εξωτερικό θάλαμο το ύψος δεν υπερβαίνει τα 2,5 μ. Ο εξωτερικός θάλαμος είναι φωτεινός, ενώ ο εσωτερικός

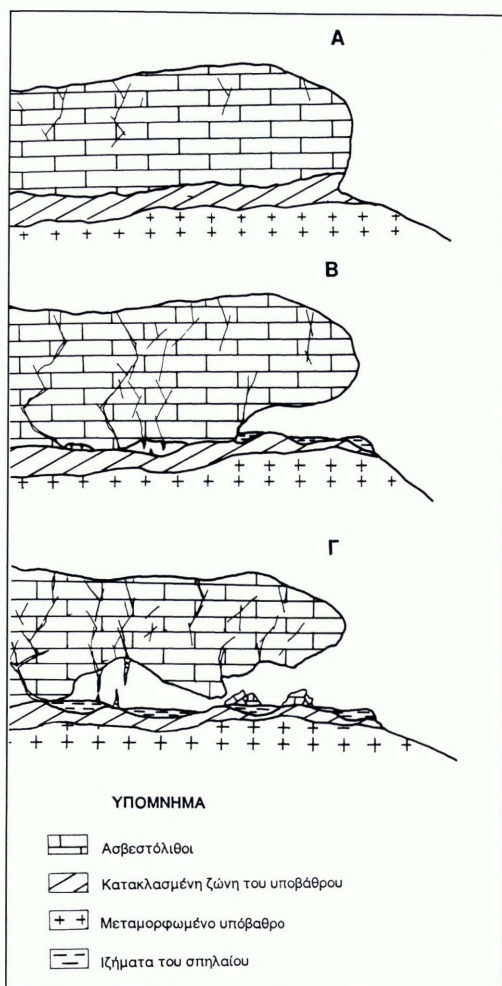
υγρός και σκοτεινός με επικράτηση σχετικά σταθερών συνθηκών ανεξάρτητων από τις εξωτερικές ημερήσιες μεταβολές. Η εκτεταμένη σταγονοροή στον εσωτερικό θάλαμο σε συνδυασμό με τις σταθερές συνθήκες έχει δημιουργήσει σταλαγμιτικές και σταλακτιτικές κολόνες σημαντικού πάχους.

Το σπήλαιο της Β' Κουβελείκης αποτελείται από ένα θάλαμο μέγ. ύψους 4 μ. περίπου. Το μέγεθος και το ύψος μειώνονται από έξω προς τα μέσα (εικ. 3). Γενικά, η μορφολογία του σπηλαίου της Β' Κουβελείκης μπορεί να χαρακτηριστεί περισσότερο ως μία βαθιά βραχοσκεπή παρά ως πραγματικό σπήλαιο. Η Β' Κουβελείκη διαφέρει από την Α' μορφολογικά και αυτό θα πρέπει πιθανώς να αντικατοπτρίζει διαφορετικούς τρόπους χρήσης τους, όπως υποδηλώνουν άλλωστε και οι προκαταρκτικές εκτιμήσεις των ανασκαφικών δεδομένων (Ε. Στραβοπόδη, προσωπική πληροφορία).

Οι πετρολογικοί σχηματισμοί των σπηλαίων

Τα σπήλαια έχουν σχηματισθεί κατά μήκος της επαφής μεταμορφωμένων ηφαιστειακών πετρωμάτων (πρασινίτες) και τεφρών δολομιτικών ασβεστολίθων (εικ. 4). Τα μεταηφαιστειακά πετρώματα έχουν συμπαγή υφή, χρώμα πράσινο και χαρακτηρίζονται από το ορυκτολογικό άθροισμα χαλαζία, αλβίτη, χλωρίτη, μαρμαρυγία, επίδοτου και αδιαφανών ορυκτών.

Κατά μήκος της επαφής των μεταηφαιστειακών και των ανθρακικών πετρωμάτων αναπτύσσεται κατακερματισμένη και δευτερογενώς συγκολλημένη ζώνη, πάχ. 1-2 μ. περίπου (εικ. 4). Η κατακλασμένη αυτή ζώνη έχει σχηματισθεί από την εύθρυπτο τύπου παραμόρφωση και εξαλλοίωση των

Εικ. 4. Σκαρίφημα όπου παρουσιάζονται τα στάδια δημιουργίας των σπηλαίων της Κουβελείκης.

μεταφαιστειακών πετρωμάτων κατά τη φάση της τεκτονικής τοποθέτησης των υπερκείμενων ανθρακικών πετρωμάτων πάνω στα μεταφαιστειακά. Η ζώνη αυτή χαρακτηρίζεται από τη μετατροπή των αργιλοπυριτικών ορυκτών του υποβάθρου (μεταφαιστειακά) σε αργιλικές φάσεις και από την παρουσία ασβεσίτη ως συγκολλητικού και

φλεβικού υλικού. Ο σχηματισμός αυτός είναι πιο εύθρυπτος από τα περιβάλλοντα πετρώματα και έχει χρώμα υποκίτρινο έως ανοιχτό πράσινο. Κατά τόπους παρουσιάζονται και κοκκινοκάστανες αποχρώσεις από την οξειδωτική δράση των κατερχόμενων υδάτων.

Αρκετά από τα αρχαιολογικά ευρήματα των σπηλαίων (αξίνες, σμίλες, τρυπήρες κ.ά.) έχουν κατασκευασθεί από πρώτη ύλη ανάλογη του μεταμορφωμένου υποβάθρου (πρασινίτες). Η ακριβής θέση, από όπου γινόταν η προμήθεια της πρώτης ύλης, απαιτεί ιδιαίτερη έρευνα. Το δάπεδο των σπηλαίων (υπόβαθρο) καλύπτεται από αρχαιολογικές και γεωλογικές αποθέσεις, οι οποίες και θα εξεταστούν λεπτομερώς παρακάτω.

Οι συνθήκες σχηματισμού των σπηλαίων

Η δημιουργία των σπηλαίων είναι αποτέλεσμα διάβρωσης κυρίως της κιτρινωπής και εύθρυπτης κατακλασμένης ζώνης, που αναπτύσσεται μεταξύ των ανθρακικών και των μεταφαιστειακών πετρωμάτων (εικ. 4). Στη συνέχεια η μηχανική διάβρωση και διάλυση του υπερκείμενου ασβεστολίθου διάνοιξε περαιτέρω τα σπήλαια. Στην περιφέρεια της κοιλάδας και κατά μήκος της παραπάνω επαφής παρατηρούνται και άλλα στάδια σχηματισμού των σπηλαίων με τη μορφή μικρών εγκοίλων, ακατάλληλων λόγω μεγέθους για κατοίκηση ή άλλες χρήσεις.

Η αρχική δημιουργία των σπηλαίων και των βραχοσκεπών είναι πιθανόν αποτέλεσμα διάβρωσης από το νερό που ατέρρευε στη βάση της κοιλάδας, όταν αυτή βρισκόταν στο ύψος των σπηλαίων. Δεν αποκλείεται στη δημιουργία να συνετέλεσε και η απλή διαφορική διάβρωση από τους ατμοσφαιρι-

κούς παράγοντες κατά μήκος της ασθενούς ζώνης επαφής των δύο διαφορετικών σχηματισμών. Στη συνέχεια η εισροή υδάτων κατά μήκος των ρωγμών και των τεκτονικών ασυνεχειών που διατρέχουν την οροφή των σπηλαίων, επέτεινε τα φαινόμενα διάβρωσης και διαλυτοποίησης των πετρωμάτων. Ειδικότερα για το σχηματισμό του εσωτερικού θαλάμου της Α' Κουβελείκης φαίνεται πιο πιθανή η περίπτωση της διάνοιξης κάποιων καρστικών αγωγών και η σταδιακή μετατροπή τους σε σπήλαιο, ταυτόχρονα με τη δράση όλων των υπόλοιπων προαναφερθέντων παραγόντων στην περιοχή του εξωτερικού θαλάμου (εικ. 4).

Οι ιζηματογενείς αποθέσεις των σπηλαίων

Α' Κουβελείκη

Οι αποθέσεις του σπηλαίου διαχωρίζονται σε δύο κύριες φάσεις: τη «φάση εισόδου» (entrance facies) του εξωτερικού θαλάμου και τις καρστικές αποθέσεις του εσωτερικού θαλάμου. Τα ιζήματα του εσωτερικού θαλάμου δεν θα εξετασθούν στη μελέτη αυτή, μια και οι ανασκαφικές εργασίες δεν έχουν προχωρήσει αρκετά.

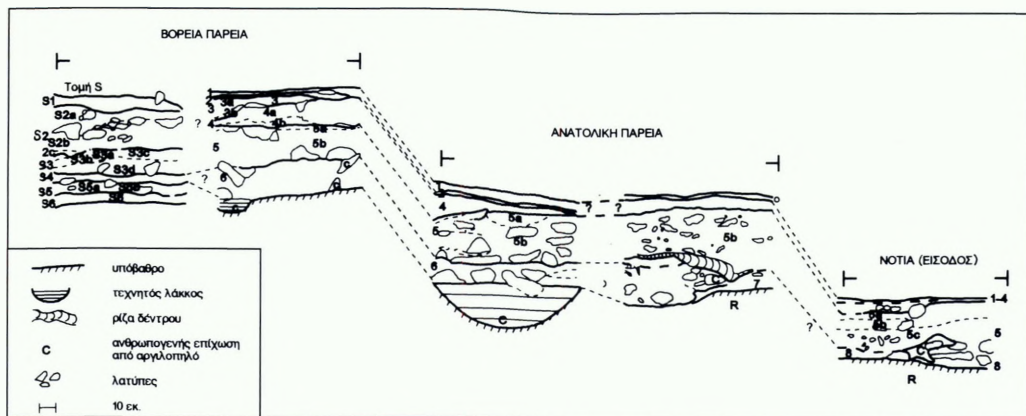
Χαρακτηριστικές στρωματογραφικές τομές του εξωτερικού θαλάμου παρουσιάζονται στην εικ. 5 και η γενική περιγραφή των στρωμάτων δίνεται στον Πίνακα 1. Η βόρεια εσωτερική πλευρά του θαλάμου χαρακτηρίζεται κυρίως από αλληπάλληλα στρώματα υπολειμμάτων καύσης (τομή S, εικ. 5). Ο λεπτομερής διαχωρισμός μεταξύ των αλληπάλληλων «εστιών» είναι ασαφής. Σε τούτο συνέβαλε αφ' ενός το πολύ ξηρό περιβάλλον του σπηλαίου, που είχε ως αποτέλεσμα την εκάστοτε επιφανειακή διάβρωση των επεισοδίων καύσης από τον αέρα, και

αφ' ετέρου ο ανθρώπινος παράγοντας. Τα στρώματα αυτά συνήθως χαρακτηρίζονται από ένα σκούρο τεφρό υπόστρωμα, το οποίο συνεχίζει με ανοιχτό τεφρό και τελειώνει με ανοιχτό φαιότεφο στρώμα ανάμεικτης στάχτης και χώματος. Η κοκκομετρική σύνθεση είναι αυτή της ιλυώδους άμμου (silty sand) με μικρές λατύπες και μικρή ποσότητα κάρβουνου. Η θεμελιώδης μάζα αποτελείται από μικροκρυσταλλικό ασβεσίτη, λίγη άργιλο και χαλαζία. Ο χαλαζίας και η άργιλος αντιπροσωπεύουν ως επί το πλείστον υλικά ανεμογενή, ενώ ο μικροκρυσταλλικός ασβεσίτης είναι υπόλειμμα καύσης φυτών. Το αδιάλυτο σε HCl υπόλειμμα περιέχει μεγάλες ποσότητες φυτολίθων και συσσωματωμάτων πυριτίου (siliceous aggregates). Οι φυτόλιθοι αποτελούν τα υπολείμματα καύσης φύλλων και χόρτων, στη σύσταση των οποίων συμμετέχουν σε μεγάλες ποσότητες¹⁹. Τα συσσωματώματα πυριτίου θεωρούνται ως αδιάλυτα υπολείμματα καύσης διαφόρων τμημάτων του φυτού²⁰. Η ταυτόχρονη παρουσία και των δύο αυτών στοιχείων αποδίδεται στην καύση φυτών ελλείψει άλλων μακροσκοπικών ενδείξεων ύπαρξης εστίας²¹. Η διαγένεση των υπολειμμάτων καύσης της Α'

¹⁹ S. Weiner - S. Schiegl - P. Goldberg - O. Bar-Yosef, Mineral Assemblages in Kebara and Hayonim Caves, Israel: Excavation Strategies, Bone Preservation, and Wood Ash Remnants, *Israel Journal of Chemistry* 35 (1995), σ. 143-154.

²⁰ S. Schiegl - S. Lev-Vadum - O. Bar-Yosef - A. El Goresy - S. Weiner, Siliceous Aggregates from Prehistoric Wood Ash: a Major Component of Sediments in Kebara and Hayonim Caves (Israel), *Israel Journal of Earth Science* 43 (1994), σ. 267-278.

²¹ Βλ. ό.π. (υποσημ. 19).

Εικ. 5. Στρωματογραφικές τομές των αποθέσεων του εξωτερικού θαλάμου της Α' Κουβελείκης.

Κουβελείκης δεν έχει προχωρήσει σχεδόν καθόλου εκτός από μία μικρή τοπική συγκόλληση από δευτερογενή ασβεσίτη. Με τα μέχρι στιγμής στοιχεία είναι δύσκολη η λεπτομερής στρωματογραφική συσχέτιση της τομής S στη βορειοδυτική εσωτερική πλευρά του θαλάμου με τα υπόλοιπα στρώματα της βόρειας παρειάς (εικ. 5). Στη συνέχεια της ανασκαφής πιστεύεται ότι θα βρεθούν περαιτέρω στοιχεία για την πληρέστερη συσχέτισή τους.

Σε όλες σχεδόν τις στρωματογραφικές τομές μπορούμε να παρακολουθήσουμε δύο κύρια σημαντικά στρώματα (εικ. 5, στρώματα 5 και 6). Τα υπόλοιπα στρώματα από την έως τώρα πορεία της ανασκαφής φαίνεται να αποτελούν τοπικής σημασίας γεγονότα. Στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής παρειάς το πρώτο σημαντικό στρώμα, το στρώμα 5, είναι πλούσιο σε λατύπες (30%) μεγέθους λιθариού (cobble), αλλά η ποσότητά τους μειώνεται δραστικά στην είσοδο και στη βόρεια πλευρά. Κατά θέσεις επικρατούν μεγέθη χάλικα (pebble). Το υλικό των λατυπών είναι ασβεστολιθικό και προέρχεται από τις παρειές και την οροφή του

σπηλαίου. Η θεμελιώδης μάζα του στρώματος αυτού έχει κοκκομετρική σύσταση αμμώδους πηλού (sandy loam). Επιπλέον, δεν παρατηρείται καμιά ταξινόμηση ή ταξίθιση των κλαστικών υλικών και γενικά το στρώμα χαρακτηρίζεται από πλήρη ανομοιομορφία. Αποθέσεις σπηλαίων με τέτοια χαρακτηριστικά είναι σύνθετης προέλευσης αποτελούμενες από υλικά τόσο αυτόχθονα όσο και αλλόχθονα: υλικά δηλαδή από την αποσάθρωση των τοιχωμάτων του σπηλαίου, ανεμογενή υλικά, εδαφοροές από την είσοδο και το άμεσο εξωτερικό περιβάλλον του σπηλαίου, καθώς και φερτά υλικά από τον υπερκείμενο του σπηλαίου εδαφικό ορίζοντα μέσω ρωγμών και διακλάσεων. Η απόθεσή τους είναι συνήθως αργή ή επεισοδική και τροποποιείται αμέσως από τις ανθρώπογενείς ή άλλες βιολογικές δραστηριότητες. Η κατά τόπους ύπαρξη επιφανειακού εδαφικού²² ορίζοντα στο πάνω τμήμα

²² Έδαφος χαρακτηρίζεται ένα σύνολο οριζόντων που αναπτύσσονται στην επιφάνεια από την επί τόπου

αυτού του στρώματος (5b), καθώς και τα κατά τόπους υπολείμματα ανεμογενούς προέλευσης (5a) δηλώνουν ότι ως σύνολο το στρώμα αυτό παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα λίγο ως πολύ χωρίς καινούριες σημαντικές αποθέσεις. Το στρώμα παρουσιάζει δευτερογενείς διαταράξεις (π.χ. ριζες), που περιπλέκουν ενίοτε την εικόνα του.

Το δεύτερο σημαντικό στρώμα, το στρώμα 6, είναι κατά βάση ένα στρώμα ανάμεικτο με σάχη και λεπτομερές κλαστικό υλικό. Λίγοι χάλικες και λιθάρια παρατηρούνται κατά θέσεις. Το στρώμα 6 περνά πλευρικά στο στρώμα 7 ή και 8 (ανατολική και νότια παρειά). Η βόρεια ανάπτυξη του συγκεκριμένου στρώματος έχει κάποια χαρακτηριστικά σταθερής εστίας καύσης, που όμως δεν παρατηρούνται σε άλλες θέσεις του. Η δημιουργία του θα πρέπει να οφείλεται στην οριζόντια διασπορά υλικών από πιθανή κεντρική εστία στη βόρεια πλευρά του θαλάμου προς τις άλλες πλευρές του σπηλαίου. Η οριζόντια και κάθετη κατανομή των οστράκων, που συναντήσουν, επιβεβαιώνει την προαναφερθείσα διασπορά (Ε. Κοτζαμποπούλου, προσωπική πληροφορία).

Ένα άλλο εύρημα του θαλάμου αυτού αποτελεί η ύπαρξη κοκκινοκάστανου αργιλώδους πηλού (clay loam, 10R-2.5YR) με μορφή διάσπαρτων συγκεντρώσεων ή επικάλυψης και πλήρωσης τεχνητών λάκκων (εικ. 5). Ο αργιλώδης αυτός πηλός είναι εντελώς ξένος προς τις άλλες αποθέσεις. Είναι ισχυρά αποπλυμένος από ανθρακικά ορυκτά σε αντίθεση με όλες τις υπόλοιπες αποθέσεις του σπηλαίου και δεν παρουσιάζει μορφολογικά στοιχεία εδαφικού οριζοντα. Στη σύστασή του θα πρέπει να συμμετέχει μερικώς και κάποια ποσότητα διογκούμενης αργίλου (σμεκτίτης). Το υλικό αυτό είναι προϊόν αν-

θρωπογενούς δραστηριότητας και προέρχεται από περιοχή εκτός των σπηλαίων. Η χρήση και προέλευσή του αποτελεί αντικείμενο έρευνας. Άξιο αναφοράς είναι ότι το συγκεκριμένο στρώμα είναι πρωτογενώς στείρο αρχαιολογικά και τα λίγα ευρήματα φαίνεται ότι έχουν μετακινηθεί από άλλο στρώμα (Ε. Στραβοπόδη, προσωπική πληροφορία).

Β' Κουβελείκη

Στις περισσότερες θέσεις, όπου ήταν δυνατή η παρατήρηση, τα ιζήματα του σπηλαίου επικάθονται πάνω στη λεπτή υποκίτρινη ζώνη του κατακλασμένου υποβάθρου ή κατευθείαν πάνω στο πράσινο μεταφαιστειακό υπόβαθρο. Το πάχος των ιζημάτων είναι σχετικά μικρό (λιγότερο από 1 μ.) στον εξωτερικό τομέα του σπηλαίου, ενώ στο εσωτερικό το πάχος ξεπερνά τα 2 μ. Ενδιάμεσα, στον κεντρικό χώρο, εμφανίζεται το υπόβαθρο του σπηλαίου και έτσι οι αποθέσεις διακρίνονται, τόσο μορφολογικά όσο και από πλευράς δημιουργίας, σε έναν εξωτερικό και έναν εσωτερικό τομέα.

Στον εσωτερικό τομέα παρατηρούνται επάλληλα λεπτά (10-20 εκ.) στρώματα χαλαρού λεπτομερούς πηλού. Αυτά φαίνεται να επικάθονται μέσω μιας ευκρινούς επιφανείας διάβρωσης σε ομοιογενές στρώμα, επίσης ανάλογης σύστασης. Όλα τα στρώ-

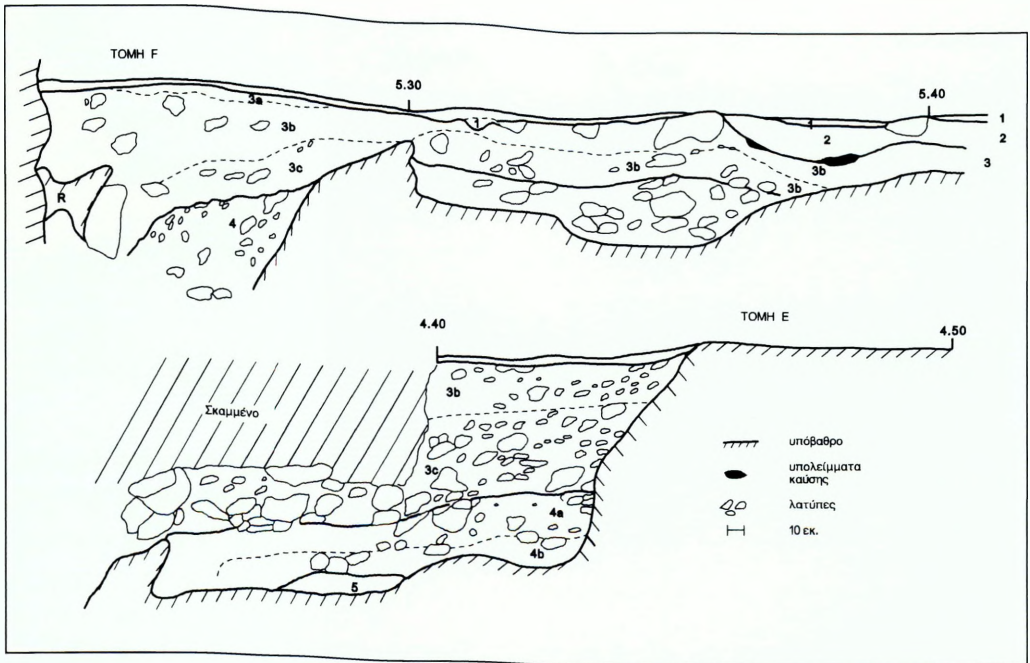
αλλοίωση του αρχικού υλικού (ιζημα, πέτρωμα) λόγω της επίδρασης χημικών, φυσικών και βιολογικών παραγόντων συνεπεία των ατμοσφαιρικών συνθηκών. Η ανεύρεση ενός θαμμένου εδάφους (παλαιοέδαφος) υποδηλώνει ότι το συγκεκριμένο στρώμα παρέμεινε στην επιφάνεια για αρκετή χρονική διάρκεια, ανάλογη της ωριμότητας του εδάφους, υπό την επίδραση των ατμοσφαιρικών και βιολογικών παραγόντων.

ματα κλίνουν προς το εσωτερικό του σπηλαιίου. Οι παρατηρήσεις έγιναν σε παλαιά διαβρωμένη ανασκαφική τομή και ως εκ τούτου δεν είναι λεπτομερείς. Προς το κέντρο του σπηλαιίου ο σχηματισμός αυτός σταματά κάτω ακριβώς από μια μεγάλη χαίνουσα ρωγμή της οροφής. Κάτω από αυτή τη ρωγμή παρατηρείται διάβρωση των προϋπαρχουσών αποθέσεων και εμφάνιση του μεταφαιστειακού υποβάθρου. Τα ιζήματα του εσωτερικού τομέα θα πρέπει να αντιπροσωπεύουν λοιπόν εποχικά πλημμυρικά επεισόδια ως αποτέλεσμα της εισροής νερού από την οροφή του σπηλαιίου. Μερικά από τα στρώματα είναι πλούσια σε καμένη οργανική ύλη. Αυτή δεν συνιστά *in situ* υπολείμματα εστίας αλλά φερτό υλικό. Η φύση των αποθέσεων και οι ανασκαφικές παρατηρήσεις καταδεικνύουν ότι τα περιεχόμενα αρχαιολογικά ευρήματα δεν είναι *in situ*, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την αναμόχλευση των ευρημάτων (Ε. Στραβοπόδη, προσωπική πληροφορία). Επιπλέον, στην επιφάνεια κάθε στρώματος δεν παρατηρείται σημαντική διάβρωση ή αλλοίωση των χαρακτηριστικών του, πράγμα που δείχνει ότι δεν μεσολάβησε μεγάλο διάστημα μεταξύ των αλληπάλληλων αποθέσεων. Σε μία μόνο περίπτωση στο βάθος του σχηματισμού παρατηρήθηκε σημαντική διάβρωση του υποκείμενου στρώματος.

Προκαταρκτικές ραδιοχρονολογήσεις δείχνουν ότι τα βαθύτερα στρώματα έχουν ηλικία ιστορικών χρόνων (640 μ.Χ.). Επειδή όμως η χρονολόγηση προέρχεται από υλικό που δεν είναι *in situ*, αυτή δεν είναι η πραγματική ηλικία δημιουργίας του στρώματος αλλά μία πιθανή παλαιότερη (*post quem*). Πλήρης ανασύνθεση της στρωματογραφίας του εσωτερικού αυτού τομέα του σπηλαιίου δεν έγινε,

καθώς δεν απαιτείται ακόμη από τον ερευνητικό προσανατολισμό της ανασκαφής.

Ο εξωτερικός τομέας χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη εδαφολογικά τροποποιημένης τοπικής κλαστικής ροής (*debris flow*). Στην ε.κ. 6 αποτυπώνονται δύο χαρακτηριστικές στρωματογραφικές τομές και στον Πίνακα 2 δίνεται η περιγραφή των στρωμάτων. Η εξωτερική τομή (τομή Ε) αποτελείται κατά κύριο λόγο από στρώμα κλαστικής ροής μικρής κλίμακας, στρώμα 3 (ε.κ. 6 και 7), με κυμαινόμενο ποσοστό λατυπών (10-40%) μέσα σε μία λεπτομερή θεμελιώδη μάζα αμμόδους ιλύος. Τα κλαστικά υλικά με μέγεθος χονδρόκοκκης άμμου και ψηφίδας συνίστανται από γωνιώδη θραύσματα του υποβάθρου και σε μικρότερο ποσοστό από ελαφρά αποστρωγγυλεμένα (λόγω χημικής διάβρωσης) ασβεστολιθικά θραύσματα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μικρή έως καθόλου μετακίνηση του υλικού του στρώματος. Επιπλέον, τα συστατικά του στρώματος αυτού παρουσιάζουν μικρή κοκκομετρική ταξινόμηση και ταξιθέτηση, ενώ παρατηρείται ασθενής εσωτερική στρωμάτωσή τους. Το στρώμα 3 είναι ένα χαστικό μείγμα υλικών που το μέγεθός τους κυμαίνεται από μέγεθος λιθαρίου έως και αργιλικό κλάσμα. Οι λατύπες στο στρώμα αυτό δείχνουν μία μικρή κλίση της κλαστικής ροής από την ανατολική παρειά προς το κέντρο του σπηλαιίου. Επιφανειακά οι λατύπες είναι λιγότερες από ό,τι στα βαθύτερα τμήματα του σχηματισμού, χαρακτηριστικό το οποίο αναμένεται από τη φύση του σχηματισμού. Η δημιουργία στρωμάτων κλαστικής ροής υποδεικνύει καταστροφικό γεγονός βαρυτικής ροής κατά μήκος επικλινούς υποβάθρου, αποτέλεσμα του κορεσμού του εδάφους σε νερό μετά από μεγάλη βροχόπτωση.

Εικ. 6. Στρατιογραφικές τομές των αποθέσεων του σπηλαίου της Β' Κουβελείκης.

Στην τομή Ε (εικ. 6) διακρίνεται αυτή η επικλισηγενής φορά του υποβάθρου κατά την κατεύθυνση ροής του στρώματος. Επίσης, η περιοχή προέλευσης των υλικών της κλαστικής ροής βρίσκεται κοντά στο εξωτερικό χείλος του σπηλαίου (βλ. τομή Ε) και ως εκ τούτου επηρεάζεται άμεσα από τις βροχοπτώσεις. Στην εσωτερική τομή (εικ. 6, τομή F) το στρώμα 3 παρουσιάζει πιο ασαφή χαρακτηριστικά ροής, ενώ και οι περιεχόμενες λατύπες είναι λιγότερες. Από τον τρόπο δημιουργίας του στρώματος συνάγεται ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα εκ πρώτης όψεως δεν είναι *in situ*. Εντούτοις, η γεωμετρία του στρώματος μας δίνει τη δυνατότητα να υποθέτουμε ότι το αρχαιολογικό περιεχόμενό του δεν είναι εντελώς διαταραγμένο (*in situ sensu lato*). Η όποια μετακίνηση θα ήταν μικρής τάξης, γεγονός που επιβε-

βαιώνεται από τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα (Χ. Κονταξή, προσωπική πληροφορία). Ως εκ τούτου θα πρέπει να υπάρχει μία χρονολογική συνέπεια στα ευρήματα, η οποία εμφανίζεται και στην τυπολογία της ύστερης και τελικής νεολιθικής κεραμικής του σπηλαίου (Μ. Κουμουζέλη, προσωπική πληροφορία). Η αρχική θέση των ευρημάτων ήταν λίγο πιο ανατολικά της σημερινής και από αυτή υπέστησαν μικρή μετακίνηση μαζί με το περιέχον ίζημα.

Δεδομένου ότι οι ανώτεροι οριζόντες του παραπάνω στρώματος είναι εδαφολογικά τροποποιημένοι, το στρώμα αυτό πρέπει να έμεινε αρκετό καιρό στην επιφάνεια χωρίς να επικαλυφθεί από άλλη απόθεση. Σήμερα πάνω του επικάθεται λεπτό, χαλαρό, μερικώς ανεμογενούς προέλευσης στρώμα (στρώμα 1) με κοκκομετρία ιλύος (silt). Κατά θέ-

Εικ. 7. Λεπτομέρεια της κλαστικής ροής (τομή Ε). Διακρίνεται η στρωμάτωση και η ροή των λατυπών προς το εσωτερικό του σπηλαίου. Με βέλος δηλώνεται η επιφάνεια του θαμμένου εδαφικού οριζοντα. D = στρώμα κλαστικής ροής. R = μεταμορφωμένο υπόβαθρο.

σεις στην εσωτερική τομή και στο ανάλογο στρώμα φαίνεται να διατηρούνται πολύ μικρά υπολείμματα της επιφάνειας χρήσης του στρώματος 3. Οι παλαιές επιφάνειες χρήσης στη Β' Κουβελείκη έχουν κοκκομετρία ιλύος, ομοιογενή εμφάνιση, χαλαρή δομή και ελαφρά συνεκτικότητα λόγω αρχικής συγκόλλησης. Η εμφάνιση ενός χαλαρού και πιο ομοιογενούς λεπτού στρώματος, πάχ. 1-2 εκ., πάνω σε ένα σκληρό υπόστρωμα είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος εμφάνισης ενός δαπέδου χρήσης²³.

Σε μια θέση της εσωτερικής τομής παρατηρείται στρώμα πιο λεπτομερούς και ομοιόμορφης κοκκομετρίας (ιλυώδης πηλός: silty loam) που επικάθεται τοπικά πάνω στο στρώμα της κλαστικής ροής (τομή F, στρώμα 2). Ένα στρώμα υπολειμμάτων καύσης με χαρακτηριστικά μικρής περιστασιακής εστίας βρίσκεται ανάμεσα στα δύο στρώματα (στρώμα 2 και στρώμα κλαστικής ροής) και η μελλοντική χρονολόγησή του θα μας δώσει το τέλος χρήσης του στρώματος 3 σε αυτή την περιοχή.

Στον εξωτερικό τομέα της Β' Κουβελείκης βρέθηκαν δύο ακόμη στρώματα με τη βοήθεια παρατηρήσεων επί των εδαφικών τους χαρακτηριστικών. Το στρώμα 4 (εικ. 6) αποτελεί, επίσης, στρώμα κλαστικής ροής χωρίς εμφανή κατεύθυνση ροής. Ο ανώτερος οριζοντας του στρώματος αυτού δείχνει να έχει τροποποιηθεί εδαφικά, παρά τις ενδείξεις δευτερογενούς αναμόχλευσής του. Η προσεκτική ανασκαφή της ανώτερης επιφάνειας του στρώματος αποκάλυψε μικρή ελλειψοειδή συγκέντρωση κάρβουνων, η χρονολόγηση των οποίων αναμένεται να μας δώσει ένδειξη της ηλικίας χρήσης της επιφάνειάς του. Η ύπαρξη του εδαφικού οριζοντα δείχνει, επίσης, ότι και αυτό το στρώμα παρέμεινε για αρκετό καιρό στην επιφάνεια.

²³ A.E. Nielsen, Trampling the Archaeological Record: An Experimental Study, *American Antiquity* 56, 3 (1991), σ. 483-503.

νεια υπό την επίδραση των ατμοσφαιρικών και βιολογικών επιδράσεων υποδηλώνοντας σημαντικό χρονικό κενό πριν την απόθεση του επόμενου στρώματος. Το χρονικό αυτό κενό, ανεξαρτήτως της διάρκειάς του, δεν είναι απαραίτητο να παρατηρείται και στα αρχαιολογικά ευρήματα. Το κενό ιζηματογένεσης δεν συνεπάγεται και διακοπή χρήσης από αρχαιολογική άποψη.

Ένα άλλο μικρό υπόλειμμα στρώματος, το στρώμα 5 (ε.κ. 6), βρίσκεται αποτεθειμένο κατευθείαν πάνω στο υπόβαθρο του σπηλαίου. Τα χαρακτηριστικά του το κατατάσσουν σε υπόλειμμα επιφάνειας χρήσης. Είναι το παλαιότερο στρώμα του σπηλαίου και μέχρι στιγμής δεν έχει βρεθεί ανάλογη του συνέχεια.

Τα επεισόδια των κλαστικών ροών των προαναφερθέντων στρωμάτων δεν μπορούν να αποδοθούν άμεσα σε ιδιαίτερες κλιματικές συνθήκες. Παραπέμπουν όμως σε βίαιες βροχοπτώσεις μετά από περίοδο σχετικής ξηρασίας. Κλιματικά μοντέλα δείχνουν ότι περιοδικά μεταξύ του 10000 και 5000 Π.Σ. επικράτησαν συνθήκες μουσωνικού κλίματος στην περιοχή του Αιγαίου²⁴. Σε μια τέτοια περίπτωση αναμένονται σπάνιες αλλά βίαιες καλοκαιρινές βροχοπτώσεις με προφανείς γεωμορφολογικές συνέπειες. Μια ανάλογη εξήγηση μπορεί να δοθεί για τη δημιουργία των κλαστικών ροών της Β΄ Κουβελείκης.

Ένα σημαντικό πόρισμα της μέχρι τώρα γεωλογικής μελέτης των σπηλαίων Α΄ και Β΄ Κουβελείκης είναι η ύπαρξη ενός εδαφολογικά τροποποιημένου οριζόντα στην Α΄ και δύο τέτοιων οριζόντων στη Β΄ Κουβελείκη. Το εύρημα αυτό είναι δυνατόν να αξιοποιηθεί από αρχαιολογική άποψη. Η διαπιστω-

μένη διαφορετική ιζηματολογική εξέλιξη των δύο σπηλαίων μπορεί να σχετίζεται με ανάλογη διαφοροποίηση στον τρόπο χρήσης τους κατά τη νεολιθική περίοδο. Η ύπαρξη παλαιοεδαφών καταρχήν υποδηλώνει απουσία διαδικασιών απόθεσης. Το στοιχείο αυτό μπορεί να αποδοθεί είτε σε περιορισμένη, ποσοτικά ή ποιοτικά, εκάστοτε χρήση του σπηλαίου από τον άνθρωπο, είτε σε αμιγώς γεωλογικούς παράγοντες. Για την ώρα είναι πρόωρη μία στρωματογραφική συσχέτιση των αποθέσεων της Α΄ και Β΄ Κουβελείκης, η οποία και θα αποτελέσει μελλοντικό αντικείμενο έρευνας στη συνέχεια της ανασκαφής.

Οι παραπάνω προκαταρκτικές γεωλογικές παρατηρήσεις δείχνουν τη δυνατότητα της γεωαρχαιολογικής μελέτης να προσφέρει καινούριες πληροφορίες και προβληματισμούς ως προς τον τρόπο δημιουργίας μιας αρχαιολογικής θέσης και την ένταξή της στον περιβάλλοντα χώρο. Επιπλέον, η δυνατότητα χρήσης εξειδικευμένων αναλυτικών μεθόδων (μικρομορφολογία, κοκκομετρική και ορυκτολογική ανάλυση κ.ά.) μπορεί να προσφέρει τα ποσοτικά εκείνα χαρακτηριστικά, με τα οποία θα αποσαφηνισθεί περαιτέρω ο τρόπος δημιουργίας των θέσεων αυτών. Προς αυτή την κατεύθυνση θα προσανατολισθεί στο μέλλον η μελέτη των σπηλαίων της Κουβελείκης.

²⁴ J.E. Kutzbach, Monsoon Climate in the Early Holocene: Climate Experiment with the Earth's Orbital Parameters for 9,000 Years Ago, *Science* 214 (1981), σ. 59-61.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Α' Κουβελείκη. Περιγραφή των στρωμάτων

(Η διαδικασία της περιγραφής είναι η συνιστώμενη από τη βιβλιογραφία²⁵ για εδαφικούς ορίζοντες. Ο γενικός κοκκομετρικός χαρακτηρισμός αναφέρεται στο κλάσμα που είναι μικρότερο από 2 χιλ. Ο υπολογισμός του χρώματος έγινε επί υγρού δείγματος (σταθερή υγρασία) με βάση την κλίμακα Munsell).

Στρώμα 1: 7.5YR 4/2 (καστανό). Ιλύς, χαλαρή χωρίς εδαφική δομή, πλούσια σε οργανικά υλικά. Αναβράζει ισχυρά με HCl. Στη βάση του περιέχει λίγες ψηφίδες και χονδρόκοκη άμμο.

Στρώμα 2: 7.5YR 4/2 (καστανό). Ιλύς, χαλαρή χωρίς εδαφική δομή. Αναβράζει ισχυρά με HCl.

Στρώμα 3a: 7.5YR 3/2 (σκούρο καστανό). Ιλυώδης άμμος, πλούσια σε οργανικά, χαλαρή χωρίς εδαφική δομή. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 3b: Τεφρό στρώμα με υπολείμματα καύσης.

Στρώμα 4a: 7.5YR 5/4-3/4 (καστανό έως σκούρο καστανό). Ανάμεικτο στρώμα στάχτης και αμμώδους ιλύος. Χαλαρό χωρίς εδαφική δομή. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 4b: Τεφρό στρώμα με υπολείμματα καύσης.

Στρώμα 5a: 7.5YR 5/4 (καστανό). Ιλύς ελαφρά συνεκτική λόγω συγκόλλησης χωρίς εδαφική δομή. Πιθανώς ανεμογενούς προέλευσης.

Στρώμα 5b: 5.5YR 4/3-4/4 (κοκκινοκαστανό). Τοπικά αναμοχλευμένος εδαφικός ορίζοντας με μέτρια κοκκώδη εδαφική δομή, πλούσιος σε χάλικες και κατά τόπους λιθάρια. Η συνεκτικότητά του ποικίλλει. Η θεμελιώδης μάζα είναι αμμώδης έως ιλυώδης πηλός. Αναβράζει ισχυρά. Έχει χαρακτηριστικά Β εδαφικού ορίζοντα.

Στρώμα 6: Ανάμεικτο στρώμα υπολειμμάτων στάχτης και χώματος με λίγα χαλίκια και λιθάρια. Είναι χαλαρό χωρίς εδαφική δομή και περιέχει ευμεγέθη κάρβουνα. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 7: 7.5YR 4/3 (καστανό). Αμμώδης έως ιλυώδης πηλός με ασθενή εδαφική, λεπτομερή κοκκώδη δομή. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 8: 7.5YR 4/3 (καστανό). Ιλυώδης άμμος με ψηφίδες. Παρουσιάζει ασθενή συγκόλληση και δεν έχει εδαφική δομή. Πιθανώς ανεμογενούς προέλευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Β' Κουβελείκη. Περιγραφή των στρωμάτων

Στρώμα 1: 7.5YR 4/3-4/4 (καστανό). Ιλυώδης άμμος, χαλαρή χωρίς εδαφική δομή. Αναβράζει ισχυρά με HCl. Κατά κύριο λόγο ανεμογενούς προέλευσης.

Στρώμα 2: 5YR 3/2 (σκούρο κοκκινοκαστανό). Ιλυώδης πηλός, σχετικά συνεκτικός, με λεπτομερή πολυεδρική εδαφική δομή. Έχει χαρακτηριστικά Β εδαφικού ορίζοντα. Αναβράζει έντονα.

Στρώμα 3a: 5YR 4/6 (κιτρινοκόκκινο). Αργιλώδης πηλός με ασθενή, λεπτομερή πολυγωνική δομή. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 3b: 2.5YR 4/4 (σκούρο κόκκινο). Αργιλώδης πηλός με μέτρια πολυεδρική

²⁵ P.W. Birkerland, *Soils and Geomorphology*, Oxford University Press 1984.

έως πρισματική εδαφική δομή. Αποτελεί Β εδαφικό ορίζοντα. Κατά τόπους είναι πλούσιος σε λατύπες (έως 20%). Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 3c: Ιλυώδης πηλός, σχετικά συνεκτικός, πλούσιος κατά θέσεις σε λιθάρια, χάλικες και ψηφίδες (έως 30%). Η σύσταση των κροκαλών είναι κυρίως ασβεστολιθική, αλλά παρατηρούνται και θραύσματα του μεταμορφωμένου υποβάθρου. Το χρώμα ποικίλλει λόγω των προσμεμίξεων με λεπτομερή υλικά του υποβάθρου. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 4a: 7.5YR5/4 και κατά θέσεις 2.5YR

4/4 (καστανό έως σκούρο κόκκινο). Ιλυώδης πηλός με ασαφή πολυεδρική δομή. Σχετικά συνεκτικός. Περιέχει 10% περίπου λατύπες ασβεστολιθικής κυρίως σύστασης. Πιθανώς αναμοχλευμένος Β εδαφικός ορίζοντας. Αναβράζει ισχυρά.

Στρώμα 4b: 10YR5/4 (κιτρινοκαστανό). Αμμώδης πηλός, ελαφρά συνεκτικός, με κατά τόπους λατύπες. Στην τομή F παρατηρείται μεγάλο ποσοστό από χάλικες (έως 30%).

Στρώμα 5: 7.5YR 4/3 (καστανό). Αμμώδης ιλύς ελαφρά συνεκτική. Ανεμογενούς κυρίως προέλευσης.

PRELIMINARY GEOLOGICAL RESULTS OF A' AND B' KOUVELEIKI CAVES, LAKONIA: THEIR IMPACT ON THE ARCHAEOLOGICAL INTERPRETATION OF THE EXCAVATION

P. KARKANAS

The neolithic caves A' and B' Kouveleiki belong to a system of karstic formations developed in the contact between overlying dolomitic limestones and underlying metavolcanic rocks. The caves are in a prominent position at the eastern flank of the Evrotas valley, in an area considered up to now as not suitable for prehistoric settlement. An attempt is made here to place the settlement in its geological context.

The deposits of A' Kouveleiki can be distin-

guished morphologically in two major units: the inner part is of karstic origin whereas the outer represents the entrance facies of the cave. A stratigraphic reconstruction of the entrance facies is presented as well as comments on the formation of the sites deposits. A sequence of ash layers characterizes the northern section of the caves entrance deposits. Small distinct red clay loam deposits of allochthonous origin are interpreted as anthropogenic formations.

B' Kouveleiki cave has also two different sedimentary units. The formation of the inner unit is probably due to repeated surges of sediment-laden water that spread out from a crevice on the ceiling of the cave. The archaeological material incorporated in these layers is not *in situ* and has been eroded away from the central area of the cave. The outer unit of B' Kouveleiki cave is inter-

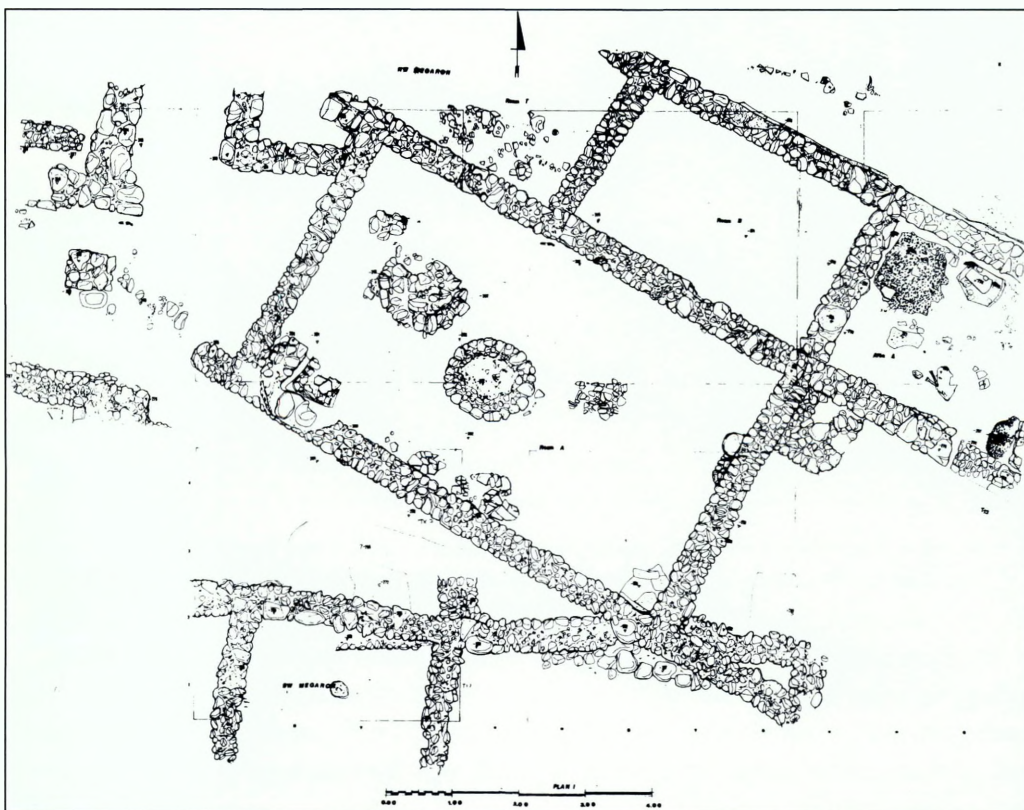
preted as a small-scale debris flow. Its origin is attributed to slurrylike sediment flow on the inclined metamorphic substrate of the cave floor due to water saturation after violent rainfall. This debris flow is a very small-scale event with minor movement, so the archaeological content is not considered strongly disturbed. A palaeosol was found as well as some thin remnants of occupational floors.

**ΑΣΩΜΑΤΟΣ ΡΟΔΟΥ, ΜΙΑ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΙΑΛΥΣΙΑΣ
ΤΑ ΖΩΟΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ (ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ: 1986, 1989, 1991)**

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

Το σύνολο των ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων προέρχεται από την ύψους 4 μ. περίπου (μέγ. βάθος) επίχωση του βορειοδυτικού και του νοτιοδυτικού «μεγάρου», κτιρίων που ονομάστηκαν έτσι εξαιτίας της αρχιτεκτονικής τους κάτοψης. Κανένα από τα δύο οικοδομήματα δεν έχει ολοκληρωτικά αποκαλυ-

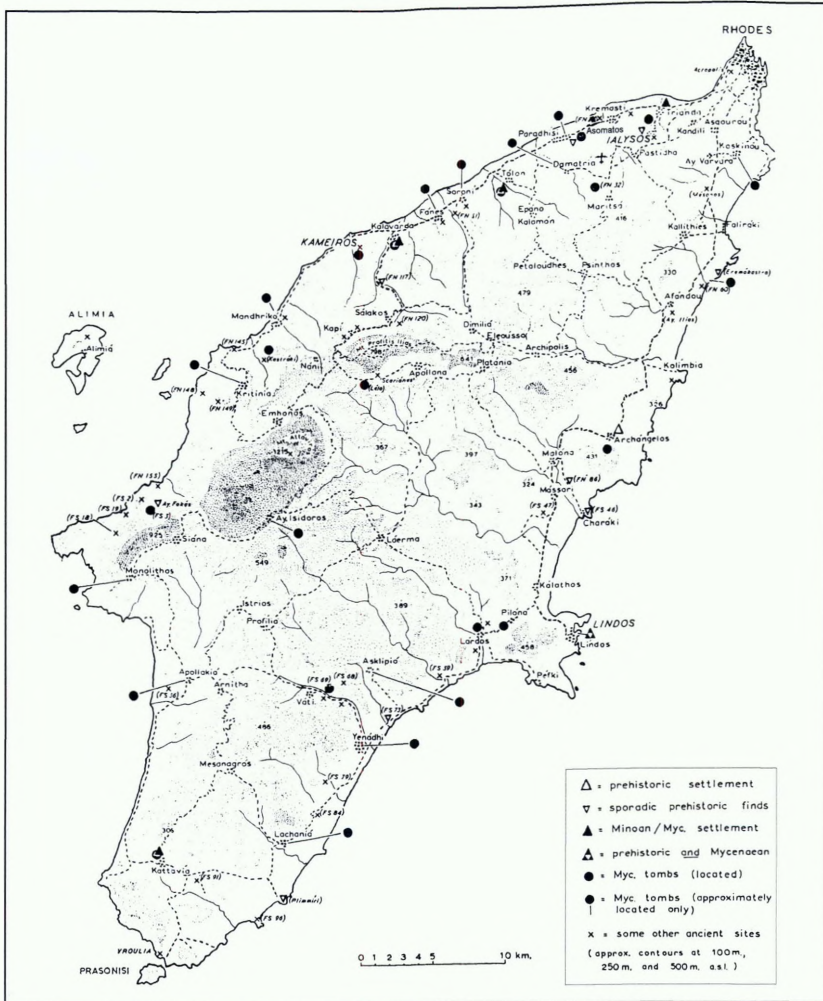
φθεί, αλλά στο πρώτο κτίσμα διακρίνονται ήδη τέσσερις χώροι (εικ. 1), εκ των οποίων οι δύο είναι πλήρως ανεσκαμμένοι, ενώ στο δεύτερο η συνέχιση της ανασκαφής είναι αδύνατη, επειδή υπάρχει ο ασφαλτοστρωμένος δρόμος¹. Η συνολική έκταση της ανασκαφής είναι 150 τ.μ. περίπου.

Εικ. 1. Ασώματος Ρόδου. Το βορειοδυτικό «μέγαρο».

¹ Περισσότερα στοιχεία, βλ. Τ. Μαρκέτου 1990. Τ. Μαρκέτου 1997. Για την παραχώρηση του υλικού, τη

φιλοξενία και την άψογη συνεργασία ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Τ. Μαρκέτου.

Εικ. 2. Χάρτης της νήσου Ρόδου με τις προϊστορικές θέσεις (R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from the Dodecanese III, *BSA* 68 (1973), σ. 134).

Με τα πιο πάνω στοιχεία θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα οστά ενσωματώθηκαν στην επίχωση της θέσης, την κατανομή τους στο χώρο και τα είδη των ζώων.

Παρουσίαση του υλικού

Τα ανασκαφικά δεδομένα έχουν άμεση σχέση με τον απόλυτο αριθμό των ευρημά-

των. Από την επίχωση των τάφων της υστεροαρχαϊκής-ελληνιστικής περιόδου², που διατάραξαν τις στρώσεις με την πρωτοχαλική κεραμική, προέρχονται έξι οστά ζώων

² Η ανασκαφή του νεκροταφείου έγινε από το συνάδελφο Φ. Κωστομητσόπουλο: Ημερολόγια «Γαλιούσα 1 και 2».

και τρία ανθρώπου (θραύσματα κρανιακής κάψας, κνήμης και περόνης). Από τις υπόλοιπες στρώσεις, οι α', ε' και στ' είχαν διαταραχθεί, είτε από παλαιότερες είτε από σύγχρονες επεμβάσεις. Παρ' όλα αυτά, το υλικό όλων των στρώσεων ήταν ομοιογενές και συμπεριελάμβανε 439 οστά ζώων και 101 όστρεα.

Η διατήρησή τους ήταν πολύ κακή. Τα οστά ήταν εύθρυπτα, έφεραν αποτυπώματα ριζών και ριζιδίων (στρώσεις α'-γ') και είχαν διαβρωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε βαθιές αυλακώσεις να περιτρέχουν ακόμα και τα περισσότερα ανθεκτικά οστά (καρπός, ταρσός, μετακάρπιο: υλικό από τη στρώση δ'). Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν διασώθηκαν οστά από σπονδυλωτά μικρότερα των αιγών και των προβάτων και ότι δεν βρέθηκε κανένα οστέινο εργαλείο.

Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες θραύσματα ανήκαν στο ίδιο οστό, ήταν σχεδόν αδύνατο να γίνει η αποκατάστασή του λόγω της μεγάλης φθοράς. Το στοιχείο αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στο δάπεδο της αίθουσας Α, κοντά στην εστία της οποίας βρέθηκαν σε ανατομική συνάφεια υπολείμματα από τα κάτω άκρα βοοειδούς.

Τα καμένα οστά ήταν λίγα (4%) και εντοπίστηκαν στην επίχωση των τάφων (ένα πλευρό) και πάνω στο δάπεδο (16 σχίζες). Όλα

προέρχονται από ζώα της υποοικογένειας των καπρινών. Δεν διαπιστώθηκαν ίχνη από δόντια σαρκοφάγων ή τρωκτικών.

Θα πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι η υψηλή διάβρωση οφείλεται στη σύσταση του εδάφους³ και στον υδροφόρο ορίζοντα⁴.

Είδη που αντιπροσωπεύονται στον οικισμό

Το σύνολο των οστών (445) προέρχεται από τα τρία γνωστά κατοικίδια ζώα, που αποτελούν και τη βάση της κτηνοτροφίας. Η κατανομή τους κατά στρώσεις είναι η ακόλουθη:

Πίν. 1: Η κατανομή των οστών κατά είδος ζώου και στρώση.

ΣΤΡΩΣΕΙΣ	ΕΙΔΗ						ΣΥΝΟΛΟ ΟΣΤΩΝ	
	bos		ovis/capra		sus		Θρ.	%
Επίχωση	Θρ.*	%	Θρ.	%	Θρ.	%	Θρ.	%
τάφων	4	1,2	2	1,6	-	-	6	1,3
α'	36	11,3	8	6,7	-	-	44	9,8
β'	18	5,6	13	10,9	-	-	31	6,9
γ'	73	23,1	46	38,6	7	70,0	126	28,3
δ'	145	45,8	39	32,7	1	10,0	185	41,5
ε'	36	11,3	10	8,9	2	20,0	48	10,7
στ'	2	0,6	1	0,8	-	-	3	0,6
ζ'	2	0,6	-	-	-	-	2	0,4
Σύνολο επίχωσης	316	71,0	119	26,7	10	10,2	445	99,5

* Θρ.: Αριθμός θραυσμάτων.

φθορά των οστών στις αλλουβιακές αυτές επιχώσεις έχει προκληθεί μάλλον από φυσικούς παρά από ανθρωπογενείς παράγοντες. Δεν αποκλείεται αυτή η σύνθεση του χώματος να οδήγησε στην αποσύνθεση των οργανικών υλικών. Στη γειτονική θέση Τριάντα (οικ. Λιαμή) – μέση και ύστερη εποχή του Χαλκού (ΥΜΙα) – η διατήρηση των οστών είναι πολύ καλύτερη.

³ R.E. Chaplin 1971, σ. 13-19.

⁴ Τα στοιχεία της στρωματογραφίας από κάτω προς τα πάνω: άμμος-ψιλά χαλίκια, βότσαλα διαφόρων μεγεθών-πέτρες, μαλακοί ασβεστολιθικοί σβώλοι-οστά ζώων-όστρεα, βότσαλα-άμμος-λευκό ασβεστολιθικό υλικό-σπασμένα βότσαλα-όστρεα-οστά, σκληρός ασπρόπηλος με χαλίκια και κατά τόπους λευκούς ασβεστολιθικούς σβώλους, μας οδηγούν στην άποψη ότι η

Καταδεικνύεται επομένως ότι η πλειονότητα των ευρημάτων (70%) εμφανίζεται στις στρώσεις γ' και κυρίως δ', που ήταν πάνω από το δάπεδο. Όπως είναι εμφανές και στο αρχιτεκτονικό σχέδιο, υπάρχει και προγενέστερη οικοδομική φάση, αλλά τα στοιχεία ήταν περιορισμένα για να γίνει ουσιαστική διάκριση.

Διαφοροποιημένη κάπως παρουσιάζεται η κατανομή των ειδών στα όστρεα. Παρατη-

ρείται μια περίπου ισόποση κατανομή μεταξύ των στρώσεων α', β' και γ'. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση είναι στη στρώση γ'. Όσον αφορά στα είδη, η πλειονότητά τους είναι από την τάξη των διθύρων ή πελεκυπόδων (80%) και προέρχεται από τις οικογένειες Spondylidae, Ostreidae, Cardiidae, Mytilidae, Glycymeridae, Mactridae, Pinnidae και Solenidae (Πίν. 2).

Πίν. 2: Η κατανομή των οστρέων κατά στρώση.

ΣΤΡΩΣΕΙΣ	ΕΙΔΗ										ΣΥΝΟΛΟ	
	ΓΑΣΤΕΡΟΠΟΔΑ		ΔΙΘΥΡΑ								Αριθ.	%
	Monodonta turbinata	Murex trunculus	Spondylus gaederopus	Ostrea edulis	Cerastoderma edule	Mytilus galloprovincialis	Glycymeris glycymeris	Mactra sp.	Pinna nobilis	Ensis ensis		
α'	-	-	22	1	1	1	-	1	-	1	27	26,7
β'	-	1	14	6	4	1	1	-	-	-	27	26,7
γ'	1	-	22	3	2	-	-	1	1	-	30	29,7
δ'	-	-	11	1	1	1	-	-	-	-	14	13,8
ε'	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2	1,9
ζ'	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	0,9
Σύνολο	1	1	71	11	8	3	2	2	1	1	101	99,7

Ο βαθμός διατήρησης των οργανικών καταλοίπων

Όπως αναφέρθηκε, ό,τι οργανικό κατάλοιπο σώθηκε προέρχεται κυρίως από οστά σπονδυλωτών και όστρακα μαλακίων. Παρατηρήθηκε, επίσης, ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά συγκεντρώνονται στα είδη Bos (71%) και Spondylus (70%), δηλαδή σε ευμεγέθεις κατηγορίες, των οποίων ο ενδοσκελετός και το κέλυφος αντίστοιχα είχαν εμπλουτιστεί με περισσότερο ανθρακικό ασβέστιο.

Τα ακέραια οστά και από τα τρία οικίσκιτα ζώα ανέρχονται στα 26 (5,8%) και οι σχίζες από τα αυλοειδή οστά σε 218 (48,9%). Ειδικότερα στις καπρίνες και τα χοιρινά οι σχίζες κυμαίνονται από 22-65 χιλ. σε μήκος (το 80% είναι 20-30 χιλ.) και στα βοοειδή

από 17-77 χιλ. (εκ των οποίων το 73% βρίσκεται μεταξύ 17 και 60 χιλ.). Επομένως ένα μεγάλο ποσοστό των οστών είναι κατακερματισμένο (Πίν. 3). Αυτό το δεδομένο σε συνδυασμό με γεωαρχαιολογικές μελέτες θα μπορούσε να δώσει στοιχεία για τον οικισμό και το παλαιοπεριβάλλον.

Πίν. 3: Βαθμός κατακερματισμού των οστών των θηλαστικών.

Είδη	Σύνολο	Ακέραια		Σχίζες, θρ. πλευρών		Λοιπά Θραύσματα	
		Αριθ.	%	Αριθ.	%	Αριθ.	%
Bos	316	13	4,1	152	48,1	151	47,7
Ovis/Capra	119	13	10,9	64	53,7	42	32,2
Sus	10	-	-	2	20,0	8	80,0
Σύνολο	445	26	5,8	218	48,9	201	45,1

Πίν. 4: Βοοειδή. Βαθμός διατήρησης και αριθμός θραυσμάτων των τμημάτων του σκελετού⁵.

ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ		ΒΑΘΜΟΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ					ΣΥΝΟΛΟ
		5/5	4/5	3/5	2/5	1/5	
ΚΕΦΑΛΗ	ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ				1	1	2
	ΚΡΑΝΙΟ					7	7
	ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ				5		5
	ΟΔΟΝΤΕΣ ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	7					7
	ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	2	1				3
ΣΠΟΝΔΥΛΙΚΗ ΣΤΗΛΗ	ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΑΣ		1	1			2
	ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ				3		3
	ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ					3	3
	ΟΣΦΥΓΙΚΟΙ ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ		1		1		2
	ΙΕΡΟΝ ΟΣΤΟΥΝ			1			1
ΘΩΡΑΚΙΚΗ ΖΩΝΗ	ΠΛΕΥΡΕΣ		1	3	5	3	12
ΠΡΟΣΘΙΑ ΑΚΡΑ	ΩΜΟΠΛΑΤΗ			2	9	3	14
	ΒΡΑΧΙΟΝΑΣ			1	6	2	9
	ΚΕΡΚΙΔΑ			1	3		4
	ΩΛΕΝΗ				4		4
	ΚΑΡΠΙΚΑ	1			2	1	4
	ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ		1	1	3		5
ΟΠΙΣΘΙΑ ΑΚΡΑ	ΠΥΕΛΟΣ				2	1	3
	ΜΗΡΙΑΙΟ				4	1	5
	ΚΝΗΜΗ		1	6	8	5	20
	ΠΤΕΡΝΑ		2	1	3		6
	ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2	5				7
	ΤΑΡΣΙΚΑ				5		5
	ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ		2	1	3		6
	ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ				1	1	2
ΦΑΛΛΓΕΣ	ΠΡΩΤΗ	1	3	1	6		11
	ΔΕΥΤΕΡΗ		7	2	1		10
	ΤΡΙΤΗ				2		2
ΣΥΝΟΛΟ		13 (7,9%)	24 (14,8%)	21 (12,8%)	78 (45,5%)	28 (17%)	164

Αναλύοντας περαιτέρω το ποσοστό των θρυμματισμένων οστών διαπιστώνουμε ότι συχνά (47,5%) σώζεται το 1/3 του οστού. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται το μέγεθος της συντριβής των οστών των βοοειδών, των οποίων το δείγμα είναι ικανό για να γίνουν οι συγκρίσεις. Αφορά στα οστά, τα οποία μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια σε κάποιο τμήμα του σκελετού. Γιατί αν συνυπολογιστούν και οι σχίζες τότε θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε ότι ο μεγαλύτερος όγκος από τα συσσωρευμένα οστά διασώζεται σε βαθμό μικρότερο από τα 2/5 του αρχικού οστού.

Αντίστοιχα είναι τα δεδομένα και για το γένος των αιγών και των προβάτων (Πίν. 5). Στους χοίρους αντίθετα τα στοιχεία είναι πε-

ριορισμένα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο όγκος των θραυσμάτων προέρχεται κατά βάση από τέσσερα βοοειδή και τρεις καπρίνες (ελάχιστος αριθμός καταναλωθέντων ζώων).

Από τα 101 κελύφη οστρέων τα 38 είναι ακέραια (37,6%) και επιμερίζονται ως εξής: *Spondylus*⁵: 21 (29,5%), *Ostrea ed*: 6 (54,5%), *Cerastoderma ed*: 7 (87,5%), *Mytilus*: 3 (100%). Το κωνικό και το ατρακτοειδές όστρακο των γαστεροπόδων είναι θραυσμένο. Αντίθετα το εξωτερικό ασβεστολιθικό όστρακο των δίθυρων μαλακίων με το μικρότερο ύψος και

⁵ Το ύψος των οστράκων του είδους *Spondylus g. L.* στο δείγμα φτάνει τα 15,7 εκ. (8,4, 10,7, 13 εκ.).

Πίν. 5: Κατρίνες. Βαθμός διατήρησης και αριθμός θραυσμάτων των τμημάτων του σκελετού.

ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ		ΒΑΘΜΟΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ					ΣΥΝΟΛΟ
		5/5	4/5	3/5	2/5	1/5	
ΚΕΦΑΛΗ	ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ			1		3	4
	ΚΡΑΝΙΟ					1	1
	ΑΝΩ / ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ				1	1	2
	ΟΔΟΝΤΕΣ ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	1					1
	ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	5	5				10
ΕΠΙΟΝΔΥ- ΛΙΚΗ ΣΤΗΛΗ	ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΑΣ					1	1
	ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ				1		1
	ΙΕΡΟΝ ΟΣΤΟΥΝ				1		1
ΘΩΡΑ- ΚΙΚΗ ΖΩΝΗ	ΠΛΕΥΡΑ				3		3
ΠΡΟΣΘΙΑ ΑΚΡΑ	ΩΜΟΠΛΑΤΗ				2	3	5
	ΒΡΑΧΙΟΝΑΣ				3	2	5
	ΚΕΡΚΙΔΑ					2	2
	ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ				2	1	3
ΟΠΙΣΘΙΑ ΑΚΡΑ	ΠΥΕΛΟΣ					1	1
	ΚΝΗΜΗ					2	5
	ΙΠΤΕΡΝΑ		1	1	2		1
	ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ		3	1			4
	ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ						
	ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ					1	1
ΦΑΛΛΓ- ΓΕΣ	ΠΡΩΤΗ	5					5
	ΔΕΥΤΕΡΗ	2					2
ΣΥΝΟΛΟ		13 (22,4%)	9 (15,5%)	3 (5,1%)	15 (25,8%)	18 (31,0%)	58

μήκος διατηρήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις ακέραιο. Φαίνεται ότι ο μυώδης πόδας ήταν δυνατό να αφαιρεθεί χωρίς να σπάσει το όστροκο. Αντίθετα, οι μεγαλύτερες και στερεότερες θυρίδες έφεραν παλαιότερες (προετοιμασία τροφής ή κοσμημάτων) και σύγχρονες, ανασκαφικής αιτίας, διαθλάσεις. Από τα δίθυρα όστρεα δύο (*Mactra* sp) έφεραν διάτρηση μικρής διαμέτρου και ταυτόχρονα (υστερογενή;) ρήξη κοντά στο κλείθρο.

Ο ελάχιστος αριθμός καταναλωθέντων οστρέων που θα μπορούσε να υπολογισθεί είναι 52. Πρόκειται όμως σαφέστατα για πολύ περισσότερα, γιατί σπανιότατα έχουμε συνταίριασμα αριστερής και δεξιάς θυρίδας.

Σημαντική ήταν και η φθορά, που προκλήθηκε κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της τροφής και στα οστά: 2% από τα τελευταία φέρουν ίχνη κοφτερού αντικειμέ-

νου. Πρόκειται για έναν αστράγαλο αίγας/προβάτου (0,8%), καθώς και για μία ωλένη, τρία μεταπόδια, μία κνήμη και τρεις αστραγάλους βοοειδούς (22%). Σύνολο εννέα οστά. Τα στοιχεία αυτά είναι περιορισμένα για να επιτρέψουν την ανάλυση της διαδικασίας διαμελισμού του σφάγιου και διανομής του κρέατος σε τεμάχια (ίχνη σε 1 οστό). Όσον αφορά στο διαμελισμό σημειώνουμε μία μπαλταδιά στο κάτω τμήμα κνήμης βοοειδούς και αλλεπάλληλα ίχνη στην κάτω αρθρική επιφάνεια του αστραγάλου⁶.

⁶ Πρόκειται για δεσμίδες αβαθών αυλακώσεων, διπλάσιες σε αριθμό από αυτές που περιγράφει ο Binford (L. Binford 1981). Τα κάτω τμήματα των άκρων διαχωρίζονταν από το υπόλοιπο σφάγιο.

Σχολιάζοντας το βαθμό διατήρησης των οστών αξίζει να σημειώσουμε ότι στο δείγμα δεν διασώθηκαν νεογέννητα ή νεαρά ζώα⁷. Τόσο οι καπρίνες όσο και τα βοοειδή είναι ενήλικα. Ένα βοοειδές ηλικίας 24-36 μηνών και μία νεαρή ηλικίας αίγα αποτελούν εξαίρεση. Οι χοίροι σφαγιάζονταν, όπως συνήθως συμβαίνει στους οικισμούς, σε ηλικία μικρότερη των δύο ετών, ακριβώς επειδή είναι κρεατοπαραγωγικά ζώα. Όσα επιζούν κρατούνται για την αναπαραγωγή του είδους.

Ο βιότοπος της περιοχής

Από τα μαλάκια, ζωικά φύλα με ιδιαίτερη ευαισθησία στις περιβαλλοντικές συνθήκες, προέκυψαν οι παρακάτω ενδείξεις: 1) Οι κάτοικοι της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Ιαλυσίας περισυνέλεξαν τα όστρεα, τα οποία ήταν πολύ κοντά στην ακτή. Όλοι αυτοί οι ζωικοί οργανισμοί έχουν βαθυμετρική εξάπλωση που κυμαίνεται από 0-100 μ., στην πλειονότητά τους όμως είναι παράκτιοι. 2) Η διανομή τους εξαρτάται από τη μορφολογία της ακτής και την πετρολογική σύσταση της περιοχής⁸. Το ανασκαφικό δείγμα εμφανίζει πανίδα μαλακίων τριών κατηγοριών: α) Βραχιδών ακτών ή ακτών με άμμο και κροκάλες (75%) (*Spondylus*, *Mytilus*, *Monodonta*), β) αμμώδους παραλίας (*Pinna*), γ) παραλίας με ιλύ και άμμο, καθώς και υφάλμυρα ύδατα ανάλογα με αυτά που εμφανίζονται στις εκβολές των ποταμών (*Glycymeris*, *Ensis*, *Ostrea*, *Cerastoderma*, *Murex*). Τα πιο πάνω δεδομένα σε συνδυασμό με τις ολοκαινικές αποθέσεις, όπως παρουσιάζονται στην επίχωση του οικισμού, μαρτυρούν την ύπαρξη ποταμού, τον ακριβή του οποίου κατά την αρχαιότητα μόνο

οι γεωμορφολογικές αναλύσεις μπορούν να αποδείξουν. Σήμερα, δυτικά της κοινότητας Κρεμαστή υπάρχει ένα ρέμα (Κρεμαστικός), που έχει τις πηγές του στις παρυφές του λόφου Φιλέρημος (267 μ.), όπου και η ακρόπολη της Ιαλυσού και μεταγενέστερη μονή.

Η παρουσία βοοειδών, μολονότι το μεγάλο ποσοστό τους σε σχέση με τα άλλα είδη μπορεί να οφείλεται σε ταφονομικούς λόγους, υποδεικνύει την ύπαρξη πεδιάδας με ανάλογη ίσως της σημερινής μορφή.

Οι δύο αυτοί παράγοντες, η πιθανή ύπαρξη ομαλής ακτής ή κόλπου και η πεδιάδα είναι δυνατόν να επηρέασαν σημαντικά την επιλογή της τοποθεσίας του οικισμού από τους κατοίκους του.

Συγκρίσεις με την πανίδα των οικισμών της ίδιας χρονικής περιόδου

Στη βιβλιογραφία η Ρόδος και γενικότερα τα Δωδεκάνησα είναι γνωστά για τα απολιθωμένα σπονδυλωτά του τεταρτογενούς⁹ και σε μικρότερο βαθμό για την πανίδα του ολοκαινού. Τα στοιχεία για την τελευταία, προέρχονται από ανασκαφή σπηλαίου στις Κα-

⁷ Δεν έχει γίνει ακόμα υγρό κοσκίνισμα του χώματος.

⁸ Ε. Σακελλαρίου 1957. J. Karali 1980. A. Demetropoulos 1984.

⁹ Τα είδη που έχουν καταγραφεί είναι: *Palaeoloxodon* sp., *Equus* sp., *Sus* sp., *Leptobos* sp., *Hystrix* sp., *Kritimys* sp., *Coelodus munsteri* (Ρόδος), *Hyaena* sp., *Homotherium crenatidens*, *Felis arvernensis*, *Anancus arvernensis*, *Archidiskodon meridionalis*, *Equus stenosis*, *Sus* cf. *strozii*, *Hippopotamus major*, *Eucladoceros dicranios*, *Capreolus* sp., *Cervidae*, *Leptobos etruscus* (Κως), *Testudo marginata*, *Myothis blythi*, *Ursus arctos*, *Cervus* cf. *elaphus*, *Capra aegagrus*: P.Y. Sondaar 1971. S.E. Kuss 1975. M.D. Dermitzakis - P.Y. Sondaar 1978. T. Kotsakis *et al.* 1980.

Πίν. 6*: Βιομετρία.

ΒΟΟΕΙΔΗ	
Κάτω γνάθος	Αστράγαλος
Μήκος προγομφίων: 54,5.	Μέγ. εξωτ. μήκος: 59,1 / 61,7 / 64,3 / 64,4 / 65,8.
Ωμοπλάτη	Μέγ. εσωτ. μήκος: 55,9 / 65,2.
Μέγ. μήκος στην άρθρωση: 60,6.	Μέγ. εξωτ. πάχος: 33,0 / 36,0 / 41,6 / 36,6.
Μέγ. μήκος ωμογλήνης: 54,7.	Μέγ. εσωτ. πάχος: 34,5 / 44,2 / 34,1.
Μέγ. πλάτος ωμογλήνης: 44,3.	Κάτω πλάτος: 38,9 / 39,7.
Βραχίονας	Πρώτη φάλαγγα
Μέγ. πλάτος τροχιλίας (κάτω επιφ.): 77,2.	Μέγ. μήκος: 51,1 / 51,3 / 52,8 / 55,7 / 58,9 / 59,6.
Ωλένη	Μέγ. πάνω πλάτος: 26,3 / 26,1 / 31,7.
Μήκος ωλέκρονου: 111,6.	Ελάχ. πλάτος διάφυσης: 23,1 / 23,4 / 23,6 / 22,8 / 22,9 / 28,5 / 31,3.
Ελάχ. πλάτος: 61,5.	Μέγ. κάτω πλάτος: 24,8 / 26,1 / 26,3 / 25,9 / 23,3 / 30,6 / 28,2.
Κνήμη	Δεύτερη φάλαγγα
Μέγ. κάτω πλάτος: 60,5.	Μέγ. μήκος: 35,5 / 34,3.
Μετακαρπικό	Μέγ. πάνω πλάτος: 24,7 / 26,1 / 26,6.
Μέγ. μήκος: 228,4.	Ελάχ. πλάτος διάφυσης: 22,7.
Μέγ. πάνω πλάτος: 41,5.	
Ελάχ. πλάτος διάφυσης: 22,6 / 25,9.	
Μέγ. κάτω πλάτος: 64,9.	
ΚΑΠΡΙΝΕΣ	
(όλες οι μετρήσεις προέρχονται από 4 θραυσμένους αστραγάλους).	
Κνήμη	Μέγ. κάτω πλάτος: 16,4 / 17,5 / 17,8 /
Ελάχ. πλάτος διάφυσης: 14,7.	Πρώτη φάλαγγα
Μέγ. κάτω πλάτος: 24,1.	Μέγ. μήκος: 34,3 / 35,4.
Μετακαρπικό	Μέγ. πάνω πλάτος: 12,2 / 16,0.
Μέγ. πάνω πλάτος: 20,5.	Μέγ. κάτω πλάτος: 12,4.
Αστράγαλος	Δεύτερη φάλαγγα
Μέγ. εξωτ. μήκος: 21,2 / 27,9 / 28,2.	Μέγ. μήκος: 23,1 / 24,0.
Μέγ. εσωτ. μήκος: 25,7 / 26,9 / 31,6.	Μέγ. πάνω πλάτος: 10,2 / 12,9.
Μέγ. εξωτ. πάχος: 14,3 / 15,0 / 17,5.	Μέγ. κάτω πλάτος: 0,7 / 11,9.
Μέγ. εσωτ. πάχος: 15,1 / 16,0 / 17,9.	
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	
* Οι μετρήσεις είναι σε χιλιοστά	
Τα δεδομένα των μετρήσεων μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι τα βοοειδή του «μεγάρου» (είναι δύσκολο να αποφανθούμε για το φύλο) ανήκουν σε παραπλήσιο είδος με εκείνα των αντίστοιχων περιόδων στους οικισμούς Κατανας, Σιταγροί (Μακεδονία), Πενκάκια Μαγούλα, Άργισσα (Θεσσαλία), Λέρνα (Πελοπόννησος), Karatas-Semayük (Λυκία). Δεν σημειώνεται δηλαδή η γνωστή διαφοροποίηση, «ναννισμός», που απαντά στους νησιωτικούς οικισμούς. Τα δεδομένα προέρχονται από τους C. Becker 1986, S. Bökönyi 1986, K.P. Amberger 1979, J. Boessneck 1962, N.G. Gejvall 1969, B. Hesse and Jr. D. Perkins 1974.	

λυθιές της Ρόδου¹⁰. Τα δεδομένα αυτά, αν και πλούσια σε πληροφορίες, δεν είναι συγκρίσιμα με τον οικισμό στον Ασώματο της Κρεμαστής, γιατί αφορούν διαφορετικές χρονικές περιόδους (νεολιθικής, κλασικής, ρωμαϊκής, νεότερας περιόδου) και διαφορετικό οικιστικό τύπο.

Επιπλέον, η επιλεκτική διατήρηση των οστών στον οικισμό του Ασώματος στην Κρεμαστή δημιουργεί δυσκολίες και για τις συγκρίσεις με τους αγροκτηνοτροφικούς οικισμούς σε άλλες περιοχές του Αιγαίου κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού.

Οι συγκρίσεις με τους νησιωτικούς οικισμούς Θερμής (Λέσβος)¹¹ και κυρίως της Φυλακωπής¹², της Μαρκιανής¹³ (Κυκλάδες) και της Μύρτου (Κρήτης)¹⁴ δείχνουν σημαντική διαφοροποίηση της οικονομίας της προϊστορικής Ιαλυσίας από τους προανα-

φερθέντες οικισμούς. Στους τελευταίους οι πρωτεΐνες στο διαιτολόγιο (και την ευμάρεια;) των κατοίκων προέρχονταν κυρίως από τη σφαγή καπρινών και από τη συλλογή πατελίδων. Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η συμμετοχή των βοοειδών ήταν σημαντική για την προϊστορική οικονομία (Αργισσα Θεσσαλίας¹⁵, Καστανάς Μακεδονίας¹⁶, Karatas-Semayük Λυκίας¹⁷) το ποσοστό των ζώων αυτών κυμαινόταν μεταξύ 35-50%.

Κατά συνέπεια, θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων πριν ολοκληρωθεί η ανασκαφή του «μεγάλου» τουλάχιστον. Παρ' όλα αυτά διαφαίνεται μια εύρωστη οικονομία, η οποία σχετίζεται και με τον τύπο των αρχιτεκτονικών λειψάνων και με τα κινητά ευρήματα.

Επίμετρον

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1994 ο αριθμός των οστεολογικών καταλοίπων διπλασιάστηκε. Ωστόσο, η εικόνα που είχαμε για τη βασική δομή της κτηνοτροφίας στην παράκτια ζώνη της Ρόδου κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού παρέμεινε αμετάβλητη.

Το υλικό αυτό, όπως παρουσιάστηκε στο συνέδριο «The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age»¹⁸, περιελάμβανε 324 οστά από την πρωτοχαλκή ΙΙβ και 762 οστά από την πρωτοχαλκή ΙΙΙ περίοδο. Στην προσιμότερη φάση του οικισμού εντο-

¹⁰ Τα μέχρι τώρα γνωστά είδη είναι: α) θηλαστικά: *Bos* sp., *Sus* sp., *Ovis/capra*, *Canis* sp., *Cervus* sp., *Vulpes vulpes*, *Lepus europaeus*, *Martes foina*, *Rattus rattus*, *Felis* sp., β) ερπετά: *Testudo* sp., γ) πτηνά: *Gallus gallus*, *Anas platyrhynchos*, *Haliaeetus albicilla*, *Hieraaetus cf. fasciatus*, *Buteo buteo*, *B. cf. rufinus*, *Accipiter gentilis*, *Accipiter nisus*, *Circus cyaneus*, *Falco peregrinus*, *Falco tinnunculus*, *Alectoris cf. graeca*, *Grus* sp., *Otis tarda*, *Porzana* sp., *Streptopelia turtur*, *Columba oenas/livia*, *Columba palumbus*, *Athene noctua*, *Asio otus*, *Turdus pilaris*, *Corvus monedula*, δ) ιχθείς: *La-*

bridae, *Serranidae*, *Carangidae*, ε) μαλάκια: *Patella* sp. Βλ. P. Halstead - G. Jones 1987.

¹¹ W. Lamb 1936, σ. 216-217.

¹² C.A. Gamble 1989, σ. 100-105.

¹³ Κ. Τρανταλίδου (υπό έκδοση).

¹⁴ M.R. Jarman 1972, σ. 318-320. N.J. Shackleton 1972, σ. 321-325.

¹⁵ J. Boessneck 1962, σ. 27-99.

¹⁶ C. Becker 1986.

¹⁷ B. Hesse - D. Perkins Jr. 1974, σ. 149-160.

¹⁸ Κ. Trantalidou 2000.

πίστηκαν τρία οστά (0,92%) ελάφου του είδους *Dama dama* (έλαφος η πλατύκερος, πλατόνι), γεγονός που ανέτρεψε τις παλαιότερες απόψεις περί εισαγωγής του ζώου στην νήσο στην εποχή των σταυροφόρων. Το πλατόνι απαντά σταθερά σε όλα τα μεγάλα

νησιά του ανατολικού Αιγαίου στην πρόωμη εποχή του Χαλκού¹⁹. Η κατανομή των οστών στα υπόλοιπα είδη είναι *Bos* 61,11%, *Ovis* 36,72%, *Sus* 1,23% για την πρωτοχαλκή ΙΙβ και 49,47%, 48,03%, 2,49% αντίστοιχα για την πρωτοχαλκή ΙΙΙ περίοδο.

Βιβλιογραφία

- K.P. Amberger, *Neue Tierknochenfunde aus der Magula Pevkakia in Thessalien*, 2, *Die Wiederkäufer*, διδακτ. διατριβή, University of Munich, 1979.
- C. Becker, *Kastanas: Die Tierknochenfunde, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 5, 1986.
- L.R. Binford, *Bones, Ancient Men and Modern Myths*, New York 1981.
- J. Boessneck, Die Tierreste aus der Argissa-Magula vom präkeramischen Neolithikum bis zur mittleren Bronzezeit, στο V. Milojević - J. Boessneck - M. Hopf (εκδ.), *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien*, I, Bonn 1962, σ. 27-99.
- S. Bökönyi, Faunal Remains, στο A.C. Renfrew - M. Gimbutas - E. Elster (εκδ.), *Excavations at Sitagroi, a Prehistoric Village in Northeast Greece*, I, Los Angeles 1986, σ. 63-132.
- R.E. Chaplin, *The Study of Animal Bones from Archaeological Sites*, London and New York 1971.
- A. Demetropoulos, Marine Molluscs, Land Snails etc., στο A. Le Brun (εκδ.), *Fouilles récentes à Khirókittia*, 1, Paris 1984, σ. 169-182.
- M.-D. Dermitzakis - P.Y. Sondaar, The Importance of Fossil Mammals in Reconstructing Paleogeography with Special Reference to the Pleistocene Aegean Archipelago, *An. Géol. Pays Héll.* 29 (1978), σ. 808-840.
- C.A. Gamble, Leadership and "surplus" Production, στο A.C. Renfrew - S. Shennan (εκδ.), *Ranking Resource and Exchange*, Cambridge 1989, σ. 100-105.
- N.G. Gejvall, *Lerna, a Preclassical Site in the Argolid*, I, *The Fauna*, Princeton 1969.
- P. Halstead - G. Jones, Bioarchaeological Remains from Kalythies Cave, Rhodes, στο A. Σάμψων, *Η νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987, σ. 135-152.
- B. Hesse - D. Perkins Jr., Faunal Remains from Karataş-Semayük in Southwest Anatolia: An Interim Report, *Journal of Field Archaeology* I (1974), σ. 149-160.
- M.R. Jarman, The Fauna, στο P.M. Warren (εκδ.), *Myrtos, An Early Bronze Settlement in Crete*, BSA Suppl. 7, 1972, σ. 318-320.
- J. Karali, *L'utilisation des mollusques dans la proto-histoire de l'Egée*, Université de Paris I (αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή), Paris 1980.
- T. Kotsakis - C. Petronio - G. Sirma, The Quaternary Vertebrates of the Aegean Islands: Paleogeographical Implications, *An. Géol. Pays Héll.* 30 (1980), σ. 31-64, πίν. I-VII.
- S.E. Kuss, Die pleistozänen Hirsche der ostmediterranen Inseln Kreta, Kasos, Karpathos und Rhodos (Griechenland), *Berichte der Naturforschenden Gesellschaft zu Freiburg* 65 (1975), σ. 25-79.

¹⁹ K. Trantalidou 2000. E. Yannouli - K. Trantalidou 1999.

- W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge 1936.
- T. Marketou, Asomatos and Seraglio: EBA Production and Interconnections, *Hydra* 7 (1990), σ. 40-47.
- Τ. Μαρκέτου, Ασώματος Ρόδου. Τα μεγαρόσημα κτήρια και οι σχέσεις τους με το βορειοανατολικό Αιγαίο, στο Χρ. Ντούμας - V. La Rosa (εκδ.), *Η Πολιότητα και η πρωίμη εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1997, σ. 395-413.
- K. Trantalidou, Animal Bones and Animal Representations at Late Bronze Akrotiri, *International Symposium, The Wall Paintings of Thera, Sept. 1997*, Athens 2000.
- K. Trantalidou, Assemblages archéologiques de la Grèce insulaire durant le bronze ancien, *The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age, International Symposium, Urla, 13-19 Oct. 1997*, Turkey (υπό εκτύπωση).
- E. Yannouli - K. Trantalidou, The Fallow Deer (*Dama dama* Linnaeus, 1758): Archaeological Presence and Representation, στο N. Benecke (εκδ.), *The Holocene History of the European Vertebrate Fauna. Modern Aspects of Research, Workshop, 06-09 April 1998*, Berlin 1999, σ. 247-271.
- Ε. Σακελλαρίου, Τά ἀρτίγονα μαλάκια τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης καί ἡ συμβολή αὐτῶν εἰς τὴν στρωματογραφίαν, *An. Géol. Pays Héll.* 8 (1957), σ. 135-221, πίν. XXXIX-XLVIII.
- N.J. Shackleton, The Shells, στο P.M. Warren (εκδ.), *Myrtos, an Early Bronze Age Settlement in Crete, BSA Suppl.* 7, 1972, σ. 321-325.
- P.Y. Sondaar, Paleozoogeography of the Pleistocene Mammals from the Aegean, στο A. Strid (εκδ.), *Evolution in the Aegean, Opera Botanica* 30 (1971), σ. 65-70.
- Κ. Τρανταλίδου, Τα οστά των σπονδυλωτών, στο Α. Μαραγκού - C. Renfrew - Χ. Ντούμας, *Μαρκιανή Αμοργού, ένας οχυρωμένος οικισμός της πρωίμης εποχής του Χαλκού* (υπό έκδοση).

ASSOMATOS : UN SITE DU BRONZE ANCIEN DANS LA RÉGION IALYSIA DANS L'ÎLE DE RHODES. LES VESTIGES ZOOARCHÉOLOGIQUES (FOUILLES DE 1986, 1989, 1991)

K. TRANDALIDOU

Le site : l'ensemble des vestiges biologiques (au total 439 fragments osseux et 101 coquillages) provient d'un remblai situé sous le sol cultivé, atteignant 4 m de profondeur, et couvrant une superficie de 150 m². Sur le plan architectural, la fouille, qui se poursuit, a mis au jour les restes de deux bâtiments de type «megaron». On a peu d'éléments sur les niveaux antérieurs.

L'état du matériel : les ossements enfouis sont très altérés. La destruction taphonomique est avancée à tel point que la surface extérieure des ossements (*periosteon*) est mal ou pas du tout conservée. Les ossements collectés n'ont fourni aucun exemplaire de taille plus petite que ceux des espèces caprinés et les animaux adultes l'emportent largement. Deux exceptions : un jeune bovidé et une petite chèvre. Dans l'ensemble, un tiers des vestiges osseux a été conservé et seuls 26 os (soit 5,8%) nous sont parvenus entiers.

17 os (4%) sont calcinés et tous appartiennent au groupe chèvre-mouton. 9 os (2%) – un astragale d'ovis/capra, 1 ulna, 1 tibia, 3 *métapodes* et trois astragales de boeuf – présentent des traces correspondant à la désarti-

culatation des membres : traces de couteau pour les petits animaux, traces de couperet pour le boeuf.

L'échantillonnage des coquillages marins nous fournit 38 valves entières (37,6%).

Le choix des espèces : dans la note 10 sont énumérées les espèces absentes sur ce site et connues par d'autres fouilles.

A Assomatos, la liste des espèces représentée se limite aux animaux domestiques d'élevage, le boeuf en particulier, dont certains os gisaient près du foyer de la salle A. Il est incertain si ce choix répond-il à des facteurs anthropiques ou taphonomiques.

Parmi les coquillages, les espèces bivalves dominent. Le matériel présente des indices qui plaident, semble-t-il, en faveur d'un paysage de plaine aux alentours d'un cours d'eau (ou d'un estuaire), vraisemblablement un paysage semblable à celui que nous connaissons aujourd'hui dans la région d'Ialysia, mais différents de celui des sites côtiers de Lesbos, des Cyclades et de la Crète. Quant à la taille du boeuf, elle semble plus proche de celle de l'animal qui vit sur le continent (Sitagroi, Argissa, Lerna).

WHAT THE “THRONE-AND-SCEPTRE-SIGN” OF LINEAR B REALLY MEANS

PAUL J. MUENZER

The Linear B sign denoting the syllable “o” (𐀀) is generally referred to as the “throne-and-sceptre-sign”, as it was first named by Sir Arthur Evans long before Michael Ventris deciphered the Linear B script in 1952. That sign indeed can be seen as a throne with a sceptre. At least it comes a Roman armchair rather close (fig. 1). However, archaeological as well as epigraphical evidence suggests quite a different meaning. What is considered to be the “throne” may as well be the side view of an oblong semi-cylindrical Late Minoan tower-shield having a projection at its upper border to protect the warrior’s head, whereas the short stroke assumed to be a sceptre may in reality represent a spear.

This view is supported by a number of combat scenes on various pieces of Minoan art – so, for instance, on the two stone seals depicted in *CMS VII*, fig. 129, and *CMS XII*, fig. 292 (now in the possession of the British Museum in London, and the New York Metropolitan Museum respectively) (fig. 2a-b). Both seals depict a fight between two men, one attacking with his sword and the other defending himself with a lance and a tower-shield. The shield in both cases is of the type described above which, shown in profile, looks exactly like the Linear B sign for “o”. The same kind of shield is shown on a seal-impression from Knossos (fig. 2c).

Another such shield in profile appears on that masterly gold-signet-ring from shaft grave

IV at Mycenae, on which an armed combat between four men is depicted (fig. 3). Also, the same type of shield, but in its whole outline, can be seen on the famous inlaid dagger-blade with the lion-hunt scene which Schliemann also found in shaft grave IV (fig. 4).

The final proof that the “throne-and-sceptre-sign” actually is a shield with spear is given by its soundvalue “o”. Evidently, “o” is derived acrophonically from *hóplon*, the Greek word for the fighting gear of the hoplites, namely shield and spear!

Fig. 1. Roman armchair.

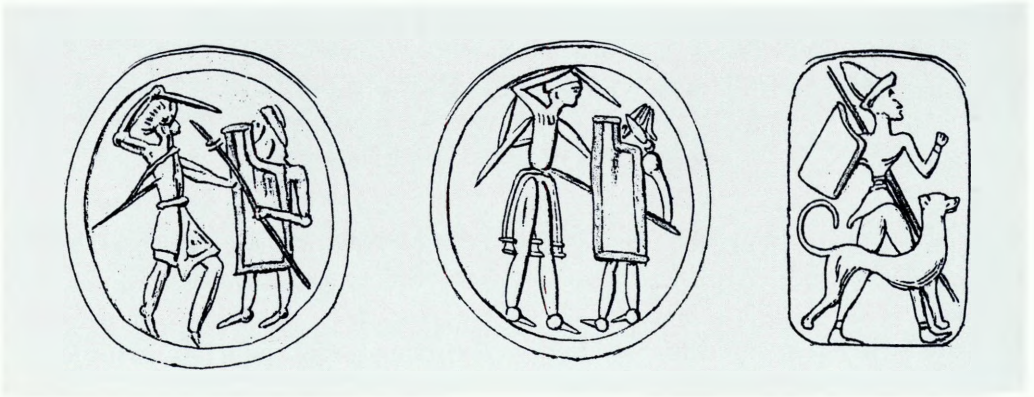

Fig. 2: a-b) Stone seals, LM II (about 1430) and LM III A/B (about 1260 BC), respectively; c) Seal impression from Knossos.

Fig. 3. Athens, National Museum. Gold-signet ring from shaft grave IV, Mycenae. LM IA (about 1500 BC).

Fig. 4. Athens, National Museum. Inlaid dagger blade from shaft grave IV, Mycenae. LM IA (about 1500 BC).

It often happens that acrophonic relationships are denied by some scholars for rather doubtful reasons. They seem to forget that the soundvalue “a” of the double-axe sign in Linear B is derived from Greek ἄξίνη = axe; that the soundvalue “ta” of the sign, depicting a scale turned 90 degrees counterclockwise, in Linear B is derived from the Greek τάλαντον = scale; and that the soundvalue “ky” of the flying bird sign in Linear B pro-

bably is related to the Greek κύμνδις = hawk.

Possibly even Homer (who generally speaks of round shields) was still familiar with the older semi-cylindrical tower-shield. In the *Iliad* VII, 219, he speaks of the “towering shield” of Aias, who uses it to protect his brother Teukros, the archer (*Iliad* VIII, 266-272) and later, after Teukros is struck by Hector’s stone (*Iliad* VIII, 331), covers the wounded Teukros with it.

ΜΑΡΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Σε τάφους που ανέσκαψε το 1966 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ευθύμιος Μαστροκόωστας¹, κοντά στο αρχαίο λιμάνι του Πανόρμου², και πιο συγκεκριμένα στον οικισμό Χατζείκα του σημερινού χωριού Άγιος Βασίλειος³, βρέθηκαν τρεις πλήινες απτικές μελανόμορφες λήκυθοι (ΜΠ 940-942).

Το λιμάνι του Πανόρμου βρίσκεται απέναντι από τη Ναύπακτο, ανάμεσα στα ακρωτήρια Ρίο και Δρέπανο. Αναφέρεται από τον Θουκυδίδη⁴, αφού εκεί στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, το 429 π.Χ., έγινε ναυμαχία ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Λακεδαιμονίους. Αναφέρεται επίσης από τον Πανσανία⁵ αλλά και τον Πολύβιο⁶ για γεγονότα του πολέμου Αχαιών, Αιτωλών και Μακεδόνων πριν από το 200 π.Χ. Στα χρόνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρχε κοντά στον Πάνορμο μοναστήρι Δερβίσηδων, γι' αυτό η περιοχή είναι γνωστή σήμερα με το όνομα Τεκές. Ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλος έχει ταυτίσει τον αρχαίο Πάνορμο με τη θέση Γκολίμη του Τεκέ⁷.

Οι τάφοι που προαναφέρθηκαν ήταν κεραμοσκεπείς και μαζί με κάποια τμήματα τοίχων και λίθους, που είχαν βρεθεί από τον Ζαφειρόπουλο⁸, αποτελούν τα μοναδικά λείψανα αρχαίας κατοίκησης που έχουν εντοπιστεί, έως σήμερα, στη συγκεκριμένη θέση.

Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό, την κατάσταση, τη μορφή και το περιεχόμενο των τάφων δεν στάθηκε δυνατό να συγκεντρωθούν. Οι τρεις λήκυθοι ανή-

κουν στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Διαπιστώνεται έτσι η ύπαρξη κλασικών τάφων κοντά στο λιμάνι του Πανόρμου. Η έλλειψη πληροφοριών μας αναγκάζει να περιοριστούμε στην παρουσίαση των αγγείων και σε κάποια σχόλια που αφορούν στην τυπολογία και στην τεχνοτροπία τους. Αξίζει να τονιστεί πάντως ότι τα συγκεκριμένα αγγεία, αν και απαντούν συχνά ανά τον ελλαδικό χώρο, είναι σπάνια στην ευρύτερη περιοχή της Αχαΐας⁹.

¹ Ευθ. Μαστροκόωστας, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 216, πίν. 156α-β.

² A.D. Rizakis, *Achaie I. Sources textuelles et histoire régionale*, *Μελετήματα* 20 (1995), σ. 191, 258. Επίσης, Μ. Πετρόπουλος, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, *Μελετήματα* 13 (1991), σ. 257-258.

³ Μ. Petropoulos - A.D. Rizakis, *Settlement Patterns and Landscape in the Coastal Area of Patras. Preliminary Report*, *JRA* 7 (1994), σ. 191.

⁴ Θουκ. II, 86, 1-6.

⁵ Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, *Αχαϊκά*, IV, 1980, σ. 134-135.

⁶ Πολύβ. V, 102, 9.

⁷ Πετρόπουλος, ό.π., σ. 257, όπου αναφέρεται ότι η ταύτιση έγινε γνωστή από έγγραφο του αρχείου της ΣΤ ΕΠΚΑ.

⁸ Βλ. ό.π. (υποσημ. 7).

⁹ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον ανασκαφέα Ευθύμιο Μαστροκόωστα που επέτρεψε τη μελέτη και δημοσίευση των αγγείων, στον Έφορο της ΣΤ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δρ Λάζαρο Κολώνα που έδωσε πρόθυμα την άδεια δημοσίευσης, καθώς και στην Έφορο της Συλλογής Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Δρα Ηώ Ζερβουδάκη για τις υποδείξεις της σε όλα τα στάδια της μελέτης.

Εικ. 1-2. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Η λήκυθος ΜΠ 940.

ΜΠ 940. Μελανόμορφη λήκυθος τύπου *chimney* (με σχεδόν κυλινδρικό κορμό και βαθμιδωτή βάση)¹⁰ (εικ. 1-2).

Ύψ. 0,133, διάμ. χείλους 0,023, διάμ. βάσης 0,029 μ.

Ακέραιη με αποκρούσεις στο χείλος. Απολεπίσεις κατά τόπους, τόσο του μελανού γα-

νώματος όσο και του επίθετου υπόλευκου χρώματος που καλύπτει τον ώμο και πλαισιώνει την παράσταση. Πηλός ροδόχρους (7,5 YR 7/4). Αλείφωμα κιτρινέρυθρο (7,5 YR 6/6), που διακρίνεται στο λαιμό, τον κορμό

¹⁰ D.C. Kurtz, *Attic White Lekythoi*, Oxford 1975, σ. 87.

και την κάτω επιφάνεια της βάσης. Μελανό γάνωμα καλύπτει την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του στομίου – πλην της άνω οριζόντιας επιφάνειας του χεϊλούς –, τη ράχη της λαβής, το κάτω τμήμα του κορμού – πλην τριών χαρακτών εδαφόχρωμων, ατελώς αποδοσμένων γραμμών (wet-incised lines) που περιθέουν το αγγείο –, καθώς και την επάνω οριζόντια επιφάνεια της βάσης. Επίθετο υπόλευκο χρώμα – με μορφή ταινιών που περιθέουν το αγγείο –, καλύπτει τον ώμο, πλαισιώνει την παράσταση, ενώ καλύπτει επίσης και την κατακόρυφη εξωτερική επιφάνεια της βάσης. Τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου έχουν αφαιρεθεί στο χρώμα του πηλού. Στο κάτω μέρος του λαιμού μελανά γλωσσίδια, ενώ στον ώμο (πάνω στο επίθετο χρώμα), εκφυλισμένοι κάλυκες λωτού. Στο άνω μέρος του κορμού, στην ταινία με το επίθετο χρώμα, δύο σειρές μελανών σιγμών, ενώ στην αντίστοιχη κάτω ταινία μελανά κάθετα γραμμίδια, άτεχνα αποδοσμένα.

Παριστάνεται σκηνή με άρμα από το θεματολογικό κύκλο του Διονύσου¹¹, η οποία ακολουθεί την τυπική διάταξη: τέθριππο προς τα δεξιά στο οποίο επιβαίνει ιματιοφόρος γυναικεία μορφή (Αριάδνη)¹², με τα χέρια τεντωμένα προς τα εμπρός να κρατούν τα ηνία, ακολουθούμενη από τη συνοδό, γυναικεία, επίσης ιματιοφόρο, μορφή που υψώνει το χέρι (χαιρετά;). Απέναντί της Διόνυσος στεφανωμένος (προς τα αριστερά), που κρατά ρυτό σε σχήμα κέρατος. Μπροστά από τα άλογα, η τέταρτη μορφή, γυναικεία καθιστή σε οκλαδία δίφρο, η οποία υψώνει το χέρι (ίσως Αθηνά)¹³. Την παράσταση ορίζει πάνω και κάτω ζεύγος μελανών γραμμών.

Το σχέδιο αμελές. Η απόδοση των μορφών συνοπτική (παραπέμπει στο silhouette style). Φειδωλή χρήση χάραξης για την απόδοση κυ-

ρίως της πτυχολογίας των γυναικείων ενδυμάτων και κάποιων λεπτομερειών του τέθριππου. Επίσης, χρήση επίθετου λευκού χρώματος για την απόδοση κυρίως της γυναικείας σάρκας αλλά και άλλων λεπτομερειών (κέρας, στεφάνι Διονύσου, λεπτομέρειες τέθριππου).

Το αγγείο, με βάση το σχήμα του, τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά αλλά και το θέμα της παράστασης, αποδίδεται στον κύκλο του ζωγράφου του Αίμονος¹⁴ (480-470 π.Χ.). Όμοιες λήκυθοι υπάρχουν πολλές¹⁵. Πρόκειται για ταφικά αγγεία μέτριας, και συχνά κακής

¹¹ Για απεικονίσεις του Διονύσου και του θιάσου του με άρμα, βλ. Ε.Π. Μανακίδου, *Παραστάσεις με άρματα (8ος-5ος αι. π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 178 κ.ε.

¹² Για το θεματολογικό κύκλο Διονύσου-Αριάδνης, βλ. Τ.Η. Carpenter, *Dionysian Imagery in Fifth Century Athens*, Oxford 1997, σ. 58 κ.ε.

¹³ Σε ορισμένες περιπτώσεις η συγκεκριμένη μορφή ταυτίζεται με την Αθηνά. Βλ. λήκυθο με όμοια παράσταση στο *CVA Museo di Napoli (V) - Raccolta Cumana*, σ. 45, πίν. 62 (3.6.7).

¹⁴ Για το εργατήριο του ζωγράφου του Αίμονος, βλ. J. Beazley, *ABV*, Oxford 1956, σ. 538 κ.ε., σ. 705 κ.ε., ο ίδιος, *Paralipomena*, Oxford 1971, σ. 269 κ.ε., 520, ο ίδιος, *Addenda*, Oxford 1982, σ. 705 κ.ε. C.H.E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi*, Paris 1936, σ. 130 κ.ε. Kurtz, ό.π., σ. 150 κ.ε.

¹⁵ Βλ. *CVA Mainz, Römisch Germanisches Zentralmuseum I*, σ. 73, πίν. 34 (13-14). *CVA Musée de Limoges*, σ. 10, πίν. 10 (5-7). Μ. Σαλλιώρα-Οικονομάκου, *Νεκροταφείο στην περιοχή Λαυρίου, ΑΔ 40 (1985): Μελέτες*, σ. 116, πίν. 41ε. *CVA Paris (Bibliothèque Nationale)* (2), σ. 60, πίν. 80 (7-8), πίν. 81 (1-2). *CVA Palermo - Collezione Mormino*, 1, ΙΙΙ Η, σ. 13, πίν. 15 (7-10) και στο ίδιο λήκυθους διαφορετικού σχήματος αλλά με όμοια παράσταση, σ. 12-13, πίν. 15 (3-6, 11-14). *CVA Leiden* (2), σ. 51, πίν. 94 (4-6), σ. 52, πίν. 95 (1-3), σ. 54, πίν. 96 (4-6) και στο ίδιο λήκυθο διαφορετικού σχήματος αλλά με όμοια παράσταση, σ. 55, πίν. 96 (10-11). Για την παράσταση μόνο, βλ. επίσης: *CVA Vibo Valentia-Museo Statale «Vito Capialbi»* (1), σ. 29, πίν. 21 (1, 3). *CVA Como-Civico Museo Archeologico «Gionno»* (1), ΙΙΙ Η, σ. 6, πίν. 6 (4 a-b).

τέχνης, που κυκλοφορούσαν σε μαζική παραγωγή την εποχή αυτή. Το συγκεκριμένο θέμα, αλλά και παραλλαγές του, είναι συχνό στο θεματολόγιο του ζωγράφου.

ΜΠ 941. Μελανόμορφη λήκυθος τύπου *chimpaney* (με έντονη γωνίωση στη μετάβαση από τον ώμο στον κορμό και βαθμιδωτή βάση)¹⁶ (εικ. 3-4).

Ύψ. 0,163, διάμ. χείλους 0,03, διάμ. βάσης 0,04 μ.

Ακέραιη με αποκρούσεις σε πολλά σημεία (δύο μεγάλες στον ώμο και μια στο άνω μέρος του κορμού, κοντά στη λαβή). Απολείψεις του άνισα οπτημένου μελανού γανώματος κατά τόπους. Επιφανειακές ρωγμές στον κορμό. Πηλός ροδόχρους (7,5 YR 7/4). Αλείφωμα ερυθροκίτρινο (7,5 YR 6/6), που διακρίνεται στο λαιμό, τον ώμο, τον κορμό και την κατακόρυφη εξωτερική επιφάνεια της βάσης.

Μελανό γάνωμα καλύπτει την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του στομιού – πλην της άνω οριζόντιας επιφάνειας του χείλους –, τη ράχη της λαβής, το κάτω τμήμα του κορμού – πλην τριών χαρακτών εδαφόχρωμων γραμμών (*wet-incised lines*), που περιθέουν το αγγείο –, καθώς και τη βάση, πλην της κατακόρυφης εξωτερικής επιφάνειας του άνω τμήματός της. Τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού. Στο κάτω μέρος του λαιμού μελανά γλωσσίδια, στον ώμο εκφυλισμένοι κάλυκες λωτού. Στο άνω μέρος του κορμού, τρεις σειρές μελανών κάθετων γραμμίδων, καθεμιά από τις οποίες πλαισιώνεται από ζεύγος οριζόντιων γραμμών.

Παριστάνονται δύο όμοια ζεύγη μορφών, καθένα από τα οποία αποτελείται από μία όρθια ανδρική μορφή προς τα δεξιά και μια γυναικεία μορφή καθιστή σε οκλαδία δίφρο, που είναι στραμμένη προς την προηγούμενη.

Οι ανδρικές μορφές είναι αυλητές που παίζουν διπλό αυλό, εικονιζόμενοι σε άνετη στάση: στηρίζονται στο δεξί πόδι, ενώ το αριστερό σταυρώνει μπροστά από το δεξί. Οι γυναικείες μορφές είναι εντελώς τυλιγμένες με τα ιμάτιά τους. Στον αριστερό βραχίονα της δεξιάς ανδρικής μορφής ακουμπά δυσδιάκριτο αντικείμενο, αποδοσμένο με επίθετο λευκό χρώμα. Στο βάθος κλαδιά με κοκκιδωτά φύλλα.

Η εκτέλεση πρόχειρη, η απόδοση των μορφών συνοπτική και επιπόλαιη. Χρήση χάραξης για την απόδοση των πτυχών των ενδυμάτων. Επίσης, χρήση επίθετου λευκού χρώματος για την απόδοση των αυλών και της γυναικείας σάρκας, καθώς και ωδούς χρώματος για τον τονισμό των ενδυμάτων.

Τα τυπολογικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του αγγείου παραπέμπουν στον κύκλο του ζωγράφου του Εμπορίου¹⁷ (470 π.Χ.). Το θέμα όμως της παράστασης¹⁸ δεν συμπεριλαμβάνεται στο επαναλαμβανόμενο θεματολόγιο του ζωγράφου.

CVA Agrigento-Museo Archeologico Nazionale (1), σ. 33, πίν. 83 (1-2). *CVA Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe I*, σ. 46, πίν. 31 (15-17). *CVA Japan* (2), *Schwarzfigurig und rotfigurig* (2), σ. 23-24, πίν. 18 (4-6).

¹⁶ Βλ. ό.π. (υποσημ. 10).

¹⁷ Για το ζωγάφο του Εμπορίου, βλ. Beazley, *ABV*, σ. 584 κ.ε., ο ίδιος, *Paralipomena*, σ. 291 κ.ε., ο ίδιος, *Addenda*, σ. 708 κ.ε. Haspels, ό.π., σ. 165 κ.ε.

¹⁸ Πρβλ. λήκυθο με παρόμοια παράσταση από το *CVA Leiden* (2), σ. 62-63, πίν. 101 (1-2), όπου όμως οι ανδρικές μορφές δεν ταυτίζονται με αυλητές. Επίσης, τη λήκυθο 78-76 από το *CVA Musée de Limoges*, σ. 10, πίν. 8 (6), στην οποία παριστάνονται δύο ζεύγη μορφών αποτελούμενα από μία όρθια και μία καθιστή μορφή.

Εικ. 3-4. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Η λήκυθος ΜΠ 941.

ΜΠ 942. Μελανόμορφη λήκυθος τύπου PL¹⁹ (εικ. 5-6).

Ύψ. 0,171, διάμ. χείλους 0,04, διάμ. βάσης 0,042 μ.

Συγκολλημένη στο λαιμό και ελλiptής ως προς μικρό τμήμα του. Αποκρούσεις (από μία μεγάλη στο χείλος και τη βάση και άλλες μικρότερες). Απολεπίσεις του άνισα οπτημένου μελανού γανώματος σε πολλά σημεία. Πηλός ερυθροκάστανος (5 YR 6/4). Αλείφωμα ερυθροκάστανο (5 YR 5/4) που διακρίνεται στο λαιμό, στον ώμο, σε τμήματα του σώματος, καθώς και στην κάτω επιφάνεια της βάσης.

Μελανό γάνωμα καλύπτει την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του στομίου, τη ράχη της λαβής, το κάτω μέρος του κορμού – πλην τριών εξηρημένων εδαφόχρωμων λεπτών ταινιών –, καθώς και ολόκληρη την εξωτερική επιφάνεια της βάσης. Τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου έχουν αφεθεί στο χρώμα του πηλού. Στο κάτω μέρος του λαιμού μελανά γλωσσίδα, στον ώμο εκφυλισμένοι κάλυκες λωτού. Κάτω από τον ώμο δύο ζευγή μελανών γραμμών που περιθέουν το αγγείο και περικλείουν δύο σειρές μελανών στιγμών, οι οποίες πλαισιώνονται από δύο σειρές στιγμών αποδοσμένων με επίθετο λευκό χρώμα.

Η παράσταση σώζεται αποσπασματικά. Εικονίζεται ο μύθος της πάλης του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας²⁰. Η σκηνή ακολουθεί την τυπική διάταξη της πάλης στο έδαφος²¹. Ο ήρωας έχει έντονα λυγισμένο το αριστερό του σκέλος και παλεύει σχεδόν στο έδαφος, εφαρμόζοντας τη λαβή του αποπνιγμού (το *άγχειν*) στο λιοντάρι, που αμύνεται σπρώχνοντας με το αριστερό του πόδι το κεφάλι του αντιπάλου του. Ο τελευταίος εικονίζεται γυμνός με μόνο τον κολεό του ξίφους του να μετριάζει κάπως τη γυμνότητά του. Ο γωρωτός του είναι κρεμασμένος στο βάθος, ενώ το μάτιο και το ρόπαλό του είναι κρεμασμένα δεξιά και αριστερά, πλαισιώ-

νοντας έτσι την παράσταση. Στο βάθος κλαδιά με κοκκιδοτά φύλλα.

Το σχέδιο πρόχειρο, η απόδοση των μορφών αλλά και του θέματος της παράστασης συνοπτική. Λείπει η Αθηνά και ο Ιόλαος που συνήθως παρακολουθούν και συντρέχουν τον ήρωα²². Χρήση χάραξης για τη δήλωση λεπτομερειών, καθώς και επίθετου λευκού χρώματος για να αποδοθούν τα ρόπαλα αλλά και άλλες λεπτομέρειες, όπως κάποια από τα φύλλα των κλαδιών, καθώς και η κοιλιά του ζώου.

Το σχήμα και η τεχνοτροπία του αγγείου το τοποθετούν στην ομάδα της κατηγορίας Athens 581 Π²³ (500-490 π.Χ.), που συνδέεται με το ζωγράφο του Μαραθώνος²⁴ και περιλαμβάνει πολλά πανομοιότυπα αγγεία. Το συγκεκριμένο θέμα είναι κοινό²⁵.

¹⁹ Kurtz, ό.π., σ. 81.

²⁰ Για τις απεικονίσεις του μύθου στα μελανόμορφα αγγεία, βλ. Η.Α. Shapiro, *Old and New Heroes: Narrative, Composition and Subject in Attic Black-Figure*, *CLAnt* 9, 1 (1990), σ. 122 κ.ε.

²¹ Για τις μορφές των σκηνών της πάλης, βλ. J. Boardman, *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*, Αθήνα 1980 (μτφ. Ο. Κατζηναστασίου), σ. 261.

²² Πρβλ. λήκυθο όμοιοι σχήματος και τεχνοτροπίας από το *CVA Norway* (1), III H, σ. 28, πίν. 27 (1-3), στην οποία την παράσταση πλαισιώνουν η Αθηνά, ο Ιόλαος και ο Ερμής.

²³ Για την κατηγορία Athens 581 γενικά, βλ. Beazley, *ABV*, σ. 487 κ.ε., ο ίδιος, *Paralipomena*, σ. 222 κ.ε., ο ίδιος, *Addenda*, σ. 700 κ.ε. Haspels, ό.π., σ. 93-94, 224-225. Kurtz, ό.π., σ. 147-148. M.B. Moore - M.Z.P. Philippides, *Attic Black-Figured Pottery, The Athenian Agora XXIII*, Princeton 1986, σ. 46-47.

²⁴ Για το ζωγράφο του Μαραθώνα, βλ. Beazley, *ABV*, σ. 487 κ.ε., ο ίδιος, *Paralipomena*, σ. 222. Haspels, ό.π., σ. 89 κ.ε. Kurtz, ό.π., σ. 147-148.

²⁵ Για ληκύθους της ίδιας κατηγορίας με όμοια ή παρόμοια παράσταση, βλ. *CVA Madrid, Musée Archéologique National I*, σ. 10, πίν. 29 (8a-b, 9a-b). *CVA Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität III*, σ. 56, πίν. 44 (4-5). *CVA Leiden* (2), σ. 60, πίν. 99 (4-5). *CVA New Zealand* (1), σ. 18, πίν. 22 (11-13).

Εικ. 5-6. Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών. Η λήκυθος ΜΠ 942.

THREE BLACK-FIGURE LEKYTHOI FROM CHATZEIKA, PATRAS

MARIA ATHANASSIOU

Three black-figure lekythoi dating from the first half of the 5th century BC were found in tile-covered tombs excavated at Ayios Vasileios in Achaia, near the ancient harbour of Panormos.

Lekythos MII 940 is of chimney type, has a scene with a chariot drawn from the repertoire of the Dionysiac cycle, and is associated with the cycle of the Haimon painter. MII

941 is also of chimney type, has a scene with two similar pairs of figures, and is associated with the cycle of the Emporio painter. MII 942 belongs to type PL, has a scene of Herakles and the Nemean lion, and is associated with the Athens 581 II group.

These vases are commonly found in central Greece, but are rare in Achaia.

Αναθηματική επιγραφή σε χείλος χάλκινης υδρίας διέσωσε το επίθετο *Παφρακία* ως προσωνύμιο της Αρτέμιδος, άγνωστο από άλλες πηγές. Η άνω επιφάνεια του χείλους φέρει δύο αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες απέχουν χρονικά μεταξύ τους αλλά και απευθύνονται σε διαφορετικές θεότητες-αποδέκτες¹ (εικ. 1-2). Η παλαιότερη επιγραφή:

Τερά Δάματρι Κλεώ Κλεοδόξα

είναι εγχάρακτη, καταλαμβάνει περιμετρικά το 1/3 της άνω επιφάνειας του χείλους, χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.² και γνωστοποιεί ότι η υδρία αφιερώνεται στη θεά Δήμητρα από δύο γυναίκες, την Κλεώ³ και την Κλεοδόξα⁴.

Η δεύτερη επιγραφή:

Τερά Ἀρτέμιδι Παφρακία Ὀλκά: Πη ΜΜΗ
καλύπτει το υπόλοιπο τμήμα της επιφάνειας του χείλους και έχει γραφεί με χαρακτηριστές των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων χτυπημένους με στιγμές (in punctum) στο χάλκινο έλασμα⁵. Στο κείμενό της περιλαμβάνει αφιέρωση στην Άρτεμι Παφρακία, χωρίς αναφορά σε όνομα αναθέτη ή αναθετών, μαζί με την αναγραφή του βάρους της υδρίας-αφιερώματος, το οποίο είχε υπολογιστεί σε 7,5 μνας⁶.

Αν και ο ακριβής τόπος εύρεσης της υδρίας είναι άγνωστος⁷, λόγω των επιγραφών που διέσωσε θεωρείται βέβαιο ότι προέρχεται

γραφές χάλκινης υδρίας από ιδιωτική συλλογή στην Ηλεία, *Μελετήματα* 13 (1991), σ. 123 κ.ε. *SEG* XLI, 386. Το χείλος της υδρίας βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, είναι χιπό, αρκετά καλά διατηρημένο, έχει εξωτερική διάμετρο 0,16 και εσωτερική 0,14 μ. Η άνω επιφάνειά του είναι επίπεδη με ελαφρώστατη κλίση προς τα μέσα και η σφράγιη του κοσμεύεται με λεπτό ασπράγαλο και ανάγλυφες γλώσσες.

² Η επιγραφή πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά μεταξύ των αρκαδικών επιγραφών αριθ. 38 (αρχές 5ου αι. π.Χ.) και αριθ. 32 (422 π.Χ.) του καταλόγου της L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford 1961, σ. 216, πίν. 40-41, επίσης χαραγμένον σε έλασμα. Στην ίδια εποχή παραπέμπει και ο τύπος του χείλους του αγγείου, πρβλ. Ι. Βοκοτοπούλου, Η υδρία της Αίνειας, *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 157 κ.ε.

³ Το όνομα μαρτυρείται σε αρκετές περιοχές της δυτικής κυρίως αλλά και της Μεγάλης Ελλάδος. Στην Αρκαδία είναι γνωστό στην Κλείτορα και στη Μεγαλόπολη, βλ. P.M. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, III, Oxford 1997.

⁴ Πρόκειται για ασυνήθιστο μάλλον όνομα, γνωστό από επιγραφή των Αθηνών και από αυτή της υδρίας μας (βλ. M. Osborne - S. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names*, II, Oxford 1994 και Fraser - Matthews, ό.π.).

⁵ Επιγραφές αυτού του τύπου είναι κοινές σε αναθηματικά ελάσματα ή σε αγγεία και διάφορα σκεύη των ιερών. Τα γράμματα είναι χαρακτηριστικά της ελληνιστικής κοινής, που χρησιμοποιείται από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (πρβλ. την αναθηματική επιγραφή της ασπίδας του Πύρρου). Στην επιγραφή μας, το αναθηματικό μέρος διαχωρίζεται από το τμήμα που αναγράφει το βάρος με σίξη, η οποία σπανίζει στην Αρκαδία και την Ηλεία (Jeffery, ό.π., σ. 207).

⁶ Φραγκανδρέας, ό.π., σ. 123.

⁷ Ο πλανόδιος έμπορος (γυρολόγος) από τον οποίο πήρε το αντικείμενο ο Ντ. Ψυχογιός (ό.π., σ. 311), του δήλωσε ότι προέρχεται από την περιοχή της Παλιόπο-

¹ Ντ. Ψυχογιός, Μια υδρία του Έου π.Χ. αιώνας, *Ηλιακά* ΠΓ (1977), σ. 311 κ.ε. Κ. Φραγκανδρέας, Επι-

Εικ. 1. Το ενεπίγραφο χείλος της χάλκινης υδρίας.

Εικ. 2. Σχέδιο των επιγραφών της υδρίας.

από την Αρκαδία, τόσο για επιγραφικούς λόγους (τύπος των γραμμάτων και εκφορά των λέξεων⁸) όσο και εξαιτίας των θεών που αναφέρονται σε αυτές. Η Δήμητρα και η Άρτεμις ήσαν θεότητες κατεξοχήν τιμώμενες από τους Αρκάδες σε μεγάλα ιερά των πόλεων του κεντρικού οροπεδίου της χώρας τους αλλά και σε άλλα, διασκορπισμένα σε μικρές κώμες και σε δυσπρόσιτες ορεινές θέσεις. Εξίσου αγαπητή υπήρξε η λατρεία της Αρτέμιδος στην περιοχή της Ήλιδος και της Τριφυλίας⁹, η πυκνότητα όμως των ιερών της θεάς στην Αρκαδία δεν συγκρίνεται με τα μεμονωμένα ιερά των άλλων περιοχών.

λης, της αρχαίας Ήλιδος δηλαδή. Ο Πανσανίας (VI, 23, 8) στην περιγραφή της Ήλιδος αναφέρει ένα ναό αφιερωμένο στην Άρτεμι *Φιλομείρακα*, επίκληση που αποδίδεται στη γειννίαση του ναού με το γυμνάσιο. Ιερό ή ναός της Δήμητρος δεν φαίνεται να υπήρχε στην πόλη, πάντα κατά την περιγραφή του Πανσανία, ο

οποίος όμως αναφέρει βωμό Δήμητρος και Κόρης, μεταξύ άλλων, μέσα στο γυμνάσιο (VI, 23, 3). Η μεταφορά του χείλους της υδρίας από την ορεινή Αρκαδία στην πεδινή Ηλεία δεν πρέπει να μας ξενίζει, αφού η επικοινωνία των δύο περιοχών είναι συνεχής από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Οι σχέσεις δεν περιορίζονταν μόνο στις μετακινήσεις των κτηνοτρόφων με τα κοπάδια, οι οποίες ήσαν επιβεβλημένες την άνοιξη και το φθινόπωρο, αλλά και συνηθισμένες κατά τη διάρκεια του υπόλοιπου έτους για την επικοινωνία μεταξύ των οικογενειών. Επекτάθηκαν με τη διακίνηση εμπορευμάτων από πλανόδιους εμπόρους που παρακολουθούσαν τις μετακινήσεις των νομάδων και παγιώθηκαν με τις επιγαμίες μεταξύ των κατοίκων των δύο περιοχών και με τη μόνιμη εγκατάσταση των αρκάδων κτηνοτρόφων σε χώρους της πεδινής και ημορεινής Ηλείας.

⁸ Παρά το γεγονός ότι το αρκαδικό αλφάβητο έχει πολλά κοινά στοιχεία με το ηλειακό, υπάρχουν επιμέρους διαφορές. Ως προς τη συγκεκριμένη περίπτωση, χαρακτηριστική θεωρείται η χρήση της λέξης *ιερά*, η οποία αναφέρεται στο αντικείμενο-αφιέρωμα, όπως και η αναγραφή της ίδιας λέξης στο συνήθη αρκαδικό τύπο, αφού ο αντίστοιχος ηλειακός και αρχαϊκός είναι *ιαρά* (βλ. Jeffery, ό.π., σ. 209).

⁹ Στράβων VIII, 3, 12.

Από τον Πausανία πληροφορούμαστε λεπτομέρειες για τις λατρείες των δύο θεαινών και για τις ιδιαιτερότητες που υπήρχαν στα αρκαδικά ιερά τους, συνολικά περισσότερα από τριάντα¹⁰ (ε.κ. 3). Σε επτά τουλάχιστον ιερά, μεταξύ των οποίων και τα σπουδαιότερα της Αρκαδίας, υπήρχε κοινή λατρεία της Δήμητρος και της Αρτέμιδος, είτε σαφώς με τα ονόματά τους είτε υπό την ονομασία της σχέσης τους (Δήμητρος και Κόρης) είτε υπό την προσωνομία των Μεγάλων Θεών¹¹.

Ενδιαφέρουσες, όσο και χαρακτηριστικές για τη διάδοση και τη σημασία της λατρείας της Αρτέμιδος στην Αρκαδία είναι οι προσωνομίες της θεάς και των αντίστοιχων ιερών της, τοπικής προέλευσης οι περισσότερες. Συνδέονται άλλοτε με τοπικούς μύθους και παραδόσεις και άλλοτε με τοπωνύμια, ένδειξη προφανώς της πυκνότητας των ιερών και της ιδιαίτερης σημασίας που απέδιδαν οι Αρκάδες στη θεά που υποκατέστησε την Πότνια θηρών¹².

Σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία αλλά και με τις πληροφορίες επιγραφικών και νομισματικών ευρημάτων, η Αρτεμις λατρεύτηκε στην Αρκαδία ως *Ἡμέρα* ή *Ἡμερασία*, *Ἰμνία*, *Μεσοπολίτις*, *Εὐρίππα*, *Κεδρεᾶτις*, *Πυρωνία*, *Ἐφεσία*, *Κονδυλεᾶτις* ή *Ἀπαγχομένη*, *Στυμφαλία*, *Κνακαλησία*, *Ἀγροτέρα*, *Σκιᾶτις*, *Καλλίστη*, *Λυκοᾶτις*, *Σώτειρα*, *Ἡγεμόνη*, *Εὐρυνόμη*, *Ἰέρεια*, *Λιμνᾶτις*, *Ἐλεία*, *Ὀρθασία* και *Κνακεᾶτις*. Οι ονομασίες αφορούν κυρίως τα ιερά που επισκέφθηκε ο αρχαίος περιηγητής και μερικά άλλα, την ύπαρξη των οποίων πληροφορήθηκε κατά τις περιοδείες του. Είναι επομένως πολύ πιθανόν ότι υπήρχαν ιερά, μικρότερης ίσως εμβέλειας ή ιδρυμένα σε δυσπρόσιτες περιοχές της ορεινής Αρκα-

δίας, τα οποία αγνοεί. Σε ένα από αυτά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είχε ανατεθεί η υδρία μας, εάν έφερε αναθηματική επιγραφή μόνο προς τιμήν της άγνωστης Παφρακίας Αρτέμιδος, η ύπαρξη όμως πάνω στο ίδιο αγγείο προγενέστερης αφιέρωσης στη Δήμητρα, καθιστά πιθανότερη την απόδοσή του σε κοινό ιερό των δύο θεοτήτων.

Από τον Πausανία γνωρίζουμε ότι η Δήμητρα και η Αρτεμις λατρεύονταν στην Αρκαδία και στη Μεσσηνία όχι μόνο ως Μητέρα και Κόρη αλλά και ως Μεγάλες Θεές¹³. Εκτός από το επιφανές ιερό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, στο οποίο οι Αρκάδες τιμούσαν τη Δήμητρα, τη Δέσποινα, την Αρτεμι και τον Άνυτο¹⁴, υπήρχαν ακόμα τα ιερά κοινής λατρείας των Δήμητρος και Κόρης στη Μαντίνεια¹⁵, των Μεγάλων Θεών (Δήμητρος και Κόρης Σώτειρας) στη Μεγαλόπολη¹⁶, των Μεγάλων Θεών στην Τραπεζουντία, κοντά στον Αλφειό¹⁷, των Δήμητρος και Κόρης στο Παλλάντιον¹⁸ (περιοχή Τεγέας), των Δήμητρος και Κόρης Καρποφόρων στην Τεγέα¹⁹ και ίσως των Δήμητρος και Αρτέμι-

¹⁰ Πausανίας VIII, 1-54. Βλ. επίσης Ν. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος περιήγησις, Αρκαδικά*, Αθήνα 1980 και Μ. Jost, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*, Paris 1985, σ. 393 κ.ε. με όλη τη σχετική βιβλιογραφία.

¹¹ Jost, ό.π., σ. 297 κ.ε.

¹² Χρ. Χρήστου, Αρτεμις Εκάτη, *ΑΕ* 1953-1954, Γ', σ. 194.

¹³ Πausανίας IV, 1, 5, VIII, 31, 1 και VIII, 37, 6.

¹⁴ Πausανίας VIII, 37.

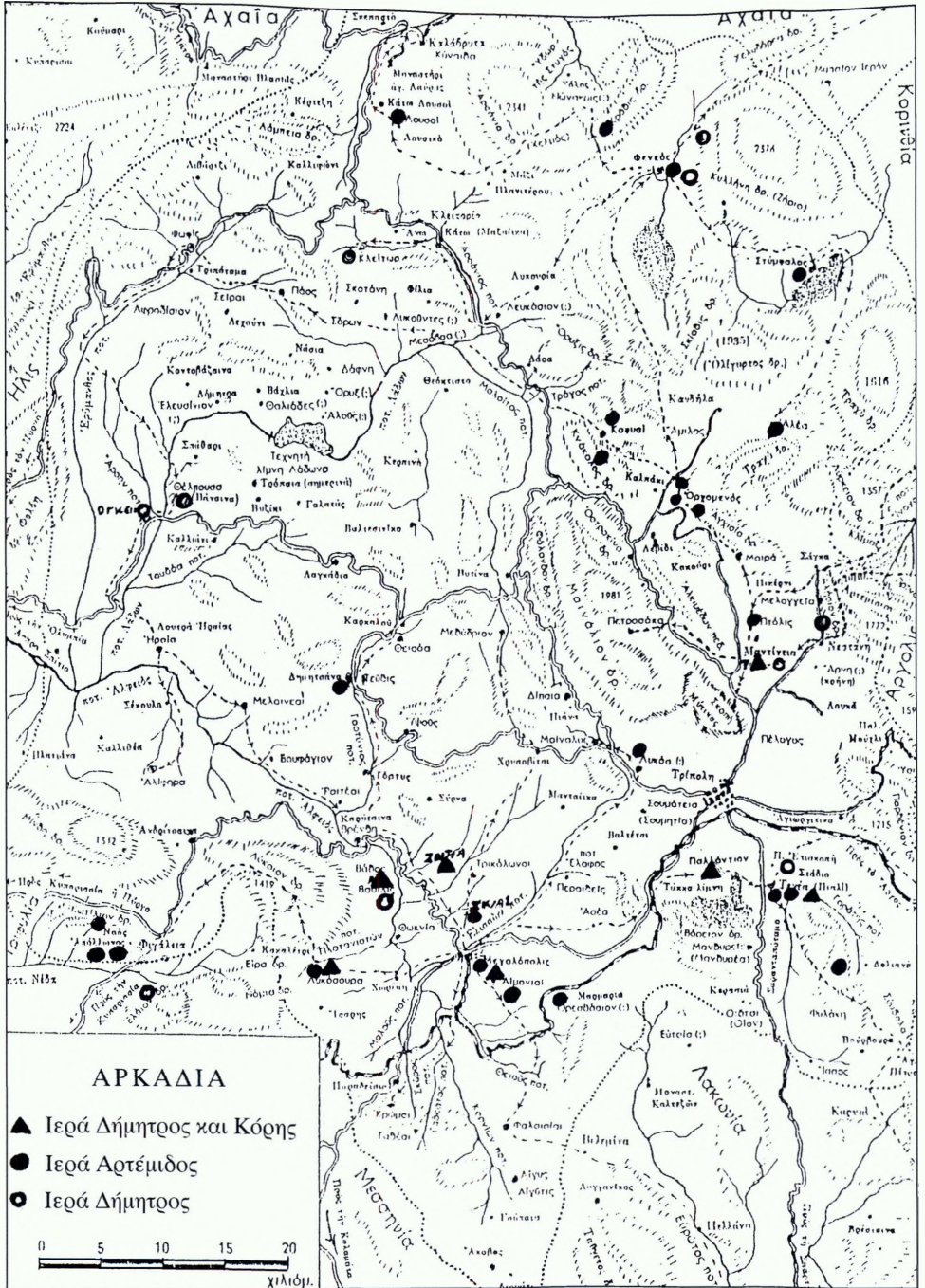
¹⁵ Ό.π., 9, 2.

¹⁶ Ό.π., 31, 1.

¹⁷ Ό.π., 29, 1.

¹⁸ Ό.π., 44, 5.

¹⁹ Ό.π., 53, 7.

Εικ. 3. Χάρτης της Αρκαδίας με τις θέσεις των ιερών Αρτέμιδος και Δήμητρος (βασισμένος στο χάρτη του Ν. Παπαταξίη).

δος στη Ζοιτία²⁰ (μεταξύ Μεγαλόπολης και Γόρτυνας). Το τελευταίο λειτουργούσε κατά την εποχή που επισκέφθηκε ο Πausανίας την περιοχή, παρά το γεγονός ότι η πόλη Ζοιτία ήταν ερειπωμένη. Η συχνή συστέγαση των δύο θεών στα ιερά είναι εύλογη, αφού οι Αρκαάδες θεωρούσαν την Αρτεμις κόρη της Δήμητρος και μάλιστα την τιμούσαν με ιδιαίτερες μυστηριακές τελετές.

Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις με βάση τις οποίες θα ήταν δυνατή η απόδοση της υδρίας σε συγκεκριμένο ιερό. Η αφιερωματική επιγραφή της Δήμητρος δεν συνοδεύεται από προσωνύμιο της θεάς, ενώ η προσωνύμια Παφρακία της Αρτέμιδος δεν παραδίδεται στις πηγές²¹. Θα μπορούσαμε ίσως να εξαιρέσουμε τα ιερά της Λυκόσουρας και της Τεγέας, στα οποία η Αρτεμις λατρεύτηκε ως Ηγεμόνη και ως Καρποφόρος, όμως δεν αποκλείεται λατρεία της θεάς στο ίδιο ιερό με περισσότερες της μιας προσωνυμίες. Θεωρητικά θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε ως τόπο προέλευσης της υδρίας και το ιερό των Μεγάλων Θεών της Μεγαλόπολης, αφού η πόλη ιδρύθηκε αργότερα από την εποχή της πρώτης αφιερωματικής επιγραφής προς τιμήν της Δήμητρος, είναι γνωστό όμως ότι οι άποικοι (ή έποικοι) κατά κανόνα μεταφέρουν τις λατρείες και τα ιερά αντικείμενα στους νέους τόπους εγκατάστασης.

Για τα υπόλοιπα κοινά ιερά των δύο θεών δεν παραδίδονται ιδιαίτερες προσωνυμίες, βέβαιη φαίνεται πάντως η απόδοση της υδρίας σε ένα μεγάλο ιερό, το πλήθος των αναθημάτων του οποίου υποχρέωσε τους υπευθύνους να προχωρήσουν κατά τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους σε καταμέτρηση-απογραφή των αντικειμένων και στην καταγραφή της αξίας τους σε βάρος χαλκού²². Η απογραφή είναι δυνατόν να πραγματοποιήθηκε είτε

στο αρχικό ιερό είτε σε άλλο, στο οποίο για κάποιο λόγο επιβλήθηκε η μεταφορά των αφιερωμάτων. Όταν πραγματοποιήθηκε απογραφή των αναθημάτων του ιερού και έγινε η μέτρηση του βάρους της υδρίας, μαζί με την αναγραφή του, χαράχτηκε στο χείλος και η δεύτερη αναθηματική επιγραφή προς τιμήν της Αρτέμιδος Παφρακίας.

Πολλές από τις επικλήσεις της Αρτέμιδος στα ιερά της Αρκαδίας σχετίζονται με τοπωνύμια της περιοχής (*Σκιᾶτις, Στυμφαλία, Κνακαλησία, Λυκοᾶτις, Μεσοπολίτις, Κνακεᾶτις, Λιμνᾶτις, Κονδυλεᾶτις*), αλλά και με ονόματα μεγάλων ιερών (*Ἐφεσία*). Για το λόγο αυτό ερευνήσαμε την περίπτωση αναγωγής του επιθέτου Παφρακία σε αντίστοιχο γεωγραφικό όρο, με αποτέλεσμα να οδηγηθούμε στο όνομα Πάφρα, το μοναδικό σχετικό με το προσωνύμιο. Πρόκειται για τη μικρασιατική πόλη του Πόντου, γνωστότερη ως Μπάφρα²³, χτισμένη στον κάτω ρου του ποταμού Άλλος, σε μικρή απόσταση από το ομώνυμο ακρωτήριο που σχηματίζουν οι εκβολές του ποταμού (ε.ι.κ. 4).

²⁰ Πausανίας VIII, 35, 7.

²¹ Βλ. Jost, ό.π., σ. 393-395 και 571.

²² Στο χείλος χάλκινης υδρίας άγνωστης, επίσης, προέλευσης που αποδίδεται όμως σε ιερό της Μαντίνας λόγω της μορφής των γραμμάτων, υπάρχουν δύο επιγραφές διαφορετικών εποχών (E. Diehl, *Die Hydria*, Mainz 1964, αριθ. Β 39α). Η εγγάρακτη παλαιότερη ήταν αφιερωματική στη Δήμητρα, ενώ η μεταγενέστερη, χτυπημένη με στιγμές, αφορούσε μόνο το βάρος του αγγείου που έφθανε τις 8 μνας.

²³ Η πόλη, Bafra στα τουρκικά, έγινε γνωστή στους νεότερους χρόνους κυρίως από τα καπνά της. Ομώνυμη κοινότητα, κατοικημένη από πρόσφυγες, υπάρχει στο Νομό Ιωαννίνων, σε μικρή απόσταση από την πόλη των Ιωαννίνων και δεύτερη, Νέα Μπάφρα, στην κοινότητα Κορμιστής Νομού Σερρών.

Στις αρχαίες πηγές δεν υπάρχουν αναφορές για την Πάφρα, η οποία αγνοείται και από τον Στράβωνα κατά την περιγραφή του Πόντου, αν και η Αμάσεια, γενέθλια πόλη του περιηγητή, βρίσκεται σε μικρή σχετικά απόσταση από την Πάφρα. Πιθανότατα υπήρξε άσημη κώμη μιας περιοχής καθόλου εύφορης και με δυσμενές κλίμα, αφού χαρακτηρίζεται κυρίως από τις ελώδεις εκτάσεις και τις αλυκές που δημιούργησαν οι εκβολές του Άλως, οι οποίες και έδωσαν το όνομα στον ποταμό κατά τον Στράβωνα. Σύμφωνα με την περιγραφή του αρχαίου γεωγράφου ο Άλως, αφού χώριζε τους Παφλαγόνες από τους Λευκοσύρους, εξέβαλλε ανάμεσα σε αλυκές (ε.κ. 5). Η Σινοπίτις όμως και η Γαζελωνίτις γη, που εκτεινόταν αντιστοιχώς δυτικά και ανατολικά του κάτω ρου του ποταμού και νοτιότερα από τις αλυκές, ήταν χώρες ευδαίμονες και κατάφυτες, πλούσιες σε πανίδα σπάνιων ζώων, μεταξύ των οποίων πλέον χαρακτηριστικές ήταν οι ζόρκες, δηλαδή οι δορκάδες²⁴.

Η μοναδική ενδιαφέρουσα μαρτυρία που σχετίζεται με την περιοχή των εκβολών του Άλως περιέχεται στα *Αργοναυτικά* του Απολλωνίου²⁵. Σύμφωνα με τη διήγησή του, κατά την τρίτη ημέρα του ταξιδιού της επιστροφής των Αργοναυτών από την Κολχίδα, η Μήδεια έδωσε εντολή στο πλήρωμα να προσορμισθεί στις Παφλαγονικές ακτές, κοντά στον ποταμό Άλυ, προκειμένου να προσφέρει θυσία σε έδος της Εκάτης²⁶. Ο Απολλώνιος αποφεύγει να περιγράψει το ιερό, όπως επίσης και την ακριβή ιεροτελεστία που ακολούθησε η Μήδεια, επειδή, όπως ομολογεί, ήταν μυστική και απαγορευμένη:

Στ. 244 *Ἡοῖ ἐνὶ τριτάτῃ πρυμνήσια νηὸς ἔδησαν*

*Παφλαγόνων ἀκτῆσι, πάροιθ' Ἄλως
ποταμοῖο·
ἢ γὰρ σφ' ἔξαποβάντας ἀρέσσασθαί
θυέεσσι
ἠνώγει Ἐκάτην. Καὶ δὴ τὰ μὲν ὄσσα
θυηλῆν
κούρη πορσανεύουσα τιτύσκετο – μήτε
τις ἴστωρ
εἴη μήτ' ἐμὲ θυμὸς ἐποτρύνειεν αἰεΐειν –
ἄζομαι αὐδῆσαι. τό γε μὴν ἔδος ἐξέτι
κείνου,
ὄρα θεᾶ ἥρωες ἐπὶ ῥηγιῦσιν ἔδειμαν,
ἀνδράσιν ὀψιγόνοισι μένει καὶ τῆμος
ιδέσθαι.*

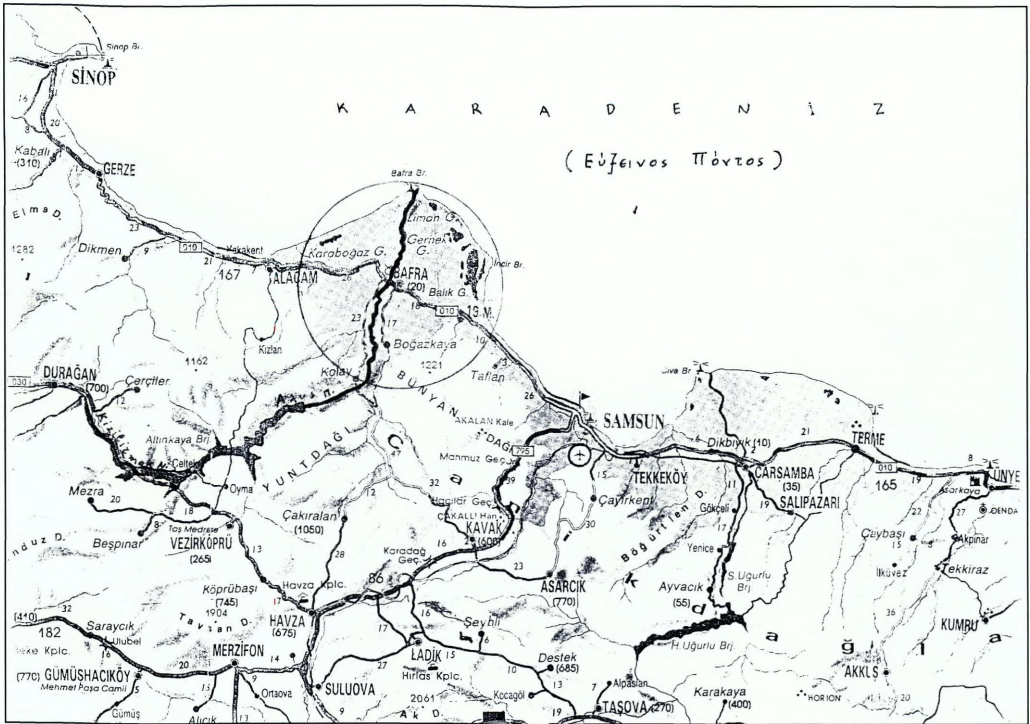
Η αφήγηση του Απολλωνίου για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον ίδιο χώρο, συμπληρώνεται με την παράθεση της ομιλίας του Άργου προς τους υπόλοιπους Αργοναύτες. Ο ναυπηγός της Αργούς προτείνει το δρομολόγιο, το οποίο πρέπει να ακολουθήσουν κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα και, μεταξύ άλλων, αναφέρεται στο αρχέγονο έθνος των Αρκαδών Απιδανέων, οι οποίοι προϋπήρχαν της Σελήνης, των αστερισμών και των Δαναών²⁷. Μετά την ολοκλήρωση της ομιλίας του Άργου, η θεά επικύρωσε τις προτάσεις του στέλλοντας ουρά-

²⁴ Στράβων XII, 3, 12-13.

²⁵ Απολλώνιος, *Αργοναυτικά* IV, στ. 244 κ.ε.

²⁶ Στο έδος της Εκάτης αναφέρεται και ο Νύμφης στα σχόλια του Απολλωνίου (Jacoby F 8, 432), με την πληροφορία όμως ότι οι Αργοναύτες ίδρυσαν το ιερό.

²⁷ Ο Παιουσανίας αντιστοιχώς αναφέρει (VIII, 38, 1) ότι η αρκαδική Λυκόσουρα είναι η αρχαιότερη από όλες τις πόλεις που υπήρξαν ποτέ πάνω στη γη και ότι αποτέλεσε το υπόδειγμα για τη δημιουργία των άλλων πόλεων.

Εικ. 4. Σύγχρονος χάρτης τμήματος των ακτών του Πόντου με την περιοχή της Πάφρας και των εκβολών του Άλφους.

νια ακτίνα και οι Αργοναύτες αναχώρησαν για τον Ίστρο με ούριο άνεμο, αφήνοντας στο ιερό της Εκάτης τον Δάσκυλο, γιο του βασιλέα Λύκου των γειτονικών Μαριανδυνών, τον οποίο είχαν οδηγό κατά το ταξίδι προς την Κολχίδα.

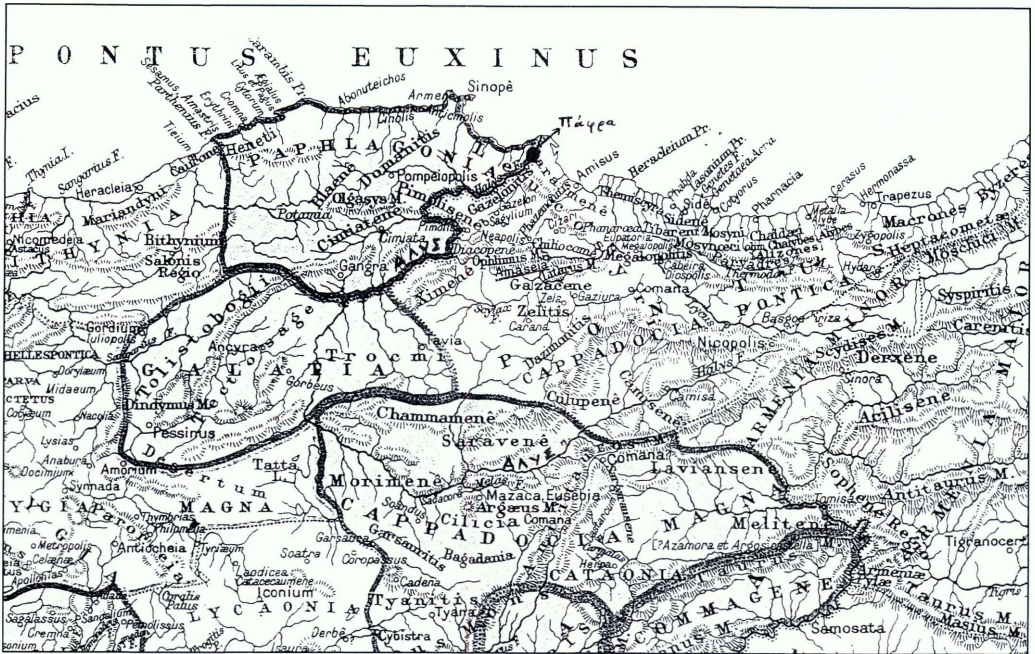
Η σχέση της Αρκαδίας με πρόσωπα και γεγονότα της Αργοναυτικής εκστρατείας δεν περιορίζεται στην ενεργό συμμετοχή αρκάδων ηρώων (Αρχιδάμας και Κηφέας, γιοι του Αλεού, και Αγκαίος, όλοι Τεγεάτες) ούτε στο επεισόδιο που περιγράψαμε προηγουμένως. Στην περιοχή της Μαντίνειας μαρτυρείται τάφος των Πελιάδων, θυγατέρων του Πελία, οι οποίες άθελά τους βοήθησαν τη Μήδεια

να θανατώσει τον πατέρα τους και κατέφυγαν στην Αρκαδία²⁸.

Αναμνήσεις του Αργοναυτικού κύκλου υπήρχαν και στη Λακωνία, στην οποία πίστευαν ότι η ίδρυση του ιερού της Αθηνάς Άσιας (στην πόλη Λας ή Λαν του Ταυγέτου) ήταν έργο των Διοσκούρων Κάστορος και Πολυδευκή μετά την επιστροφή τους από την Αργοναυτική εκστρατεία²⁹. Σημειώνεται, επίσης, ότι ιερό των Διοσκούρων

²⁸ Πανσανίας VIII, 11, 1-3.

²⁹ Πανσανίας III, 24, 7.

Εικ. 5. Χάρτης με τη γεωγραφική διαίρεση της περιοχής του Πόντου κατά τους αρχαίους χρόνους.

υπήρχε στη Μαντινεία, απέναντι από το ιερό των Δήμητρος και Κόρης³⁰.

Τις στενές σχέσεις Πόντου-Αρκαδίας μαρτυρεί η ύπαρξη περιοχής Τραπεζουντίας και πόλης Τραπεζούντος στη δυτική Αρκαδία, οι κάτοικοι της οποίας κατά μία άποψη θεωρούσαν τους προγόνους τους ως οικιστές της Τραπεζούντος του Πόντου. Στην τελευταία κατέφυγαν οι ομώνυμοι Αρκαάδες όταν καταδιώχθηκαν, επειδή αντέδρασαν στο συνοικισμό των αρκαδικών κωμών στη Μεγαλόπολη μετά το 370 π.Χ.³¹. Ένα άλλο «πλανητικό» έθνος που ζούσε στα σύνορα Αρκαδίας-Ήλιδος, οι Καύκωνες, κατάγονταν από την Παφλαγονία³².

Οι πανάρχαιες παραδόσεις, οι ιδιαίτερες σχέσεις της Αρκαδίας με τον Πόντο και κυρίως η ύπαρξη *ἔδους* της Εκάτης στις εκβο-

λές του Άλλος ποταμού, στο ακρωτήριο Πάφρα, οδηγούν στην υπόθεση ότι η Άρτεμις Παφρακία, στην οποία γίνεται η δεύτερη ανάθεση της υδρίας, συνδέεται με το συγκεκριμένο χώρο και με τη λατρεία της Εκάτης στο αρχαιότατο ιερό του Άλλος.

Η σχέση και συχνά η ταύτιση της Αστέμιδος με την Εκάτη, γνωστή και από τις αρχαίες πηγές, ερμηνεύεται από την κύρια και πρωταρχική υπόσταση της Ποτνίας, της Μεγάλης δηλαδή θεάς με τα πολλαπλά χαρακτηριστικά (*οὐρανὴ χθονὴ τε καὶ εἰναλίη* αποκαλείται από τον Ησίοδο). Τα χθόνια χαρακτηριστικά

³⁰ Πausanías VIII, 9, 2.

³¹ Ό.π., 29, 1 και VIII, 27, 4-6.

³² Στράβων VIII, 3, 17 και XII, 3, 4-5.

της Ποτνίας προβάλλονται μέσω της Αρτέμιδος Εκάτης, σύμβολα της οποίας ήταν ο πυρσός και ο σκύλος, ενώ τα επίθετα Φωσφόρος και Λαμπαδηφόρος, κοινά και για τις δύο, χαρακτηρίζουν επίσης τη σχέση τους³³.

Ο Πανσανίας δεν κατονομάζει λατρεία Αρτέμιδος Εκάτης στην Αρκαδία, αναφέρει όμως ότι υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος Πυρωνίας στο όρος Κράθις³⁴. Στη γειτονική Μεσσηνία λάτρευαν την Άρτεμι ως Φωσφόρο, ενώ στη Λακωνία η λατρεία της Αρτέμιδος Ισσωρίας ταυτίστηκε με αυτήν της αμφιπύρου Αρτέμιδος-Εκάτης³⁵. Δάδες, δράκοντες και σκύλος, τα χαρακτηριστικά δηλαδή σύμβολα της Εκάτης, συνόδευαν την Άρτεμι στο σύνταγμα των αγαλμάτων του ιερού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα³⁶. Το ιερό της Αρτέμιδος Σωτείρας στη Φιγάλεια³⁷ και η λατρεία της Κόρης Σωτείρας στο ιερό των Μεγάλων Θεών της Μεγαλόπολης³⁸ πρέπει να προστεθούν στους τόπους λατρείας της πυρφόρου θεάς, αφού η Άρτεμις Σώτειρα έχει τα χαρακτηριστικά της Φωσφόρου κυνηγού³⁹. Πιθανότητα κοινής λατρείας της Αρτέμιδος και της Δήμητρος υπάρχει και για το τεγεατικό ιερό της Κνακαλησίας Αρτέμιδος⁴⁰, στο οποίο η Δήμητρα φαίνεται ότι τιμήθηκε ως μητέρα θεά, με τις ιδιότητες δηλαδή της μικρασιατικής Μεγάλης Μητρός. Στο χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας της Αρτέμιδος-Εκάτης αποδόθηκε, επίσης, η κτεριση τάφου του 5ου αι. π.Χ. στις Δαιμονιές Σπάρτης με πλακίδιο που φέρει ανάγλυφη απεικόνισή της⁴¹.

Χαρακτηριστικές και σχετικές με χθόνια λατρεία είναι και οι μυστικές ιεροπραξίες που τελούνταν σε ορισμένα από τα αρκαδικά ιερά, γνωστές όχι μόνον από την περιγραφή του Πανσανία αλλά και από αρχαιολογικά ευρήματα. Στο ιερό της Λυκόσουρας

ήταν αναρτημένη πινακίδα με διαγράμματα των μυστηρίων, υπήρχε ειδικό μέγαρο για την τέλεσή τους και οι θυσίες εκεί απαιτούσαν κομμάτιασμα του ζώου και όχι απλή αποκοπή του λαιμού⁴². Στο ιερό των Μεγάλων Θεών της Μεγαλόπολης υπήρχε Τελεστήριο για τις μυστηριακές τελετές, ιερό άλσος-άβατο και ιερό της Κόρης, στο οποίο η λατρεία ήταν γυναικεία υπόθεση, αφού η είσοδος επιτρεπόταν στους άνδρες μόνο μία φορά το χρόνο⁴³. Στην περιοχή της αρκαδικής πόλης Τραπεζούντος, κοντά στον ποταμό Αλφειό, γινόταν τριετηρική γιορτή για τις Μεγάλες Θεές με μυστικές ιεροπραξίες σε θέση επονομαζόμενη Βάθος, στην οποία πίστευαν ότι είχε λάβει χώρα η μάχη Γιγάντων και θεών⁴⁴. Τέλος, οι Καφυείς τελούσαν ετήσια μυστική τελετή στο όρος Κνάκαλος προς τιμήν της Κνακαλησίας Αρτέμιδος⁴⁵, ενώ δεν αποκλείεται παρόμοια λατρεία να συνδέεται και με το ιερό της Αρτέμιδος Κνακαέτιδος⁴⁶.

³³ Χρήστου, ό.π., σ. 194 κ.ε. και Ντ. Πέππα-Δελμούζου, Βωμίσκος της Ισσωρίας Αρτέμιδος, *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 483-491, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁴ Πανσανίας VIII, 15, 9.

³⁵ Πανσανίας IV, 31, 10. Πέππα-Δελμούζου, ό.π., σ. 487.

³⁶ Πανσανίας VIII, 37, 4.

³⁷ Ό.π., 39, 5.

³⁸ Ό.π., 31, 1.

³⁹ G. Siebert, *Artémis Soteira à Délos*, *BCH* 90 (1966), σ. 456.

⁴⁰ Κ. Ρωμαίος, Τεγεατικών ιερών Αρτέμιδος Κνακαέτιδος, *ΑΕ* 1952, σ. 31.

⁴¹ Χρήστου, ό.π.

⁴² Πανσανίας VIII, 37, 8.

⁴³ Ό.π., 31, 8.

⁴⁴ Ό.π., 29, 1.

⁴⁵ Ό.π., 23, 3-4.

⁴⁶ Ρωμαίος, ό.π., σ. 30.

Την αρχαιότητα της λατρείας της Αρτέμιδος στην Αρκαδία υποδηλώνει και η ύπαρξη ξοάνων αντί άλλων λατρευτικών αγαλμάτων σε μερικά ιερά της θεάς. Η λατρεία της Αρτέμιδος Κεδρεάτιδος στον Ορχομενό αφορούσε ξόανο της θεάς μέσα σε κορμό κέδρου, ενώ, στα ιερά της Στυμφαλίας Αρτέμιδος της Στυμφάλου και της Αρτέμιδος-Ευρυνόμης στη Φιγάλεια, τα λατρευτικά αγάλματα της θεάς ήταν ξόανα, στη Φιγάλεια μάλιστα από έβενο⁴⁷.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι προφανές ότι η λατρεία της Αρτέμιδος με χαρακτηριστικά της Εκάτης ήταν αρκετά διαδεδομένη στις ορεινές και λιγότερο προσιτές περιοχές της Πελοποννήσου, υπάρχουν επομένως μεγάλες πιθανότητες η πανάρχαιη μυστηριακή λατρεία, η συνδεδεμένη με το έδος της Εκάτης στις εκβολές του Άλφειου, να μεταφέρθηκε στην Αρκαδία ως λατρεία της Αρτέμιδος Παφρακίας. Το τέμενος ή ιερό της Εκάτης (στο οποίο η Μήδεια ευχαρίστησε τη θεά για τη βοήθειά της στην απόκτηση του χρυσόμαλλου δέρατος) ήταν γνωστό προφανώς στους κατοίκους του Πόντου, αφού η Μήδεια διέκοψε το βιαστικό ταξίδι της Αργούς μετά τη φυγή της από την Κολχίδα, ειδικά για την τελετή προς τιμήν της θεάς. Φαίνεται ότι με την πάροδο του χρόνου η λατρεία της Εκάτης μετατράπηκε ή συγχωνεύθηκε βαθμιαία με τη λατρεία της Αρτέμιδος, ενώ παράλληλα η θεότητα έγινε γνωστή υπό την επίκληση Παφρακία, από το όνομα δηλαδή της πλησιέστερης κώμης της περιοχής, της Πάφρας. Στη συνέχεια, είτε σε πρώιμες εποχές (όπως κατά την παράδοση συνέβη με την ίδρυση του ιερού της Αθηνάς Ασίας από τους Διοσκούρους στη Λακωνία), είτε κατά την ελληνιστική εποχή, όταν παρατηρήθηκε ιδιαίτερη άνθηση των

πόλεων, διεύρυνση των οριζόντων, ακόμα και εισαγωγή νέων θεοτήτων μέσω της ελληνιστικής «κοινης», η λατρεία της Αρτέμιδος-Εκάτης ως Παφρακίας μεταφέρθηκε προφανώς στην Αρκαδία. Το εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος και πιθανώς οι παλαιότερες σχέσεις της Αρκαδίας με τον Πόντο διευκόλυναν την εισαγωγή της νέας λατρείας και του μυστηριακού τελετουργικού της σε κάποιον από τα ήδη γνωστά ιερά, στα οποία τιμούσαν θεότητες με χθόνιες ιδιότητες, ανάλογες προς αυτές της Αρτέμιδος-Εκάτης.

Η ταύτιση του ιερού, στο οποίο είχε ανατεθεί η υδρία, με ένα από τα γνωστά αρκαδικά ιερά δεν είναι εύκολη, επειδή αυτά που πληρούν τις προϋποθέσεις είναι περισσότερα από ένα. Έχοντας όμως υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες και ορισμένες πληροφορίες του Πausanias, μπορούμε να αποδώσουμε την υδρία μας σε συγκεκριμένο ιερό με αρκετές πιθανότητες.

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, οι κάτοικοι πολλών αρκαδικών πολισμάτων υποχρεώθηκαν να συνοικιστούν στη Μεγαλόπολη, μετά την ίδρυση του Κοινού των Αρκαδών και της έδρας του. Οι κάτοικοι της αρκαδικής Τραπεζούντος φαίνεται ότι αντέδρασαν και, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, αναγκάστηκαν να εκπατρισθούν και να καταφύγουν στην ομώνυμη πόλη του Πόντου. Στη νέα Μεγάλη Πόλη, πάντως, μεταφέρθηκαν αντικείμενα λατρείας από την εγκαταλελειμμένη Τραπεζούντα, όπως σαφώς αναφέρει ο Πausanias περιγράφοντας την αγορά της. Εκεί, μέσα στον περίβολο του ιερού των Μεγάλων Θεών, υπήρχαν ξύλινα αρ-

⁴⁷ Πausanias VIII, 21, 7 και VIII, 41, 4-5 αντιστοίχως.

χαία αγάλματα της Ἡρας, του Απόλλωνα και των Μουσών, τα οποία είχαν μεταφερθεί από την Τραπεζούντα⁴⁸. Επίσης, σε ειδικό οικοδόμημα ήσαν στημένα τα αγάλματα τεσσάρων ανδρών, για τους οποίους υπήρχε παράδοση ότι πρώτοι οργάνωσαν στη Μεγαλόπολη τις μουσικές τελετές προς τιμήν των Μεγάλων Θεών, κατά μίμηση των ελευσινιακών μυστηρίων⁴⁹.

Από την περιγραφή του Πausανία προκύπτει ότι, τα παλαιά ξόανα που είχαν μεταφερθεί από την Τραπεζούντα, κατείχαν σημαντική θέση στο ιερό των Μεγάλων Θεών της Μεγαλόπολης, αφού αναφέρονται ειδικά μαζί με τις δημιουργίες των διάσημων

γλυπτών. Επειδή, ως προς την Τραπεζούντα, η μοναδική αναφορά του Πausανία σχετικά με λατρεία αφορά το ιερό των Μεγάλων Θεών στο Βάθος, κοντά στον Αλφειό, πρέπει να υποθέσουμε ότι από εκεί είχαν μεταφερθεί τα παλαιά αγάλματα μαζί με άλλα αντικείμενα και αναθήματα στο αντίστοιχο, νεότερο όμως, ιερό της Μεγαλόπολης. Στα τελευταία πρέπει ίσως να εντάξουμε και την αρχικά αφιερωμένη στη Δήμητρα υδρία μας, η οποία σε μεταγενέστερη φάση ανατέθηκε στην Άρτεμι Παφρακία⁵⁰ αλλά και αξιολογήθηκε ως περιουσιακό στοιχείο του ιερού με την ευκαιρία σχετικής απογραφής των αναθημάτων.

⁴⁸ Πausανίας VIII, 31, 5.

⁴⁹ Ό.π., 31, 7.

⁵⁰ Ευχαριστώ το συνάδελφο Χ. Κριτζά, προϊστάμενο του Επιγραφικού Μουσείου, για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις του στο τελικό κείμενο και ιδιαίτερα για την επισήμανση της δεύτερης χρήσης των αναθημάτων ως βραβείων αγώνων ή ως προϊόντων εκποίησης (βλ. και Χ. Κριτζάς, Τα ταξίδια μιας αργεΐτικης υδρίας, *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα 1989, σ. 161 κ.ε.). Για την ταφική χρήση αναθημάτων βλ. ενδεικτικά *ΑΕ* 1948-1949, σ. 95 κ.ε. και *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 331. Η δική μας υδρία, όπως είναι προφανές από την επιγραφή της, ζυγίστηκε και εκπιμήθηκε κατά τη δεύτερη ανάθεσή της στην Άρτεμι Παφρακία. Επί της ουσίας του θέματος, το συσχετισμό δηλαδή του επιθέτου Παφρακία με την πόλη Πάφρα του Πόντου, επαναλαμβάνουμε ότι στη συγκεκρι-

μένη υπόθεση μας οδήγησε η έλλειψη άλλων στοιχείων προς το παρόν και κυρίως η ετυμολογική συγγένεια των δύο λέξεων. Παρά το γεγονός ότι η λέξη Πάφρα δεν συναντάται (ή δεν διασώθηκε) στις αρχαίες πηγές, η επιβίωση του ονόματος της πόλης και, το σπουδαιότερο, η συγγένειά του με τη λέξη Παφλαγονία, αρχαία ονομασία της ευρύτερης περιοχής, ενισχύουν την υπόθεσή μας. Ο αδόκιμος σχηματισμός του επιθέτου Παφρακία (με κατάληξη δηλαδή -κία αντί της συνήθους -αία) μπορεί να ερμηνευθεί, εάν θεωρηθεί όχι ως άμεσο παράγωγο του ονόματος Πάφρα αλλά άλλης σχετικής ετυμολογικά λέξης, όπως π.χ. Αμβρακία από το Άμβραξ (βλ. Στέφανος Βυζάντιος, λ. *Άμβρακία*). Ελπίζουμε ότι μελλοντικά επιγραφικά ευρήματα ή άλλα στοιχεία θα προσφέρουν τη δυνατότητα πληρέστερης και ασφαλέστερης τεκμηρίωσης της υπόθεσής μας ή και διαφορετικής προσέγγισης του θέματος.

ARTEMIS PAPHRAKIA

IOANNA ANDREOU

A votive inscription of the early Hellenistic period, incised on the rim of a bronze hydria dating from the second half of the 5th c. BC, preserves the adjective *Paphrakia*, used as an epithet of Artemis, which is otherwise unattested. The presence on the same vase of an earlier votive inscription in honour of Demeter, taken together with other epigraphic and dialectic evidence, suggests that the hydria should be assigned to an Arkadian sanctuary.

The adjective *Paphrakia* is connected etymo-

logically with Paphra (a city on the headland of this name on the Black Sea), not far from the mouth of the river Halys) and Paphlagonia (an area of Pontos to the west of the lower reaches of the Halys). This suggests that the epithet and the cult of the goddess with this name, are probably to be connected with the *hedos* of Hekate, which was on the Paphlagonian coast near the Halys, and where, according to the Apollonios' *Argonautica*, Medea offered sacrifices to the goddess during the Argonauts' return from Colchis.

Η επικράτεια της Αντισσαίας καταλάμβανε μαζί με την Ερεσία το βορειοδυτικό τμήμα της νήσου Λέσβου. Η αρχαία πόλη της Αντίσσης¹ ανήκε μαζί με τη Μήθυμνα, την Ερεσό, την Πύρρα και τη Μυτιλήνη στη λεσβιακή «πεντάπολη».

Κατά ταυτὰ ἐστὶ νῆσος Αἰολίς Λέσβος, πέντε πόλεις ἔχουσα ἐν αὐτῇ τάσδε· Μήθυμναν, Ἄντισσαν, Ἐρεσσόν, Πύρραν καὶ λιμένα, Μυτιλήνην λιμένας ἔχουσα δύο².

Η έκταση της αρχαίας πόλης δεν έχει ακόμη προσδιορισθεί, επειδή δεν έχουν διενεργηθεί προς το παρόν συστηματικές ανασκαφές, υπάρχουν όμως αναφορές στα αρχαία κείμενα³:

Ἡ δὲ Ἄντισσα νῆσος ἦν πρότερον, ὡς Μυρσίλος φησὶ τῆς δὲ Λέσβου καλουμένης πρότερον Ἰσσης, καὶ τὴν νῆσον Ἄντισσαν καλεῖσθαι συνέβη· νῦν δὲ τῆς Λέσβου πόλις ἐστίν⁴.

Ἄντισσα δ' ἐφεξῆς ἐστὶ τῷ Σιγρίῳ πόλις ἔχουσα λιμένα⁵.

Ο αρχαίος λιμένας της Αντίσσης σημειώνεται στις μέχρι τώρα υπάρχουσες δημοσιεύσεις έξω από την οχύρωση της πόλης⁶, ένα μικρό τμήμα της οποίας, εκεί όπου η ακρόπολη, σημειώνεται με τον αριθμό 10 και το χαρακτηρισμό «lesbian wall» στο τοπογραφικό διάγραμμα που δημοσιεύτηκε το 1931 από την W. Lamb και περιλαμβάνεται στην πραγματεία του I. Κοντή για τη Λέσβο και τη μικρασιατική της περιοχή.

Στην πραγματεία αυτή αναφέρεται ότι «Ο λιμὴν σχηματίστηκε ἀπὸ ἑνὸν κυματοθραύστη σε σχῆμα περιῖπου Γ, που χτίστηκε στη με-

γάλη και ανοιχτή κόλπωση της παραλίας ανατολικά ἀπὸ τὴν χερσόνησο καὶ πέρα ἀκόμη ἀπὸ τὸν λόφο που τερμάτιζε ἀπὸ ἀνατολικά τὴν πόλη. Ο κυματοθραύστης, που σήμερα σώζεται ἡ υποδομὴ του κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, προφύλαγε ἀπὸ τὸ βορρὰ τὴν κόλπωση που τὸ δυτικὸ τῆς μέρος προχωροῦσε βαθιὰ μέσα στὴν ξηρὰ προσφέροντας μόνου τοῦ ἔκταση ἀρκετὴ γιὰ ἓνα μεγάλο λιμάνι⁷».

Ὅμως κατὰ τὴν αυτοψία που διενεργήθηκε ἀπὸ καταδυτικὸ κλιμάκιο τῆς Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων τὸν Ιούνιο τοῦ 1994 στὴν περιοχή τῆς ἀρχαίας Αντίσσης, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ φερόμενος ὡς «ἀρχαίος λιμὴν» εἶναι ἓνας σχηματισμὸς που ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ συνεχεῖς ἐπιχώσεις ευρείας κλίμακας καὶ εἶναι ἀδύνατον σήμερα ἐξαιτίας τῆς ρηχίας τοῦ βυθοῦ νὰ διαπιστωθεῖ,

¹ RE, II, σ. 2535, 47 κ.ε.

² Σκύλαξ, *Περίπλους*, 97.

³ Πτολεμαῖος V2, 29, 19. Plinius, *NH*, V, 39 καὶ II, 94. Στέφανος Βυζάντιος, *Ἐθνικά*. P. Ovidius Naso, *Metamorphoses*, XV, 287.

⁴ Στράβων, *Γεωγραφικά* I, 60.

⁵ Ὁ.π., XIII, 618, 25.

⁶ R. Koldewey, *Die antike Baureste der Insel Lesbos*, Berlin 1890, σ. 20. I. Κοντής, *Η Λέσβος καὶ ἡ μικρασιατικὴ τῆς περιοχῆ, Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις*, τ. 24, Αθηναϊκὸ Κέντρο Οικιστικῆς, 1975, σ. 300-317, πίν. 49-52, κυρίως πίν. 50.

⁷ Κοντής ὁ.π., σ. 307.

εάν υπάρχει κάποια κατασκευή που να είναι κυματοθραύστης.

Από την άλλη πλευρά η δημιουργία ενός αρχαίου λιμένα εκτός των τειχών της πόλης, και μάλιστα όταν ευρίσκεται σε γειτνίαση με αυτά, μάλλον ανορθόδοξο φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί, διότι τίθεται το ερώτημα της φύλαξης των αρχαίων πολεμικών πλοίων σε χώρο εντελώς ανοχύρωτο. Είναι άλλωστε γεγονός αναμφισβήτητο από τις μέχρι τώρα αρχαιολογικές έρευνες που έχουν διενεργηθεί, ότι τα νεώρια εντάσσονται μέσα στο χώρο των αρχαίων «κλειστών» πολεμικών λιμένων, οι οποίοι έχουν δημιουργηθεί από την προέκταση των χερσαίων οχυρώσεων μέσα στη θάλασσα, ενώ η είσοδος τους είναι ιδιαίτερα στενή και προστατεύεται από πύργους⁸.

Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά η θέση του αρχαίου λιμένα της Αντίσσης αμφισβητείται, οι δε αναφορές των αρχαίων πηγών για τη λεσβιακή αυτή πόλη, όπου αυτές υπάρχουν, σχετίζονται μόνο με τις από θαλάσσης επιθέσεις εναντίον της χωρίς πουθενά να γίνεται μνεία για το μέγεθος του στόλου της.

Οι αρχαίες πηγές μαρτυρούν ότι κατά τη διάρκεια του πέμπτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου, το θέρος του 426 π.Χ., στα πλαίσια της αποστασίας της Λέσβου από την Αθηναϊκή Συμμαχία, ο Πάχης κατέλαβε την Αντίσσα και εγκαταστάθηκαν εδώ αθηναίοι κληρούχοι⁹: *πέμπας δὲ καὶ ἔς τὴν Ἄντισσαν τριήρεις προσεκτήησάτο.*

Το φθινόπωρο του 405 π.Χ. η Αντίσσα περιέρχεται στους Σπαρτιάτες και απελευθερώνεται το 389 π.Χ. από τον Θρασύβουλο¹⁰. Ο Θρασύβουλος ξεκίνησε την εκστρατεία του κατά της Λέσβου έχοντας 40 τριήρεις: *Ἀθηναῖοι στρατηγὸν ἑλόμενοι Θρασύβουλον ἐξέπεμψαν μετὰ τριήρων τετταρά-*

κοντα, του απέμειναν όμως μόνο 17 επειδή οι υπόλοιπες 23 καταστράφηκαν εξαιτίας της κακοκαιρίας.

...ἔξ Ἑλλησπόντου πλευσας εἰς Λέσβον, ἐν τῷ παρὰ τὴν Ἔρεσον αἰγιαλῷ καθώρμι. Ἐπιγενομένων δὲ πνευμάτων μεγάλων εἴκοσι μὲν καὶ τρεῖς τριήρεις διεφθάρησαν· μετὰ δὲ τῶν λοιπῶν διασωθεῖς ἔπῃει τὰς κατὰ τὴν Λέσβον πόλεις προσαγόμενος· ἀφειστήκεισαν γὰρ πᾶσαι πλὴν Μιτυλήνης. Καὶ πρῶτον μὲν ἐπὶ Μέθυμναν παραγενόμενος ἐπισυνῆψε μάχην τοῖς ἐκ τῆς πόλεως, ὧν ἦρχε Θηρίμαχος ὁ Σπαρτιάτης. Ἀγωνισάμενος δὲ λαμπρῶς αὐτόν τε τὸν Θηρίμαχον ἀνεῖλε καὶ τῶν Μεθυμναίων οὐκ ὀλίγους, τοὺς δὲ λοιποὺς συνέκλεισεν ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ τὴν μὲν τῶν Μεθυμναίων χώραν ἔφθειρε, τὴν δ' Ἔρεσον καὶ τὴν Ἄντισσαν καθ' ὁμολογίαν παρέλαβεν. Μετὰ δὲ ταῦτα παρὰ τε Χίων καὶ Μιτυληναίων συμμάχων ἀθροίσας ναῦς ἔπλευσεν ἐπὶ Ῥόδον.

Η Αντίσσα εισήλθε στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία το 375 π.Χ., ενώ το 343 π.Χ. επεβλήθη και εδώ η τυραννία, όπως και στις άλλες λεσβιακές πόλεις, η οποία καταλύθηκε αργό-

⁸ Αγγ. Σίμωσι, Το αρχαίο πολεμικό λιμάνι της Θάσου, *ΑΔ* 49-50 (1994-1995): Μελέτες, σ. 133-160. Α. Simossi, Les neώρια du port de Thasos : une découverte récente, *EYKPATA, Travaux du Centre Camille Jullian*, Publications de l'Université de Provence, 17, 1994, σ. 163-178. J.Y. Empereur - C. Verlinden, The Underwater Excavations at the Ancient Port of Amathus in Cyprus, *International Journal of Nautical Archaeology (IJNA)* 16. 1 (1987), σ. 7-18. E. Hatzidaki, Preliminary Report of Excavations at the Harbor of Phalasarna in West Crete, *AJA* 4 (1988), σ. 463-479. D.J. Blackman, Ancient Harbors in the Mediterranean, I-II, *IJNA* 11. 2 και 11. 3 (1982), σ. 79-104 και 185-211, αντίστοιχα.

⁹ Θουκυδίδης III, 28.

¹⁰ Διόδωρος XIV, 94.

Εικ. 1. Ο όρμος του Καλού Λιμένα. Άποψη από Δ. (φωτ. Α. Σίμωσι).

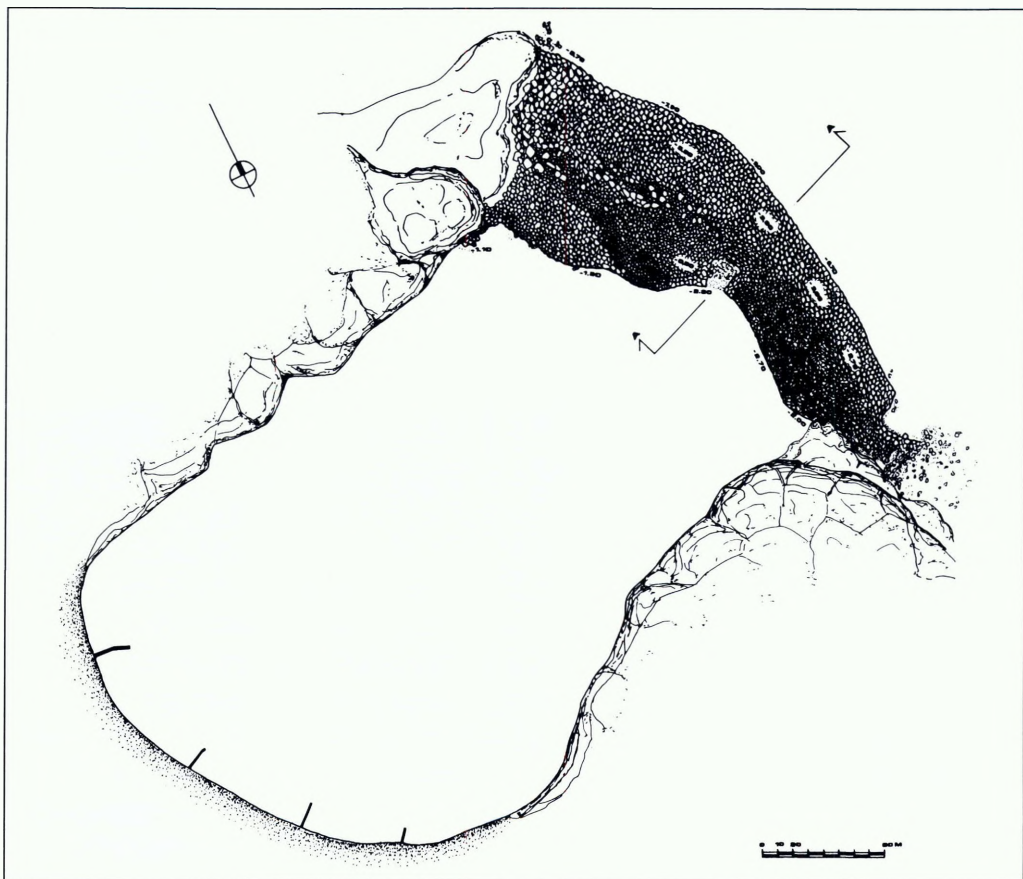
τερα το 334 π.Χ. Κατά τους χρόνους του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 333 π.Χ. οι λεσβιακές πόλεις μεταξύ των οποίων και η Άντισσα, κατελήφθησαν από τον Μέμνονα τον Ρόδιο, ο οποίος δρούσε για λογαριασμό των Περσών¹¹: *...ἐπὶ δὲ τούτων Δαρείος χρημάτων πλῆθος ἐξέπεμψε τῷ Μέμμονι καὶ τοῦ πολέμου παντὸς ἀπέδειξε στρατηγόν. ὁ δὲ μισθοφόρων πλῆθος ἀθροίσας καὶ τριακοσίας ναῦς πληρώσας ἐνεργῶς διώκει τὰ κατὰ τὸν πόλεμον. Χίον μὲν οὖν προσηγάγετο πλεύσας δ' ἐπὶ Λέσβον Ἄντισσαν μὲν καὶ Μήθυμναν καὶ Πύρραν καὶ Ἐρεσσὸν ῥαδίως ἐχειρώσατο, τὴν δὲ Μιτυλήνην μεγάλην οὖσαν καὶ παρασκευαῖς μεγάλαις καὶ πλῆθει τῶν ἀμυνομένων ἀνδρῶν κεχορηγημένην πολλὰς ἡμέρας πολιορκήσας καὶ πολλοὺς τῶν στρατιωτῶν ἀποβαλὼν μόγις εἶλε κατὰ κράτος. Το 167 π.Χ. οι Ρωμαῖοι κατέστρεψαν την Άντισσα και προσαρτήθηκε στην επικράτεια της Μήθυμνας.*

Γεγονός είναι πάντως ότι η περιοχή δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά και η τοπογραφία της αρχαίας πόλης και του λιμένα της μας είναι προς το παρόν άγνωστη.

Τον Ιούνιο του 1994 στα πλαίσια σειράς αυ-

τοπιών στη νήσο Λέσβο διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο του Καλού Λιμένα, που αποτελεί το επίγειο του χωριού Σκαλοχώρι (ε.κ. 1). Ο Καλός Λιμένας (Τσαμούρ Λιμάνι) βρίσκεται 2 χλμ. περίπου ανατολικά της χερσονήσου που καταλάμβανε η αρχαία Άντισσα, ακριβώς απέναντι από το Οβριόκαστρο, και είναι σήμερα ένα φυσικό αγκυροβόλιο. Προς βορράν σχηματίζεται μια χερσόνησος με την ονομασία «Νησί», η οποία συνδέεται με τη στεριά με μία στενή λωρίδα γης, δυτικά και ανατολικά της οποίας διαρθρώνονται οι όρμοι του Κόκκινου και του Καλού Λιμένα αντιστοίχως. Ο τελευταίος χρησιμοποιείται σήμερα από τους λιγοστούς ντόπιους ψαράδες για τον ελλιμενισμό των σκαφών τους, για την καλύτερη εξυπηρέτηση των οποίων ζητήθηκε η διάνοϊξη του στομίου του. Με αφορμή το γεγονός αυτό έγινε κατάδυση σε όλο το θαλάσσιο χώρο του ορμίσκου, ο οποίος ήταν εξαι-

¹¹ Διόδωρος XVII, 29.

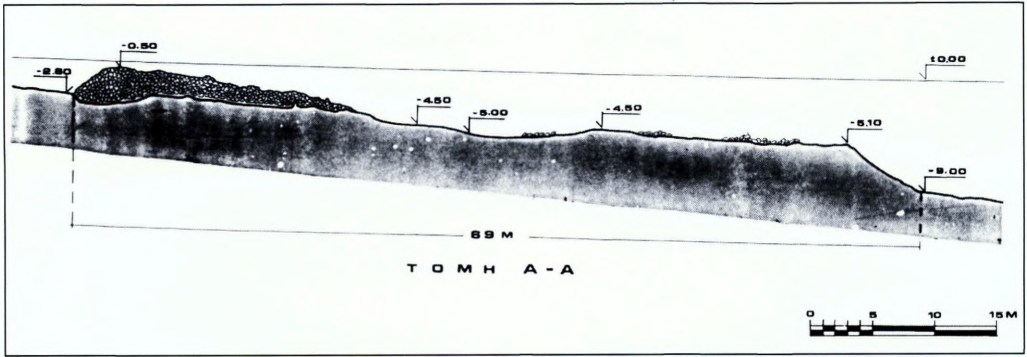
Εικ. 2. Κάτοψη της αρχαίας λιθορριπής (σχεδ. αποτύπωση Κ. Ταγωνίδου).

ρετικά ρηχός εξαιτίας των φυσικών επιχώσεων και γεμάτος από όστρακα αγγείων διαφόρων περιόδων.

Ξαφνικά, στα ανατολικά όρια του όρμου εντοπίστηκε ένας τεράστιος σωρός από αργούς λίθους που δεν έμοιαζε να βρίσκεται εκεί τυχαία. Όταν τελείωσε η αυτοψία είχε αποκαλυφθεί μία τεράστια λιθορριπή ικανού μήκους και πλάτους, στην επιφάνεια της οποίας υπάρχουν πακτωμένα κατά τόπους όστρακα αγγείων, κατεξοχήν αμφορέων. Αμέσως επισημάνθηκε η ομοιότητα της λιθορ-

ριπής με τον Πολυκράτειο μώλο, ο οποίος έχει αποτυπωθεί από την Εφορεία κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο στο αρχαίο λιμάνι της Σάμου το φθινόπωρο του 1988¹². Η ομοιότητά της, επίσης, με άλλα αρχαία λιμενικά έργα αυτού του είδους μας μεταφέρει

¹² A. Simossi, Underwater Excavation Research in the Ancient Harbour of Samos: September-October 1988, *JNA* 20. 4 (1991), σ. 281-298. Αγγ. Σίμωσι, Το αρχαίο λιμάνι της Σάμου, *ΑΑΑ* XXI (1988), σ. 111-125.

Εικ. 3. Τομή της αρχαίας λιθορριπής (σχεδ. αποτύπωση Κ. Ταγωνίδου).

στη Λήμνο, όπου πρόσφατα έχουν αποκαλυφθεί τέσσερις λιθορριπές. Οι τρεις στον όρμο του Πουρνιά και η τέταρτη στον όρμο Θάνους¹³. Στην ίδια τη Λέσβο, επίσης, η τεχνική των λιθορριπών δεν είναι άγνωστη, όπως η αρχαία λιθορριπή στον Άγιο Φωκά Βορήσας. Στην περίπτωση των αρχαίων λιμενικών έργων στην Ερεσό, τη Μήθυμνα και την Πύρρα, παρόλο που έχει διενεργηθεί κατάδυση, εντούτοις οι παρατηρήσεις μας δεν είναι ακόμη επαρκείς για να γίνουν συγκρίσεις.

Τον Αύγουστο του 1995 συνεργείο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων με επικεφαλής την αρχιτέκτονα-δύτρια Καίτη Ταγωνίδου και τους δύτες Β. Γλέζο και Γρ. Οικονομόπουλο αποτύπωσε την αρχαία λιθορριπή. Έχει μήκος 300 μ. περίπου, ενώ το πλάτος της είναι ασαφές, επειδή μεγάλο μέρος των λίθων που ευρίσκοντο στην επιφάνειά της έχει διασκορπιστεί κυρίως προς την εσωτερική πλευρά της (εικ. 2-3). Η σημερινή επιφάνεια της λιθορριπής βρίσκεται κάτω από τη στάθμη της θάλασσας σε βάθος που κυμαίνεται από 0,50, 1,80, 3,60, 5,50 μ. Η εξωτερική παρειά της αποτελείται από φυσικούς ογκόλιθους μεγαλύτερου μεγέθους εν συγκρίσει με αυτούς της εσωτερικής παρειάς, φαινόμενο συ-

νηθες για την ενίσχυση των λιμενικών έργων από τους σφοδρούς κυματισμούς.

Στο μέσον περίπου της εσωτερικής παρειάς της λιθορριπής υπάρχει ένα κενό λίθων (σημειώνεται στην κάτοψη, εκεί όπου η τομή Α-Α), το οποίο έχει δημιουργηθεί από ανατινάξεις που διενεργήθηκαν το 1960 περίπου για τη δημιουργία εισόδου στο λιμάνι. Κάτω από το κενό αυτό συνεχίζει ο πυρήνας της λιθορριπής. Το βάθος του πυθμένα στην εξωτερική πλευρά της λιθορριπής φθάνει έως τα 9 μ., ενώ η έδρασή της στον πυθμένα και το ύψος της δεν μπορούν να υπολογιστούν πριν διανοιχθεί ανασκαφική τομή. Στην περίπτωση πάντως ανασκαφικής έρευνας η τομή θα πρέπει να διανοιχθεί στην εξωτερική πλευρά της λιθορριπής, όπου το βάθος της επίχωσης είναι μικρότερο, και από τα αποτελέσματα της οποίας θα προσδιοριστεί και η χρονολόγησή της. Πάνω στη λιθορριπή και κυρίως κοντά στο νότιο πέρασ της υπάρ-

¹³ Π. Αγαλοπούλου - Ν. Καλλιωντζής, Τρία αρχαία λιμάνια της βόρειας Λήμνου, *ΑΕ* 1988, σ. 169-174. (Το λιμενικό έργο στον όρμο Θάνους είναι αδημοσίευτο).

Εικ. 4. Όστρακα πακτωμένα στη λιθορριπή. Υποβρύχιες λήψεις (φωτ. Α. Σίμωσι).

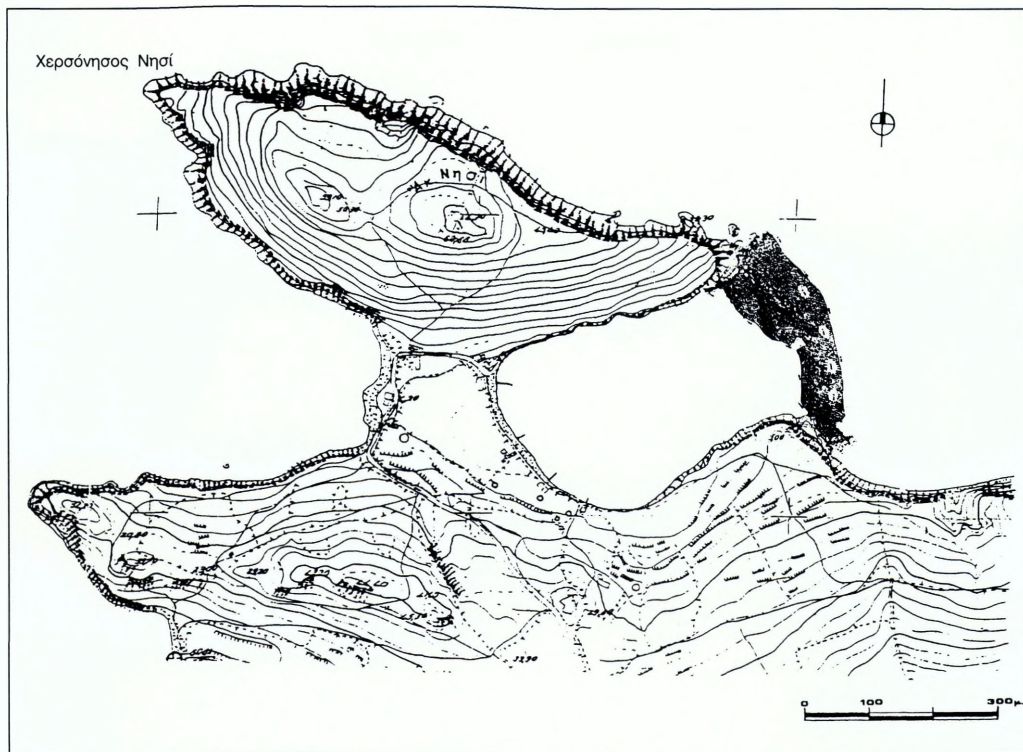
χει πλήθος αγγείων πακτωμένων σε αυτή. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα μεταφορικών αμφορέων, ενώ διακρίνονται μερικοί χαρακτηριστικοί λαίμοι των ευρέως διαδεδομένων αμφορέων υστερορωμαϊκής περιόδου τύπου LR1, οι οποίοι χρονολογούνται ανάμεσα στον 4ο και τον 7ο αι. μ.Χ. (εικ. 4). Επίσης, αποκολλήθηκε και ανεγκύστηκε ένα ακέραιο μόνωτο κύπελλο, χαρακτηριστικό των ελληνιστικών χρόνων. Από την επίχωση του όρμου περισυλλέχθηκαν δύο εφυσιασμένες κούπες και ένα εφυσιασμένο πινάκιο, χαρακτηριστικά δείγματα του 16ου αι. μ.Χ.¹⁴

Μετά την περιγραφή του αρχαίου λιμενικού έργου προκύπτει το ερώτημα της εισόδου των πλοίων μέσα στον όρμο. Η λιθορριπή έχει δημιουργηθεί μεταξύ του νοτιοανατολι-

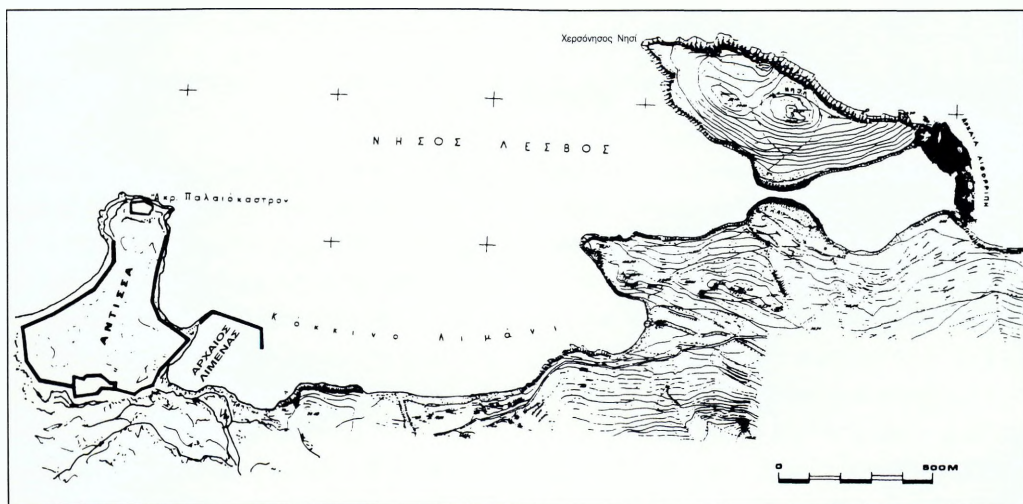
κού άκρου της χερσονήσου «Νησί» και της απέναντι ακτής, που ορίζει το ανατολικό όριο του όρμου του Καλού Λιμένα, χωρίς να υπάρχει κάποιο πέραςμα (εικ. 5). Πρόκειται δηλαδή για ένα ενιαίο λιμενικό έργο, που όπως φαίνεται κατά την αρχαιότητα υψωνόταν αρκετά πάνω από τη θάλασσα προσφέροντας έτσι ένα σίγουρο αγκυροβόλιο για τα αρχαία πλοία που προσόρμιζαν σε αυτόν.

Η στενή λωρίδα γης που έχει δημιουργηθεί από προσχώσεις άμμου και συνδέει σήμερα τη χερσόνησο «Νησί» με την απέναντι ακτή

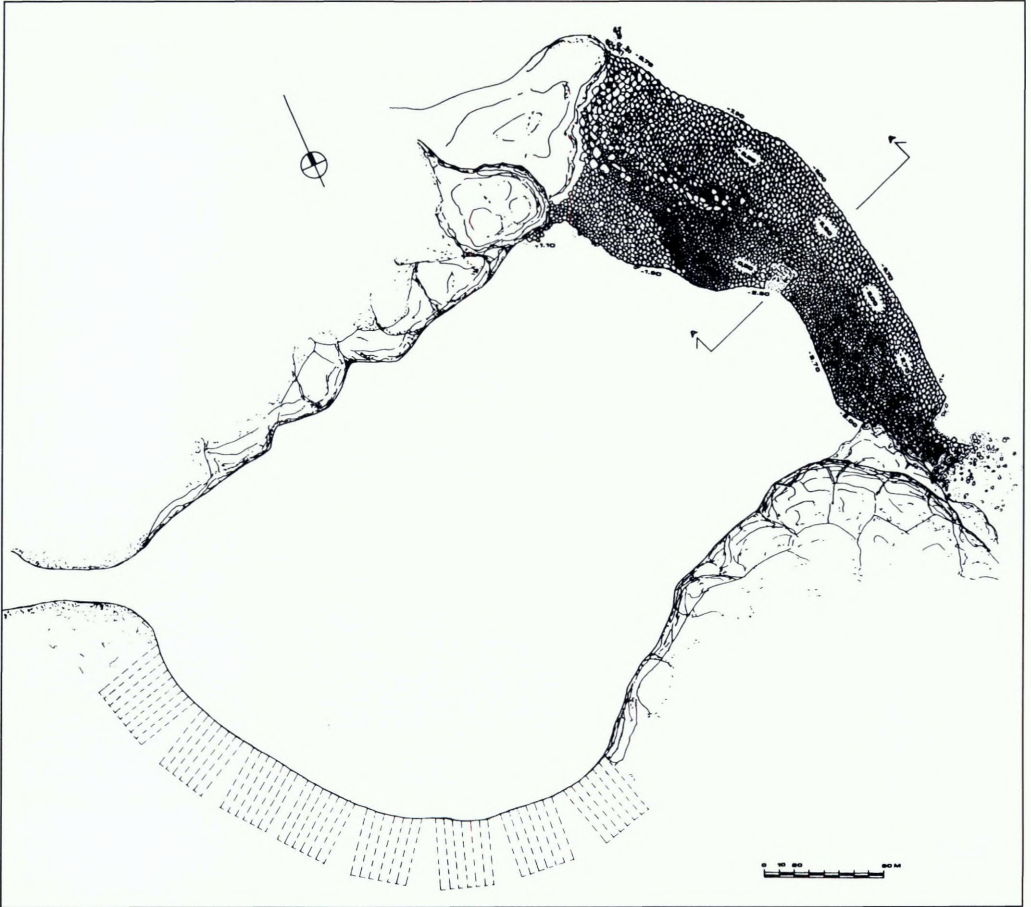
¹⁴ Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου, Αθήνα 1995, σ. 18, πίν. 29.52 (Δ. Μακροπούλου).

Εικ. 5. Η χερσόνησος «Νησί», ανατολικά ο Καλός Λιμένας, δυτικά ο Κόκκινος Λιμένας (σχεδ. αποτύπωση Κ. Ταγωνίδου).

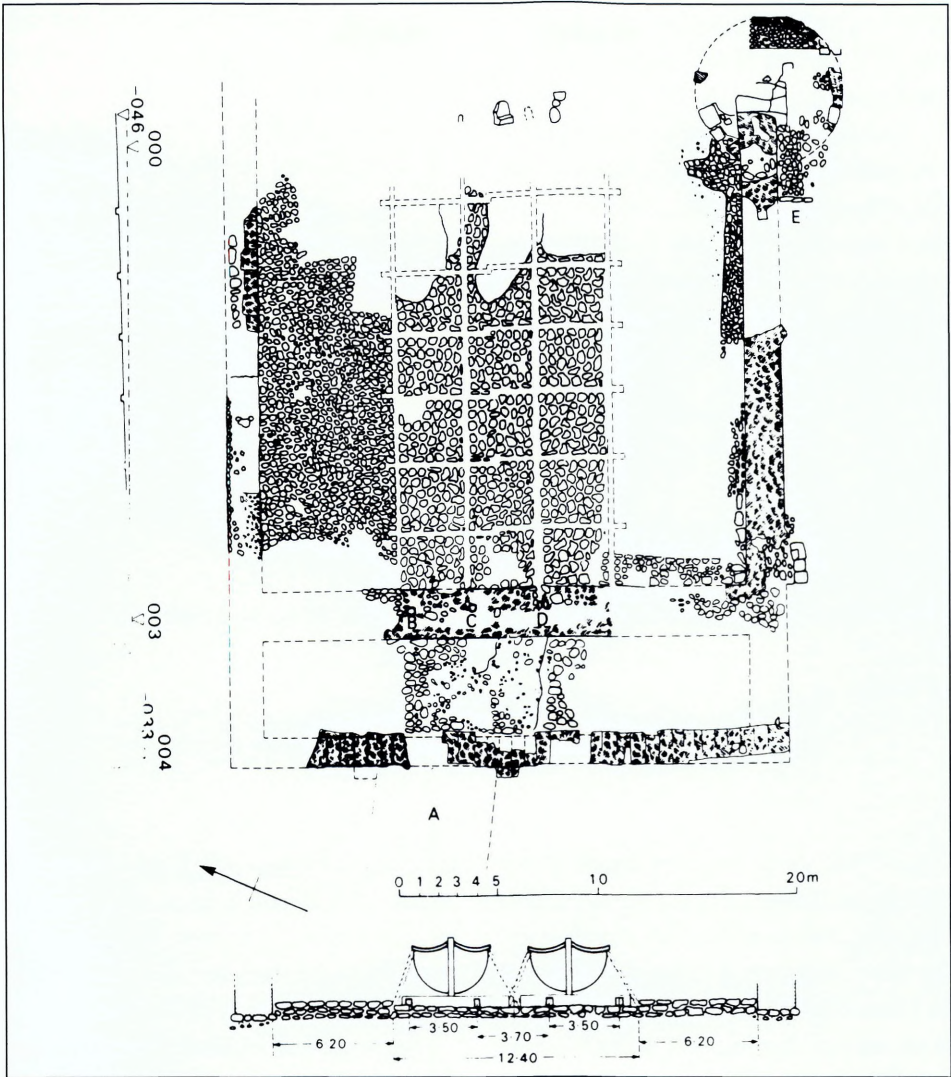
Εικ. 6. Υποθετική αναπαράσταση της αρχαίας Αντίσσης και αναπαράσταση του πολεμικού ναυστάθμου του Καλού Λιμένα και της εισόδου του από Δ. (σχεδ. αποτύπωση Κ. Ταγωνίδου).

Εικ. 7. Υποθετική αναπαράσταση των Νεωρίων στη δυτική ακτή του Καλού Λιμένα (σχεδ. αποτύπωση Κ. Ταγωνίδου).

φαίνεται ότι στην αρχαιότητα ήταν θάλασσα και ότι οι όρμοι του Κόκκινου και του Καλού Λιμένα ήταν ενωμένοι (εικ. 6). Η είσοδος (στόμιο) του αγκυροβολίου, που θα ήταν στο σημερινό μυχό του όρμου του Καλού Λιμένα, δεν θα είχε άνοιγμα πάνω από 20-25 μ. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται όχι μόνο ένα σίγουρο αγκυροβόλιο, αλλά και ένας καλά προστατευμένος πολεμικός ναύσταθμος, που γειτνιάζει άμεσα με την αρχαία πόλη, δεσπόζει στο κέντρο της βόρειας παραλίας της επικράτειας της Αντισσαίας, και αποτελεί

το προπύργιο της άμυνας από την πλησίον ευρισκόμενη εχθρική Μήθυμνα. Η δυτική αμμώδης παραλία του όρμου του Καλού Λιμένα θα μπορούσε κάλλιστα να δεχθεί 50 τριήρεις, μία δηλαδή ικανή ναυτική δύναμη για αυτή την εποχή, ενώ οι ακτές στη βόρεια και νότια πλευρά του όρμου είναι βραχώδεις και γι' αυτό δεν προσφέρονται για την ανέλκυση των σκαφών (εικ. 7). Η ανέλκυση-καθέλκυση των τριήρων θα μπορούσε να γίνει πάνω σε γλίστρες (ράμπες), που δημιουργούνταν από την επίστρωση του εδάφους

Εικ. 8. Τα νεώρια των Θουρίων (*JNA* 11.3 (1982), εικ. 12).

με ψιλό χαλίκι, ενώ ξύλινοι οριζόντιοι δοκοί παράλληλοι μεταξύ τους θα ήταν τοποθετημένοι σε κανονικά διαστήματα για τη διευκόλυνση των εργασιών.

Το σχεδιάγραμμα που δημοσιεύεται από τον D. Blackman για τα νεώρια των Θουρίων¹⁵ θα μπορούσε κάλλιστα να αποδοθεί και για τα νεώρια της Αντίσσης (εικ. 8). Η

απόδοση στην Αντίσσα ενός στόλου 50 τριήρων είναι υποθετική και έγινε με αφορμή την αντίστοιχη δύναμη που είχε ο στόλος της Μυτιλήνης¹⁶: ἔχει δ' ἡ Μυτιλήνη λιμένας δύο,

¹⁵ Blackman, *ό.π.*, *JNA* 11.3 (1982), σ. 205-206.

¹⁶ Στράβων, *Γεωγραφικά* XIII, 2, 2.

ὦν ὁ νότιος κλειστός τριηρικὸς ναυσὶ πεντήκοντα, ὁ δὲ βόρειος μέγας καὶ βαθύς, χώματι σκεπαζόμενος.

Εν κατακλείδι η περιοχή του Καλού και του Κόκκινου Λιμένα, καθώς και η χερσόνησος «Νησί» πρέπει να ερευνηθούν συστηματικά, ιδιαίτερος μάλιστα αφού στο χαμηλό λοφίσκο δυτικά του ὄρμου του Καλού Λιμένα υπάρχει πλήθος επιφανειακών οστράκων και θεμελιών κτιρίων αγνώστου εποχής

χρονολόγησης. Η περιοχή αυτή είναι βοσκοτόπος και στις υπάρχουσες σήμερα πρόχειρες κατασκευές, που χρησιμεύουν για μαντριά, έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό και πολύ πιθανόν να έχουν γίνει πάνω σε αρχαία θεμέλια. Η ανασκαφική έρευνα τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα πιστεύουμε ότι θα φέρει στο φως νέα στοιχεία για την Άντισσα, μία καθ' όλα σημαντική πόλη της λεσβιακής πεντάπολης.

RESTITUTION DES CHANTIERS NAVALS SUR LA CÔTE OUEST DE KALO LIMANI

ANGÉLIKI SIMOSI

En juin 1994, pour la première fois, une équipe de fouilleurs sous-marins de l'Ephorie des antiquités sous-marines a localisé une importante construction portuaire au lieu dit Kalo Limani ou Tsamour Limani (« le bon port »), à 2 km environ à l'Est du promontoire où s'élevait la ville antique d'Antissa. Il s'agit d'une jetée en pierre de quelque 300 m de long construite entre l'extrémité sud-est du promontoire rocheux communément appelé Nissi (« l'île ») et la côte qui lui fait face. Dans l'antiquité, cet ouvrage fermait le côté est de la baie de Kalo Limani. La bande de terre étroite formée par les alluvions, et qui aujourd'hui relie la petite presqu'île (Nissi) à la côte opposée, n'existait pas alors : c'était la mer et les deux baies de Kokkino Lima-

ni (« le port rouge ») et Kalo Limani étaient unies. L'entrée de ce mouillage était située apparemment à l'endroit où aujourd'hui la baie s'enfonce dans les terres et devait avoir une largeur maximale de 20-25 m.

On estime que le rivage ouest était susceptible d'abriter une cinquantaine de trières, ce qui représente une force navale tout à fait satisfaisante pour l'époque. Ainsi en conclut-on que les anciens disposaient non seulement d'un ancrage offrant toute la sécurité requise mais, qui plus est, d'un port militaire bien protégé, directement voisin de l'antique Antissa ; situé au centre de la côte nord, il servait en quelque sorte de bastion défensif à la ville d'Antissa, la protégeant contre les agressions de la rivale et toute proche Méthymna.

ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΞΑΓΟΡΑΡΗ-ΓΚΛΑΪΣΝΕΡ

Τον Ιούνιο του 1984 η Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, μετά από σωστική ανασκαφή σε σκάμμα της ΕΥΔΑΠ επί της οδού Θηβών 16 στον Πειραιά, αποκάλυψε κιβωτιόσχημο τάφο με οκτώ λευκές ληκύθους, μία αρυβαλλοειδή μελανόγραφη λήκυθος, καθώς και μία χύτρα. Τα αγγεία φυλάσσονται στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά και δεν έχουν αριθμό ευρετηρίου. Η κατάσταση των λευκών ληκύθων είναι κακή. Στις περισσότερες διακρίνονται μόνον ίχνη από θαμπά χρώματα¹. Μόνο σε μία από αυτές μπορεί να αναγνωριστεί η παράσταση, η οποία μάλιστα είναι έως σήμερα μοναδική.

Η εξεταζόμενη λήκυθος (εικ. 1-3) έχει ύψος 0,366, διάμ. στομίου 0,0668 και διάμ. βάσης 0,0668 μ. Ο πηλός είναι καλής ποιότητας με λίγη μίκα και η όπτηση τέλεια. Είναι συγκολλημένη στο λαιμό. Η διακόσμηση του ώμου δεν σώζεται. Η λήκυθος είναι κανονικού κυλινδρικού σχήματος με καλυκοειδές στόμιο, εγκοπή μεταξύ στομίου και λαιμού, χωρίς ένθετο εσωτερικό δοχείο². Ο λαιμός είναι τονισμένος πλαστικά στην ένωσή του με το γωνιώδη ώμο. Το κυλινδρικό σώμα στενεύει προς τα κάτω σχηματίζοντας υποτυπώδες στέλεχος, το οποίο κοντά στη βάση οριζείται από δύο εγχάρακτες γραμμές. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη με μικρή αύλακα. Η πεπλατυσμένη κάθετη λαβή κάμπτεται ελαφρά προς τα μέσα. Το ανώτερο τμήμα της ξεπερνά το ύψος του λαιμού και φτάνει έως το στόμιο του αγγείου.

Η λευκή λήκυθος από τον Πειραιά είναι κοσμημένη με την τεχνική του περιγράμματος με θαμπά χρώματα, κόκκινο και μαύρο³. Το χείλος, ο λαιμός, το κατώτερο μέρος του κυλινδρικού σώματος και το οριζόντιο τμήμα της βάσης καλύπτονται εξωτερικά από μαύρο σιλιπνώ χρώμα. Με ίδιο χρώμα καλύπτεται εσωτερικά και εξωτερικά η λαβή.

* Για την άδεια δημοσίευσης ευχαριστώ τον κ. Β. Πετράκο. Για τη βοήθεια, τις παρατηρήσεις και τις διορθώσεις τους ευχαριστώ πολύ την κ. Η. Ζερβουδάκη, την κ. Ε. Simon, τον κ. Γ. Στάνχαουερ, την κ. Ό. Αλεξανδρή και τον κ. Β. Λαμπρινουδάκη· επίσης, τον κ. Β. Μπασιάκο από το Ερευνητικό Κέντρο Δημόκριτος για την «αποκρυπτογράφηση» της παράστασης και τον κ. Β. Ολύμπιο για το σχέδιο της τομής του αγγείου. Η φωτογράφιση έγινε από τον Ι. Σαρακίνη με έξοδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

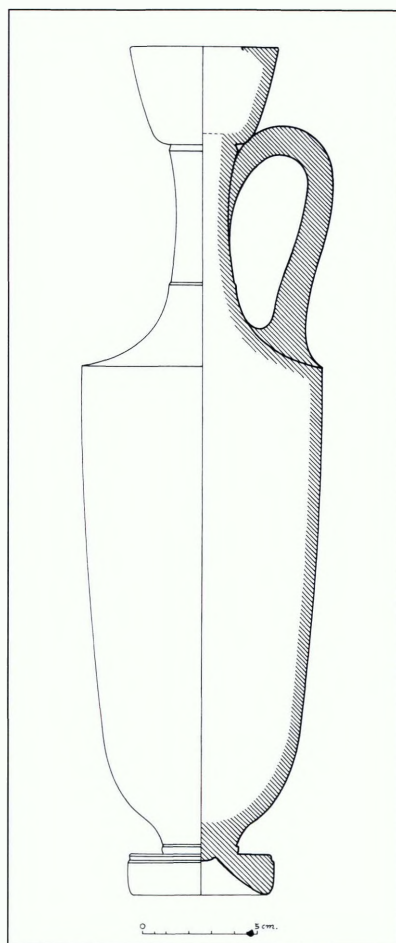
¹ Για τη φωτογράφιση των παραστάσεων παραχωρήθηκε ευγενώς από το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ερευνητικού Κέντρου Δημόκριτος υπό την ευθύνη του κ. Μπασιάκου ειδικός φωτισμός με φορητές λυχνίες υπέρυθρου και υπεριώδους φωτός. Παρ' όλα αυτά δεν στάθηκε δυνατή η αναγνώριση περισσότερων στοιχείων από τις παραστάσεις των αγγείων.

² Το ένθετο εσωτερικό δοχείο αρχίζει να καταργείται από το γ' τέταρτο του 5ου αι., όταν πλέον οι λευκές λήκυθοι παύουν να χρησιμοποιούνται ως ελαιοδοχεία. Βλ. E. Buschor, *Attische Lekythen der Parthenonzeit*, *MiJb N.F. II* (1952), σ. 169. B. Schmalz, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*, 1970, σ. 81.

³ Για πρώτη φορά έγινε χρήση αποκλειστικά θαμπών χρωμάτων για τη διακόσμηση λευκών ληκύθων από το ζωγράφο του Sabouroff: I. Wehgartner, *Attisch weissgrundige Keramik*, 1983, σ. 20 κ.ε.

Εικ. 1. Πειραιάς, τάφος στην οδό Θηβών 16. Λευκή λήκυθος.

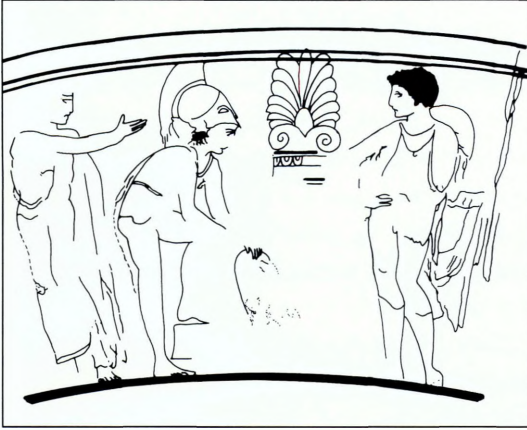

Εικ. 2. Τομή και όψη της ληκύθου της εικ. 1 (σχέδ. Β. Ολύμπιος).

Κεραμιδί επίχρυσμα έχει η στεφάνη του χείλους. Ο ώμος και το σώμα είναι λευκά, η βάση παραμένει στο χρώμα του πηλού. Θαμπό κόκκινο χρώμα χρησιμοποιήθηκε για τη διακόσμηση του ώμου και του σώματος, μαύρο θαμπό για το μαϊάνδρο του πλαισίου, καστανέρυθρο χρώμα για τις γραμμές πλαισίου και εδάφους της παράστασης, αραιωμένο φαιοκίτρινο χρώμα για την ταινία της επιτάφιας στήλης.

Στο σώμα της ληκύθου εικονίζονται τρεις ανδρικές μορφές εκατέρωθεν επιτάφιας ανθεμωτής στήλης (ε ι κ. 3). Ίχνη από φαιοκίτρινο χρώμα κάτω από το ιωνικό κυμάτιο της στήλης αποτελούν προφανώς υπόλειμμα ταινίας δεμένης γύρω από τη στήλη.

Αριστερά αγένειος άνδρας προτείνει το δεξί χέρι και στηρίζεται με τον αριστερό βραχίονα σε βακτηρία. Φορά μακρύ μάτιο, που αφήνει ακάλυπτο το άνω δεξί μέρος του

Εικ. 3. Ανάπτυγμα παράστασης της λευκής ληκύθου (σχέδ. Μ. Ξαγοράρη-Γκλάισενερ).

σώματός του και το δεξί χέρι. Το κεφάλι του αποδίδεται σε κατατομή προς τα δεξιά, το σώμα σε κατατομή τριών τετάρτων, τα πόδια κατενώπιον. Η στροφή του κεφαλιού, η στάση του σώματος και η ενδυμασία του άνδρα δείχνουν ότι ο αγγειογράφος είχε ως πρότυπο την ανδρική μορφή I 1 από τη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα⁴. Η διαφορά των δύο μορφών έγκειται στην προσθήκη της βακτηρίας στη μορφή της ληκύθου και στη θέση των δεξιών βραχιόνων τους, αφού στον άνδρα από τη ζωφόρο στηρίζεται στη μέση του, ενώ στον άνδρα της ληκύθου προτείνεται κατ' ευθείαν. Η τελευταία διαφορά δεν είναι τυχαία, αλλά ουσιαστική και θα εξεταστεί στη συνέχεια.

Μπροστά από τον άνδρα με τη βακτηρία εικονίζεται σε δεξιά κατατομή οπλίτης. Φορά κορινθιακό κράνος και ιμάτιο. Σκύβει εμπρός ακουμπώντας τα χέρια του σε ασπίδα. Με το αριστερό πόδι πατά τη βαθμίδα επιτάφιας στήλης. Η στάση του αντιγράφει τη στάση του οπλίτη 12⁵ και του νέου 29⁶ στη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα, οι οποίοι

στηρίζουν το αριστερό πόδι τους πάνω σε λίθο για να δέσουν τα υποδήματά τους. Για πρώτη φορά εμφανίζονται το θέμα του λίθου και η παραπάνω στάση μορφής στην παράσταση της προετοιμασίας της πομπής των ιππέων στη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα και έκτοτε απεικονίζονται συχνά σε όλα τα είδη της τέχνης⁷.

Δεξιά της στήλης στέκεται νέος ελαφρά οπλισμένος. Στην πλάτη φέρει πέτασο, φορά κοντό χιτώνα και ιμάτιο, που κρέμεται από το αριστερό του χέρι. Στα πόδια φορά κνημίδες. Με το αριστερό χέρι κρατά δόρυ, ενώ το δεξί στηρίζεται στη μέση του. Το κεφάλι απεικονίζεται κατά τομή αριστερά, το υπόλοιπο σώμα σχηματίζει έντονη σιγμοειδή καμπύλη στρεφόμενο ελαφρά προς τα αριστερά. Η στάση αυτή ανακαλεί στη μνήμη πολυκλείτεια έργα, κυρίως δε τον Δορυφόρο⁸, γνωστά στους σύγχρονους αγγειογράφους.

Οπλίτες σε λευκές ληκύθους εικονίζονται μαζί με άλλα πρόσωπα συνήθως δίπλα σε επιτάφια στήλη όρθιοι ή καθιστοί ή, όταν πρόκειται για το νεκρό, δεχόμενοι τον οπλισμό τους από οικεία πρόσωπα. Η απεικόνιση

⁴ F. Brommer, *Der Parthenonfries*, 1977, σ. 3 κ.ε., πίν. 9.

⁵ Ο οπλίτης VI 12 φορά κορινθιακό κράνος, ιμάτιο, σανδάλια και σπαθί. Βλ. B. Schweitzer, *Pheidias der Parthenonmeister*, *Jdl* 55 (1940), σ. 208, εικ. 13. Brommer, *ό.π.*, σ. 10, πίν. 18-19 πάνω.

⁶ Ο νέος XV 29 φέρει πέτασο στην πλάτη και ιμάτιο. Βλ. Brommer, *ό.π.*, σ. 21 κ.ε., πίν. 43-45.

⁷ Ph. Fehl, *The Rocks of the Parthenon Frieze*, *Journal Warburg Courtauld* 24 (1961), σ. 2 κ.ε.

⁸ Προβλ. E. Berger, *Zum Kanon des Polyklet*, *Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik*, Ausstellung im Liebieghaus-Museum Alter Plastik, Frankfurt am Main, 1990, σ. 156-185.

νιση της προσφοράς στον τάφο έχει μακρόχρονη παράδοση στην ελληνική τέχνη, αφού οι πρώτες σχετικές παραστάσεις είναι σχεδιασμένες σε υστερογεωμετρικά αγγεία⁹. Αλλά καμιά από τις μορφές της ληκύθου από τον Πειραιά δεν προσφέρει κάποιο αντικείμενο. Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης είναι φανερό ότι οι δύο ακραίες μορφές δεν εικονίζονται σε στάση προσφοράς. Ούτε η μεσαία μορφή προσφέρει την ασπίδα της, αλλά την κρατά γερά με τα δύο της χέρια. Στηρίζεται πάνω σε αυτήν, καθώς σκύβει εμπρός.

Η παρουσία του οπλίτη και του ελαφρά οπλισμένου νέου εκατέρωθεν της στήλης μαρτυρεί ότι η στήλη ήταν στημένη πάνω σε τάφο οπλίτη ή σε κενotáφιο οπλιτών. Δεν μπορεί όμως με σιγουριά να ταυτιστεί καμιά από τις δύο αυτές μορφές με το νεκρό. Ο οπλίτης που πατά τη στήλη στη λήκυθο από τον Πειραιά στρέφει τα νώτα του στον άνδρα με τη βακτηρία, πράγμα ασυνήθιστο στην εικονογραφία των αττικών λευκών ληκύθων και των επιτύμβιων αναγλύφων. Ούτε ο νέος με το δόρυ και τον πέτασο, ούτε ο άνδρας με τη βακτηρία είναι νεκροί, γιατί στέκονται σε απόσταση από την επιτάφια στήλη. Κατά συνέπεια, το εικονογραφικό θέμα της λευκής ληκύθου δεν είναι η συνάντηση του νεκρού με τους ζωντανούς επισκέπτες του, γνωστό από πλήθος παραστάσεων γραπτών λευκών ληκύθων¹⁰, μαρμάρινων ανάγλυφων ληκύθων, λουτροφόρων και επιτύμβιων στηλών.

Για την ερμηνεία της παράστασης της ληκύθου από τον Πειραιά αποφασιστικό ρόλο παίζει η χειρονομία του άνδρα με τη βακτηρία¹¹. Η μορφή αυτή στρέφει το κεφάλι προς το σήμα, προτείνει το δεξί χέρι και έχει τα δάχτυλα ενωμένα και τεντωμένα. Πρόκει-

ται για τη χειρονομία ρήτορα¹². Σε καμιά άλλη λευκή λήκυθο και σε κανένα αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο δεν απεικονίζεται μορφή στην ίδια στάση. Στις σχετικές παραστάσεις οι παρόντες στέκονται σιωπηλοί και σοβαροί, κάποτε θλιμμένοι ή θρηνούντες. Ο αγγιογράφος της ληκύθου από τον Πειραιά καινοτομεί. Ο άνδρας με τη βακτηρία εκφωνεί επιτάφιο λόγο.

Στην Αθήνα, στο τέλος κάθε έτους πολέμου, εκφωνούσε ένας επιφανής αθηναίος πολίτης επιτάφιο λόγο προς τιμήν των πεσόντων. Ο λόγος αυτός συντασσόταν σύμφωνα με συγκεκριμένη δομή: στην εισαγωγή ο ρήτορας τονίζε τη δυσκολία της αποστολής του· στο κυρίως θέμα αναφερόταν στην ανατροφή και τη ζωή των πεσόντων, υμνούσε τις αρετές και τα κα-

⁹ Βλ. υστερογεωμετρικό αμφορέα από την Αγορά, P 4990: R.S. Young, *Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora, Hesperia Suppl.* 2, 1939, σ. 55, εικ. 38.

¹⁰ Το θέμα εμφανίζεται στις λευκές ληκύθους γύρω στο 475-470 π.Χ.: C.W. Clairmont, *Patrios Nomos. Public Burial in Athens during the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, 1983, σ. 65 κ.ε., σ. 74 κ.ε. J.H. Oakley, *The Achilles Painter*, 1997, σ. 66.

¹¹ Η βακτηρία δεν αποτελεί δηλωτικό στοιχείο μεγάλης ηλικίας, αλλά είναι εξάρτημα των αθηναίων πολιτών. Πρβλ. νέο με βακτηρία ανάμεσα σε ηλικιωμένους, επίσης με βακτηρία, στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνα: Brommer, ό.π., πίν. 183. Λευκή λήκυθος από τον Κεραμεικό, τάφος hS 173, περ. 420-410 π.Χ.: νέος στηρίζεται σε βακτηρία και γέρνει εμπρός. Φορά μακρύ μπάτιο κατά τον ίδιο τρόπο που το φορά ο νέος της λευκής ληκύθου από τον Πειραιά. Βλ. B. Schlotrb-Vierneisel, *AM* 81 (1966), σ. 40 κ.ε., αριθ. 81,2, πίν. 30, εικ. 2 και πίν. 32, εικ. 4. Νέοι που στηρίζονται σε βακτηρία μαζί με εταίρους: G. Rodenwaldt, *AA* 1932, σ. 7-21.

¹² G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*, 1965, σ. 15 κ.ε.

τορθώματά τους, και στον επιλογό καλούσε τους νέους να μιμηθούν το παράδειγμα των συντρόφων τους και παράλληλα παρηγορούσε τους συγγενείς των νεκρών¹³. Από τους ελάχιστους επιτάφιους λόγους που σώζονται, οι πιο σημαντικοί είναι ο επιτάφιος του Περικλή στο Θουκυδίδη, ο λόγος του Σωκράτη στο «Μενέξενο» του Πλάτωνα και ο λόγος του Υπερείδη για τους πεσόντες του Λαμιακού πολέμου.

Η λήκυθος από τον Πειραιά προσφέρει τη μοναδική μέχρι τώρα απεικόνιση επιτάφιου λόγου. Υποθέτω ότι ο ρήτορας με τη χειρονομία του εκθειάζει τις αρετές του νεκρού ή των νεκρών¹⁴ και, αν οι νέοι που στέκονται κοντά στη στήλη είναι επίσης ζωντανοί, τους προτρέπει να φανούν εξίσου ήρωες, όπως και ο πεσών ή οι πεσόντες. Οι μορφές διακρίνονται για τις ήρεμες χειρονομίες τους, τη σοβαρή και γαλήνια έκφρασή τους και το παρθενώσιο ήθος τους. Ευγένεια των μορφών, σταθερές, σίγουρες και ακριβείς γραμμές χαρακτηρίζουν γενικά τα έργα του ζωγράφου του Τετραγώνου¹⁵, στον οποίο μπορεί να αποδοθεί η λευκή λήκυθος από τον Πειραιά¹⁶.

Συμπερασματικά, για λόγους τεχνολογικούς η λήκυθος χρονολογείται γύρω στο 425-420 π.Χ., δηλαδή μέσα στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Το εικονογραφικό θέμα του αγγείου αντλήθηκε από την αθηναϊκή πραγματικότητα του ύστερου 5ου αι. π.Χ. Αλλά οι εικονογραφικοί τύποι αποτελούν παραλλαγές έργων της κλασικής εποχής: ο οπλίτης με την ασπίδα έχει σαν πρότυπο τον οπλίτη VI 12 από τη ζωφόρο του Παρθενώνα, ο ρήτορας ανδρική μορφή, επίσης από τη δυτική ζωφόρο του Παρθενώνα, και, τέλος, ο ελαφρά όπλισμένος νέος έργα του Πολυκλείτου.

¹³ Πρβλ. ατικά επιτύμβια επιγράμματα από τα αρχαϊκά έως τα υστεροκλασικά χρόνια, σε ορισμένα από τα οποία υμνούνται οι αρετές του νεκρού, σε άλλα θρηνείται η χαμένη νιότη του και σε μερικά επισημαίνεται η κοινή μοίρα όλων των θνητών. Πρβλ. Άντιλόχο ποτι σήμ, άγαθοῦ και σώφρονος άνδρός / [δάκρ]υ [κ]άταρ[ξ]ον, έπει και σέ μένει θάνατος, μέσα βου αι. π.Χ. IG I² 972. W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, I, *Grabepigramme*, 1955, σ. 361, αριθ. 1227.

¹⁴ Πρβλ. επίγραμμα στη βάση αγάλματος Κούρου από την Ανάβυσσο, περ. 520 π.Χ., Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 3851: στήθι και οϊκτιρον Κροίσου παρὰ σήμα θανόντος, / δν ποι' ένι προμάχοις ὄλεσε θούρος Άρης: G. Neumann, *Zum Verhältnis von Grabdenkmal und Grabinschrift in der archaischen und klassischen Zeit Griechenlands, Wort und Bild, Symposion des Fachbereichs Altertums- und Kulturwissenschaften zum 500 jährigen Jubiläum der Eberhard-Karls-Universität Tübingen 1977* (εκδ. H. Brunner u.a.), 1979, σ. 226 κ.ε.

¹⁵ Την ίδια ακριβή και σταθερή γραμμή έχει και ο ζωγράφος της Αθηνάς 1762, αλλά οι κατατομές των προσώπων των μορφών στις τρεις λευκές λήκυθους, που του αποδίδονται, είναι διαφορετικές. Και οι τρεις απεικονίζουν επίσκεψη στον τάφο: Beazley, *ARV²*, 1241.

¹⁶ Ειδικά μπορεί να συγκριθεί η λήκυθος από τον Πειραιά με τη λευκή λήκυθο 1949 του ζωγράφου του Τετραγώνου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας: M. Collignon - L. Couve, *Catalogue des vases peints du Musée National d'Athènes*, 1902, 4, αριθ. 1751. Beazley, *ARV²*, 1239, αριθ. 52. Στην τελευταία εικονίζεται αριστερά νέος με μακρύ ένδυμα και δύο δόρατα στο χέρι. Μπροστά του κάθεται στη στήλη ο νεκρός νέος. Δεξιά άλλος άνδρας με μακρύ ιμάτιο σκύβει ελαφρά εμπρός στηριζόμενος στη βακτηρία του. Χαρακτηριστική είναι η συμμετρία της σύνθεσης: στο κέντρο βρίσκονται ο νεκρός και η στήλη του, ενώ στις άκρες οι δύο ζωντανοί επισκέπτες του. Τόσο στη λήκυθο της Αθηνάς όσο και σε εκείνη του Πειραιά η γραμμή μετώπου-μύτης είναι ευθεία, η μύτη μάλλον πλατιά, η γραμμή του στόματος μικρή και οριζόντια, το πηγούνι κοντό, το μάτι σχετικά μεγάλο με δήλωση του βλεφάρου. Τα σώματα είναι γεροδεμένα, αλλά οι βραχιόνες λεπτοί με σχετικά μακριά δάχτυλα. Τα μαλλιά απολήγουν στις άκρες τους σε ξεχωριστούς βοστρύχους.

GRABREDE

M. XAGORARI-GLEISSNER

In einem Schachtgrab in der Straße Thebon 16 in Piräus wurde unter anderen Beigaben eine weißgrundige Lekythos gefunden, deren Ikonographie bisher ohne Parallele in der Vasenmalerei bleibt. Dargestellt werden beidseits einer Grabstele zwei Hopliten, rechts ein stehender und links ein sich bückender, und am linken Rand der Bildzone ein bartloser Mann in Himation, der sich auf einen langen Stock stützt und den rechten Arm vorstreckt (Abb. 3). Der Bürger und der Hoplit vor ihm

geben Figuren aus den Parthenonreliefs wieder, während der stehende Hoplit sich an den polykletischen Doryphoros anlehnt. Die Gestik des Bürgers weist auf eine Rede hin. Da vor dem Redner zwei Hopliten und eine Grabstele abgebildet sind, wird m.E. der "Ritus" einer Grabrede für die gefallenen Krieger dargestellt, der wohl während des peloponnesischen Krieges oft praktiziert wurde. Die Datierung der Lekythos ins 425-420 v. Chr., d.h. während des peloponnesischen Krieges, wird auch durch stilistische Kriterien unterstützt.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

Κατά τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην Κοιλιάδα των Μεταλλικών Εργαστηρίων στην Αγία Τριάδα της Λαυρεωτικής¹ και σε απόσταση 165 μ. περίπου Δ.-ΝΔ. του οικοδομικού συγκροτήματος της κλασικής περιόδου, που κατά άλλους είναι «Διοικητήριο»² και κατά άλλους αγροικία³ (ε.κ. 1, Α), ανακαλύφθηκε αρχαίο μεταλλευτικό φρέαρ (ε.κ. 1, Φ), καθώς και λείψανα τοίχων σε μικρή απόσταση γύρω από αυτό. Το στόμιο του φρέατος δεν ήταν ευδιάκριτο, επειδή εκάλυπτετο σχεδόν πλήρως από τα κλαδιά παρακειμένων σχίνων. Ακολούθησε μικρή ανασκαφική έρευνα και διαπιστώθηκαν τα εξής:

Το φρέαρ (ε.κ. 2-4) έχει διατομή τετραγώνου με πλευρά μήκους 1,30 μ. και είναι εξ ολοκλήρου λαξευμένο μέσα στα υποκείμενα διαδοχικά στρώματα των σκληρών πετρωμάτων του υπεδάφους, δηλαδή των σχιστολίθων και των ασβεστολίθων. Το βάθος του φθάνει τα 43 μ., τα δε τοιχώματά του είναι λεία (ε.κ. 5). Επειδή για τεχνικούς λόγους δεν ερευνήθηκε ακόμη κατά τον πυθμένα του, δεν γνωρίζουμε, αν το σημερινό βάθος του είναι και το αρχικό ούτε αν είναι φρέαρ μεταλλευτικό ή φρέαρ αερισμού, οι «λεπτομέρειες» όμως αυτές, που θα εξακριβωθούν εν καιρώ, δεν σχετίζονται με το θέμα που εξετάζεται εδώ.

Τα ανευρεθέντα γύρω από το στόμιο του φρέατος λείψανα τοίχων ανήκουν σε ισχυρό τρίπλευρο «περίβολο» σχήματος Π, που είναι «ανοικτός» προς Ν. (ε.κ. 6). Τα σκέλη του είναι παράλληλα μεταξύ τους και απέ-

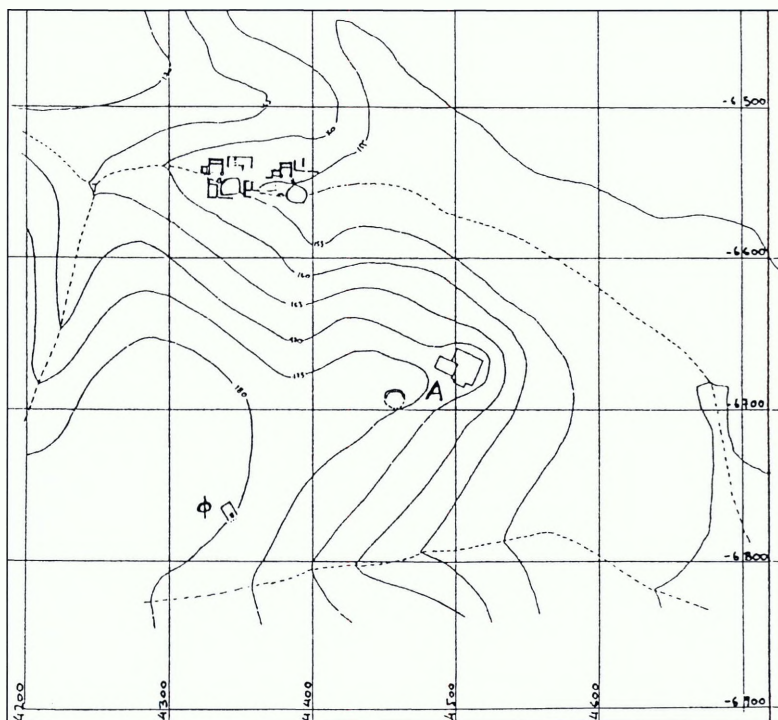
χουν 6,15 μ. το ένα από το άλλο, έχουν δε μήκος 9,05, πλάτος 0,60 και ύψος 0,50 μ. περίπου. Και τα δύο καταλήγουν σε μονολιθικούς ορθοστάτες, από τους οποίους ο μεν του ανατολικού σκέλους έχει ύψος 0,78, πλάτος 0,48 και πάχος 0,30 μ., ο δε του δυτικού 1,50, 0,59 και 0,35 μ. αντιστοίχως. Ο τελευταίος έχει καταπέσει, σώζεται όμως ανέκρωτος και φανερώνει πιθανώς το αρχικό ύψος των σκελών του κτίσματος.

Οι τοίχοι του περιβόλου είναι κτισμένοι με επιμέλεια. Για την οικοδόμησή τους χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστοι λίθοι μετρίου και μεγάλου σχετικά μεγέθους, ιδίως κατά τις εξωτερικές παρειές, καθώς και μικρότεροι, ως επί το πλείστον πλακοειδείς, για να συμπληρώνουν τα μεταξύ των μεγαλύτερων κενά (ε.κ. 7). Οι λίθοι προέρχονται από λατόμηση επιφανειακών βράχων που αφθονούν στην περιοχή. Σύμφωνα με την τοχοδομία του, που είναι παρόμοια με εκείνη του

¹ Ευάγγ. Χ. Κακαβογιάννης, *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 54 κ.ε.: 39 (1984): Χρονικά, σ. 49 κ.ε.

² Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζος, *Αττική. Οικιστικά στοιχεία - Πρώτη έκθεση*, Αθήνα 1973, Επίμετρο 1, fig. 30, «Administrative (?) Building» (έκδ. Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος - Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής, στη σειρά *Αρχαίες ελληνικές πόλεις*, τ. 21).

³ H.R. Goette, Αγρόκτημα κλασικών χρόνων στην Σούριζα (Λαυρεωτική), στο P.N. Doukellis - L.G. Mendoni (εκδ.), *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du Colloque de Corfou (14-18 mai 1992)*, Paris 1994, σ. 13 κ.ε.

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής, όπου ευρίσκονται το λεγόμενο «διοικητήριο» (Α) και το μεταλλευτικό φρέαρ με την περίφραξη του στομίου του (Φ).

παρακειμένου «Διοικητηρίου» ή «αγροικίας»⁴ και ανήκει στο λεγόμενο «ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα μετά οδοντώσεων και βυσμάτων»⁵, ο περιβόλος θα πρέπει να οικοδομήθηκε κατά το πρώτο ήμισυ του 4ου αι. π.Χ.

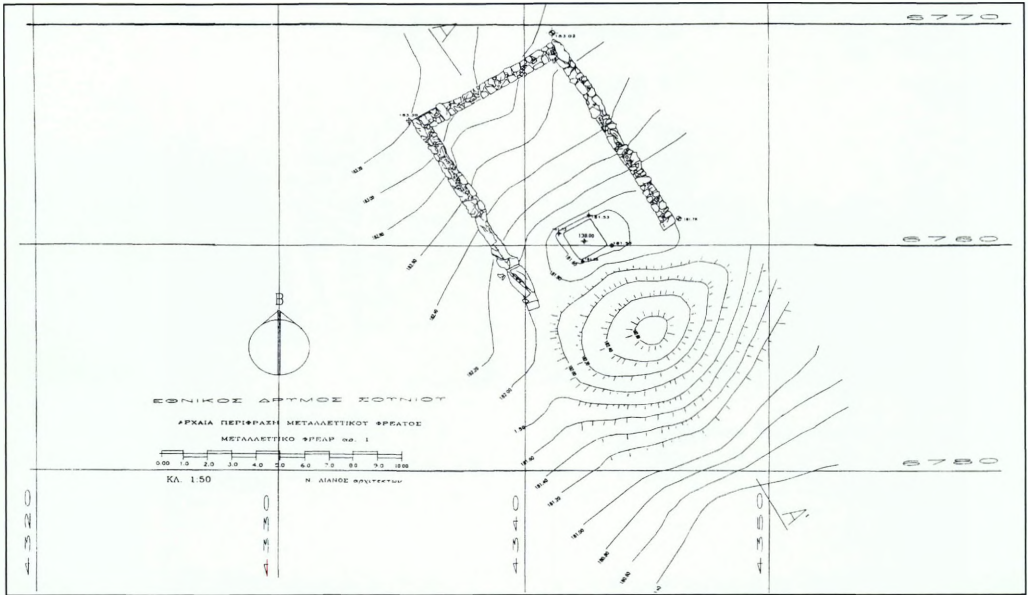
Η κάθε πλευρά του περιβόλου είναι παράλληλη με την αντίστοιχη πλευρά του στομίου του φρέατος, αυτό όμως δεν ευρίσκεται στο κέντρο του χώρου, που ορίζει ο περιβόλος, αλλά στη μέση περίπου του νοτίου τμήματός του. Η βόρεια πλευρά του περιβόλου απέχει από τα βόρεια χείλη του φρέατος 7 μ., αντιστοίχως δε η ανατολική 2,38 μ. από τα ανατολικά και η δυτική 2,15 μ. από τα δυτικά. Ο περικλειόμενος από τον περι-

βολο χώρος παρουσιάζει ελαφρή κατωφερική κλίση προς Ν., όπως όλη η πλαγιά του λόφου όπου εκτείνεται.

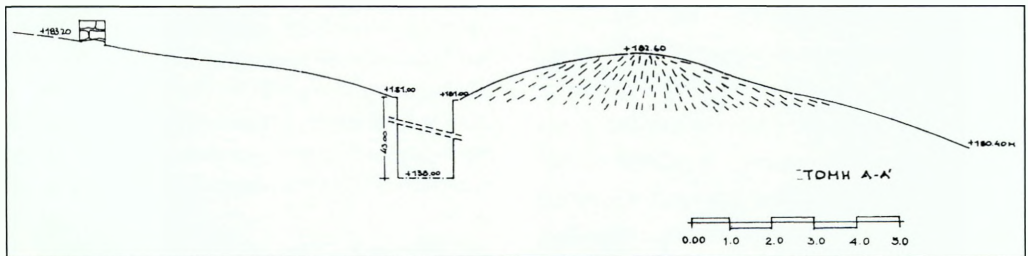
Αμέσως νοτίως του φρέατος και σχεδόν μεταξύ των νοητών προς Ν. προεκτάσεων των σκελών του περιβόλου, τις οποίες υπερβαίνει κατά τι, υπάρχει μεγάλος σωρός ψιλής λατύπης σχιστολίθου και ασβεστολίθου (εικ. 8), που προέρχεται χωρίς αμφιβολία

⁴ Goette, ό.π., σ. 135. W. Wrede, *Attische Mauern*, Athen 1933, σ. 10 κ.ε., εικ. 26-27.

⁵ Α.Κ. Όρλάνδος, *Τά υλικά δομής τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα*, Αθήναι 1958, 2, σ. 217, εικ. 176.

Εικ. 2. Κάτοψη της περιφράξης του μεταλλευτικού φρέατος, του στομίου του και του παρακειμένου σωρού λατίπης.

Εικ. 3. Τομή Α-Α' της Εικ. 2.

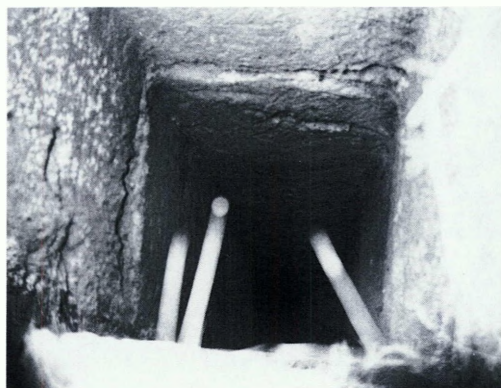
από τη διάνοιξη είτε του φρέατος⁶ είτε κάποιας από τις στοές που «ξεκινούν» από τον πυθμένα του. Επειδή το μέγεθος του σωρού είναι σχετικά μικρό, δηλαδή δυσανάλογο προς το μέγεθος του φρέατος, το δεύτερο φαίνεται πιθανότερο, εκτός και αν υποθέσουμε ότι μεγάλο μέρος του σωρού έχει παρασυρθεί από τις βροχές προς το χαμηλότερο μέρος της πλαγιάς. Ο σωρός είναι «παράλληλος» με τη βόρεια πλευρά του περιβόλου,

έχει μήκος 10,50, πλάτος 8,50 και μέγ. ύψος 1,50 μ. περίπου και «λειτουργεί», σχηματικά

⁶ Σε ορισμένα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα υπάρχει δίπλα τους μεγάλος σωρός από λατίπη, που προέρχεται ασφαλώς από το άνοιγμά τους, σε πολλά όμως όχι, και αυτό δείχνει, νομίζω, ότι ενδεχομένως οι μεταλλευτές την απομάκρυναν μετά την εξαγωγή της, προφανώς για να μην εμποδίζουν οι σωροί της τις εργασίες ή τις κινήσεις τους κοντά στο στόμιο του φρέατος.

Εικ. 4. Το στόμιο του μεταλλευτικού φρέατος από ΒΔ.

Εικ. 5. Το εσωτερικό του μεταλλευτικού φρέατος, όπως φαίνεται από τα χείλη του.

τουλάχιστον, ως νότια πλευρά του οριζομένου από τον περιβόλο χώρου.

Στο εσωτερικό του περιβόλου υπήρχε μόνο λεπτό στρώμα συνήθους επίχωσης, πάχ. 0,20 μ. περίπου, σε ορισμένα δε σημεία ήταν ορατή η επιφάνεια του βράχου. Κατά την αφαίρεση της εν λόγω επίχωσης ευρέθηκαν πολύ λίγα όστρακα αβαφών κυρίως μεγάλων αγγείων της κλασικής περιόδου, καθώς και ο πυθμένας πηλίνου λύχνου του λεγομένου «τύπου του μελανοδοχείου» («inkwell»)⁷. Σε αναγνωριστική επίσης μικρή τομή, που ανοίξαμε στο ανατολικό τμήμα του σωρού της λατύπης, ευρήκαμε μύξα άλλου λύχνου του ίδιου τύπου με τον προηγούμενο και δύο τεμάχια κεραμίδων, το ένα λακωνικού και το άλλο κορινθιακού τύπου⁸. Οι ως άνω ανευρεθέντες λύχνοι θα ανήκαν προφανώς στους μεταλλευτές του μεταλλείου, στο οποίο οδηγούσε το μεταλλευτικό φρέαρ. Οι λύχνοι αυτού του είδους, σύμφωνα με την Francine Blondé⁹, ενώ είναι σπάνιοι στη λοιπή Ελλάδα, απαντούν συχνά στη Λαυρεωτική, όπως φαίνεται από σχετικά ευρήματα στον Θορικό και σε άλλα μέρη της. Η χρήση τους

⁷ Ευάγγ. Χ. Κακαβογιάννης, *Τα αρχαία μεταλλεία της Λαυρεωτικής*, Αθήνα 1988, σ. 18, εικ. 8.

⁸ Τα ανευρεθέντα στο σωρό της λατύπης τεμάχια κεραμίδων μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ως πιθανά και τα ακόλουθα: Επειδή σε μεγάλη σχετικά απόσταση τριγύρω από τον περιβόλο δεν υπάρχουν ερείπια άλλων κτισμάτων, από όπου θα μπορούσαν ενδεχομένως να προέρχονται, οι κεραμίδες αυτές είναι ίσως μία ένδειξη, ότι η βόρεια πλευρά του περιβόλου και τα βόρεια τμήματα των σκελών του ήταν υπερυψωμένα με πλινθοδομή και έφεραν στέγη με κεράμωση, με δύο λόγια δηλαδή ότι κατά το βόρειο τμήμα του περιβόλου υπήρχε στοά, της οποίας η στέγη θα εστηρίζετο πιθανώς σε ενδιάμεσο ξύλινο κίονα. Ανάλογη στοά υπήρχε, ως γνωστόν, και σε ορισμένα ορθογώνια πλυντήρια μεταλλεύματος (βλ. J.E. Jones, *Ancient Athenian Silver Mines, Dressing Floors and Smelting Sites*, *Journal of the Historical Metallurgy Society* 18 (1984), 2, σ. 74, εικ. 19). Αν συνέβαινε αυτό, η υποτιθέμενη στοά, για πολλούς λόγους, θα ήταν πολύ χρήσιμη. Το ότι ευρέθηκαν μόνο δύο τεμάχια κεραμίδων, δεν αντικρούει την ύπαρξη κεραμοτής στέγης σε τμήμα του χώρου, επειδή κατά τους μετακλασικούς χρόνους οι κάτοικοι της Λαυρεωτικής, όπως και εκείνοι άλλων περιοχών, αφαιρούσαν τα οικοδομικά υλικά από τα εγκαταλελειμμένα κλασικά οικοδομήματα, για να τα χρησιμοποιήσουν για την ανέγερση των δικών τους.

⁹ Fr. Blondé, *Greek Lamps from Thorikos, Miscellanea Graeca* 6, Gent 1983, I, σ. 115 κ.ε.

Εικ. 6. Η αρχαία περίφραξη του μεταλλευτικού φρέατος από ΒΔ.

ήταν φυσικά γενική, κυρίως όμως εχρησιμοποιούντο μέσα στις υπόγειες μεταλλευτικές στοές, επειδή, λόγω του σχήματος, του μεγέθους και της αντοχής τους, ήταν ευσταθείς, παρείχαν σχετικά δυνατό φως επί 5,5 ώρες περίπου και δεν έσπαγαν εύκολα. Οι «λύχνοι-μελανοδοχεία» εμφανίζονται στην Αγορά των Αθηνών¹⁰ γύρω στο 350 π.Χ., σύμφωνα όμως με ανασκαφικές ενδείξεις στον Θορικό, στη Λαυρεωτική υπάρχουν από το 375 π.Χ. περίπου, τουλάχιστον.

Η αναγνώριση των ως άνω αρχαιοτήτων δεν αντιμετωπίζει, νομίζω, μεγάλες δυσκολίες. Ο περίβολος κατασκευάστηκε προφανώς από εκείνους που άνοιξαν το φρέαρ, για να περιβάλλει το στόμιό του και να προστατεύει τους διερχομένους από τυχόν καταπτώσεις μέσα σε αυτό. Κατά τη χάραξη της

περίφραξης οι μεταλλευτές επρόβλεψαν να υπάρχει ευρύς χώρος αμέσως βορείως του στομίου για την άνετη διακίνηση των εργαζομένων, την τοποθέτηση εργαλείων και υλικών, κ.ά. Ο περίβολος εσχεδιάστηκε με «ανοικτή» τη νότια πλευρά του, επειδή η υπάρχουσα γενική κατωφερική κλίση του εδάφους προς Ν. διευκόλυνε την απόθεση των μπάζων. Ο σχηματιζόμενος από αυτήν σωρός έκλινε συνάμα τον περίβολο κατά την ελλείπουσα πλευρά του και ως εκ τούτου δεν υπήρχε κίνδυνος να εισέλθει κατά τη νύχτα

¹⁰ R.H. Howland, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton, New Jersey 1958, σ. 61 κ.ε.

Εικ. 7. Η βόρεια εσωτερική πλευρά της αρχαίας περιφράξης του μεταλλευτικού φρέατος. Αποψη από Ν.

κάποιος ανύποπτος περαστικός μέσα στο χώρο του και να πέσει μέσα στο φρέαρ.

Ο αποκαλυφθείς περίβολος φέρνει στο νου ένα σοβαρό και διαχρονικό πρόβλημα, που οπωσδήποτε θα υπήρχε γενικά στα αττικά αργυρεία, και φανερώνει τον τρόπο της αντιμετώπισής του. Το πρόβλημα οφείλετο στα ακόλουθα:

Η κυριότερη από τις μεθόδους που εφαρμόζαν οι μεταλλευτές της Λαυρεωτικής για την ανακάλυψη και την εξόρυξη των αργυρούχων κοιτασμάτων κατά τους κλασικούς τουλάχιστον χρόνους, ήταν, ως γνωστόν, το άνοιγμα μεταλλευτικών φρεάτων¹¹ σε κατάλληλα σημεία της περιοχής, όπου εσκόπευαν να πραγματοποιήσουν μεταλλευτική έρευνα, καθώς και υπογειών, εν συνεχεία, «οριζοντίων» ερευνητικών στοών (γαλαριών), που ξεκινούσαν από τον πυθμένα του φρέατος προς διάφορες κατευθύνσεις.

Τα μεταλλευτικά φρέατα είχαν συνήθως

ορθογώνια διατομή, διαστ. 1,70×1,50 μ. περίπου, έφθαναν δε πάντα μέχρι το επίπεδο, όπου υπήρχαν τα μεταλλεύματα, ήτοι μέχρι τη μία από τις τρεις Μεταλλοφόρες Επαφές¹² του Λαυρεωτικού υπεδάφους, και κατά κανόνα μέχρι την Τρίτη Επαφή, που ήταν πλουσιότερη από τις άλλες και ως προς τον αριθμό και ως προς το μέγεθος των αργυρούχων κοιτασμάτων. Το βάθος στο οποίο εκτείνεται η κάθε Επαφή δεν είναι το ίδιο σε όλη την έκταση της μεταλλοφόρου περιοχής, αλλά διαφέρει από τόπο σε τόπο. Γενικά, η Πρώτη Επαφή ευρίσκεται, ως γνω-

¹¹ A. Cordellas, *Le Laurium*, Marseille 1869, σ. 79 κ.ε. Κ. Κονοφάγος, *Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγή του αργύρου*, Αθήνα 1980, σ. 197 κ.ε.

¹² Γ.Π. Μαρίνος - W.E. Petrascheck, *Λαύριον*, Αθήνα 1956, σ. 216 κ.ε. (Ινστιτούτο Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους, *Γεωλογικά και γεωφυσικά μελέται*, IV, αριθ. 1).

Εικ. 8. Η αρχαία περίφραξη του μεταλλευτικού φρέατος και ο σωρός της λατύπης από Δ.

Εικ. 9. Δείγμα σύγχρονης περίφραξης αρχαίου μεταλλευτικού φρέατος στην Αγία Τριάδα Λαυρεωτικής. Άποψη από ΝΔ.

στόν, σχετικά κοντά στην επιφάνεια του εδάφους, η Δεύτερη χαμηλότερα και η Τρίτη πολύ πιο χαμηλά, ήτοι σε βάθος που ενίοτε είναι μεγαλύτερο από 100 μ. Το βάθος στο οποίο έφθαναν τα μεταλλευτικά φρέατα ήταν ανάλογο με την Επαφή, στην οποία κατέληγε το καθένα, και με το επίπεδο αυτής της Επαφής στην περιοχή, όπου είχε ανοιχθεί. Το μεγαλύτερο σωζόμενο μεταλλευτικό φρέαρ των κλασικών χρόνων στα αττικά αργυρεία¹³ έχει βάθος 119 μ.

Οι «οριζόντιες» ερευνητικές στοές που είχαν ως αφετηρία τον πυθμένα του φρέατος, προχωρούσαν συνήθως κατά μήκος της Μεταλλοφόρου Επαφής. Οι μεταλλευτές συνέχιζαν το άνοιγμα της κάθε μιας, ώσπου να συναντήσουν αργυρούχο κοίτασμα, όταν λοιπόν το συναντούσαν, το εξόρυσσαν, ακολουθώντας δε συνέχιζαν περαιτέρω την πορεία της, για να ανακαλύψουν άλλο, να το εξορύξουν και αυτό κ.ο.κ. Όταν η στοά αποκτούσε μεγάλο μήκος, χωρίς να συναντήσει κοίτασμα, τότε την εγκατέλειπαν ως άκαρπη και συνέχιζαν την έρευνα με άλλες. Η κατ' αυτόν τον τρόπο μακροχρόνια μεταλλευτική έρευνα και εκμετάλλευση είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή δημιουργία σε κάθε μεταλλείο μεγάλων δικτύων υπογείων στοών και «αιθουσών» εξόρυξης μεταλλεύματος, αληθινών λαβυρίνθων¹⁴, που επικοινωνούσαν με την επιφάνεια του εδάφους δια των μεταλλευτικών φρεάτων. Η ως άνω μεταλλευτική πρακτική οφείλετο κυρίως στη γεωλογική και την κοιτασμολογική ιδιομορφία της περιοχής, δηλαδή στη στρωματογραφία¹⁵ του υπεδάφους της, καθώς και στη μορφή και τη θέση των μεταλλοφόρων κοιτασμάτων μέσα σε αυτό.

Για να είναι δυνατή η παραμονή και η εργασία των ανθρώπων στα έγκατα της γης οι μεταλλευτές άνοιγαν επίσης διαδοχικά,

σε κατάλληλες αποστάσεις από το αρχικό, άλλα φρέατα, που εξασφάλιζαν την ύπαρξη επαρκούς οξυγόνου στα υπόγεια έργα. Τα φρέατα του αερισμού εκαλούντο ψυχαγώγια¹⁶, επειδή δε συνήθως τα εκρησιμοποιούσαν εν συνεχεία και ως μεταλλευτικά, τα κατασκευάζαν τελείως όμοια με εκείνα. Τα ψυχαγώγια κατέληγαν πάντα στις υπόγειες στοές ή τις «αίθουσες» εξόρυξης του μεταλλεύματος, με αποτέλεσμα ο αέρας της υπαίθρου να εισδύει άφθονος μέσα σε αυτές, επειδή εδημιουργείτο ρεύμα μεταξύ των στομών των διαφόρων φρεάτων.

Κατά τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. η Λαυρεωτική έγινε αντικείμενο εντατικής και μεθοδικής μεταλλευτικής έρευνας και εκμετάλλευσης¹⁷, πρωτοφανούς στην έως τότε ιστορία της, σε όλη δε την έκτασή της εδημιουργήθηκε πλήθος μεταλλείων σε πολλές περιοχές της, ιδίως τις «ορεινές». Η λειτουργία τους είναι γνωστή από διάφορες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες¹⁸, επιβεβαιώνεται δε από το πλήθος των εκεί σωζομένων μεταλλευτικών έργων της ίδιας εποχής. Επειδή τα περισσότερα από τα ως άνω μεταλλεία θα είχαν ασφαλώς ένα αρχικό μεταλλευτικό φρέαρ, όλα δε ανεξαιρέτως θα είχαν επίσης και από ένα

¹³ Ed. Ardaillon, *Les mines du Laurium dans l'antiquité*, Paris 1897, σ. 31.

¹⁴ Ardaillon, ό.π., σ. 42, πίν. II.

¹⁵ Μαρίνος - Petrascheck, ό.π., σ. 209 κ.ε.

¹⁶ Cordellas, ό.π., σ. 86. Ardaillon, ό.π., σ. 49 κ.ε. S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion*, Wiesbaden 1979, σ. 26.

¹⁷ Ardaillon, ό.π., σ. 136 κ.ε.

¹⁸ M. Crosby, *The Leases of the Laureion Mines, Hesperia X* (1950), σ. 189 κ.ε.· η ίδια, *More Fragments of Mining Leases from the Athenian Agora, Hesperia XXVI* (1957), σ. 1 κ.ε.

τουλάχιστον ή και περισσότερα ψυχαγωγία ανάλογα με την έκταση των υπογείων στοών τους, είναι ευνόητο ότι ο αριθμός των μεταλλευτικών φρεάτων και των ψυχαγωγίων που ανοίχθηκαν στη Λαυρεωτική κατά τους κλασικούς χρόνους θα ήταν οπωσδήποτε πολλαπλάσιος του αριθμού των μαρτυρούμενων ή εικαζομένων σε αυτήν μεταλλείων της εν λόγω περιόδου.

Η διάρκεια της ύπαρξης του κάθε μεταλλευτικού φρέατος, γενικά, ήταν πάντα κατά πολύ μεγαλύτερη από τη διάρκεια της λειτουργίας του μεταλλείου, στο οποίο αρχικά ανήκε. Τα φρέατα αυτά είχαν πολύ στερεά τοιχώματα, επειδή το υπέδαφος της Λαυρεωτικής, μέσα στο οποίο έχουν ανοιχθεί, αποτελείται από εναλλασσόμενα στρώματα σχιστολίθων και ασβεστολίθων (μαρμάρων). Τα εν λόγω πετρώματα είναι πολύ σκληρά και ανθεκτικά και ως εκ τούτου τα φρέατα σπανίως εφράσσοντο από απρόβλεπτες καταπτώσεις των τοιχωμάτων τους. Ενδεικτικό της «αιωνίας» αντοχής τους είναι το ότι όλα σχεδόν διατηρούνται μέχρι σήμερα σχεδόν αλώβητα από το χρόνο.

Όταν η εξόρυξη των ανακαλυφθέντων αργυρούχων κοιτασμάτων σε μια περιοχή ετελείωνε και το μεταλλείο εγκατελείπετο πλέον από τον «ωνητή» του ως εξηνητημένο, το μεταλλευτικό του φρέαρ και τα ψυχαγωγία του, όπως επίσης και όλες οι υπόγειες στοές του και οι «αίθουσες» εξόρυξης, έμεναν όπως είχαν. Ο πρώην κάτοχος του μεταλλείου δεν προέβρινε φυσικά στο γέμισμά τους με πέτρες και με χώματα, επειδή αυτό αφ' ενός δεν είχε καμιά χρησιμότητα και αφ' ετέρου, λόγω του μεγέθους τους, θα ήταν σχεδόν αδύνατο και πολύ δαπανηρό. Αλλά και κάτι άλλο: τα ως άνω σκαπτικά έργα δεν ήταν πλέον ολωσδιόλου άχρηστα, επειδή το καθένα από αυτά αποτελούσε για όλους τους τυχόν εν-

διαφερομένους μιαν έτοιμη πρόσβαση της μεταλλοφόρου Επαφής σε αυτή την περιοχή και μιαν αληθινή γεωλογική τομή του υπεδάφους, με άλλα λόγια, δηλαδή, ένα κοινόχρηστο «ανοιχτό βιβλίο», στο οποίο οι σύγχρονοι ή οι μεταγενέστεροι μεταλλευτές μπορούσαν να μελετήσουν τη γεωλογία και την κοιτασματολογία της.

Οι υπόγειες στοές και οι «αίθουσες» εξόρυξης των «νεκρών» μεταλλείων εχρησίμευαν συνήθως ως αφητηρία νέων μεταλλευτικών ερευνών, ήτοι του ανοίγματος νέων ερευνητικών στοών, όταν δε αυτές εστέφοντο από επιτυχία, τότε το νέο μεταλλείο που εδημιουργείτο εκεί για την εξόρυξη του ανακαλυφθέντος κοιτάσματος, εχρησιμοποιούσε εν όλω ή εν μέρει το μεταλλευτικό φρέαρ, τα ψυχαγωγία και τις στοές του «παλαιού» μεταλλείου, επειδή το άνοιγμα νέων ήταν δύσκολο, χρονοβόρο και δαπανηρό¹⁹. Η αναβίωση παλαιών σταματημένων μεταλλείων στα κλασικά αττικά αργυρεία, έπειτα από την πραγματοποίηση επιτυχών «καινοτομιών»²⁰ στο χώρο τους, ήταν συνήθης και μάλιστα σε περιόδους, κατά τις οποίες η ανακάλυψη μεγάλων και πλουσίων αργυρούχων κοιτασμάτων δεν ήταν πλέον σχετικά εύκολη, όπως π.χ. κατά τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η «διαρκής» χρησιμότητα των υπογείων σκαπτικών έργων των παλαιών μεταλλείων φαίνεται σαφώς και από το ότι οι μεταλλευτές που εργάσθηκαν στη Λαυρεωτική μετά από το 1864, οπότε η περιοχή έγινε εκ νέου αντικείμενο

¹⁹ Κονοφάγος, ό.π., σ. 199.

²⁰ Ευάγγ. Χ. Κακαβογιάννης, Παρατηρήσεις σε επιγραφές της Λαυρεωτικής, 444 XI (1978), σ. 96 κ.ε., αριθ. 1 και 2.

εκμετάλλευσης μετά από ερημιά αιώνων²¹, εχρησιμοποίησαν τα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα και τις υπόγειες στοές ως ασφαλείς οδηγούς για την ανακάλυψη κοιτασμάτων και ως έτοιμες διόδους για τη μεταφορά του εξορυσσόμενου υλικού από τα έγκατα της γης στην επιφάνεια του εδάφους²². Φυσικά, όπου ήταν απαραίτητο, άνοιξαν και δικά τους ανάλογα έργα.

Σύμφωνα με τα ως άνω δεδομένα, τα μεταλλευτικά φρέατα και τα ψυχαγωγία στη Λαυρεωτική των κλασικών χρόνων θα ήταν αναμφισβήτητα πολυάριθμα, επειδή όμως αυτά, όπως φαίνεται τουλάχιστον από τα σωζόμενα, δεν έφεραν κάποιο επιστόμιο ή άλλου είδους κάλυμμα του στομίου τους, μόνιμο ή προσωρινό, μπορεί κανείς να συμπεράνει βασίμως, ότι θα αποτελούσαν ασφαλώς σοβαρό κίνδυνο τόσο για τους εργαζομένους στα μεταλλευτικά εργοτάξια και τα μεταλλουργικά εργαστήρια, οι οποίοι ήταν πολλές χιλιάδες²³, όσο και για τους λοιπούς κατοίκους της νότιας Αττικής γενικότερα, που «εικνούνται» κατά καιρούς στη μεταλλοφόρο περιοχή για διάφορους λόγους, π.χ. βόσκηση ζώων, υλοτομία, κυνήγι κ.ά. Το είδος και το μέγεθος αυτού του κινδύνου είναι ευνόητα, αν σκεφθεί κανείς τα συναφή δυστυχήματα που συνέβησαν σε κατοίκους ή επισκέπτες της Λαυρεωτικής από το 1864 έως τις μέρες μας.

Οι αιτίες των εν λόγω δυστυχημάτων είναι οι ακόλουθες: α) Επειδή το στόμιο των μεταλλευτικών φρεάτων και των ψυχαγωγίων ευρίσκεται στο επίπεδο της επιφανείας του εδάφους και έχει, όπως είδαμε, σχετικά μικρές διαστάσεις, δεν είναι πάντα ευδιάκριτο από κάποια απόσταση, με αποτέλεσμα, ο αμέριμνος οδοιπόρος, όπως βαδίζει, να ευρίσκεται ξαφνικά μπροστά σε ένα βαθύτατο όρυγμα, να αιφνιδιάζεται και, εάν δεν προλάβει να αντιδράσει αμέσως, να πέφτει μέ-

σα σε αυτό. Εννοείται ότι ο κίνδυνος αυτός είναι πολύ πιο μεγάλος τη νύκτα. β) Συχνότατα τα στόμια των φρεάτων καλύπτονται εν όλω ή εν μέρει από τους έρποντες κλάδους και τα φυλλώματα διαφόρων θάμνων, π.χ. σχίνων, ή άλλων φυτών, που έχουν φυτρώσει δίπλα στα χείλη τους, εκείνος λοιπόν που βαδίζει κανονικά και φτάνει σε ένα από αυτά, ευρίσκεται ξαφνικά στο κενό, χωρίς καν να αντιληφθεί την αιτία, και γ) Τα σωζόμενα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα είναι πολυάριθμα και υπάρχουν σχεδόν παντού. Ο πρωτοπόρος ερευνητής των αρχαίων αττικών αργυρείων Ανδρέας Κορδέλλας²⁴, που εμελέτησε τις εκεί αρχαιότητες, πριν υποστούν μεγάλες καταστροφές και αλλοιώσεις από την επανάληψη της εκμετάλλευσης της περιοχής μετά το 1864, γράφει ότι «..ουδόλως υπερβάλλομεν ύπολογίζοντες εις δύο χιλιάδας τά κάθετα φρέατα καί τās κεκλιμένας στοάς, δι' ὧν οἱ ἀρχαῖοι εἰσέδυσον εἰς τὰ ὄρυκτικά αὐτῶν ἔργα». Για τους ως άνω λόγους, αλλά και για άλλους, τα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα και τα ψυχαγωγία της Λαυρεωτικής αποτελούσαν, και αποτελούν και σήμερα, κυριολεκτικά θανάσιμες παγίδες²⁵, επειδή, εάν πέσει κανείς μέσα σε ένα από αυτά, δύ-

²¹ Α. Κορδέλλας, Το Λαύριον και ο ελληνικός άργυρος, *Παργασσός* ΙΓ' (1890), σ. 67 κ.ε.

²² Α. Κορδέλλας, *Περιγραφή διαφόρων μεταλλευτικών προϊόντων του Λαυρίου και Ωρωπού εκτεθέντων κατά την Γ' περίοδο των Ολυμπίων*, εν Αθήναις 1875, σ. 13 κ.ε. και 22 κ.ε.

²³ Lauffer, ό.π., σ. 142 και 161 κ.ε. Κακαβογιάννης, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 46 κ.ε.

²⁴ Κορδέλλας, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 9.

²⁵ Το πρόβλημα του κινδύνου από τα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα δεν έχει ακόμη αντιμετωπισθεί από τις αρμόδιες Αρχές στο σύνολό του, για τον περιορισμό του όμως έχουν εκδηλωθεί ορισμένες ατομικές

σκολα θα βγει ζωντανός λόγω ακριβώς του μεγάλου βάρους τους²⁶.

Όταν διαπιστώνει κανείς ότι τα μεταλλευτικά φρέατα ήταν οπωσδήποτε επικίνδυνα και για τους αρχαίους κατοίκους της Λαυρεωτικής, αναρωτιέται αν οι κλασικοί μεταλλευτές ελάβαιναν κάποια μέτρα, και ποιά, για την προστασία τόσο τη δική τους όσο και των άλλων ανθρώπων που εκινούντο στο χώρο των αττικών αργυρείων. Αρχαίες μαρτυρίες γι' αυτό το ζήτημα, όσο γνωρίζω, δεν υπάρχουν, ήδη όμως ο ανευρεθείς περίβολος, παρά το ότι είναι το μόνο γνωστό σωζόμενο παράδειγμα, μας βεβαιώνει, νομίζω, ότι ορισμένοι τουλάχιστον από τους κλασικούς μεταλλευτές της περιοχής περιέφρασαν τα στόμια των μεταλλευτικών φρεάτων και των ψυχαγωγίων των μεταλλείων τους για λόγους ασφαλείας και μας παρέχει ένα τυπικό δείγμα σχετικής περιφράξης. Εννοείται φυσικά, ότι θα εχρησιμοποιούντο ενδεχομένως και άλλα, απλούστερα και λιγότερο δαπανηρά, είδη περιφράξης, όπως π.χ. με ξύλα, με ακανθώδεις ξερούς θάμνους, με κατάλληλη τοποθέτηση των μπάζων του ανοιγομένου φρεάτος κ.ά. Όταν το μεταλλείο εξητλείτο, ο τελευταίος κάτοχός του ασφαλώς δεν θα εξήλωνε την περιφράξη του μεταλλευτικού φρεάτος, επειδή δεν υπήρχε λόγος, αυτή επομένως, ιδίως όταν ήταν κτιστή, παρέμενε «εσαεί» και επροστάτευε τους διερχομένους από τον κίνδυνο πτώσης μέσα σε ένα φρέαρ, του οποίου αγνοούσαν την ύπαρξη.

Για την προστασία των επισκεπτών της Κοιλιάδας των Μεταλλικών Εργαστηρίων και με πρότυπο τον ανευρεθέντα περίβολο αρχίσαμε την περιφράξη των αρχαίων μεταλλευτικών φρεάτων και των ψυχαγωγίων της περιοχής με ισχυρή ξερολιθιά ύψους 1 μ. και πάχους 0,60 μ. περίπου (ε.κ. 9). Ο κατασκευαζόμενος μαντρότοιχος ορίζει συνή-

θως ορθογώνιο χώρο διαστ. 5×5 μ. (ή και περισσότερο ή λιγότερο ανάλογα με την περίπτωση), χωρίς άνοιγμα θύρας, και με κέντρο πάντοτε το στόμιο του περιφρασσομένου φρεάτος. Συμπληρωματικά τοποθετούνται σε περίοπτα σημεία της περιφράξης ξύλινες πινακίδες με την επιγραφή ΠΡΟΣΟΧΗ ΚΙΝΔΥΝΟΣ (στα ελληνικά και τα αγγλικά), που είναι ευδιάκριτες από μακριά. Με τον ίδιο τρόπο περιφράξαμε και το στόμιο του εν λόγω φρεάτος με ορθογώνιο περίβολο, διαστ. 4,60×4,20 μ. και ύψ. 1 μ., που έχει πλευρές παράλληλες με τις αντίστοιχες του αρχαίου περιβόλου και ευρυσκεται εξ ολοκλήρου μέσα στο χώρο του²⁷.

και κυρίως συλλογικές ενέργειες, όπως π.χ. η ακόλουθη: Η Λαυρεωτική μέχρι πριν από λίγα χρόνια ήταν σπουδαίος κυνηγότοπος και εδέχετο την επίσκεψη πλήθους κυνηγών από την Αθήνα και άλλα μέρη (βλ. Εμμ. Στυλ. Λυκούδης, *Οι Νεμρώδ της Λαυρεωτικής*, έκδ. Εστία, Αθήνα 1920), για την προστασία λοιπόν των μελών του, αλλά και του Κοινού γενικά, ο Κυνηγετικός Σύλλογος Λαυρείου κατεσκεύασε κατά καιρούς σε ορισμένα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα περιστόμιο από γερή ξερολιθιά, επαφτόμενο σχεδόν με το περίγραμμα των χαλάνων τους, ύψ. 1 μ. περίπου και πάχ. 0,50 μ. Εκ παραλλήλου, ετοποθέτησε σε διάφορα σημεία του δάσους εμφανείς πινακίδες με την επιγραφή «ΠΡΟΣΟΧΗ ΠΗΓΑΔΙΑ», για να ενημερώνονται για τον υφιστάμενο κίνδυνο, εκείνοι που θα ήθελαν να κυνηγήσουν ή απλώς να πεζοπορήσουν στην περιοχή των αρχαίων μεταλλείων.

²⁶ Παράδειγμα ο πριν από λίγα χρόνια θάνατος ενός ατυχούς σμηνίτη στρατιωτικής μονάδας της περιοχής, ο οποίος, όπως έγραψε τότε εν εκτάσει ο Αθηναϊκός Τύπος, έπεσε ανυποψίαστος μέσα σε ένα αρχαίο μεταλλευτικό φρέαρ, καθώς εκτελούσε μαζί με συναδέλφους του νυχτερινή περιπολία (Λ. Νεσφυγέ, «Πηγάδι»-φονιάς, *Τα Νέα*, αριθ. φύλλου 12.903, Αθήνα, 26 Αυγούστου 1987, σ. 6).

²⁷ Η κάτοψη του φρεάτος και της αρχαίας περιφράξης του περιλαμβάνονται στο σχέδιο του ευρύτερου

ANCIENT WALL AROUND A MINE SHAFT AT AYIA TRIADA, LAVREOTIKI

E. KAKAVOGIANNIS

The intensive exploitation of the silver mines of Attica in Classical times led to the opening of a large number of mine shafts and ventilation shafts. All of these, especially those that belonged to old, abandoned mines, were undoubtedly potential death-traps for miners and metallurgists of the region, and indeed for other residents or passers-by, such as shepherds, travellers, hunters, and so on. They were particularly dangerous at night-time, because their mouths and rims had no covers, and they were usually quite difficult to be seen. There is no ancient evidence bearing on how Classical miners dealt with the risk, but a mine shaft discovered recently at

Ayia Triada in Lavreotiki, suggests that they constructed a large, Π-shaped enclosure with a strong dry-stone wall around the mouth of the shaft, leaving a sizeable area measuring approximately 11×6 m. in which workers could come and go, deposit their tools, etc. On the fourth, open side of the enclosure waste from the digging of the shaft or the galleries was deposited, creating a large heap. This waste heap meant that the enclosure was closed on all four sides and it was therefore impossible for an unsuspecting passer-by to fall down the shaft. Protective enclosure walls were probably also made of other materials, such as wood, rubble, bushes, etc.

γύρω χώρου, που εδημοσίευσε πρόσφατα ο Hans R. Goette (*Studien zur historischen Landeskunde Attikas I-III, AM 110* (1995), σ. 171 κ.ε. Beilage 7). Η δημοσίευση αυτού του σχεδίου έγινε αυθαιρέτως και χωρίς την άδεια του ανασκαφέα. Κάτι ανάλογο έγινε και προ καιρού, όταν ο κ. Goette, πάλι χωρίς την άδειά μου, εδημοσίευσε τα επιφανειακά ερείπια της κλασικής «αγροικίας», όπως τη χαρακτηρίζει, που εκτείνεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του φρέατος (Βλ. υποσημ. 3). Ο χώρος αυτών των ερειπίων είχε μόλις καθαριστεί από τη βλάστηση και είχε ετοιμασθεί για ανασκαφική έρευνα, στο πλαίσιο των ανασκαφικών εργασιών που διεξάγω κατά καιρούς στην Κουλάδα των Μεταλλικών Εργαστηρίων της Σούριζας από το 1983 (βλ. υποσημ. 1). Τα αρχαία μεταλλουργικά εργαστήρια που αποκαλύφθηκαν με αυτές τις εργασίες, απέχουν μόνο 70 μ. περίπου δυτικά της «αγροικίας».

Οι ως άνω δημοσιεύσεις ασφαλώς δεν έγιναν κατά λάθος, ο κ. Goette μάλιστα, επειδή ακριβώς γνωρίζει ότι και οι δύο αποτελούν παραβίαση των στοιχειωδών δεοντολογικών κανόνων που πρέπει να τηρούν οι ερευνητές ως προς την εργασία των άλλων, προβάλλει ορισμένα ισχυρά και αβάσιμα επιχειρήματα (ό.π., σ. 182, σημ. 54), μόνο και μόνο για να τις δικαιολογήσει. Επειδή, καθώς φαίνεται, ο κ. Goette, ως προς τη Λαυρεωτική τουλάχιστον, δεν θεωρεί υποχρέωσή του να τηρεί τους στοιχειώδεις και αυτονόητους κανόνες της ως άνω αρχαιολογικής δεοντολογίας, ελπίζω ότι το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Αθήνα, του οποίου ο κ. Goette είναι μέλος, θα του υποδείξει ότι οφείλει να σέβεται περισσότερο την εργασία των άλλων και να μη «χρησιμοποιεί» τα (αδημοσίευτα) ευρήματα των ερευνητών τους, εάν δεν έχει λάβει τη σχετική συγκατάθεσή τους.

ΣΤΑΘΗΣ Κ. ΣΤΕΙΡΟΣ

Κρίνοντας από τις σύντομες αναφορές του Αριστοτέλη (*Μετεωρολογικά*, 1, 6, 343β· 2, 8, 368α,β), οι οποίες αποτελούν και τη μοναδική πληροφορία που σώζεται σήμερα, η καταστροφή της αρχαίας Ελίκης αντιμετωπίστηκε τον 4ο αι. π.Χ. ως μάλλον σύνηθες φυσικό γεγονός και δεν φαίνεται να αποτέλεσε μια καταστροφή ασυνήθιστης κλίμακας, αφού αναφέρεται απλά ως σεισμός της Αρχαίας, ο οποίος ακολουθήθηκε από παλιροροϊκό κύμα χωρίς να μνημονεύεται καν το όνομα της Ελίκης. Τους επόμενους όμως αιώνες, ο σεισμός αυτός αποτέλεσε θρύλο (Στράβων VIII, 7, 2· Πausανίας VII, 24, 6), που διατηρήθηκε στους μεσαιωνικούς (π.χ. Γεώργιος Σύγγελλος 310.16· *Πασχάλιον Χρονικόν*, 169) και νεότερους χρόνους (Σταυρόπουλος, 1934, σ. 34) και συνάρπασε ακόμη και τους νεότερους γεωλόγους ερευνητές (π.χ. Γεωργαλάς, 1962) και περιελήφθη σε όλους τους σεισμικούς καταλόγους.

Ως θρύλος τιμωρίας, καταστροφής και βύθισης μιας «αμαρτωλής» πόλης λόγω ασέβειας στους θεούς (Πausανίας VII, 24, 6-7), ο θρύλος της καταστροφής της αρχαίας Ελίκης δεν είναι ο μοναδικός, είναι όμως ίσως ο αρχαιότερος γνωστός αυτού του τύπου και παρόμοιος με αντίστοιχους που συναντώνται σε διάφορες εποχές και λαούς (π.χ. Scandone, 1987). Ως θρύλος δε είναι φυσικό να εμπεριέχει και να χαρακτηρίζεται από θρησκευτικά και μυθικά στοιχεία.

Για παράδειγμα, το άγαλμα του Ποσειδώνου που υπήρχε στον ομώνυμο ναό διατηρή-

θηκε ορθό στη θέση του μετά το σεισμό, αλλά βυθισμένο, και κατέστρεφε τα δίκτυα των ψαράδων επί αιώνες (Στράβων VIII, 7, 2), ίσως και χιλιετίες, μόνο και μόνο γιατί ήταν θρύλος και οι θρύλοι βρίσκονται έξω από τη λογική και δεν υπακούουν σε φυσικούς νόμους. Ο μυθικός χαρακτήρας των διηγήσεων για το άγαλμα αυτό αποδεικνύεται τόσο από αρχαιολογικά όσο και από γεωλογικά, με την ευρεία έννοια του όρου, στοιχεία: Τέτοιο γιγαντιαίο, μεταλλικό άγαλμα, στη στάση που αναφέρουν οι πηγές και που ζητούσαν οι Ίωνες απεσταλμένοι, αντιστοιχεί σε τεχνοποπία μεταγενέστερη και δεν ήταν δυνατόν να υπήρχε και να φυλασσόταν στην Ελίκη από αιώνες. Το πολύ-πολύ να υπήρχε ένα ξόανο (Φαράκλας, 1995). Εξάλλου, από σεισμολογική άποψη τα μεγάλα αγάλματα είναι εύαλωτα σε σεισμικές κινήσεις, και ιδιαίτερα σε κάθε τύπου παραμορφώσεις του εδάφους θεμελίωσής τους (τεκτονική παραμόρφωση, κατολίπωση, συμπύκνωση, ρευστοποίηση κτλ.), και είναι αδύνατον να αντισταθούν στις πλευρικές πιέσεις που προκαλούν τα τσουνάμι (όπως αυτό που φαίνεται ότι ακολούθησε τον καταστροφικό σεισμό του 373 π.Χ.) και οι θύελλες στις νότιες ακτές του Κορινθια-

* Ευχαριστώ τους Ν. Φαράκλα, Ν. Κατσωνοπούλου, S. Soter, E. Greco και J. Goff για σχόλια στο κείμενο και συζητήσεις που είχα μαζί τους.

κού, παραμένοντας όρθια και ακέραια έστω και για λίγα χρόνια!

Επιπλέον, η παράδοση της καταστροφής της Ελίκης εμπεριέχει μια χαρακτηριστική αντίφαση που αποδεικνύει ότι έχει περιβληθεί από μυθικά στοιχεία: Ενώ προβάλλεται ένα συναρπαστικό καταστροφικό γεγονός χωρίς προηγούμενο στην τρισχιλιετή ιστορία όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και όλης της Ανατολικής Μεσογείου, οι επιπτώσεις του γεγονότος αυτού εντοπίζονται σε έκταση σχετικά πολύ περιορισμένη, αφού αναφέρεται ότι άφησε ανέγγιχτες πόλεις, όπως το Αίγιο, που βρίσκονται σε ίδιο φυσιογραφικό περιβάλλον και σε απόσταση μόλις λίγων χιλιομέτρων από την Ελίκη και τη Βούρα.

Η αρχαία Ελίκη όμως δεν αποτέλεσε μόνο μύθο, αλλά και αναμφισβήτητη ιστορική και αρχαιολογική πραγματικότητα, οι διαστάσεις της οποίας αναμένεται να καθοριστούν από την αρχαιολογική σκαπάνη. Όμως, ο εντοπισμός της προϋποθέτει απογύμνωση του θρύλου από τα μυθικά του στοιχεία και προσδιορισμό του ιστορικού πυρήνα που υπάρχει σε αυτόν.

Σημαντική συμβολή σε αυτό το στόχο αποτελεί η ανακοίνωση του Ν. Φαράκλα (1995) με τον προκλητικό τίτλο «Βούρα και Ελίκη. Η φυσική και η πολιτική καταβύθιση». Στην ανακοίνωση αυτή διατυπώθηκε η άποψη ότι ο θρύλος της καταστροφής υποκρύπτει την πολιτική εξόντωση της Ελίκης από την αντίζηλη και γείτονα πόλη του Αιγίου, η οποία επωφελήθηκε από κάποιο φυσικό πλήγμα που δέχτηκε η Ελίκη – ένα σεισμό που προκάλεσε και βύθιση της παραλιακής της έκτασης. Η άποψη αυτή δίνει μια ρεαλιστική και ιστορική διάσταση στο μύθο της καταστροφής της αρχαίας πόλης και συμπληρώνει την ανάλυση που ακολουθεί και βασίζεται σε σεισμολογικά και γεωλογικά δεδομένα.

Κατευθύνσεις έρευνας για τον προσδιορισμό της αρχαίας Ελίκης

Στα πλαίσια που εκτέθηκαν, η άποψή μας είναι ότι η προσπάθεια προσδιορισμού της θέσης της αρχαίας Ελίκης προϋποθέτει μελέτη σε τρεις παράλληλες κατευθύνσεις.

Η πρώτη από τις κατευθύνσεις αυτές έχει την έννοια του προσδιορισμού των πιθανών βασικών πολεοδομικών και οικοδομικών χαρακτηριστικών και του μεγέθους της αρχαίας πόλης και των οικοδομημάτων της, και ιδιαίτερα όσων αναφέρουν οι πηγές.

Η δεύτερη κατεύθυνση έχει στόχο τον προσδιορισμό του μεγέθους και του χαρακτήρα της πιθανής φυσικής καταστροφής που έπληξε την πόλη με βάση α) τα φυσικο-γεωγραφικά και σεισμοτεκτονικά χαρακτηριστικά της στενότερης και ευρύτερης περιοχής, β) πιθανά ίχνη φυσικών καταστροφών, γ) τη σύγκριση με άλλες περιοχές και δ) τα υπάρχοντα ιστορικά στοιχεία.

Η τρίτη κατεύθυνση έχει, τέλος, στόχο την αναπαράσταση της παλαιοτοπογραφίας της περιοχής στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. με βάση γεωλογικές, με την ευρεία έννοια του όρου, μεθόδους.

Οι τρεις αυτές παράλληλες κατευθύνσεις έρευνας θα έχουν ως αποτέλεσμα την εξασφάλιση δεσμεύσεων (constraints), στις οποίες θα μπορεί να βασιστεί ένα μοντέλο πρόγνωσης (predictive model) του τι υπολείμματα της αρχαίας Ελίκης αναμένουμε να βρούμε και που. Για παράδειγμα, αν η πόλη αποτελείτο από πλίνθινες κατασκευές (όπως μέχρι πρόσφατα συνέβαινε στα χωριά και τις πόλεις της περιοχής), ελάχιστα ίχνη τους θα διατηρήθηκαν μετά από μια πιθανή παραμονή τους στο νερό έστω και για μόλις μερικές δεκαετίες μετά την πιθανολογούμενη βύθιση, και μόνο μερικά δημόσια κτίρια ή οχυρώσεις, φτιαγμένα με πε-

λεκητούς ή αργούς λίθους είναι δυνατόν να έχουν διατηρηθεί. Συνεπώς σε τέτοια περίπτωση και να εντοπιστεί επακριβώς η θέση της αρχαίας Ελίκης, μόνο φτωχά ίχνη της θα είναι δυνατόν να βρεθούν και το όνειρο της ανακάλυψης μιας αρχαίας πόλης σχεδόν άθικτης (Πετρόπουλος, 1983) θα σβήσει.

Η έρευνα στην πρώτη κατεύθυνση είναι αρμοδιότητα ιστορικών και αρχαιολόγων. Υπάρχουν όμως διαθέσιμα στοιχεία και αποτελέσματα ερευνών, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν και να αποτελέσουν σημαντικό στοιχείο για τη δική μας έρευνα. Για παράδειγμα, η ελληνική πόλη στον 4ο αι. π.Χ. (και επομένως και η Ελίκη και η Βούρα πριν από την καταστροφή τους) δεν αποτελούσε μια αυστηρά συγκεντρωμένη αστική ενότητα όπως οι σημερινές πόλεις, αλλά ένα σύνολο αγροτικών οικισμών (κωμών) γύρω από ένα πολιτικό, διοικητικό, θρησκευτικό, στρατιωτικό κέντρο (Em. Greco, προφ. επικ., 1995). Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο οικιστικό σύστημα καλύπτει μια σχετικά τεράστια έκταση (παραβολικά η οπωσδήποτε πολύ μεγαλύτερη αρχαία Αθήνα των δέκα Φυλών και των εκατό Δήμων γύρω από την Ακρόπολη) και η ολοσχερής καταστροφή του προϋποθέτει φυσική καταστροφή ανάλογου μεγέθους. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι σε αρχαίες πηγές αναφέρεται ότι το 373 π.Χ. καταστράφηκε μαζί με την Ελίκη και η γειτονική Βούρα, είναι εμφανές ότι η υποτιθέμενη κατεστραμμένη έκταση ήταν τεράστια και κάλυπτε περιοχές με διαφορετικά φυσιογραφικά χαρακτηριστικά: μία πόλη, που αναφέρεται ότι βρισκόταν 2 χλμ. από την ακτή, και τη δεύτερη πόλη που ήταν πάνω σε λόφο.

Προφανώς μιας τέτοιας έκτασης καταστροφή προϋποθέτει και ανάλογης κλίμακας (ή τάξης μεγέθους) αίτιο. Το πρόβλημα επομένως εστιάζεται όχι απλά και μόνο στην

τεκμηρίωση της ύπαρξης ή της συχνότητας καταστροφικών φυσικών φαινομένων, όπως αυτά που αναφέρουν οι αρχαίες πηγές ως αιτίων της καταστροφής της Ελίκης στην ευρύτερη περιοχή, αλλά στην εκτίμηση της πιθανής τάξης μεγέθους των φαινομένων αυτών, γιατί από αυτήν εξαρτάται και η τάξη μεγέθους των συνεπειών τους!

Η έρευνα επομένως στη δεύτερη κατεύθυνση έχει ως αντικείμενο την εξέταση όλων των πιθανών φυσικών αιτιών που θα μπορούσαν να προκαλέσουν μια παρόμοια φυσική καταστροφή με σκοπό να διαπιστωθεί αν και ποιες από αυτές, και κάτω από ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσαν να την προκαλέσουν, αλλά και τι ίχνη πιθανών φυσικών γεγονότων υπάρχουν στην περιοχή.

Τέλος, η έρευνα στην τρίτη κατεύθυνση έχει ως στόχο να αναπαρασταθούν με καθαρά γεωμορφολογικές και γεωλογικές μεθόδους η μορφολογία της ευρύτερης περιοχής και να εντοπιστούν η ακτογραμμή πριν το 373 π.Χ., τυχόν επεισοδιακές επικλύσεις της θάλασσας, καθώς και στρωματογραφικοί ορίζοντες με ίχνη κατοίκησης πριν από το 373 π.Χ. Η πρακτική αυτή ακολουθήθηκε πρώτα από τον Μαρινάτο (Marinatos, 1960), και πρόσφατα από τους Κατσωνοπούλου και Soter (Katsonopoulou, 1994. Katsonopoulou - Soter, 1991. Soter, υπό εκτύπωση). Αποτελέσματα ερευνών της μεταβολής της ακτογραμμής της ευρύτερης περιοχής (Stiros, 1988α, β· 1995β· υπό εκτύπωση. Papageorgiou *et al.*, 1993. Pirazzoli *et al.*, 1994) μπορούν να συμβάλουν σημαντικά στο στόχο αυτό.

Το πρόβλημα της τάξης μεγέθους της φυσικής καταστροφής

Οι μέχρι στιγμής προσπάθειες για την εξιχνίαση του μυστηρίου της καταστροφής της

αρχαίας Ελίκης εντάσσονται κυρίως σε δύο κατευθύνσεις. Πρώτον, σε προσπάθειες που βασίζονται στην *a priori* αποδοχή της φυσικής καταστροφής, όπως την παρουσιάζουν οι αρχαίες πηγές, αποσιωπώντας το γεγονός ότι τα σχετικά κείμενα γράφτηκαν μετά την πάροδο αρκετών αιώνων. Δεύτερον, σε προσπάθειες που επιχειρούν να παρουσιάσουν «ακτουαλιστικά πρότυπα» που επιβεβαιώνουν τις περιγραφές των αρχαίων κειμένων και συνεπώς επιτρέπουν και δικαιολογούν και ανάπτυξη ακόμη και μαθηματικών-φυσικών μοντέλων του φαινομένου του 373 π.Χ. με βάση τις περιγραφές αυτές και μόνο. Για παράδειγμα, προβάλλονται τα αποτελέσματα των σεισμών του 1748 και του 1861, όπως βύθιση ακτής, ρήγματα, τσουνάμι κτλ. (βλ. σχετικά Παπαζάχος και Παπαζάχου, 1989. Papazachos and Papazachou, 1997) και καταλήγουν ότι τα κείμενα του 1ου και του 4ου αι. μ.Χ. περιγράφουν επακριβώς γεγονότα του 373 π.Χ.

Οι προσεγγίσεις αυτές είναι μεθοδολογικά απαράδεκτες γιατί συγκρίνουν γεγονότα διαφορετικής τάξης μεγέθους, μια θεωρούμενη βιβλική καταστροφή (του 373 π.Χ.) και ένα σύνηθες γεγονός (το σεισμό του 1861), ή μάλλον προβάλλουν ως επιχείρημα υπέρ της βιβλικής καταστροφής ένα σύνηθες γεγονός. Το πόσο είναι απαράδεκτη μεθοδολογικά αυτή η προσέγγιση φαίνεται από το ακόλουθο παράδειγμα. Πολλές φορές πόλεις της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης έχουν χτυπηθεί από μικρούς σεισμούς. Η ύπαρξη τέτοιων μικρών σεισμών προφανώς δεν αποτελεί απόδειξη ότι οι συγκεκριμένες πόλεις έχουν θιγεί από μεγάλους σεισμούς μεγέθους 6.0 ή 7.0 R – αντίθετα θα προκαλούσε γέλια ένα τέτοιο συμπέρασμα!

Συνεπώς, στην περίπτωση της Ελίκης και

της Βούρας, η βύθιση μιας χθαμαλής παραλιακής λωρίδας γης κατά τους σεισμούς του 1861 – όπως καθαρά φαίνεται σε γκραβούρα της εποχής που αναδημοσίευσε ο Μαρινάτος (Marinatos, 1960) – προφανώς δεν αποτελεί και επιβεβαίωση της καταβύθισης των δύο πόλεων το 373 π.Χ. Αντίθετα, το ερώτημα που τίθεται και πρέπει να απαντηθεί από ένα γεωλόγο είναι το ακόλουθο: είναι αναμενόμενη και τεκμηριώσιμη στην περιοχή ανατολικά του Αιγίου μια φυσική καταστροφή της έντασης και έκτασης που περιγράφουν οι αρχαίες πηγές;

Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό εξετάζουμε στη συνέχεια τα όρια (πλαίσια) των ελλειψώσεων καθενός από τα φυσικά καταστροφικά φαινόμενα που έχουν σημειωθεί ή πιθανολογείται ότι συνδέθηκαν με την περιγραφόμενη καταστροφή των δύο αρχαίων πόλεων.

Σεισμοί. Η περιοχή του Αιγίου είναι αναμφίβολα υψηλής σεισμικότητας και η ιστορία της τους τελευταίους δύο αιώνες, για τους οποίους τα δεδομένα είναι αρκετά, αυτό αποδεικνύει. Και μάλιστα η σεισμικότητα αυτή συνδέεται και με φαινόμενα όπως τσουνάμι (1861), σεισμικά ρήγματα, ρευστοποίηση πρόσφατων αποθέσεων (1861, 1965, 1995), βύθιση της ακτής (1861, 1995). Οι κατάλογοι των σεισμών (π.χ. Μουτσόπουλος, 1958. Παπαζάχος και Παπαζάχου, 1989. Guidoboni *et al.*, 1994. Papazachos and Papazachou, 1997) αναφέρουν αρκετούς τέτοιους σεισμούς στην περιοχή.

Οι μεγαλύτεροι από τους σεισμούς αυτούς έχουν μεσαίο μέγεθος, λίγο πάνω από 6.0 R. Πολλές φορές συνοδεύονται από ρήγματα μήκους 10-20 χλμ. και μερικές φορές έχουν προκαλέσει τη σχετική βύθιση του ενός τεμάχου του ρήγματος (αυτό προς την παρα-

λία) κατά 1, τοπικά 2 μ. με συνέπεια να καλυφθεί από θαλάσσια ύδατα μια παράκτια ζώνη, συνήθως ακαλλιέργητη, πλάτους μερικών δεκάδων μέτρων. Ο σεισμός του 1861 είναι μια τυπική περίπτωση (βλ. Marinatos, 1960).

Μήπως όμως στο παρελθόν έχουν σημειωθεί και μεγαλύτεροι σεισμοί; Το ερώτημα αυτό αποκτά μεγάλη σημασία από το γεγονός ότι κανένας από τους γνωστούς σεισμούς δεν προκάλεσε ανηψώσεις της ακτής, όπως αυτές εύρους 30-50 εκ. που συνάγονται από παλαιοσεισμολογικές μελέτες στην Περαχώρα (Pirazzoli *et al.*, 1994), την Κόρινθο (Λέχαιο, Stiros *et al.*, 1996), το επίγειο της αρχαίας Ακράτας (σημερινά Μαύρα Λιθάκια) (Papageorgiou *et al.*, 1993. Stiros, υπό εκτύπωση). Συνεπώς η σεισμική ιστορία των τελευταίων δύο αιώνων μπορεί να μην είναι αντιπροσωπευτική της αντίστοιχης μακρόχρονης ιστορίας της περιοχής.

Από την άλλη μεριά υπάρχει και ο αντίλογος. Γνωστοί μεγάλοι πρόσφατοι σεισμοί μπορεί να προκάλεσαν ανηψώσεις που όμως δεν έγιναν αντιληπτές (π.χ. ήταν υποθαλάσσιες), ενώ στον Κορινθιακό δεν υπάρχουν μεγάλες τεκτονικές δομές που θα δικαιολογούσαν σεισμούς με μέγεθος πάνω από 7.0 R. Ακόμη, αν υποθεθεί ότι ένας καταστροφικός, «γίγαντας» σεισμός (με μέγεθος πάνω από 7.0 ή 7.5 R) έπληξε την περιοχή το 373 π.Χ., θα έπρεπε να είχε καταστρέψει και γειτονικές πόλεις, και κυρίως το Αίγιο, το οποίο κατά τις ιστορικές πηγές δεν υπέστη κανένα αξιόλογο πλήγμα. Με βάση τέτοια επιχειρήματα διάφοροι ερευνητές, όπως ο Ν. Αμβράζης, θεωρούν ότι ο σεισμός του 373 π.Χ. ήταν και αυτός σχετικά μικρός, με μέγεθος κάτω των 6.5 R και περιορισμένη πλειόσειστη περιοχή, δηλαδή ένας συνηθισμένος σεισμός

του Κορινθιακού, ο οποίος ήταν αφύσικο να είχε προκαλέσει τα αποτελέσματα που του αποδίδουν ορισμένοι αρχαίοι συγγραφείς. Για το λόγο αυτό πιθανότατα ο σεισμός και το τσουνάμι που τον συνόδευσε λίγο απασχόλησε τους σύγχρονους του ιστορικούς! Ή μάλλον τους απασχόλησε ως φυσικό φαινόμενο (π.χ. Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά*) και όχι ως καταστροφικό, πολιτικό, κοινωνικό, οικιστικό αλλά και υπερφυσικό φαινόμενο (τιμωρία θεού), όπως συνέβη με τους μεταγενέστερους (Παυσανία, Στράβωνα, κτλ.).

Τσουνάμι (παλιρροϊκά σεισμικά κύματα). Η ευρύτερη περιοχή της Ελίκης έχει πληγεί στο παρελθόν αρκετές φορές από παλιρροϊκά κύματα, είτε σεισμικής προέλευσης (π.χ. το 1748, το 1794, το 1817, το 1861 αλλά και το 1984), είτε μη σεισμικής (π.χ. το 1963), που οφείλονται συνήθως σε υποθαλάσσιες κατολισθήσεις. Τα παλιρροϊκά αυτά κύματα είχαν ύψος μερικά μέτρα και σε οριακές περιπτώσεις εισέδυσαν στην ξηρά σε βάθος μερικών εκατοντάδων μέτρων (π.χ. Γαλανόπουλος *et al.*, 1964. Χριστόπουλος, 1971-1972). Όμως, όλα τα τσουνάμι του Κορινθιακού ήταν σχετικά μικρά (ύψος κύματος λίγα μέτρα) για να προξενήσουν σημαντικές καταστροφές σε πόλεις που βρίσκονταν σε βάθος δύο και πλέον χιλιομέτρων από την ακτή, όπως αναφέρεται για την αρχαία Ελίκη από τον Στράβωνα και όπως ήταν λογικό για μια σημαντική πόλη της περιόδου εκείνης!

Στη διεθνή βιβλιογραφία εξάλλου δεν αναφέρεται πουθενά κανένα τσουνάμι (ούτε και αυτά που γίνονται σε ωκεανούς και συνδέονται με σεισμούς μεγέθους πάνω από 7.5 και 8.0 R και έχουν εύρος πάνω από 10 μ.) να έχει εισχωρήσει και προκαλέσει καταστροφές σε τέτοιο βάθος μέσα στην ξηρά, και μάλιστα σε χώρο όπως αυτός της βόρειας Πελοποννήσου, όπου υπάρχει βλάστηση, κτλ.,

δηλαδή παράγοντες που προκαλούν ταχύτατη απόσβεση της ενέργειας των παλιρροϊκών σεισμικών κυμάτων. Ακόμη και τυχόν συγκρίσεις με το τσουνάμι της Νέας Γουινέας της 17 Ιουλίου 1998 δεν συνηγορούν υπέρ ενός εξαιρετικού γεγονότος στον Κορινθιακό: Το πρόσφατο αυτό τσουνάμι προκάλεσε κύματα ύψους τουλάχιστον 10-15 μ., τα οποία ουσιαστικά σάρωσαν παράκτιους οικισμούς σε μήκος ακτής 19 χλμ., αλλά η ένταση του φαινομένου αποσβέστηκε γρήγορα μακριά από την ακτή (Saveney *et als*, υπό έκδοση). Συνεπώς, ένα αντίστοιχο φαινόμενο δεν θα μπορούσε να βλάψει οικισμούς μακριά από την ακτή αφ' ενός, και αφ' ετέρου δεν θα έμενε όρθιο κανένα ιερό του Ποσειδώνα και κανένα άγαλμα!

Επιπλέον, το παλιρροϊκό κύμα που σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη ακολούθησε τον καταστροφικό σεισμό θα πρέπει να έπληξε όλο τον κόλπο, έστω και με μικρότερη, πλην καταστροφική ένταση. Για παράδειγμα, το σεισμικό τσουνάμι του 1963 που σε μια οριακή περίπτωση εισέδωσε σε βάθος 500 μ. (χωρίς βέβαια να προκαλέσει καταστροφές σε αυτό το βάθος) προκάλεσε καταστροφές, ακόμη και ένα θάνατο στη βόρεια ακτή του Κορινθιακού (Γαλανόπουλος *et al.*, 1964). Συνεπώς ένα υποτιθέμενο μεγάλο τσουνάμι το 373 π.Χ. θα έπρεπε να είχε επηρεάσει σημαντικά και άλλες πόλεις, μεταξύ των οποίων και το Αίγιο, πράγμα το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τα αρχαία κείμενα.

Πέραν αυτών η θαλάσσια επίκλυση που προκαλεί ένα παλιρροϊκό σεισμικό κύμα είναι παροδική, ενώ στην Ελίκη αναφέρεται ή συνάγεται μόνιμη βύθιση.

Συνεπώς, η πιθανότητα ενός γιγαντιαίου τσουνάμι οιασδήποτε προέλευσης με δραματικές επιπτώσεις στην αρχαία Ελίκη πρέπει να αποκλειστεί.

Σεισμικά ρήγματα. Ο σεισμός του 1861 που συνδέθηκε με σημαντικό επιφανειακό ρήγμα μήκους 13 χλμ. και προκάλεσε κατακλυσμό μιας παραλιακής λωρίδας γης από τα νερά της θάλασσας, αποδεικνύει ασφαλώς ότι οι σεισμοί στην περιοχή μπορεί καθ' αρχήν να προκαλέσουν σε μικρογραφία φαινόμενα, όπως αυτά που αναφέρουν οι αρχαίοι συγγραφείς ότι συνέβησαν το 373 π.Χ.

Όμως, όπως είναι γνωστό, σημαντικές τεκτονικές παραμορφώσεις στην ευρύτερη περιοχή συνδέονται μόνο με μεγάλα γνωστά ρήγματα μήκους αρκετών χιλιομέτρων, τα οποία έχουν και χαρακτηριστική γεωμορφολογική υπόσταση. Τα ρήγματα αυτά είναι «κανονικά» στη γεωλογική ορολογία και στη συγκεκριμένη περιοχή μπορούν να προκαλέσουν σχετική βύθιση του βόρειου (προς τη θάλασσα) τεμάχους τους κατά 1-2 μ. το πολύ. Μια τέτοια βύθιση, όπως του 1861, μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τον κατακλυσμό από θαλασσινό νερό μιας στενής λωρίδας της παραλίας χαμηλού υψομέτρου (μερικές δεκάδες μέτρα). Λόγω όμως της γεωλογικής δομής και εξέλιξης της περιοχής (πρόσφατες, ασύνδετες ποτάμιες αποθέσεις) οι λωρίδες αυτές της γης ήταν τουλάχιστον μέχρι πριν μερικές δεκαετίες οικονομικά και οικιστικά μη αξιοποιήσιμες, και αποκλείεται να ήταν αξιοποιημένες και στην αρχαιότητα. Αυτό άλλωστε φαίνεται ξεκάθαρα και στις αναπαραστάσεις που δημοσίευσε ο Schmidt (1867) και αναδημοσίευσε ο Marinatos (1960) και δείχνουν καταβύθιση μιας ελώδους ακτής.

Αντίθετα, βύθιση της Ελίκης από δράση σεισμικού ρήγματος προϋποθέτει σεισμική ολίσθηση τουλάχιστον 10-15 μ., εφόσον η Ελίκη θεωρείται ότι βρισκόταν σε απόσταση 2 χλμ. από την ακτή (Στράβων VIII, 7, 2), αν

υποθέσουμε ότι η κλίση του αναγλύφου στην αρχαιότητα ήταν ίδια με τη σημερινή. Μια σεισμική βύθιση τέτοιου εύρους είναι προφανώς εντελώς εξωπραγματική. Συνεπώς είναι αδύνατον ένα σεισμικό ρήγμα να είχε προκαλέσει καταποντισμό της ευρείας περιοχής της Ελίκης.

Φαινόμενα τοπικής αστάθειας του εδάφους. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο περιλαμβάνουμε διάφορα φαινόμενα που αφορούν την παραμόρφωση ή/και μετακίνηση ανώτερων εδαφικών οριζόντων. Τα φαινόμενα αυτά μπορεί να συνδέονται, χωρίς αυτό να είναι απαραίτητο, με σεισμούς και να αφορούν έκταση από μερικά μέτρα μέχρι και δεκάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα, με εύρος της βύθισης από κλάσμα του μέτρου μέχρι και δεκάδες ή εκατοντάδες μέτρα. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι τυπικές κατολισθήσεις, οι ολισθήσεις χαλαρών ιζημάτων (mass/debris flow, slumps), η ρευστοποίηση και συμπίκνωση χαλαρών ιζημάτων.

Από τα φαινόμενα αυτά, η συμπίκνωση έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του όγκου των ιζημάτων είτε λόγω σεισμικών ταλαντώσεων («κοσκίνισμα»), δηλαδή τη μείωση του πάχους των επιχώσεων, είτε λόγω αφαίρεσης του περιεχόμενου νερού. Όμως, το εύρος της υψομετρικής διαφοράς μπορεί να είναι σημαντικό μόνο σε ακραίες περιπτώσεις (π.χ. υπεράντληση υδάτων, πετρελαίου, κτλ.), και μάλλον ασήμαντη για να έχει αξιόλογες οικιστικές επιπτώσεις στην πιθανή Ελίκη και καμία στη Βούρα (λόγω της θεωρούμενης θέσης της τελευταίας πάνω σε λόφο, σε κατά τεκμήριο σχετικά συμπτυκνωμένα ιζήματα).

Αντίστοιχα, η ρευστοποίηση ιζημάτων είναι αποτέλεσμα σεισμικών δονήσεων που προκαλούν τη δραστική μείωση ή και εξα-

φάνιση της μηχανικής αντοχής των ανώτερων εδαφικών οριζόντων και την εμφάνιση χαρακτηριστικών φαινομένων, όπως κρατήρες, εκτινάξεις λάσπης και άμμου (sand volcanoes, κτλ.). Τέτοια φαινόμενα είναι εξαιρετικά συνήθη στην ευρύτερη περιοχή της Ελίκης και έχουν περιγραφεί τόσο κατά το σεισμό του 1861 (Schmidt, 1867) όσο και σε πρόσφατους σεισμούς, π.χ. του 1995. Η ρευστοποίηση μπορεί να είναι καταστροφική για κατασκευές μεγάλες, όμως είναι μάλλον ανώδυνη για μικρές, ελαφριές κατασκευές, όπως αυτές στην αρχαιότητα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι σύγχρονες κατασκευές στα Τρυπιά και τη γύρω περιοχή: παρά τις εμφανέστερες παραμορφώσεις του εδάφους θεμελίωσής τους (sand volcanoes, ρηγματώσεις, κτλ.), οι κατασκευές αυτές δεν έπαθαν ουσιαστικά καμία ζημιά το 1995 αλλά και σε παλαιότερους σεισμούς. Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την εκτίμηση πιθανών αντίστοιχων σεισμικών ζημιών το 373 π.Χ., γιατί το συγκεκριμένο έδαφος αποτελεί και το δυσμενέστερο πεδίο θεμελίωσης και χρησιμοποιήθηκε γι' αυτό το σκοπό μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, μετά την τουριστική και οικιστική αξιοποίηση της ευρύτερης περιοχής.

Αντίθετα, οι κατολισθήσεις μπορεί να έχουν σημαντικά αποτελέσματα. Με τον όρο αυτό προσδιορίζονται κινήσεις μικρών και μεγάλων μαζών επιφανειακών (βάθους μερικών δεκάδων το πολύ μέτρων) εδαφικών σχηματισμών από την επίδραση της βαρύτητας σε περιοχές με σχετικά μεγάλη κλίση εδάφους. Το αποκοπτόμενο τμήμα έχει συνήθως αμφιθεατρική μορφή και ολισθαίνει σε κάποια επιφάνεια ή στρώμα με μικρή μηχανική αντοχή, π.χ. αργιλικούς σχηματισμούς

που μετά από μια περίοδο έντονης βροχόπτωσης έχουν γίνει σαν πηλός και δεν μπορούν να αντισταθμίσουν το βάρος των υπερκείμενων εδαφικών μαζών.

Οι κατολισθήσεις μπορεί να είναι ιδιαίτερα καταστρεπτικές. Ολόκληρες πόλεις ή χωριά, όπως η αρχαία Βιζώνη στη Μαύρη Θάλασσα (Nikonov, 1996) και το Μεγάλο Χωριό στην Ευρυτανία έχουν καταστραφεί από κατολίσθηση. Οι κατολισθήσεις πάντως έχουν τρία βασικά χαρακτηριστικά σχετικά με το συζητούμενο πρόβλημα.

Πρώτον, η έκταση μιας κατολίσθησης είναι σχετικά περιορισμένη, ώστε είναι αδύνατον να έχει θίξει μεγάλες περιοχές. Δεύτερον, το φυσιογραφικό και γεωλογικό περιβάλλον των θέσεων, που επιτρέπει κατολισθήσεις, είναι ιδιόμορφο και χαρακτηριστικό (απότομες κλιθείς, αργιλικό σχηματισμό, κλίσεις στρωμάτων παράλληλες προς το ανάγλυφο, κτλ.), ώστε αφ' ενός μπορεί γενικά και να προβλεφθεί, ενώ δεν μπορεί να θίξει σημεία με διαφορετικά γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να θίξει τη Βούρα και την Ελίχη συγχρόνως, μόνο αν η δεύτερη βρισκόταν ακριβώς στους πρόποδες του λόφου της Βούρας και καλυπτόταν από τη μάζα των υλικών που προέρχονταν από την καταστροφή της.

Και τρίτον, κάθε σημαντική κατολίσθηση αφήνει σαφή γεωμορφολογικά κτλ. ίχνη, τα οποία δεν εξαφανίζονται εύκολα, ιδιαίτερα σε μικρά χρονικά διαστήματα (της τάξης μερικών χιλιάδων ετών). Ίχνη μεγάλης κατολίσθησης δεν έχουν ποτέ αναφερθεί στην περιοχή. Πέραν αυτού, οι μεγάλες κατολισθήσεις συμβαίνουν σε ομάδες, π.χ. στους σχηματισμούς φλύσχη στην Ελλάδα ή σε άλλους κατάλληλους σχηματισμούς σε άλλες χώρες (π.χ. Jones *et al.*, 1989), ενώ η ευρύτερη περιοχή

της Ελίκης δεν χαρακτηρίζεται, αντίθετα με άλλες περιοχές της Αχαΐας, από ίχνη σημαντικών κατολισθήσεων.

Πέραν αυτού, μια κατολίσθηση προκαλεί πλήρη καταστροφή της κατολισθαίνουσας μάζας, ώστε δεν αναμένεται να έχουν διατηρηθεί παρά ελάχιστα οικιστικά ίχνη. Για παράδειγμα, στο Μεγάλο Χωριό Ευρυτανίας μετά την κατολίσθηση της 13-1-1963 δεν κατέστη δυνατό ούτε τις σωρούς πολλών θυμάτων να ανασύρουν μέσα από την κατολισθήσασα μάζα. Πόσο μάλλον είναι λογικό να αναμένει κανείς να εντοπίσει ίχνη ανθρωπινων κατασκευών.

Ολισθήσεις χαλαρών ιζημάτων, κυρίως δελταϊκών αποθέσεων στην ξηρά ή στη θάλασσα (στην υφαλοκρηπίδα και τη γειτονία της, mass/debris flow, slumps) δεν είναι άγνωστα στην περιοχή της Ελίκης. Μάλιστα, το 1963 είχε παρατηρηθεί ένα τέτοιο φαινόμενο που προκάλεσε και τσουνάμι (Γαλανόπουλος *et al.*, 1963). Οι κινήσεις αυτές μπορεί να συνδέονται με σεισμούς ή να έχουν προκληθεί από άλλα φαινόμενα (υδρολογικά, άλλες κινήσεις μαζών, κτλ.). Όμως, οι ολισθήσεις χαλαρών ιζημάτων περιορίζονται σε πολύ πρόσφατα ιζήματα, τα οποία κατά κανόνα δεν είχαν οικιστική σημασία στην αρχαιότητα, αλλά και μέχρι πριν μερικές δεκαετίες. Εξάλλου και τα φαινόμενα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα την ολοσχερή παραμόρφωση των κινούμενων μαζών με αποτέλεσμα την εξαφάνιση των πιθανών ανθρωπινων κατασκευών.

Τέλος, σε πρόσφατα δέλτα παρατηρούνται σημαντικές ταπεινώσεις του επιπέδου του εδάφους λόγω βαθμιαίας συμπίκνωσης των ιζημάτων (π.χ. λόγω χημικών διεργασιών σε βιογενή υλικά, μείωσης προσφοράς ύδατος,

π.χ. σε εγκαταλελειμμένα τμήματα ποταμών, κτλ.), προκαλώντας συνήθως βυθίσεις και θαλάσσια επίκλυση. Το εύρος του φαινομένου μπορεί να είναι εντυπωσιακό. Για παράδειγμα, η περιοχή Καλοχωρίου Θεσσαλονίκης, όπου το 1974 επρόκειτο να μεταφερθούν οι εγκαταστάσεις της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, βρέθηκε το 1983 κάτω από το νερό, και απειλείται μάλιστα και η Βιομηχανική Ζώνη της περιοχής (Παπαγεωργίου *et al.*, 1996). Το φαινόμενο αυτό είναι το μόνο που μπορεί να προκαλέσει σημαντικές γεωμορφολογικές μεταβολές χωρίς σημαντικές διαφορικές παραμορφώσεις των θεμελίων διαφόρων κατασκευών. Το φαινόμενο πάντως αυτό δεν έχει επεισοδιακό χαρακτήρα (δηλαδή συμβαίνει βαθμιαία).

Προσπάθειες αναπαράστασης της παλαιογεωγραφίας στην περιοχή της Ελικής

Συστηματικές έρευνες για τον εντοπισμό της αρχαίας Ελικής με βάση θαλάσσιες έρευνες, γεωπρήσεις, επιφανειακή έρευνα και ανασκαφές έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια, δεν έχουν όμως δημοσιευτεί τα λεπτομερή αποτελέσματά τους (Marinatos, 1960. Katsonopoulou, 1994. Κατσωνοπούλου, 1995. Katsonopoulou - Soter, 1991. Soter, υπό εκτύπωση).

Στοιχεία χρήσιμα για την αναπαράσταση του παλαιοαναγλύφου στην περιοχή μπορεί να προσφέρει, επίσης, η μελέτη μεταβολής της ακτογραμμής που έχει γίνει με βάση γεωδαιτικά, γεωμορφολογικά και αρχαιολογικά στοιχεία (Mariolakos - Stiros, 1987. Stiros, 1988α, β. Stiros, υπό εκτύπωση. Stiros *et al.*, 1996. Pirazzoli *et al.*, 1994. Parageorgiou *et al.*, 1993). Η μελέτη αυτή έχει δείξει ότι η αναθόλωση της βόρειας Πελοποννήσου συ-

νεχίζεται και τις τελευταίες χιλιετίες και το μέγιστό της βρίσκεται κοντά στην αρχαία Αιγείρα (Stiros *et al.*, 1988α). Νεότερα στοιχεία έχουν δείξει ότι στην περιοχή Μαύρα Λιθάρια Δερβενίου, όπου το λιμάνι της αρχαίας Αιγείρας, η ακτογραμμή του 3ου αι. μ.Χ. βρίσκεται σε ύψος 4 μ. (Parageorgiou *et al.*, 1993. Stiros, υπό εκτύπωση). Αυτό σημαίνει ότι στην περιοχή της Ελικής η ακτογραμμή του 4ου αι. π.Χ. θα βρίσκεται σε ύψος λίγων μέτρων πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Εάν η αρχαία πόλη βρισκόταν 2 χλμ. από την ακτή, υποθέτοντας ότι η μέση κλίση του αναγλύφου στην περιοχή τους αρχαίους χρόνους ήταν ίδια με τη σύγχρονη, η αρχαία θέση θα πρέπει χονδρικά να βρίσκεται σε υψόμετρο της τάξης των 10-20 μ. Προφανώς βέβαια, οι διάφορες οικιστικές ενότητες (κώμες) της αρχαίας πόλης θα βρίσκονταν σε διαφορετικά υψόμετρα, ψηλότερα και χαμηλότερα.

Φυσικές δεσμεύσεις στον προσδιορισμό της καταστροφής της αρχαίας Ελικής

Η εξέταση των φυσικών παραγόντων που θα μπορούσαν να έχουν προκαλέσει τη θρυλούμενη καταστροφή Ελικής και Βούρας και η εξέταση των πιθανών επιπτώσεων κάθε μιας από αυτές ξεχωριστά, αλλά και σε συνδυασμό, οδηγεί σε ένα ανεπιφύλακτο συμπέρασμα. Μια ξαφνική δραματική καταστροφή των δύο αυτών πόλεων, όπως την περιγράφουν οι (μεταγενέστερες) ιστορικές πηγές είναι αν όχι αδύνατη, τουλάχιστον εντελώς απίθανη. Και για το λόγο αυτό πρέπει να αποκλειστεί ως ιστορικό και φυσικό γεγονός. Το συμπέρασμα αυτό ερμηνεύει γιατί το θεωρούμενο συνταρακτικό γεγονός δεν απασχόλησε τους σύγχρονους του ιστορικούς

(αναφέρεται απλά ως σεισμός της Αχαΐας στο μόνο διασωζόμενο αυθεντικό κείμενο του Αριστοτέλη) και γιατί δεν είχε επιπτώσεις και σε γειτονικές πόλεις, κυρίως το Αίγιο.

Αλλά και η πιθανότητα μιας μικρότερης κλίμακας καταστροφής που αφαίρεσε μόνο την εύφορη πεδιάδα της Ελίκης και την οδήγησε στο μαρασμό και στη συνέχεια στην πολιτική εξαφάνιση (Φαράκλας, 1995) πρέπει να αποκλειστεί. Ο λόγος είναι ότι ακόμη και αυτής της έκτασης η καταστροφή προϋποθέτει φαινόμενο έκτασης μη αποδεκτής, που εξάλλου θα είχε επιπτώσεις σε όλο τον Κορινθιακό και κυρίως στην ανταγωνίστρια πόλη Αίγιο.

Συνεπώς, τα μυθικά στοιχεία που πρέπει να απογυμνώσουμε από το θρύλο της καταστροφής της Ελίκης δεν είναι μόνο η οργή του Ικέσιου θεού, αλλά και η συνταρακτική φυσική καταστροφή!

Από την άλλη μεριά όμως η ιστορία της περιοχής και η μαρτυρία του Αριστοτέλη δεν αφήνουν καθόλου περιθώρια να απορρίψουμε την υπόθεση ότι ο πυρήνας του μύθου βασίζεται σε σχετικά μικρής κλίμακας φυσικά καταστροφικά γεγονότα που άλλωστε δεν είναι άγνωστα στην περιοχή: σεισμό μεσαίου μεγέθους που συνοδεύτηκε από τσουνάμι και καταβύθιση παράκτιας ζώνης. Φυσικά δεν είναι ανάγκη να δεχτούμε ότι τα γεγονότα αυτά ήταν σύγχρονα και συνέβησαν το 373 π.Χ.: μπορεί και να συνέβησαν σε χρονικό διάστημα π.χ. ενός αιώνα (όση δηλαδή είναι η περίοδος που χωρίζει τα καταστροφικά γεγονότα της περιοχής), αλλά στις μνήμες των ανθρώπων συγχωνεύτηκαν σε ένα!

Μια εναλλακτική ερμηνεία του θρύλου της καταστροφής

Είναι επομένως πιθανό ότι ένας ή περισ-

σότεροι σεισμοί μεσαίου μεγέθους προκάλεσαν σημαντικές ζημιές στην Ελίκη, τη Βούρα και ίσως και άλλες πόλεις, και προκάλεσαν πολιτική και στρατιωτική αργυθμία, που έδωσε την ευκαιρία στην ανταγωνίστρια πόλη του Αιγίου να εξαφανίσει πολιτικά και οικονομικά (με την ιδιοποίηση των γαιών της) την Ελίκη. Μερικούς αιώνες αργότερα το φυσικό καταστροφικό γεγονός (ή γεγονότα) δεν πήρε απλά τη μορφή δεισιδαιμονίας, όπως συνέβαινε με τους σεισμούς και σε νεότερες εποχές (π.χ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, 1993), αλλά η δεισιδαιμονία, περιβεβλημένη με το πέπλο της θείας τιμωρίας μιας αμαρτωλής πόλης, προβλήθηκε ως δικαιολογία εκ μέρους του νικητή – πόλης του Αιγίου – για την πολιτική εξαφάνιση και λήστευση των εδαφών της άτυχης Ελίκης.

Προβάλλουμε προφανώς μια υπόθεση κατά βάση ανάλογη με του Ν. Φαράκλα (1995), διαφοροποιημένη όμως ως προς την έκταση και τις άμεσες επιπτώσεις της φυσικής καταστροφής, θεωρώντας ότι η τελευταία λειτούργησε πιθανόν ως καταλύτης και μόνο των κοινωνικο-οικονομικών και ιστορικών γεγονότων (πρβλ. Stiros, 1995β. Στείρος, 1997).

Ίσως και ο σεισμός της Σπάρτης του 464 π.Χ. να είχε και αυτός καλυφθεί από ίδιο θρύλο, αφού ο σεισμός αυτός παραλίγο να αποτελέσει την αφορμή της καταστροφής της Σπάρτης λόγω της εξέγερσης των ειλωτών και των σκλαβωμένων Μεσσηνίων που πυροδότησε (Διοδ. XI, 63, 1-4· XIV, 66, 4). Αν η εξέγερση είχε επιτύχει, σίγουρα θα είχε περιβληθεί και αυτή από κάποιο μύθο ανάλογο με αυτόν της Ελίκης, δεδομένου ότι και αυτός ο σεισμός είχε συνδεθεί με την εκδίωξη ικετών (Θουκ. 1, 128, 1).

Που πρέπει να αναζητήσουμε την αρχαία Ελίκη;

Η Ελίκη και η Βούρα, αντίθετα με πολλές άλλες αρχαίες πόλεις, είχαν μια ξεχωριστή μοίρα: το τέλος τους να περιβληθεί από ένα θρύλο που επέζησε χιλιετίες. Αν όμως ξεχάσουμε το θρύλο της φυσικής καταστροφής, δεν μένει παρά να αναζητήσουμε τα ίχνη τους ανάμεσα στα ίχνη άλλων πόλεων που και αυτές γνώρισαν τη δοκιμασία των σεισμών αλλά ίσως και της εχθρικής επέμβασης. Τα ίχνη επομένως της Ελίκης και της Βούρας, όπως και των περισσότερων άλλων πόλεων της περιόδου, δεν μπορούν να αναζητούνται π.χ. μέσα στο νερό ή στα αφιλόξενα εδάφη πρόσφατων αποθέσεων που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες αξιοποιήθηκαν. Επειδή μάλιστα η Ελίκη και η Βούρα τεκμαίρεται ότι είχαν μακρά ιστορία, τα ερείπια

τους πρέπει να αναζητηθούν όχι σε θέσεις ευκαιριακής κατοίκησης (π.χ. σε πρόσφατες ασταθείς δελταικές αποθέσεις), αλλά σε θέσεις που επί αιώνες απέδειξαν την ικανότητά τους να φιλοξενούν εστίες μαζικής ανθρώπινης κατοίκησης, διαθέτοντας κατάλληλο κλίμα, αρκετό νερό, ασφαλή θεμέλια, εύφορο έδαφος, επικοινωνία, υγιεινές συνθήκες, ασφάλεια.

Τέτοιες θέσεις κατά κανόνα προσδιορίζουν (χωρίς ίσως να τις εξαντλούν) οι θέσεις των σημαντικών οικιστικών κέντρων της ευρύτερης περιοχής τόσο στους αρχαίους όσο και στους νεότερους χρόνους.

Στους βαθύτερους ορίζοντες αυτών των οικιστικών κέντρων είναι πολύ πιθανό να βρίσκονται τα θεμέλια της Ελίκης και της Βούρας, ή τουλάχιστον μερικών από τις κώμες που τις απάρτιζαν.

Βιβλιογραφία

- Α. Γαλανόπουλος - Ν. Δελημπασης - Π. Κομηνάκης, Θάλασσο κύμα εκ κατολισθήσεως άνευ σεισμικής διεγέρσεως, *Annales géologiques des pays helléniques* 16 (1964), σ. 93-110.
- Γ. Γεωργαλάς, Περί του καταποντισμού της αρχαίας Ελίκης, αρχαϊκής πόλεως, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 37 (1962), σ. 232-247.
- Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση, *Παρουσία* 24 (1993).
- D. Jones - E. Lee - G. Hearn - S. Genc, The Çatak Landslide Disaster, Trabzon Province, Çatak Turkey, *Terra Nova* 1 (1989), σ. 84-90.
- Ν. Κατσωνοπούλου - S. Soter, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 159-162.
- D. Katsonopoulou, Ancient Helike: Topographical Observations and Recent Investigations, *Sibari e la Sibaritide*, 1994, σ. 513-523.
- Ν. Κατσωνοπούλου, Ελίκη, *Αρχαιολογία* 54 (1995), σ. 35-40.
- S. Marinatos, A Submerged Town of Classical Greece, *Archaeology* 13 (1960), σ. 187-193.
- I. Mariolakos - S. Stiros, Quaternary Deformation of the Isthmus and Gulf of Korinthos, Greece, *Geology* 15 (1987), σ. 225-228.
- Ν. McSaveney *et als*, The 17th July 1998 Tsunami, Papua New Guinea: Evidence and Initial Interpretation, *Marine Geology* (υπό έκδοση).
- Ν. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής της αρχαίας Βούρας*, Αθήνα 1958.
- Α. Nikonov, The Disappearance of the Ancient Towns of Dioscuria and Sebastopolis in Colchis on the Black

- Sea: A Problem in Engineering Geology and Palaeoseismology, *Archaeoseismology* (εκδ. S. Stiros - R. Jones), *Fitch Laboratory Occasional Paper 7*, Oxford 1996.
- Σ. Παπαγεωργίου - Στ. Στείρος - Π. Παπαβασιλείου - Μ. Μουτσούλας, Διερεύνηση της σχέσης μεταξύ μεταβολής της παράκτιας τοπογραφίας και της ιστορίας της κατοίκησης στη Μακεδονία και Θράκη, *Πρακτικά Β' Συμποσίου Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 245-263.
 - S. Papageorgiou - M. Arnold - J. Laborel - S. Stiros, Seismic Uplift of the Harbour of Ancient Aigeira, Central Greece, *The International Journal of Nautical Archaeology* 22 (1993), σ. 275-281.
 - Β. Παπαζάχος - Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1989.
 - Β. Papazachos - C. Papazachou, *The Earthquakes of Greece*, Thessaloniki 1997.
 - Μ. Πετρόπουλος, Ελίκη, *Αρχαιολογία* 9 (1983), σ. 76-79.
 - P. Pirazzoli - S. Stiros - M. Arnold - J. Laborel - F. Laborel-Deguen - S. Papageorgiou, Episodic Uplift Deduced from Holocene Shorelines in the Perachora Peninsula, Corinth Area, Greece, *Tectonophysics* 229 (1994), σ. 201-209.
 - R. Scandone, Miti ed eruzioni, *Le scienze quaderni* 39 (1987), σ. 83.
 - J. Schmidt, *Πραγματεία περί τοῦ γενομένου σεισμοῦ τῷ 1861ῳ Δεκεμβρίου 26ῆ(14ῆ)*, Αθήνα 1867.
 - S. Soter, Holocene Uplift and Subsidence of the Helike Delta, Gulf of Corinth, Greece, στο I. Stewart - C. Vita-Finzi (εκδ.), *Sp. Publ. Geol. Soc. London Late Quaternary Coastal Tectonics* (υπό εκτύπωση).
 - Α. Σταυρόπουλος, *Ιστορία της πόλεως του Αιγίου*, Πάτρα 1954.
 - Στ. Στείρος, Φυσικά φαινόμενα και ο πιθανός τους ρόλος στην καταστροφή του μυκηναϊκού κόσμου, *Πρακτικά του Συνεδρίου «Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου»*, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994 (υπό δημοσίευση).
 - S. Stiros, Model for the North-Peloponnesian (Central Greece) Uplift, *Geodynamics* 9 (1988α), σ. 199-214.
 - S. Stiros, Archaeology, a Tool to Study Active Tectonics. The Aegean as a Case Study, *Eos, Trans. Amer. Geophys. Union* 69 (1988β), σ. 1633, 1639.
 - S. Stiros, Palaeogeographic Reconstruction of the Heraion-Vouliagmeni Lake Coast since Early Hellenic Times, *BSA* 90 (1995α), σ. 17-21, πίν. 4.
 - S. Stiros, Environmental Effects and Cultural Gaps in the Eastern Mediterranean. Proceedings, Egyptian-Italian Seminar on "Geosciences and Archaeology in the Mediterranean Countries", Cairo, November 28-30, 1993, *The Geological Survey of Egypt, Sp. Publ.* 70 (1995β), σ. 415-421.
 - S. Stiros - P. Pirazzoli - R. Rothaus - S. Papageorgiou - J. Laborel - M. Arnold, On the Date of Construction of Lechaion, Western Harbor of Ancient Corinth, Greece, *Geoarchaeology* 11 (1996), σ. 251-263.
 - S. Stiros, Archaeological Evidence for Unusually Rapid Holocene Uplift Rates in an Active Normal Faulting Terrain: Roman Harbour of Aigeira, Gulf of Corinth, Greece, *Geoarchaeology* (υπό εκτύπωση).
 - Ν. Φαράλας, Βούρα και Ελίκη. Η φυσική και πολιτική καταβύθιση, *Β' Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο «Αρχαία Ελίκη και Αιγιάλεια»*, Αίγιο 1995 (υπό εκτύπωση).
 - Π. Χριστόπουλος, Η περί τον Κορινθιακόν περιοχή κατά τα τέλη του ΙΗ' αιώνα, *ΕΕΣΜ* 3 (1971-1972), σ. 439-471.

HELIKE AND VOURA: THE MYTH AND THE TRUE EXTENT OF THE DESTRUCTION

STATHIS K. STEIROS

The 4th century BC historians seem to have ignored the destruction of Helike, and regarded it as a natural effect. In the following centuries, however, this destruction became a legend similar to other legends of the punishment and destruction of «sinful» towns. As a legend, the destruction of Helike is characterized by mythical elements. For instance, a copper statue of Poseidon could stay erect in the water for centuries after the loss of the town and destroy fishermen's nets (as reported in ancient texts) only because it was myth and myths do not obey physical laws and reason: In the grounds of archaeology, the style of such a statue corresponds to a much later period and could not have been the centre of Poseidon's cult for centuries before the destruction of the town, nor could it have been commissioned by Ionian representatives before the calamity; in the grounds of engineering and seismology such a statue would have been one of the first constructions to have been toppled by an earthquake, a tsunami or simply the waves. The inherent contradiction involved in an event of extreme intensity but confined to a very limited area (i.e. affecting only Helike and Voura, but not the nearby Aigion) is also a proof of the mythical character of this legend.

Yet, this legend contains a nucleus of historical truth, the dimensions of which must be determined in order to identify the precise location of the ancient town. An important contribution in this perspective is that of N. Faraklas who argued that the legend of the destruction of Helike reflects its political destruction by the rival town of Aigion,

probably after it was weakened by a natural disaster.

Our suggestion is that any effort at the identification of the ruins of Helike requires a study in three directions. The first direction requires the prediction of the basic characteristics of the ancient town, both as far its topography and style as well as the type of its buildings are concerned, on archaeological and historical grounds. This is necessary in order to know what remains we expect to identify, and model the natural event(s) that may have been responsible for this destruction. For instance, if we accept that the town was submerged for at least some decades and the houses of the ancient town were made of mudbrick, as was the case with 19th and even 20th century houses, their remains would have been obliterated (dissolved) and there is no chance of uncovering the remains of an ancient town in an exceptional state of preservation. Furthermore, the ancient towns of this period consisted of a number of small villages around administrative, military, commercial, etc. centres (the case of Athens consisting of 10 tribes and 100 communities, «demoi», is a characteristic example). This result puts some constraints on the extent of the affected area. Consequently, it is not enough to demonstrate that certain natural events like those described by ancient authors (earthquakes, tsunamis, etc.) can be or have been observed in the area. It has to be demonstrated that such events can or could have produced a destruction on the scale or magnitude required to justify the description in the ancient sources. Thus, the second direc-

tion of research requires the determination of the order of magnitude and the character of the possible natural disaster that is assumed to have affected the area, and the examination of its possible causes. Finally, the third direction should be the effort to determine the palaeogeography of the area during the critical period (373 BC) based on geological methods.

An examination of all possible causes of destruction, i.e. earthquakes, tsunamis, seismic faults, local ground instability (landslides, slumps, compaction of loose sediments, etc.) indicates that all these effects should definitely be excluded as possible causes of a dramatic disappearance of Eliki and Voura, and such scenarios should be rejected as possible historical causes of a huge destruction. We can, on the contrary, admit that a smaller scale seismic destruction, like those frequently occurring in the area, marked the beginning of a period of decline of Helike, and gave the opportunity to rival towns, mainly Aigion, to make it disappear as a political entity.

The catalysing historical role of earthquakes or other natural events has been noticed in other cases as well. The history of ancient Sparta, for instance, could have been changed dramatically after the 464 BC earthquake which triggered the revolt of slaves and oppressed people. Interestingly, Sparta was characterized as a sinful town, and had this revolt been successful and marked its political end, a legend somewhat similar to

that of Helike, mixing natural effects and punishment from God would certainly be found in many later historical sources.

Concerning the reconstruction of the landscape of the area, detailed studies of the relative sea-level change have shown an anticline-type uplift of the north Peloponnese coast. The maximum of this uplift is expected in the vicinity of ancient Aigeira. Since an uplift of 4 m in less than 2,000 years was recorded at Mavra Litharia, the harbour of ancient Aigeira, the shoreline of 373 BC at Helike should normally be found at the level of a few metres above the water. If we assume that the topography gradient in the wider Helike area was similar to the present day, the ruins of the ancient town, which was assumed to be 2 km from the coast, should probably be found at a height of the order of 10-20 m, exactly where most traditional villages in the last centuries were located.

If we reject the possibility of a local catastrophe of unusual intensity, we have to search for the remains of an ancient town similar to numerous others which have been affected by earthquakes and invasions, but never became a legend. The remains of such towns cannot be found in the water, in unstable slopes or recent deltas. They can only be found in areas where conditions were favourable for the installation of long-lived towns. The areas around the modern villages in the area, prior to its recent touristic development, are among the most prominent locations to search for Helike.

ΚΩΣΤΑΣ ΜΟΣΧΑΚΗΣ

Οι κλίβανοι της ανασκαφής

Κατά τη διάρκεια των δύο ανασκαφικών περιόδων στον Φιλώτα (ε.κ. 1)¹ ερευνηθήκαν συνολικά πέντε κλίβανοι, ενώ εντοπίστηκαν ακόμη δύο (Κ1, Κ7), οι οποίοι όμως δεν ανασκάφηκαν επειδή βρισκόνταν έξω από την κάλυψη της απαλλοτρίωσης². Οι τρεις μικρότεροι (Κ4, Κ5, Κ6) από αυτούς βρέθηκαν μαζί σε ακτινωτή διάταξη, έχουν όμοια κατασκευαστικά στοιχεία και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα³. Οι άλλοι δύο

Εικ. 1. Χάρτης της διτικής Μακεδονίας.

* Την κα Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή και την κα Χρ. Ζιώτα ευχαριστώ για την ανάθεση της ανασκαφής, καθώς και για την άδεια δημοσίευσης του υλικού. Ιδιαί-

τερα την κα Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή ευχαριστώ για τις διορθώσεις της στο κείμενο, καθώς και για τη συμπαράστασή της κατά την επεξεργασία του. Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης στην κα Μ. Βάλλα, για τις εύστοχες παρατηρήσεις της κατά τη διάρκεια της μελέτης. Στην ανασκαφή συμμετείχε η συνάδελφος Δ. Θεοδώρου και τα σχέδια έκανε ο Γ. Ηλιάδης.

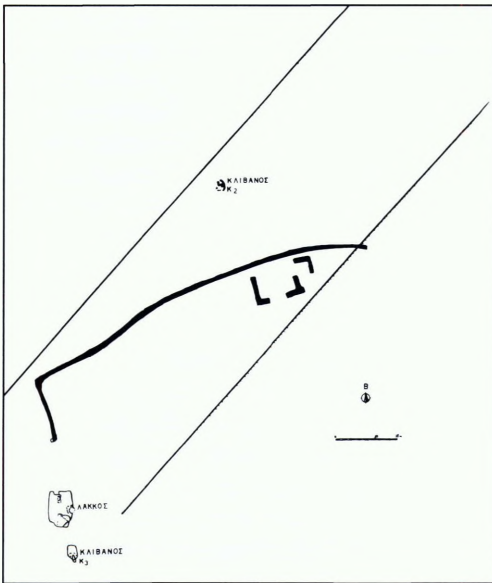
¹ Η ανασκαφή στη θέση Αμπέλια-Ορνιθώνας του Φιλώτα έγινε με αφορμή την κατασκευή του δρόμου Φλώρινας-Πτολεμαΐδας και ολοκληρώθηκε σε δύο περιόδους κατά το 1996 και το 1997. Η θέση κατοικήθηκε πρώτη φορά κατά τη νεολιθική περίοδο και συνέχισε να χρησιμοποιείται έως και την πρώτη εποχή του Χαλκού. Στην ελληνιστική περίοδο ο χώρος κατοικείται ξανά πιθανότατα έως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Στα βυζαντινά χρόνια (10ος-12ος αι.) ένα μεγάλο τμήμα της θέσης χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Για τις σωστικές έρευνες, βλ. ΑΔ 50 (1995)- 51 (1996)- 52 (1997): Χρονικά (υπό έκδοση), όπως και Ευρ. Κεφαλίδου - Κ. Μοσχάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στην Εορδαία: Ανασκαφή στην «Ασπρη Πόλη» και μία νέα επιγραφή από τον Φιλώτα, *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 39-46. Κ. Μοσχάκης, Φιλώτας Φλώρινας, δύο χρόνια ανασκαφής, *Εταιρία* 30 (1998) (περιοδική έκδοση της Εταιρίας Γραμμάτων και Τεχνών Φλώρινας), σ. 19-32. Χρ. Ζιώτα - Κ. Μοσχάκης, Από την έρευνα στην αρχαία Εορδαία. Η ανασκαφή στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΕΜΘ* 11 (1997) (υπό εκτύπωση).

² Το πρόβλημα αυτό παρουσιάστηκε με όλες τις αρχαιότητες, των οποίων το εύρος κάλυπτε σχεδόν πάντα μεγαλύτερη έκταση από αυτή του υπό κατασκευή δρόμου. Ο κλίβανος Κ1 βρίσκεται μόλις 10 μ. έξω από την απαλλοτριωμένη έκταση, η ανασκαφή του δεν ολοκληρώθηκε και κατά τη διαμόρφωση του χώρου για την προστασία του βρέθηκε και ο κλίβανος Κ7.

³ Πρόκειται για δύο κυκλικούς και έναν ελλειψοειδή μονόχωρους φούρνους. Είναι κατασκευασμένοι από πηλό και διατηρούν μέρος της θολωτής οροφής τους. Η ανασκαφή τους δεν έδωσε καθόλου κεραμική. Παρουσιάζουν ομοιότητες με ανάλογες προϊστορικές κατα-

Εικ. 2. Ο κεραμικός κλίβανος K2, από ΝΑ.

Εικ. 3. Οικοδομικά λείψανα ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και οι κεραμικοί κλίβανοι K2 και K3.

(K2, K3) βρέθηκαν στην εξωτερική πλευρά ενός μεγάλου περιβόλου, ο οποίος όριζε μία κατοικία και μεγάλη ελεύθερη έκταση⁴ (εικ. 3).

σκευές, όπως του Αρχοντικού και της Ράχης «Βασιλάρη» του Βελβεντού. Βλ. Α. Χονδρογιάννη, «Βασιλάρη Ράχη» Βελβεντού. Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού, *Δυτικομακεδονικά Γράμματα Ζ* (1996), σ. 281 και Α. Παπαευθυμίου-Παπανθήμου - Α. Πυλάλη-Παπαστερίου, Οι προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 150-153, 158.

⁴ Ο περίβολος είναι κυκλικός σχεδόν και ερευνήθηκε σε μήκος 129 μ., χωρίς να ολοκληρωθεί η ανασκαφή του. Υπολογίζουμε ότι όριζε χώρο 4-5 στρεμμάτων, στον οποίο βρίσκεται τουλάχιστον μία κατοικία με αποθηκευτικούς χώρους. Οι κλίβανοι K2 και K3 βρίσκονται πολύ κοντά στον περίβολο και έξω από αυτόν. Η μετα-

Ο κλίβανος Κ2 είναι διώροφος και ελλειψοειδής στο σχήμα (εικ. 2). Τα τοιχώματά του κατασκευάστηκαν από επάλληλες στρώσεις πηλού ενισχυμένου με κεραμίδια⁵. Στο κέντρο του θαλάμου καύσης σώζεται επιμήκης πεσσός κατασκευασμένος κατά τον ίδιο τρόπο με τα τοιχώματα. Μεγάλα τμήματα της σχάρας, η οποία στηριζόταν στον πεσσό, βρέθηκαν στο δάπεδο του κλιβάνου μαζί με υπολείμματα καύσης και άφθονη κεραμική: όστρακα «μεγαρικών» αγγείων και άλλα με γκριζόμαυρο, κοκκινωπό ή καστανό επίχρυσμα. Δυστυχώς, ολόκληρη η νότια πλευρά του μνημείου καταστράφηκε από μία βυζαντινή ταφή. Αρκετές ακόμη ταφές βρίσκονταν στο χώρο γύρω από τον κλίβανο με αποτέλεσμα την καταστροφή των υπολειμμάτων οποιωνδήποτε βοηθητικών εγκαταστάσεων.

Ο κεραμικός κλίβανος Κ3

Ο κλίβανος Κ3 σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από τους υπόλοιπους και βρίσκεται νότια του περιβόλου, σε απόσταση όχι μεγαλύτερη από 4 μ.

Πρόκειται για διώροφο κτίσμα⁶ με υπόγειο το θάλαμο καύσης και το θάλαμο όπτησης. Από το οικοδόμημα σώζεται μεγάλο τμήμα του θολωτού προστομιαίου δρόμου, από τον οποίο έχει καταρρεύσει η καμάρα, ακέραιος σχεδόν ο κάτω θάλαμος, καθώς και η σχάρα σε αρκετά καλή κατάσταση. Αντίθετα δεν σώθηκε κανένα τμήμα από το θάλαμο όπτησης (εικ. 4-5).

Ο κλίβανος θεμελιώθηκε στο φυσικό ανοιχτόχρωμο κτρινωπό αργιλώδες έδαφος και έχει προσανατολισμό από Β. προς Ν. με την είσοδό του προς Ν.⁷ Το μήκος του φτάνει τα 3,70, το πλάτος τα 2,70 και το ύψος του θα-

λάμου καύσης το 1 μ. Το σχήμα του παραπέμπει σε σχεδόν παρόμοιους ορθογώνιους

ξύ τους σχέση παραμένει αδιευκρίνιστη, από τα ανασκαφικά δεδομένα όμως, φαίνεται ότι προηγήθηκε η κατασκευή και η χρήση του Κ2. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Κ3 αντικατέστησε τον προηγούμενο ώστε να αντιμετωπισθούν νέες μεγαλύτερες ανάγκες.

⁵ Το μήκος του κλιβάνου φτάνει τα 2, το πλάτος τα 1,72 και το σωζόμενο ύψος του θαλάμου τα 0,40 μ. Παρόμοιος ως προς τα υλικά κατασκευής τους στην Πέλλα, βλ. Χ.Ι. Μακαρόνας, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 200, σχέδ. 2, πίν. 240δ, στην Αιανή, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά (υπό έκδοση). Παρόμοιοι στο σχήμα, ο κλίβανος στο Καστέλι Κισάμου (Κρήτη), βλ. Στ. Μαρκουλάκη, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 562, σχέδ. 4, πίν. 330, και ο κλίβανος στην Αχλαδιά, βλ. C. Davaras, *A Minoan Pottery Kiln in Palaikastro*, *BSA* 75 (1980), σ. 120-121.

⁶ Γενικά για τους κλιβάνους και τον τρόπο λειτουργίας τους, βλ. Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1955-1956, σ. 87 κ.ε. J.V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, London 1988, σ. 148 κ.ε. I. Scheibler, *Ελληνική κεραμική*, Αθήνα 1992, σ. 122-133. Ακόμη R.M. Cook, *Ελληνική αγγειογραφία*, Αθήνα 1994, σ. 313-317. C. Singer, *A History of Technology*, 2, Oxford 1956, σ. 284-285 και 294-299. Για τους δημοσιευμένους κλιβάνους στον ελληνικό χώρο, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα, *AEMΘ* 7 (1993), σ. 174, σημ. 19. Ακόμη για τους αρχαίους κλιβάνους, βλ. Αικ. Δεσποίνη, Κεραμικοί κλιβανοί Σίνδου, *ΑΕ* 1982, σ. 62, σημ. 3, σ. 80, σημ. 10, όπου υπάρχει κατάλογος των δημοσιευμένων κλιβάνων στα *ΑΔ*, *ΠΑΕ*, *BSA*, *BCH*.

⁷ Ο προσανατολισμός αυτός επιβάλλεται ώστε να αποφευχθούν οι ισχυροί βόρειοι άνεμοι. Βλ. και Μ. Βάλλα, Κεραμικός κλίβανος στην Ευρωπό του νομού Κιλκίς, *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 111. Εξάλλου στον κλίβανο Κ2, ο οποίος έχει την είσοδό του προς Β., επιμνημόθηκε ο προστομιαίος δρόμος προς Δ. ώστε να μην επηρεάζεται η λειτουργία του κλιβάνου από τον αέρα.

Εικ. 4. Ο κεραμικός κλίβανος Κ3, από ΝΔ.

Εικ. 5. Ο κεραμικός κλίβανος Κ3, από ΝΑ.

κλιβάνους⁸, όμως η στρογγυλεμένη πίσω πλευρά του, τα ανισομήκη τοιχεία του θαλάμου καύσης, καθώς και ο κτιστός θολωτός προστομαίος δρόμος δίνουν στο οικοδόμημα μια ελαφρά ελλειψοειδή μορφή (εικ. 6).

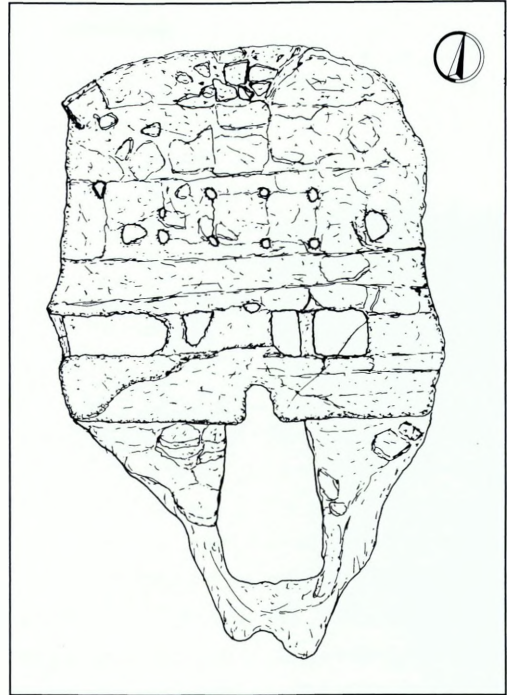
Ο προστομαίος δρόμος του κλιβάνου είναι πλινθοκτιστός⁹, θολωτός στο μεγαλύτερο τμήμα του¹⁰. Το μήκος του φτάνει τα 0,90 και το πλάτος τα 0,64 μ. Στην ένωσή του με το θάλαμο καύσης βρέθηκε στρώμα με υπολείμματα πυράς, αντίθετα με το εσωτερικό του θαλάμου, όπου διατηρήθηκαν ελάχιστα ίχνη. Φαίνεται ότι η καύσιμη ύλη δεν προωθούνταν στο εσωτερικό του παρά έως το στόμιο¹¹.

⁸ Ορθογώνιοι κλιβανοί με παρόμοια στοιχεία στη δόμηση είναι της Πέλλας, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ό.π.*, σ. 175-176, 182, της Ευρωπού, Βούλα, *ό.π.*, σ. 109-115, της Νέας Φιλαδέλφειας Θεσσαλονίκης, Β. Μισοηλίδου, Κεραμικός κλιβανός, *Αρχαία ελληνική τεχνολογία*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, αριθ. κατ. 73. Στην κατάταξη της N. Cuomo di Caprio των κλιβάνων της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας, ο κλιβανός στον Φιλώτα είναι παρόμοιος με τον τύπο 2b, με στοιχεία όμως και από τον τύπο 1c. Βλ. N. Cuomo di Caprio, *Pottery and Tile Kilns in South Italy and Sicily, Roman Brick and Tile*, BAR International Series 68, 1979, σ. 75-76.

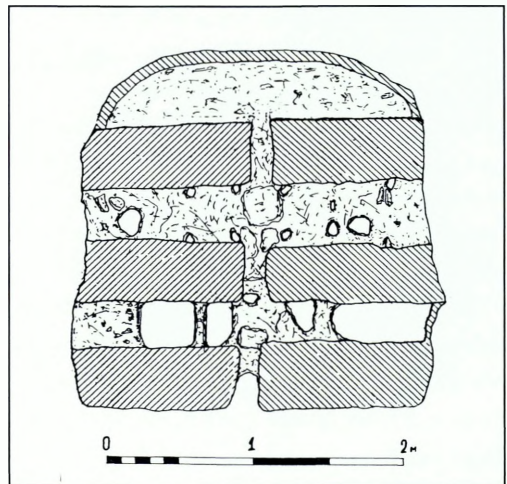
⁹ Οι διαστάσεις των οπτοπλινθών είναι 0,20 × 0,10 × 0,10 μ.

¹⁰ Τοξωτοί είναι και οι δρόμοι στους κλιβάνους της Σίνδου. Βλ. Δεσποίνη, *ό.π.*, σ. 65, 70. Η ίδια θεωρεί αυτό σαν ένα από τα αναπόσπαστα μέρη των σχετικά μικρών τουλάχιστον αρχαίων κλιβάνων.

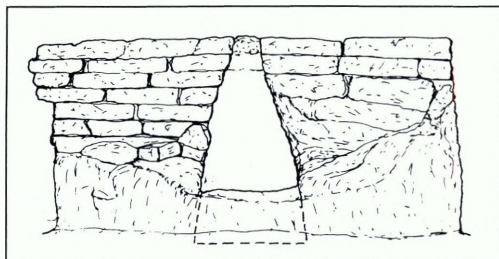
¹¹ Κατά τον ίδιο τρόπο στη Σίνδο, ο κύριος όγκος από τις στάχτες εντοπίστηκε στο δρόμο των κλιβάνων. Βλ. Δεσποίνη, *ό.π.*, σ. 65. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στην Πέλλα, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ό.π.*, σ. 177. Αντίθετα στις Φερές, όπου παρατηρήθηκε παχιά στρώση στάχτης στο δρόμο και όχι στο εσωτερικό του κλιβάνου, θεωρήθηκε ένδειξη ότι ο κλιβανός δεν καταστράφηκε βίαια, αλλά εγκαταλείφθηκε και καταστράφηκε σταδιακά. Βλ. Αργ. Δουλιγέρη-Ιντζεσιλογλου, *Εργαστήρια κεραμικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών, Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία*, Αθήνα 1992, σ. 440.

Εικ. 6. Ο κεραμικός κλιβανός Κ3. Άνοψη.

Εικ. 7. Ο κεραμικός κλιβανός Κ3. Ο θάλαμος καύσης και τα εσωτερικά τοιχεία.

Εικ. 8. Ο κεραμικός κλίβανος Κ3. Η νότια πλευρά. Στόμιο θαλάμου καύσης.

Ο θάλαμος καύσης είναι στέρεος και μη-μεικτός, κατασκευασμένος με επιμέλεια να αντέχει το βάρος της σχάρας και του φορτίου της. Η μεγαλύτερη προσοχή κατά την κατασκευή του δόθηκε στα εσωτερικά παράλληλα τοιχία¹², ενώ αγνοήθηκαν τα πλευρικά τοιχώματα. Συνολικά ο θάλαμος διατρέχεται στο εσωτερικό του από τρία ζεύγη πλινθόκτιστων τοιχιών¹³, τα οποία κτισμένα με κατεύθυνση προς το κέντρο του, εκφορικά, ενώνονται σχεδόν και σχηματίζουν μεγάλα ισόπλευρα τοξοπλά οξυκόρυφα ανοίγματα, στην ουσία δηλαδή είσοδο και διάδρομο συνέχεια του προστομιαίου δρόμου (εικ. 7-8). Μικρότεροι, κάθετοι στον κεντρικό, πλευρικοί διάδρομοι υπάρχουν ανάμεσα στα τοιχία¹⁴. Με αυτό τον τρόπο κατασκευής δημιουργήθηκε μεγάλος και άνετος χώρος για το θάλαμο καύσης και ταυτόχρονα στηρίζεται εύκολα η σχάρα, καθώς τα κενά ανάμεσα στα τοιχία γεφυρώνονται εύκολα.

Το δάπεδο του κλιβάνου είναι από πατημένο κοκκινωπό πηλόχωμα, στερεοποιημένο από τις συνεχείς καύσεις και με έντονα γκριζωπό και μαύρο χρώμα, κυρίως κοντά στην είσοδο.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, καμία προσοχή δεν δόθηκε στην κατασκευή των πλευρικών τοιχωμάτων του κλιβάνου¹⁵. Στην

πραγματικότητα ο κλίβανος δεν είχε κτιστά πλευρικά τοιχώματα, καθώς, όπως ήταν θεμελιωμένος υπόγεια, στεγανοποιήθηκε ο θάλαμος καύσης από το φυσικό αργιλώδες χώμα που τον περιέβαλε (εικ. 11-12). Στην πίσω πλευρά όμως του κλιβάνου τοποθετήθηκαν μεγάλα πλιθιά, παρόμοια με αυτά των εσωτερικών τοιχιών, κατακόρυφα τοποθετημένα το ένα πάνω στο άλλο¹⁶ (εικ. 9).

¹² Κατά τον ίδιο τρόπο κατασκευάστηκαν εγκάρσια τοιχία, χτισμένα με πλιθιά, κάθετα σε κεντρικό διάδρομο στην Ευρωπό, βλ. Βάλλα, ό.π., σ. 111, στην Πέλλα, χτισμένα με πηλό ενισχυμένο με κεραμίδες, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 176, εικ. 182 και στη Βεριά Χαλκιδικής, Κ. Θεοχαρίδου, Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια. ΔΧΑΕ ΙΓ (1985-1986), σ. 106, εικ. σ. 107.

¹³ Μήκ. Α: 2,34· Β: 2,30· Γ: 2,16 μ. και πλ. 0,40 μ. Τα τοιχία αυτά είναι κτισμένα με μεγάλα ορθογώνια πλιθιά, οι διαστάσεις των οποίων κυμαίνονται ελαφρά: 0,45×0,35×0,10 μ.

¹⁴ Το πλάτος του κεντρικού διαδρόμου στο ύψος του δαπέδου είναι 0,65 μ. και μειώνεται σταδιακά όσο αυξάνεται το ύψος των τοιχιών. Το πλάτος των μικρών κάθετων διαδρόμων κυμαίνεται από 0,35-0,40 μ.

¹⁵ Φαίνεται ότι η κατασκευή πλευρικών τοιχωμάτων δεν ήταν στην περίπτωση αυτή απαραίτητη, εξαιτίας της καλής κατασκευής των εσωτερικών τοιχιών. Αντίθετα στην Πέλλα είναι ισχυρά τα πλευρικά τοιχώματα του κλιβάνου, επειδή η κατασκευή του δεν ήταν σταθερή και χρειαζόταν ενίσχυση. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 175.

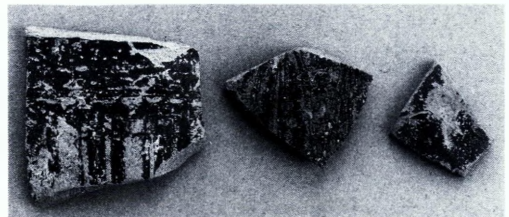
¹⁶ Αντίθετα με τις πλαινές πλευρές του κλιβάνου, η βόρεια πλευρά του στεγανοποιήθηκε με μεγάλα άψητα πλιθιά, διαστ. 0,40×0,30×0,10 μ. Τα πλιθιά αυτά δεν σώζουν ίχνη καύσης και είναι ιδιαίτερα εύθρυπτα, ίσως επειδή η πίσω πλευρά του κλιβάνου δεν επηρεάστηκε τόσο πολύ από τις θερμοκρασίες που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό του και κυρίως στην είσοδο του θαλάμου καύσης.

Εικ. 9. Ο κεραμικός κλίβανος Κ3, από ΒΔ.

Από παρόμοια πλιθιά, ελαφρά μεγαλύτερων διαστάσεων, τα οποία προσαρμόστηκαν κατευθείαν πάνω στα τοιχεία, είναι κατασκευασμένη και η σχάρα¹⁷, χωρίς καμία επιπρόσθετη ενίσχυση. Ενώνονται μεταξύ τους με πηλό και στο καθένα από αυτά έχουν ανοιχθεί τέσσερις κυκλικές οπές¹⁸. Πάνω στη σχάρα βρέθηκαν μικρά τμήματα από πλιθιά και κεραμίδες, τα οποία πιθανόν προέρχονται από το θάλαμο όπτησης¹⁹. Κανένα τμήμα του θαλάμου δεν βρέθηκε στη θέση του, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για μόνιμη κατασκευή²⁰.

Κατά την ανασκαφή του κλιβάνου συλλέχθηκε από το εσωτερικό του ελάχιστη ποσότητα κεραμικής²¹ (εικ. 10), ενώ δεν βρέθηκε

Εικ. 10. Ανάγλυφα «μεγαρικά» όστρακα από την επίχωση του κλιβάνου Κ3.

κλιβανος στον Πύργο της ανατολικής Κρήτης, Κ. Δαβάρας, *Κεραμική κάμνος εις Ίστρωνα ανατολικής Κρήτης*, ΑΔ 28 (1973): Μελέτα, σ. 110-115, πίν. 62-67. Όπως και στην Ήλιδα, Θ. Καράγωργας, *Κεραμικός κλίβανος εν Ήλιδι*, ΑΔΑ IV (1971), σ. 27-31.

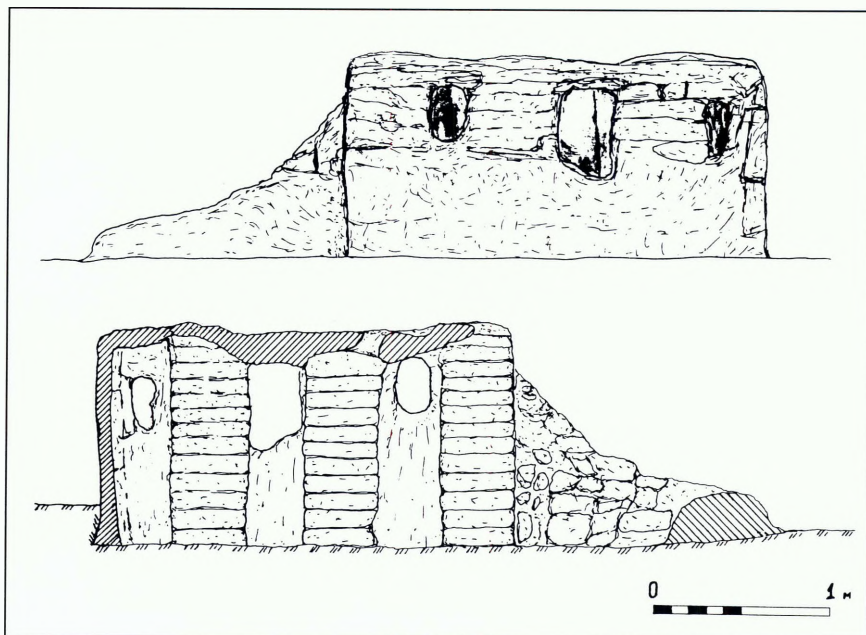
¹⁸ Η διάμετρος τους κυμαίνεται από 0,08 έως 0,12 μ.

¹⁹ Για το συνηθέστερο τρόπο κατασκευής του θαλάμου όπτησης, βλ. Δεσποίνη, *ό.π.*, σ. 65.

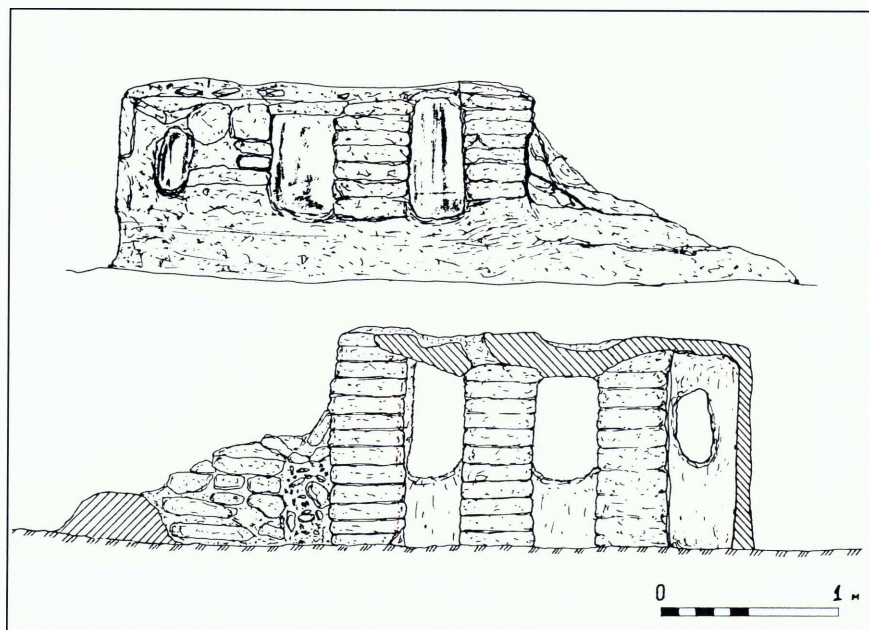
²⁰ Γενικά θεωρείται βέβαιο ότι ο θάλαμος όπτησης είναι μόνιμος στους κλιβάνους μεγάλων διαστάσεων.

²¹ Ελάχιστα «μεγαρικά» όστρακα και μερικά τροχίλατα με φαιό επίχρσιμα.

¹⁷ Μερικοί κλιβανοί που σώζουν τη σχάρα τους σχεδόν ακέραια είναι αυτός στην Κοκκινόβρυση, βλ. Η.Σ. Robinson, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 144-145, εικ. 129, ο

Εικ. 11. Ο κεραμικός κλίβανος Κ3. Ανατολική πλευρά. Όψη και τομή.

Εικ. 12. Ο κεραμικός κλίβανος Κ3. Δυτική πλευρά. Όψη και τομή.

Εικ. 13. Αποθετικός λάκκος. Βλ. του κλιβάνου Κ3.

μέσα ή κοντά σε αυτόν κάποιο αντικείμενο βοηθητικό για τη λειτουργία του, εκτός από ένα μικρό τμήμα χείλους πιθαριού και ένα αποσπασματικό κυλινδρικό πήλινο στέλεχος. Η αποσπασματικότητα και των δύο αντικειμένων δεν μας επιτρέπει την αναγνώρισή τους ως στηρίγματα για το ψήσιμο αντικειμένων²², για το κυλινδρικό πήλινο στέλεχος όμως θα μπορούσαμε να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι χρησίμευσε ως σφήνα στις οπές της εσχάρας ή του θαλάμου όπτησης για τον καλύτερο έλεγχο της θερμοκρασίας²³.

Γύρω από τον κλιβανο δεν εντοπίστηκαν βοηθητικές εγκαταστάσεις²⁴. Σε πολλά σημεία όμως βρέθηκαν και συλλέχθηκαν μεγάλα τμήματα από πιθάρια, τα οποία προφανώς σχετιζόνταν με τη λειτουργία του εργαστηρίου²⁵. Νότια του κλιβάνου εντοπίστηκε μια μικρή έκταση με καθαρό πηλό, αδιευκρί-

²² Για τα στηρίγματα αγγείων κατά το ψήσιμο, βλ. Α. Kaloyeropoulou, *From the Techniques of Pottery*, *AAA III* (1970), σ. 423-434. Ακόμη από τη Θάσο, βλ. Κ. Περιστέρη - F. Blondé - J.Y. Perreault - M. Brunet, Θάσος 1985. Πρώτη ανασκαφική έρευνα σ' ένα εργαστήριο αγγειοπλαστικής στη θέση «Φαρί» Σκάλας Μαριών, *AAA XVIII* (1985), σ. 31, εικ. 4, όπως και Δουλγέρη-Ιντζεσλογλου, *ό.π.*, πίν. 93β-γ.

²³ Κυλινδρικά πήλινα στελέχη που χρησιμοποιείαν όμως για τη στήριξη αγγείων βρέθηκαν στην Πέλλα, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ό.π.*, σ. 176. Η αποσπασματικότητα του κυλινδρικού στελέχους από τον κλιβανο του Φιλώτα αφήνει συζητήσιμο και το ενδεχόμενο να προέρχεται από μεγάλη λαβή αποθηκευτικού αγγείου.

²⁴ Είναι πιθανόν οι εγκαταστάσεις του εργαστηρίου να καταστράφηκαν εντελώς, κυρίως λόγω των ευτελών υλικών, τα οποία είναι λογικό να χρησιμοποιούνται σε ανάλογες περιπτώσεις.

²⁵ Πιθάρια βρίσκονται συχνά κοντά σε κλιβάνους. Για μία χρήση τους, βλ. Λ. Λαμπροπούλου, Δύο κεραμικοί κλιβανοί στην Αταλάντη Λοκρίδος, *AAA XVI* (1983), σ. 74. Ακόμη αποθηκευτικά πιθάρια με πλήθος όστρακα βρέθηκαν και στην Πέλλα. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ό.π.*, σ. 172.

νιστο όμως παρέμεινε το ενδεχόμενο να πρόκειται για κάποιο χώρο προπαρασκευής²⁶. Αδιευκρίνιστη παραμένει επίσης η χρήση, όπως και η πορεία ενός μικρού ανοικτού ορθογώνιου καναλιού, του οποίου τα ίχνη ανασκάφηκαν βόρεια του κλιβάνου και σε μικρή απόσταση από αυτόν²⁷.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των αποθετικών λάκκων που ερευνήθηκαν γύρω από τον κλιβάνο (ε.ικ. 13): οι περισσότεροι από αυτούς εκτός από υπολείμματα καύσεων περιείχαν ζωικά οστά, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα, άφθονη κεραμική και τμήματα ειδωλίων (ε.ικ. 14-15)²⁸. Αν και σώζονται αρκετά τμήματα αγγείων με έντονα ίχνη καύσης και άλλα εντελώς απανθρακωμένα, η αποσπασματικότητά τους, καθώς και το ότι πολλά από αυτά είναι χρησιμοποιημένα, δεν μας επιτρέπουν να τα χαρακτηρίσουμε απορριφθέντα προϊόντα του κλιβάνου. Το σύνολο σχεδόν της κεραμικής των λάκκων, όπως και της ανασκαφής του κλιβάνου, χρονολογείται από τα τέλη των ελληνιστικών χρόνων έως και τους πρώτους αιώνες της ρωμαϊκής περιόδου με σαφώς ελάχιστες ενδείξεις για μια υστερότερη χρονολόγηση. Στην ίδια περίοδο και κάπως προωμότερα, χρονολογούνται από τα κινητά ευρήματα τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα της ανασκαφής²⁹. Βρέθηκαν όμως στο επιφανειακό στρώμα νομίσματα του 3ου και των αρχών του 4ου αι., ένα λυχνάρι των παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και μερικά όστρακα με εφυάλωση. Φαίνεται ότι ο χώρος δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς μέχρι τα μεσοβυζαντινά χρόνια, που ξαναχρησιμοποιήθηκε πλέον ως νεκροταφείο.

Οι μεγάλες διαστάσεις των λάκκων γύρω από τον κλιβάνο και το ακανόνιστο σχήμα τους φανερώνει ότι πιθανότατα χρησιμοποι-

Εικ. 14. Τμήματα ειδωλίων από τον αποθέτη.

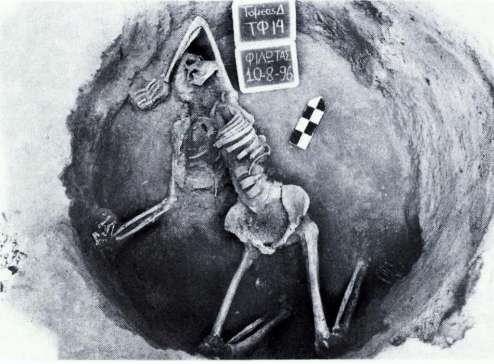
Εικ. 15. Κεραμική από τον αποθέτη.

²⁶ Χώρος προετοιμασίας και καθαρίσματος του πηλού ερευνήθηκε στη Χαλκίδα, βλ. Α. Σάμψων, Ένα κεραμικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της ρωμαιοκρατίας, *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 2 (1987), σ. 83.

²⁷ Στο κεραμικό εργαστήριο της Χαλκίδας βρέθηκαν πήλινοι αγωγοί, οι οποίοι μετέφεραν νερό και πηλό σε ρευστή κατάσταση, βλ. Σάμψων, *ό.π.*, σ. 78.

²⁸ Αν και σώζονται πολύ αποσπασματικά, αναγνωρίζεται ειδώλιο Ηρακλή και εξάρτημα ομοιώματος παιδικού παιχνιδιού (αμαξάκι).

²⁹ Βλ. Κ. Μοσχάκης, *Εταιρία* 30 (1998), σ. 27.

Εικ. 16. Ταφή σε όρυγμα, ΝΔ. του κλιβάνου Κ3.

ήθηκαν αρχικά για εξόρυξη πηλού και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν για την απόρριψη άχρηστων υλικών. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μεγάλο κυκλικό όρυγμα, ΝΔ. του κλιβάνου, που χρησιμοποιήθηκε για την απόθεση νεκρού και επιπλέον, πάνω από αυτόν, για την ανακομιδή οστών δύο ατόμων (εικ. 16).

Τα στοιχεία για τη χρήση του κλιβάνου παραμένουν φτωχά και αμφισβητήσιμα· θα μπορούσαμε, περισσότερο εξαιτίας του μεγέθους του, να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιήθηκε για το ψήσιμο μεγάλων αγγείων και κεραμίδων. Η άποψη αυτή ενισχύεται περισσότερο και από το γεγονός ότι βρέθηκαν τμήματα λακωνικών κεραμίδων στη σχάρα του. Η άφθονη κεραμική των λάκκων, ακόμη και με αβέβαιη την προέλευσή της, αφήνει συζητήσιμο όμως το ενδεχόμενο να χρησιμοποιήθηκε και για το ψήσιμο μικρότερων αγγείων.

Η θέση είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή για την εγκατάσταση και την ανάπτυξη κυρίως αγροτικών δραστηριοτήτων, καθώς εκτείνονται γύρω της γόνιμες πεδινές εκτάσεις και βρίσκεται πολύ κοντά σε ποτάμι. Η ύπαρξη αποθεμάτων κατάλληλου πηλού βοήθησε στην ανάπτυξη των εργαστηριακών δραστηριοτήτων στην περιοχή³⁰. Το μέγεθος, οι δυνατότητες, καθώς και η οποιαδήποτε εξειδίκευση στην παραγωγή κεραμικών προϊόντων των εργαστηρίων στον Φιλώτα συνεχίζουν να παραμένουν άγνωστες σε εμάς. Όμως, καθώς εντοπίστηκαν και οι θέσεις τουλάχιστον δύο ακόμη κλιβάνων, ελπίζουμε ότι η μελλοντική έρευνα θα δώσει πληρέστερες απαντήσεις. Άλλωστε μόλις τα τελευταία χρόνια οι ανασκαφές στην αρχαία Εορδαία έδωσαν τα πρώτα στοιχεία για τα τοπικά εργαστήρια και τα προϊόντα τους³¹.

³⁰ Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ότι σε απόσταση 1,5 χλμ. από τη θέση της ανασκαφής λειτουργούσε μέχρι πριν από μία δεκαετία κεραμοποιείο, το οποίο διακινούσε τα προϊόντα του στην περιφέρεια του Αμυνταίου και της Πτολεμαΐδας.

³¹ Η λειτουργία εργαστηρίων στην αρχαία Εορδαία έχει διαπιστωθεί στις Πέτρες Φλώρινας (Βόρεια Εορδαία). Για τα προϊόντα του κεραμικού εργαστηρίου της πόλης, βλ. P. Adam-Veleni, *Eine Werkstatt für Reliefgefäße in Petres, Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, Berlin 1988, σ. 309-311. Ακόμη η ίδια, Πέτρες Φλώρινας. Πρώτη προσέγγιση στην τοπική κεραμική παραγωγή, *Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Μυτιλήνη 1994, σ. 138-154, πίν. 109-116.

POTTERY KILN K3 AT PHILOTAS, FLORINA

KOSTAS MOSCHAKIS

During the excavation at Philotas, Florina, in 1996, two pottery kilns dating from the Hellenistic and Roman periods were investigated, and also three smaller kilns, the date of which is not certain. In addition to these, the sites of two more kilns were located, which have not yet been investigated.

Pottery kiln K3 is in a better state of preservation than the others. It is a two-storey structure with an underground burning chamber and a firing chamber. A large part of the vaulted *dromos* is preserved, though the barrel vault has collapsed, and the lower burning chamber is almost intact, as too is the grille on which the products for firing were placed.

The length of the kiln is 3.70 and the width 2.70 m., while the burning chamber is 1 m. high.

The burning chamber is a solid, monumental structure. It is traversed by three parallel partition walls that create a wide central corridor with two others at the sides, and at the same time act as effective supports for the grille.

From the finds, especially those from waste pits around the kiln, the monument seems to have been in use from the end of the Hellenistic and during the first centuries of the Roman period. It produced mainly tiles and large pots.

The excavation of this area has not yet been completed, and questions relating to the size and specialisation of the pottery workshops at Philotas are still unanswered. It is in any case only during recent years that products of the workshops in this area have begun to come to light.

ANTIKE WETTKAMPFVORSTELLUNGEN IM SPIEGEL RÖMISCHER MOSAIKEN AUS GRIECHENLAND

ALEXANDRA KANKELEIT

Während der römischen Kaiserzeit gewinnen Darstellungen von Athleten beim Wettkampf oder bei der Siegerehrung zunehmend an Bedeutung als Dekor von Bodenmosaiken in öffentlichen wie auch privaten Gebäuden¹.

In Griechenland wurden bisher sieben Mosaiken des 2. bis frühen 4. Jh. n. Chr. gefunden, die dem Thema des sportlichen Agon gewidmet sind. Aus dieser Gruppe sollen zwei Mosaiken in Larissa und Samos wegen ihrer ungewöhnlichen Ikonographie im folgenden ausführlicher untersucht werden².

Das Mosaik im Museum von Larissa stammt vermutlich aus einer Therme – ein Ort, der bevorzugt von Sportlern aufgesucht wurde³. Das Bild führte ihnen anschaulich den Lohn für einen siegreichen Wettkampf vor Augen (Abb. 1). Dargestellt sind die Götter Nike und Eros. Sie stehen in statuarischer Pose frontal nebeneinander und halten Gegenstände, die siegreichen Athleten als Auszeichnung verliehen wurden: Palmzweige, Purpurtänie und Siegeskranz⁴.

Nike trägt einen langen gelben Chiton, der unterhalb der Brust gegürtet und in der Mitte mit einem senkrechten, roten Streifen verziert ist⁵. Um ihren Körper ist locker ein grüner Mantel drapiert. Das nach hinten frisierte Haar ist über der Stirn zu einem schleifenförmigen Knoten zusammengebunden⁶. Mehrere unverzierte Armreifen vervollkommen das Bild einer schlicht, doch zugleich würdevoll gekleideten Göttin.

Nike hält demonstrativ einen Kranz aus Olivenzweigen über das Haupt von Eros. Beide Götter sind geflügelt – eine wichtige

¹ Zu einem hellenistischen Athletenmosaik in Alexandria s. D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*, 1982, 119 Nr. 143. Aus Pompeji stammt ein Schwarzweißmosaik des 1. Jhs. n. Chr. mit zwei Ringkämpfern, s. *Terme romane e vita quotidiana, Catalogo della Mostra*, Rosignano Marittimo 1987, 34f. Abb. 22 (sog. Palästra; VIII 2, 23).

² Für die Genehmigung, die Mosaiken untersuchen und publizieren zu dürfen, möchte ich mich herzlich bei Konstantinos Gallis, Sophia Karapanou und Wolfram Martini bedanken. Zur bisherigen Literatur s. A. Tziaphalias, *ADelt* 43 (1988): Chronika, 266f. Taf. 142; W. Martini, *Das Gymnasium von Samos, Samos XVI*, 1984, 243ff. Abb. 82 Taf. 1, 31, 35. Zu den übrigen Mosaiken in Chalkis, Patras, Chios, Korinth und Thasos: A. Andreiomenou, *AEphem* 1953-1954, III, 303ff. Nr. 3 Abb. 7ff. Taf. I.A Abb. 5, 6; L. Kolonas, *ADelt* 43 (1988): Chronika, 147 Taf. 84; A. Tsaravopoulos, A Mosaic Floor in Chios, *Chios. A Conference at the Homereion in Chios 1984*, 1986, 305ff. Taf. 7, 9b; O. Broneer, *The South Stoa and its Roman Successors, Corinth I, IV*, 1954, 107ff. Taf. 30-31 Plan 2; Y. Garlan, *Nouvelles mosaïques thasiennes, BCH* 89 (1965), 567ff. Abb. 4, 5, 8, 10.

³ Tziaphalias a.O. 266f.

⁴ Vgl. M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen*, 1982, 175ff.

⁵ Zum Gewandtypus vgl. R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen*, 1931, Taf. 30, 3; Chiton mit Mittelstreifen von Nike getragen auf einem apulischen Glockenkrater: *LIMC VI*, 2, 1992, Nr. 230, s.v. *Nike*.

⁶ *RE VII*, 1912, 2127f. s.v. *Haartracht*. Vergleichbar ist die Frisur des Apollon von Belvedere und der Kapitولينischen Venus.

Abb. 1. Römischer Mosaik aus der Nähe von Larissa, Thessalien. Nike bekrönt Eros Enagonios (Foto: Verfasser).

Gemeinsamkeit, die auf Ähnlichkeiten in ihrem Charakter schießen läßt⁷. Eros befindet sich nahezu in der Mitte des Bildfeldes und ist dadurch eindeutig als Hauptfigur hervorgehoben. Nike wurde hingegen an den rechten Rand gedrängt, so daß ihre Flügel eng am Rücken anliegen. Es ist trotzdem nicht auszuschließen, daß der Mosaizist Nike heranschwebend, in einer Art Epiphanie darstellen wollte, denn die Göttin befindet sich auf einem etwas höheren Niveau als der Liebesgott und unter ihrem Gewand weisen die Fußspitzen senkrecht nach unten.

Im Unterschied zu seiner Begleiterin ist

Eros ganz nackt wiedergegeben. Die weichen Körperformen und das dickliche Gesicht unterstreichen sein kindliches Wesen. Er trägt eine typische Kinderfrisur aus langen Haaren, die nach hinten gekämmt und auf dem Scheitel zu einem Zopf zusammen-

⁷ K. Schauenburg, Flügelgestalten auf unteritalischen Grabvasen. *JdI* 102 (1987), 199ff. zum verwandten Wesen von Eros und Nike s. insbes. 225ff.; R. Styveras, *Le putto dans l'art romain*, 1969, 80f., 99; zu Darstellungen, wo beide Götter gemeinsam auftreten, s. *LIMC* III, 1, 1986, 883f. Nr. 399-410.

gefaßt sind⁸. Einzelne Strähnen fallen kokett auf seine Schultern herab. Ein einfarbiges Band schmückt seinen Hals (Abb. 2).

Durch die eingangs erwähnten Siegesabzeichen (Palme, Binde und Kranz) ist Eros hier eindeutig als Gott des Wettkampfes charakterisiert⁹. Seine geläufigen Attribute, Pfeil und Bogen, sind ihm in diesem Fall nicht beigegeben.

Der Liebesgott spielte in antiker Zeit eine wichtige Rolle im sportlichen Bereich¹⁰. Er selbst tritt häufig als Ringkämpfer, Läufer, Reiter oder Wagenlenker auf¹¹. Im Vergleich zu Nike wird er in der bildenden Kunst jedoch relativ selten direkt mit Athleten in Verbindung gebracht¹².

Nike hat als Personifikation des Sieges schon seit archaischer Zeit einen engen Bezug zu den Olympischen Spielen und anderen panhellenischen Festen. Auf Vasenbildern tritt sie deshalb häufig zusammen mit Sportlern auf, beobachtet den Wettkampf oder zeichnet den aus einem Agon hervorgegangenen Sieger mit dem sog. Niketerion aus¹³.

Auf dem Mosaik in Larissa wird nun Eros als Gott der Liebe im Gymnasium von Nike zum Sieger erkoren¹⁴.

Ein Kult des Eros konnte in Larissa noch nicht nachgewiesen werden. Indizien gibt es hingegen, daß auf der Insel Samos ein Gym-

Abb. 2. Römischer Mosaik aus der Nähe von Larissa, Thessalien (Detail).

ter, *Classical Art in the Nicholson Museum*, Sydney 1995, 110f. mit Anm. 32, 33; L. Castiglione, *Eros Enagonios*, *BMusHongr* 13 (1958), 7ff.; C.F.H. Bruchmann, *Epitheta Deorum. Quae apud poetas graecos leguntur*, 1893, 113.

¹⁰ *LIMC* I, 1, 1981, 305, s.v. *Agon* (C. Canciani); *LIMC* III, 1, 1986, 851, 911f.: M. Söldner, *Der sog. Agon. Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn, 8.9.1994-29.1.1995*, 1994, 421f. Zur Rolle von Eros als Gott der Männerliebe in der Palästra s. Roscher, *ML*, 1343, s.v. *Eros*; *RE* VI, 1, 1907, 491, s.v. *Eros*: "Da ist es der Eros der Männerliebe, welche die Männer verbindet und entflammt zu edlem Tun, das Sinnbild der Freundschaft und Liebe zwischen Männern und Jünglingen. In Griechenlands besten Zeiten war diese Liebe die Seele der gymnastischen und kriegerischen Übungen, und in mancher heißen Schlacht hat gerade sie die Entscheidung herbeigeführt".

¹¹ Auf dem Mosaik von Thasos ist Eros als Ringkämpfer dargestellt; s.o. Anm. 2.

¹² Z.B. *LIMC* III, 2, 1986, Nr. 611-612, s.v. *Eros*: Cambitoglou a.O. Taf. 31.

¹³ Blech a.O. 175ff. mit weiterführender Literatur; L. Lacroix, *Etudes d'archéologie numismatique*, 1974, Taf. 1; D. Vanhove (Hrsg.), *Le sport dans la Grèce antique*, 1992, 403 Nr. 271; *LIMC* VI, 1, 1992, 876ff., s.v. *Nike* (A. Goulaki-Voutira).

¹⁴ Diese Liebe kann vielfältiger Natur sein: Eros als Vermittler zwischen Jünglingen und Trainern, Eros als Antrieb im sportlichen Agon; s.o. Anm. 10.

⁸ *RE* VII, 1912, 2125, s.v. *Haartracht*. Diese Haartracht findet sich häufig bei rundplastischen Eroten, z.B. *LIMC* III, 2, 1986, Nr. 216, 221, 236, 355, s.v. *Eros*; M. Söldner, *Untersuchungen zu liegenden Eroten in der hellenistischen und römischen Kunst*, 1986, Abb. 123, 131.

⁹ Zu *Eros Enagonios* s. A. Cambitoglou, *An Early Lucanian Panathenaic Amphora by the Palermo Pain-*

Abb. 3. Römisches Mosaik aus dem Gymnasium von Samos. Zwei Boxer beim "Tupfen" (Foto: W. Martini).

nasium dem Eros geweiht war (Athenaios, *Deipnosophistai* XIII, 562a; um 200 n. Chr.)¹⁵.

In einem großen Gymnasiumskomplex in Samos wurde unser zweites Beispiel, ein Mosaik mit zwei Schwereathleten in Aktion, gefunden (Abb. 3). Als Schmuck eines kleinen Speiseraumes legt das Paviment davon Zeugnis ab, wie prachtvoll und aufwendig das Gymnasium, das in erster Linie der körperlichen Ertüchtigung junger Männer diente, ursprünglich ausgestattet war. Zu der Anlage gehörten u. a. ein Stadion, eine Palästra, Bäder, Speise- und Erholungsräume. Hier trafen sich vorwiegend Vertreter einer aristokratisch gefärbten Oberschicht, um für lokale Agone wie auch panhellenische Wettkämpfe zu trainieren¹⁶.

Das Mosaikbild gibt eine Szene in einer Palästra wieder. Zwei Boxer stehen sich in Ausfallstellung mit erhobenen Armen gegen-

über (die rechte Figur ist leider größtenteils zerstört). Beide sind nackt und haben muskulöse, sonnegebräunte Körper. Sie tragen Boxhandschuhe, die bis in die Mitte der Oberarme reichen und aus rindsledernen Riemen über fellbesetzten Handschuhen bestehen.

Der Boxsport (*Pygme*) war seit dem 7. Jh. v. Chr. eine der wichtigsten Kampfdisziplinen in Olympia. Die anspruchsvolle Technik und der oft brutale Kampfverlauf übten auf

¹⁵ Cambitoglou a. O. 110 Anm. 29; G. Dunst, *AM* 82 (1967), 73ff.; Martini a. O. 95. Noch nicht geklärt ist, wo das von Athenaios erwähnte Gymnasium zu lokalisieren ist.

¹⁶ Vgl. W. Decker, *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den olympischen Spielen*, 1995, 61 mit Anm. 111; M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien*, 1988, 220ff.

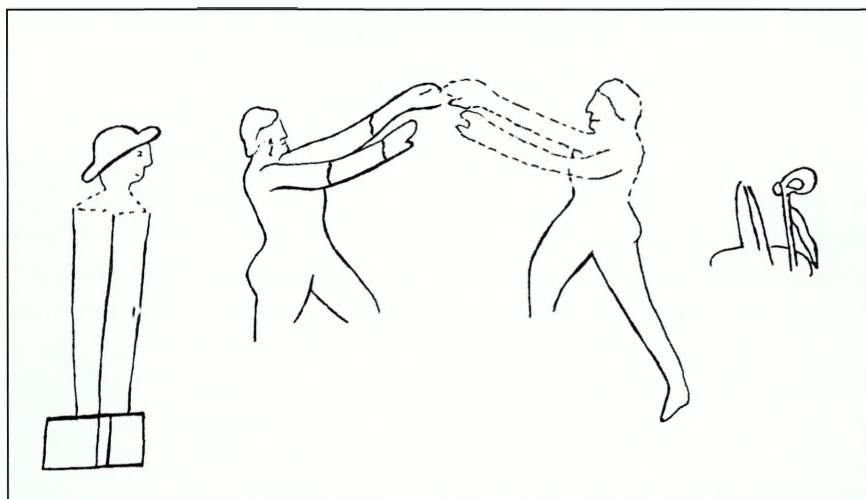

Abb. 4. Rekonstruktion des Mosaiks (Verfasser).

Athleten und Zuschauer eine besondere Anziehungskraft aus¹⁷.

Im antiken Boxkampf galten die Schläge ausschließlich dem Kopf und dem Gesicht. Aus diesem Grund haben die Athleten in unserem Bild ihre Arme nach oben gestreckt, ohne den Körper zu schützen. Die weite Schrittstellung und der zurückgebogene Kopf sind charakteristisch für die Grundstellung (Auslage), die die Faustkämpfer bei Kampfbeginn einnahmen. In dieser Phase wurden mit den Fingern der geöffneten Hand die Schläge lediglich angedeutet. Es handelt sich um das sog. "Tupfen" (*Akrocheirismos*), eine Technik, die ausführlich bei Philostrat beschrieben wird (*Peri Gymnastikes* 50; erste Hälfte des 3. Jh. n. Chr.)¹⁸.

Die roten Flecken im Gesicht des linken Boxers sind vielleicht als Blutspuren zu deuten. Das würde heißen, daß der Szene bereits ein Kampf vorausgegangen ist.

Die rechte Partie des Mosaiks ist stark beschädigt, doch läßt sich die Haltung des

rechten Athleten in etwa rekonstruieren¹⁹. Bei dem nur fragmentarisch erhaltenen Gegenstand am rechten Bildrand könnte es sich um einen Siegespreis handeln – vielleicht ein

¹⁷ Wieviel Bedeutung dem Faustkampf innerhalb der athletischen Wettkämpfe beigemessen wurde, sehen wir beispielsweise auf einem Mosaik in Tunesien, wo zwei kämpfende Boxer das Zentrum der Komposition einnehmen und von den Vertretern anderer Sportdisziplinen gerahmt werden: M. Khanoussi, Ein römisches Mosaik aus Tunesien mit der Darstellung eines agonistischen Wettkampfes, *AW* 22, 3 (1991), 146ff.

¹⁸ Vgl. *RE* Suppl. IX, 1962, 1325, 1339, s.v. *Pygme* (J. Jüthner - E. Mehl); J. Jüthner, *Philostrat über Gymnastik*, 1909, 258.

¹⁹ Vgl. E. Lippolis, *Gli eroi di Olimpia, lo sport nella società greca e magnogreca*, 1992, 31, 105 Abb. 21, 93; zu weiteren Vergleichsbeispielen s. *CVA Tübingen* 4, 1984, 60f. Taf. 27 und Abb. 17 (E. Böhr). Für die von Martini a.O. vorgeschlagene Rekonstruktion, bei der beide Athleten einen Blumenkranz in die Höhe stemmen, gibt es bisher keine Parallelen.

Dreifuß, der mit einer roten Binde umwickelt ist²⁰.

Am linken Bildrand befindet sich eine Herme des Gottes Hermes, der eindeutend an seinem Petasos zu erkennen ist (Abb. 4). Derartige Hermespeiler wurden als Schutz- und Glückszeichen seit dem 6. Jh. v. Chr. in Palästreten aufgestellt²¹. Daneben finden sich auch Hermen mit dem Kopf des Herakles, der als Prototyp des unschlagbaren Einzelkämpfers ebenfalls dem gymnasialen Kreis sehr nahesteht²².

Hermes hat von allen Göttern den engsten Bezug zu den sportlichen Wettspielen. Wegen seiner Kraft und Schnelligkeit wird er

als Gott der Agone (*Hermes Enagonios*), als Schutzherr von Gymnasium und Palästra verehrt²³. Er gilt als vollendeter Faustkämpfer, Läufer und Diskuswerfer und wird vor allem von der männlichen Jugend als Vorbild angesehen.

Die steife Hermenform hebt freilich diesen sportlichen Aspekt des Gottes nicht gerade hervor²⁴. Auf dem samischen Mosaik verweist das Standbild in erster Linie auf die Sphäre der olympischen Götter, der sich die Athleten, wie wir gesehen haben, auch noch in der fortgeschrittenen Kaiserzeit eng verbunden fühlten.

²⁰ Blech a.O., 442 Nr. 31 mit Beispielen von Dreifüßen, die mit Kränzen und Binden geschmückt sind. Martini a.O. hat in seiner Rekonstruktionszeichnung am rechten Bildrand eine Heraklesherme ergänzt. Die erhaltenen Mosaikreste sprechen allerdings gegen diese Deutung.

²¹ Vgl. H. Wrede, *Die antike Herme*, 1985, 6f. 34ff. 45ff.

²² LIMC IV, 1, 1988, 796, s.v. *Herakles* (J. Board-

man); Herakles wurde u.a. als Gründer der Olympischen Spiele verehrt.

²³ Pind. *Pyth.* II, 18 (10); Roscher, *ML*, 2367ff., s.v. *Hermes*; *RE* VIII, 1, 1912, 755, 786f.; P. Zanker, *Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei*, 1965, 69, 94; Wrede a.O., 34ff.

²⁴ Wrede a.O., 35. Zur kultischen Verehrung der Hermen in der Palästra ebd., 58.

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΤΟ ΚΕΛΙ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ ΣΤΙΣ ΚΑΡΥΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ¹

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

Το ιστορικό κελί του Διονυσίου του εκ Φουρνά, εξάρτημα της μονής Κουτλουμουσίου, βρίσκεται στο κέντρο της αθωνικής πρωτεύουσας, 200 μ. περίπου ΝΑ. από το ναό του Πρωτάτου, πάνω στο δρόμο που οδηγεί στο κονάκι της μονής Βατοπεδίου (εικ. 1).

Το κτιριακό συγκρότημα του κελιού αναπτύσσεται σε τέσσερα διώροφα οικήματα. Στον κάτω όροφο υπάρχουν αποθήκες, οστεοφυλάκιο και χώροι που φιλοξενούσαν εργαστήριο ζωγραφικής και καταστήματα του άλλοτε ακμάζοντος εμπορικού κέντρου των Κα-

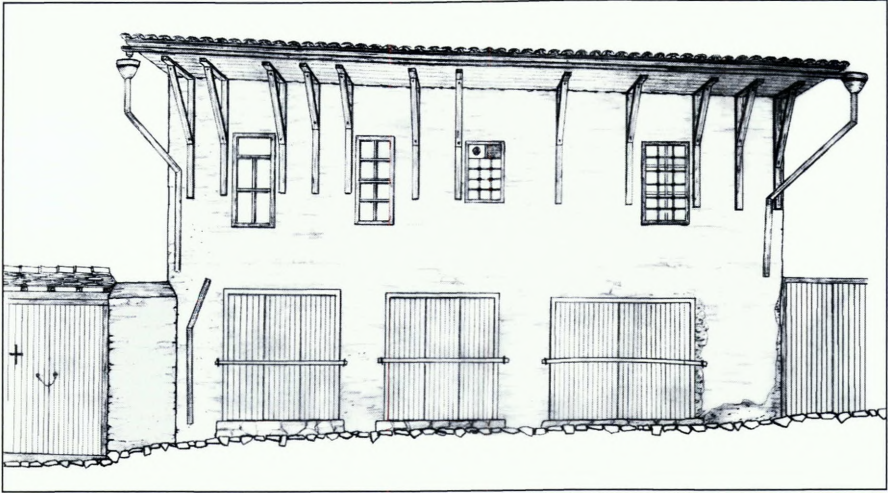
ρυών (εικ. 2). Στη νότια πλευρά του συγκροτήματος πέτρινη κλίμακα με ένδεκα βαθμίδες οδηγεί στον επάνω όροφο που περιλαμβάνει τράπεζα, μαγειρείο, αποχωρητήριο, τέσσερις κατοικίες-κελιά, χώρο υποδοχής, αρχονταρίκι, το παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου, πάνω ακριβώς από το οστεοφυλάκιο στη νοτιοανατολική γωνία του κελιωτικού συμπλέγματος, και, τέλος, ένα διάδρομο που οδηγεί από την τράπεζα στο χώρο υποδοχής, ο οποίος χρησιμεύει συγχρόνως και ως νάρθηκας του παρεκκλησίου (εικ. 3).

Ο κελιωτικός ναός είναι ένα μονόχωρο ορθογωνικό κτίσμα χωρίς προεξέχουσα την κόγχη του Ιερού, εξωτ. διαστ. $6,60 \times 5,50$ μ., που καλύπτεται από τυφλό ημισφαιρικό τρούλο, διαμ. 2,75 μ., ο οποίος φέρεται από τέσσερα ημικυκλικά τόξα με την παρεμβολή τεσσάρων λοφίων (εικ. 3). Το ανατολικό τόξο, πλ. 1,63 μ., αποτελεί την ημικυλινδρική καμάρα που καλύπτει το Ιερό Βήμα, ενώ τα

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης Καρυών Αγίου Όρους.

¹ Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον ακαδημαϊκό Παύλο Μυλωνά και στο συνάδελφο αρχιτέκτονα Μίλτο Πολυβίου για την πολύτιμη βοήθειά τους στα διάφορα στάδια της μελέτης μου. Τα σχέδια οφείλω στον αρχιτέκτονα-μηχανικό Δημήτρη Κακαβά, τον οποίο και ευχαριστώ. Το κείμενο που ακολουθεί παρουσιάστηκε σε συντομευμένη μορφή ως ανακοίνωση στο Δέκατο Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, που διοργανώθηκε από τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία στην Αθήνα (22-24 Απριλίου 1994), βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 12.

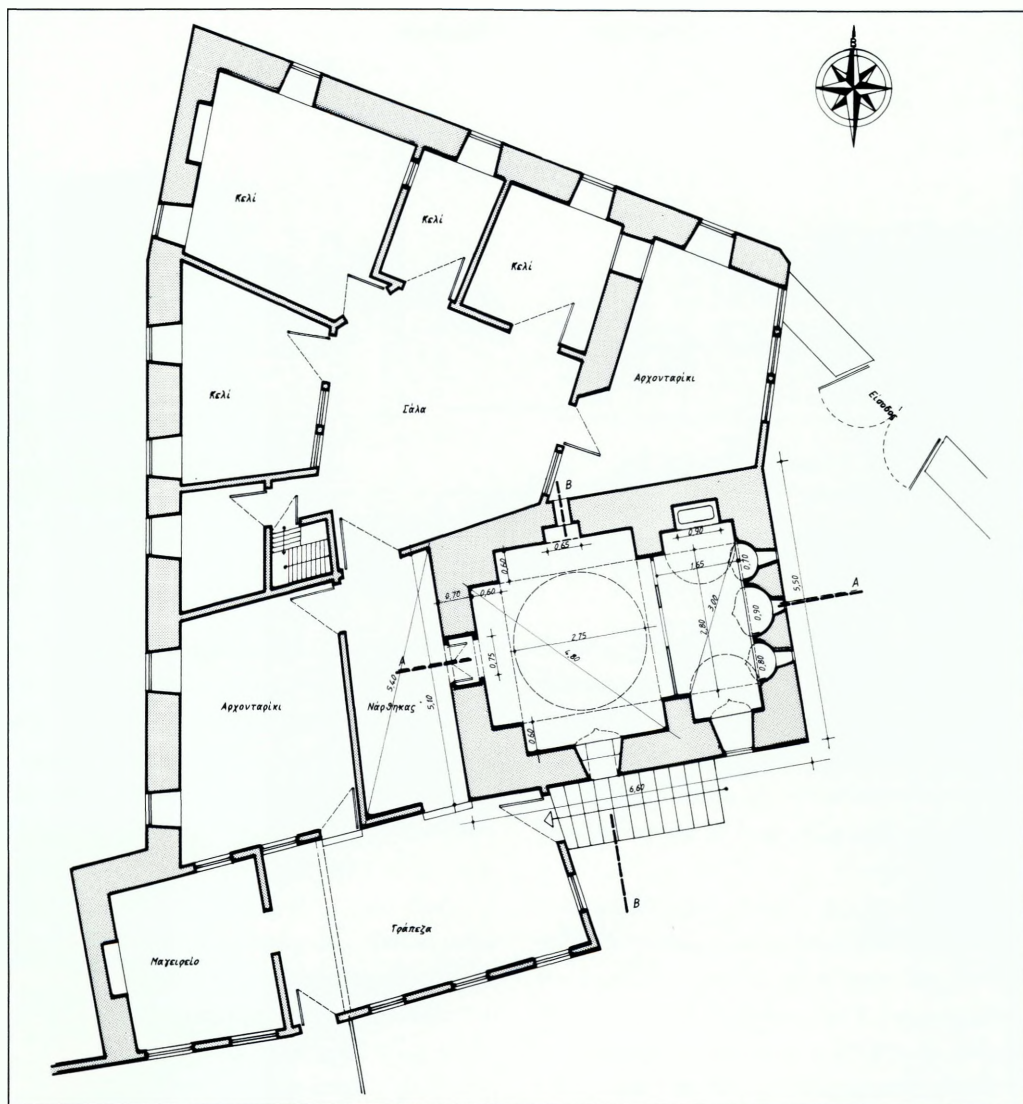
Εικ. 2. Κελιαστικό συγκρότημα Διονυσίου του εκ Φουρνά. Όψη από το δρόμο.

υπόλοιπα τρία, πλ. 0,60 μ., είναι ρηγά και ισοβαθή. Τα τόξα καταλήγουν σε τέσσερις παραστάδες, από τις οποίες οι δύο ενσωματώνονται στις δυτικές γωνίες και οι άλλες δύο ακουμπούν στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού, σχηματίζοντας μεταξύ τους αψιδώματα. Η πλατιά καμάρα του Ιερού στηρίζεται απ' ενός στις δύο ανατολικές παραστάδες του κυρίως ναού και απ' ετέρου στα τόξα των αψιδωμάτων, πλ. 0,60 μ., τα οποία γεφυρώνουν τα διαστήματα ανάμεσα στις παραστάδες αυτές και στον ανατολικό τοίχο. Η μοναδική είσοδος του ναυδρίου ανοίγεται στο μέσον του δυτικού τοίχου.

Στο πάχος του ανατολικού τοίχου του Ιερού εξοικονομούνται τρεις κόγχες, μία μεγάλη στη μέση, πλ. 0,95 μ., και άλλες δύο μικρότερες εκατέρωθεν της κεντρικής² (εικ. 4-5). Μία τέταρτη, ορθογώνια κόγχη, πλ. 1,03 μ., ανοίγεται στο βόρειο τοίχο του Ιερού, στο κάτω μέρος της οποίας ενσωματωνόταν ορθογώνιος μαρμάρινος νιπήρας. Μετά από πρόσφατες εργασίες, κατά τις οποίες αφαιρέθη-

κε ο νιπήρας, αποκαλύφθηκαν πάνω σε παλαιό συνδετικό κονίαμα τα ίχνη της αρχικής, πιθανότατα, πηλίνης λεκάνης-θαλασσιδίου. Στο νότιο μέτωπο της βορειοανατολικής παραστάδας διαμορφώνονται κατακόρυφα τρία άνισα και ορθογωνικά κογχάρια σε ασύμμετρη διάταξη, για λειτουργική χρήση. Σύμφωνα με την αγιορείτικη παράδοση, οι θυρίδες αυτές χρησιμεύουν για να αποθηκεύονται τα απαραίτητα για τις ιερές ακολουθίες. Επίσης, στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού ανοίγεται κόγχη, διαστ. 1,18×0,65 μ., που απολήγει σε τόξο διπλής καμπυλότητας και χρησιμοποιείται σήμερα ως ερμάριο για την τοποθέτηση των λειτουργικών βιβλίων (εικ. 3). Τέλος, στο πάχος των τοίχων που διαμορφώνουν τις παραστάδες της θύρας, διανοίγονται δύο αβαθή ορθογωνικά αψιδώματα, διαστ.

² Η κόγχη της πρόθεσης έχει πλάτος 0,80 μ. και του διακονικού 0,70 μ.

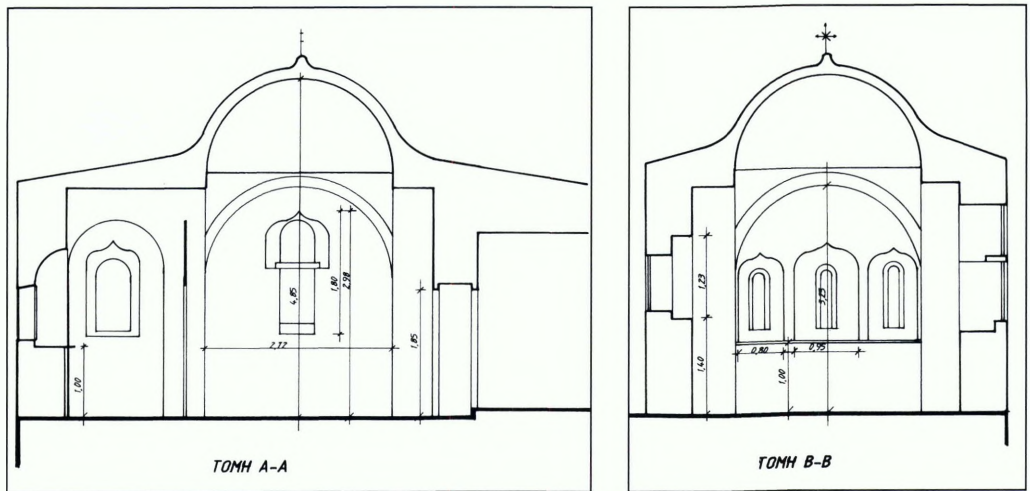

Ειχ. 3. Κελιωτικό συγκρότημα Διονυσίου του εκ Φουρνά. Κάτοψη του α' ορόφου.

1,85 x 0,40 μ., περίπου ίσων με τις αντίστοιχες διαστάσεις των θυροφύλλων, έτσι ώστε όταν αυτά είναι ανοιγμένα να εισχωρούν μέσα τους και να μην μειώνουν με το πάχος τους το στενό πλάτος του ανοίγματος³.

Σε καθεμιά από τις τρεις κόγχες του Ιερού ανοίγεται από μία φωτιστική θυρίδα, που

³ Το στοιχείο αυτό είναι συχνό σε κελιωτικούς ναούς του Αγίου Όρους, όπως για παράδειγμα στο κελί του Αγίου Γεωργίου στην Προβάτα (Μ. Πολυβίου, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναυδρίου Άγιος Γεώργιος στην περιοχή Προβάτα του Αγίου Όρους, *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 1982, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 90-91).

Εικ. 4-5. Παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρομού. Τομές.

εσωτερικά απολήγει σε τόξο διπλής καμπυλότητας. Ο φωτισμός του ναού συμπληρώνεται από άλλα δύο παράθυρα που ανοίγονται στο νότιο τοίχο του Ιερού και του κυρίως ναού αντίστοιχα, τα οποία επίσης επιστέφονται από τόξα διπλής καμπυλότητας (εικ. 4-5).

Η τοιχοδομία σε ολόκληρο το κτίσμα είναι ημιλαξευτή λιθοδομή, χωρίς εμφανείς ξυλοδεσιές, με ισχυρό συνδετικό κονίαμα και σπάνια παρεμβολή πλίνθων. Στη νοτιοανατολική ελεύθερη γωνία του παρεκκλησίου εντοιχίζονται μεγάλοι ορθογωνισμένοι δόμοι από μάρμαρο, ενώ στο νότιο τοίχο του οστεοφυλακίου ανοίγεται μικρό μονόλοβο παράθυρο. Εξωτερικά, οι ορατοί τοίχοι του ναού, ο νότιος και ο ανατολικός, όπως και οι υπόλοιποι τοίχοι του κτιριακού συγκροτήματος, ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα, το οποίο όμως αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν στο κελί από τον Αναστάσιο Ορλάνδο το 1953, όταν αυτό ανήκε στο μο-

ναχό Δωρόθεο⁴. Ίχνη του επιχρίσματος διακρίνονται σήμερα σε ορισμένα μόνο σημεία του νότιου και του ανατολικού τοίχου του παρεκκλησίου (εικ. 6). Εξωτερικά, τα παράθυρα του Ιερού, τρία στον ανατολικό και ένα στο νότιο τοίχο, απολήγουν σε χαμηλωμένα τόξα και εγγράφονται σε αβαθή αιψιδώματα, στο πάνω μέρος των οποίων τμήματα πλίνθων σχηματίζουν τόξα διπλής καμπυλότητας. Και τα τέσσερα παράθυρα προστατεύονται από μικρό σχιστολιθικό στέγαστρο-γεισό. Το μοναδικό παράθυρο του κυρίως ναού, μεγαλύτερων διαστάσεων από τα προηγούμενα, απολήγει σε ημικυκλικό τόξο που εγγράφεται σε πλαίσιο από όρθιες πλίνθους και περιβάλλεται από πλίνθινο γείσο, το οποίο ορίζει, επίσης, τόξο διπλής καμπυλότητας (εικ. 4-5).

⁴ Εγγραφα σχετικά με τις εργασίες αυτές φυλάσσονται στο αρχείο της μονής Κουτλουμουσίου.

Εικ. 6. Παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου. Ανατολικός τοίχος.

Η είσοδος του ναού εξωτερικά περιβάλλεται από ανάγλυφη γύψινη διακόσμηση του 19ου αι., που σήμερα είναι επιχρισμένη με ασβέστη στο μεγαλύτερο μέρος της. Πλαισιώνεται από δύο κιονίσκους τριλοβής διατομής, οι οποίοι στηρίζουν τοξωτό υπέρθυρο που απολήγει σε έλικες και καταλήγουν ψηλά σε λεβητοειδή κιονόκρανα, τα οποία επιστέφει ένα δεύτερο καμπύλο γείσο. Πέντε συμμετρικά τοποθετημένα ολόγλυφα φυτικά κοσμήματα στερεώνονται πάνω στο ανώτερο γείσο, ενώ τέλος, δύο περίοπτα περιστέρια με ανοιχτά φτερά στις άκρες και ένας άγγελος στη μέση προβάλλουν στην κορυφή της όλης σύνθεσης. Δεξιά και αριστερά από την είσοδο διαμορφώνονται συμμετρικά μέσα στο πάχος του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα δύο αβαθείς κόγχες, διαστ. $0,87 \times 0,56$ μ., για λειτουργική χρήση. Η δεξιά κόγχη

χρησιμεύει σήμερα για την τοποθέτηση μικρού δοχείου αγιασμού, ενώ η αριστερή για την απόθεση χάλκινου σκεύους για τα κτιτορικά αντίδωρα.

Το δάπεδο του παρεκκλησίου αποτελείται από μαρμαρόπλακες με φλεβώσεις σε χρώμα λευκό, φαιό, γαλανό, σκουροπράσινο και ρόδινο. Στο κέντρο του κυρίως ναού τοποθετείται το μαρμάρινο ομφάλιο, διαστ. $0,90 \times 0,62$ μ., το οποίο απαρτίζεται από μια ορθογώνια λευκή πλάκα με σκουροπράσινο ταινιόσχημο πλαίσιο. Το ίδιο σχέδιο, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, διασώζεται και στο ομφάλιο του Ιερού, διαστ. $0,70 \times 0,67$ μ., μπροστά από τη μεσαία κόγχη. Αξίζει να αναφερθεί ότι το δάπεδο του ναού είναι χαμηλότερο κατά μία βαθμίδα από το αντίστοιχο του νάρθηκα, όπως συνηθίζεται.

Στη σημερινή του μορφή ο ναός καλύπτε-

ται από μία κεραμοσκεπή ενιαία στέγη, που παίρνει το σχήμα συνεχούς καμπύλης επιφάνειας και καταλήγει σε οριζόντιο περιφερικό γείσο. Η στέγαση αυτή είναι αποτέλεσμα των αναστηλωτικών εργασιών του 1953, που προαναφέρθηκαν⁵ (εικ. 7). Αρχικά, ολόκληρο το κελωτικό συγκρότημα, συμπεριλαμβανομένου και του παρεκκλησίου, στεγαζόταν με μία ενιαία τετράρριχη στέγη από σχιστολιθικές πλάκες, που δεν άφηνε να διαγράφεται εξωτερικά ο τρούλος. Ο Ορλάνδος επενέβη στη στέγη του ανατολικότερου κτίσματος του συγκροτήματος με πρόθεση να αναδειξει, ενδεχομένως, τον τυφλό τρούλο του παρεκκλησίου. Η στέγη κόπηκε στην ανατολική της κλίση αποκαλύπτοντας τον τρούλο. Ζώνη από οπλισμένο σκυρόδεμα στη στέψη της λιθοδομής του ναού, ορατή σήμερα στο εσωτερικό της στέγης, κατασκευάστηκε για να υποδεχθεί ένα νέο λιθόκτιστο τοίχο που υπερυψώθηκε 0,50 μ. περίπου πάνω από τον παλαιό⁶. Η υπερύψωση αυτή έγινε πιθανότατα για να συμμεριστεί τα φορτία ενός νέου κελύφους, π.χ. 0,30-0,34 μ. περίπου, το οποίο, ακουμπώντας πάνω στον παλαιό τρούλο, έδωσε στο ναΐσκο εξωτερικά μεγαλύτερο ύψος για να τον καταστήσει, προφανώς, καλύτερα ορατό.

Το νέο κέλυφος του τρούλου με τα κοίλα κεραμίδια, τα οποία σπάζουν συχνά εξαιτίας του παγετού των Καρμών, διαιωνίζουν μια κατάσταση μόνιμης υγρασίας, η οποία και καταστρέφει τις μοναδικές τοιχογραφίες του μνημείου. Υγρασία, επίσης, εισέρχεται και από την πατητή τσιμεντοκονία που καλύπτει μέρος της στέγης του ναού, στο τμήμα που αντιστοιχεί στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα. Το γεγονός αυτό επιβάλλει επεξεργασμένες επεμβάσεις εντεταγμένες στα πλαίσια μιας μελλοντικής μελέτης για την αποκατάσταση όλου του ιστορικού κελιού, μέ-

ρος μόνο του οποίου κατοικείται σήμερα από έναν ιερομόναχο.

Το παρεκκλήσιο ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς ναού με τυφλό τρούλο⁷, που είναι ευρύτατα

⁵ Βλ. ό.π. (υποσημ. 4).

⁶ Εύκολα διακρίνει κανείς σήμερα τα στηρίγματα της παλαιάς υδρορροής.

⁷ Για τη βυζαντινή καταγωγή και ανάλυση του τύπου, βλ. Χ. Μπούρας, Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, *ΕΕΠΣΠΘ* 3 (1968), σ. 47-53 και Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλονίκης. Από το 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, σ. 126-129, σχέδ. 25, πίν. 60 (Ασκηταριό Αγίου Αντωνίου). Για την ευρύτατη διάδοση του τύπου στα μεταβυζαντινά χρόνια, βλ. Πλ. Θεοχαρίδης, *Το παρεκκλήσι του Προδρόμου στο Μεγάλο Μετέωρο, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 1453-1850*, Ι, Αθήνα 1979, σ. 133, σημ. 20 και Α. Πορτελάνος, *Ο Άγιος Νικόλαος στο Χορευτό Πηλίου, Εκκλησίες II*, 1982, σ. 172-173. Στα παραδείγματα που αναφέρουν οι παραπάνω ερευνητές ως προστεθούν: α) ο ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου στην Προβάτα του Αγίου Όρους, του 1631 (Πολυβίου, ό.π., υποσημ. 3), β) ο ναός της Αγίας Τριάδας στην Ανατολή Αγιάς, του 1646 (Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 426-427, σχέδ. 1), γ) το καθολικό της μονής του Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα, του α΄ μισού του 17ου αι. (Ε. Μακρή, *Το καθολικό της μονής του Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα της Ηπείρου, Εκκλησίες II*, 1982, σ. 87-98, δ) ο κοιμητηριακός ναός της μονής Αγίου Γεωργίου Επαχωρίου, των μέσων του 17ου αι. (Μ. Πολυβίου, *Η μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επαχώρι (Μπουρμπουτσιό)* Βοΐου-Γράμμου, ό.π., σ. 43-46, εικ. 12-14, ε) ο ναός του Αγίου Αντωνίου στη Φολέγανδρο, του 1709 (Δ. Ζιρά, Άγιος Αντώνιος και Αγία Αικατερίνη-Άγιος Φανούριος στη Φολέγανδρο, ό.π., σ. 337-346, στ) ο κοιμητηριακός ναός των Αγίων Πάντων της μονής Ξηροποτάμου στο Άγιον Όρος, του 1769 (Μ. Πολυβίου, *Ο κοιμητηριακός ναός των Αγίων Πάντων της μονής Ξηροποτάμου στο Άγιον Όρος, Εκκλησίες III*, 1989, σ. 91-100) και ζ) το παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα στη μονή Βατοπεδίου, του 1788 (Χ. Χειλάς, *Το παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα στη μονή Βατοπεδίου*, ό.π., σ. 65-74).

Εικ. 7. Κελιωτικό συγκρότημα Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1954 (Φωτογραφικό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη).

διαδεδομένος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και απαντά συχνά στους μικρούς ναούς του Αγίου Όρους, είτε πρόκειται για παρεκκλήσια καθολικών είτε για κελιωτικούς ναούς. Οι ναοί αυτού του τύπου άλλοτε συνοδεύονται από νάρθηκα και άλλοτε όχι, συνήθως ανάλογα με το αν το κτίριο είναι κελιωτικός ναός ή παρεκκλήσιο καθολικού.

Σε αυτούς τους ναούς τα τόξα που φέρουν τον τυφλό ημισφαιρικό τρούλο ξεκινούν σχεδόν πάντα από τέσσερις τετραγωνικές παραστάδες, οι δύο από τις οποίες ενσωματώνονται στις δυτικές γωνίες του εσωτερικού χώ-

ρου, ενώ οι άλλες δύο ακουμπούν στους πλάγιους τοίχους του ναού. Επιπλέον, το πλάτος του χώρου του Ιερού είναι ανάλογα στενότερο, ώστε να αυξάνεται το πάχος των εκατέρωθεν τοίχων, που φέρουν την ανατολική καμάρα. Έτσι, στην κάτοψη παρουσιάζεται ένας υποτυπώδης σταυρός με συνεπτυγμένες τις τρεις κεραίες, βόρεια, δυτική και νότια, ή σπανιότερα μόνο τις δύο, βόρεια και νότια.

Σύμφωνα, μάλιστα, με την κατάταξη των κελιωτικών ναών στο Άγιον Όρος, που πρώτος διέκρινε ο ακαδημαϊκός Παύλος Μυλωνάς, το παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου

ανήκει στην κατηγορία Δ.5. Οι ναοί, που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή, είναι μονόχωροι ορθογωνικοί «μέ ἀσπίδα ἢ ἡμισφαίριου τυφλό ἐπί λοφίων, ἐπί τεσσάρων τυφλῶν ἀψίδων ἕξ ὧν ἡ ἀνατολική ἐπιμήκης, ὡς κεραία, καὶ ἐνιαία κάλυψη» με σχιστόπλακες πάνω από οριζόντιο περιφερικό γείσο.

Το παρεκκλήσιο κοσμεῖται με τοιχογραφίες, μεταξύ των οποίων ξεχωριστή θέση κατέχει ο ανεπτυγμένος εικονογραφικός κύκλος της ζωής του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου⁸, διασώζει το αρχικό ξυλόγλυπτο τέμπλο του⁹ και χρονολογείται από γραπτή επιγραφή, που βρίσκεται στο εσωρράχιο του παραθύρου στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού¹⁰:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟΞΕΟΥ / ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΠΑΝΗ ΤΕ ΚΑΙ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΕΛΛΑΧΙΣΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ ΤΩΝ ΑΓΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΥΝΟΔΙΑΣ ΑΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ 'ΑΨΙΑ' (1711) ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗ ΔΕ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΟΤΕ ΑΓΙΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜ/ΕΜΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΧΙΩ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΤΡΩΝΗΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΗΣΑΝΤΟΣ ΠΑΛΑΙΩΝ / ΠΑΤΡΩΝ ΕΝ ΤΩ ΟΡΕΙ ΥΠΕΡΟΡΙΟΥ ΤΥΓΧΑΝΟΝΤΟΣ ΤΗ ΑΙΤΗΣΕΙ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ / και τῶν σὺν αὐτῷ Ἰακώβου ἱερομονάχου καὶ Χαραλάμπους καὶ Παρθενίου τῷ .αψλά' (=1731) κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον ἰνδ (ικτιῶνος) θ'.

Ὅπως μας πληροφορεῖ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ὁ ναὸς κτίσθηκε καὶ ἱστορήθηκε τὸ ἔτος 1711 ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο καὶ ἀγιογράφου Διονύσιου τὸν ἐκ Φουρνᾶ καὶ τὴ συνοδεία του. Ὅσο γιὰ τὸ ἔτος 1731 δὲν μας προσδιορί-

ζει τὸ εἶδος τῆς «ἐπισκευῆς» που, πιθανότατα, ἐγίνε καὶ αὐτὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβλεψὴ τοῦ Διονυσίου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἀνωτέρω χρονικὸ διάστημα (1711-1731) ἦταν γέροντας στὸ κελί τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ὅπου καὶ διατηροῦσε ἐργαστήριον ζωγραφικῆς. Ἐκεῖ, σύμφωνα με τὸ βιογράφο του, Θεοφάνη τὸν ἐξ Ἀγράφων, μαθήτευαν πολλοί, ... ὥστε οὐ μόνον πάντας πανταχόθεν πρὸς αὐτὸν χάριν χρωματοουργίας εἰκόνων προστρέχειν, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς τούτου μαθητὰς ἐπιποθοῦντας γενέσθαι...¹¹.

Τὸ κελιωτικὸ συγκρότημα με τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὴ μορφὴ που βρίσκεται σήμερα, εἶναι ἀποτέλεσμα πολλῶν διαδοχικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, οἱ ὁποῖες ἀνιχνεύονται ἀρκετὰ δύσκολα. Γιὰ τὴν πρώτη φάση, τὴ βυζαντινὴ, γίνεται ἐμμεσα μνεῖα στὰ ἐγγράφα με ἀριθμοὺς 6 καὶ 15 τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, τοῦ 1305-1307(;) καὶ τοῦ 1329 ἀντίστοιχα, που ἀναφέρουν ἀφ' ἐνὸς τὴν ἰδρύση μονυδρίου: ...τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Κουτλουμουσίου σε(βασμίας)

⁸ Οἱ τοιχογραφίες αὐτές ἀποτελοῦν σημαντικό μέρος τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς που ἐκπονῶ στὸ Courtauld Institute of Art τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου με τίτλο: «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ».

⁹ Βλ. Γ. Κακαβάς, Τὸ τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Τιμίου Προδρόμου, στὸ κελί τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, σὺς Καρνεῦς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, *Ἀντίφωνον, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν.Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 183-195.

¹⁰ Γιὰ τὴ μεταγραφὴ καὶ τὸ σχολιασμὸ τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Κακαβάς, ὁ.π., σ. 183, σμ. 1.

¹¹ Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, Θεοφάνους τοῦ ἐξ Ἀγράφων, Βίος τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑλληνικά* I (1937-1938), σ. 249, στίχ. 67-69.

μονής... τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου προ-
δρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου) πλησίον
του Πρωτάτου και αφ' ετέρου την ύπαρξη
καθίσματος του Τιμίου Προδρόμου στις Κα-
ρυές: ὅπερ ἐστὶν ἀρχαῖον κελλίον τοῦ Κου-
τλουμουσίη¹². Από το βυζαντινό πυρήνα του
κελιού δεν διασώζονται ευδιάκριτα στοι-
χεία, δεδομένου ότι ήδη πολύ πριν από το
τέλος του 17ου αι. το συγκρότημα είχε ερει-
πωθεί. Εξάλλου, χαρακτηριστικά είναι όσα
αναφέρονται σχετικά στο Βίο του Διονυσίου,
σύμφωνα με τον οποίο ο Διονύσιος αρκετά
χρόνια μετά την εγκατάστασή του στο κελί
ασχολήθηκε με: τὴν ἐκ βάθρων οἰκοδομήν
τοῦ ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρει κελλίου καὶ τῆς ἐκκλη-
σίας αὐτοῦ, σεσαθρωμένων πρὸ πολλοῦ
ἔντων¹³. Στα μεταβυζαντινά χρόνια μαρτυ-
ρούνται δύο τουλάχιστον φάσεις, οι οποίες
συμπίπτουν με την ανακαίνιση του κελιού και
του παρεκκλησίου από τον Διονύσιο στις

πρώτες δεκαετίες του 18ου αι., το 1711 και το
1731, που προαναφέραμε. Τέλος, για τις νεό-
τερες εργασίες συντήρησης και αποκατά-
στασης του κτιριακού συγκροτήματος, που
έγιναν το 1953, και για εκείνες που διαρκούν
μέχρι σήμερα με ευθύνη του γέροντα του κε-
λιού ιερομόναχου και αγιογράφου πατρός
Αναστασίου Τοπούζη, πληροφορίες αντλού-
νται από τα σχετικά έγγραφα που φυλάσσο-
νται στο πλούσιο αρχείο της μονής Κουτ-
λουμουσίου¹⁴.

Συγκεφαλαιώνοντας, τόσο η αρχιτεκτονι-
κή δομή του κελιού και ο πλούσιος ζωγρα-
φικός διάκοσμος του παρεκκλησίου, όσο
και η ακτινοβολούσα προσωπικότητα του
κτίτορα Διονυσίου, συγγραφέα της περιώ-
νυμης *Ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*,
τοποθετούν το κελί του Τιμίου Προδρόμου
σε ζηλευτή θέση ανάμεσα στα σημαντικότε-
ρα κελιά του Ἄθω.

¹² Βλ. P. Lemerle, *Actes de Koutlumis, Texte*, Paris 1988² (Archives de l' Athos II), σ. 46-47, 326-327 (για το έγγραφο αριθ. 6) και σ. 70-76, 326-327, 345-350 (για το έγγραφο αριθ. 15).

¹³ Βλ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 251, στίχ. 140-142.

¹⁴ Βλ. *ό.π.* (υποσημ. 4). Ευχαριστώ τον ηγούμενο της μονής κ.κ. Χριστόδουλο που είχε την ευγενή καλοσύνη να μου επιτρέψει να μελετήσω τα σχετικά έγγραφα.

THE CHAPEL OF THE TIMIOS PRODROMOS IN THE KELLION OF DIONYSIOS OF FOURNA

GEORGE KAKAVAS

The historic *kellion* of Dionysios of Fourná, dependency of the Koutloumousi monastery, is located at the centre of the Athonite capital, a short distance from the church of the Protaton, on the road leading to the *konaki* of the Vatopedi monastery. Its founding is dated to the early 14th century, according to archival information drawn from documents in the Koutloumousi monastery.

The chapel of the *kellion*, dedicated to Saint John the Baptist (Timios Prodromos), occupies the upper southeast corner of the building complex, which is developed on two storeys and includes cells, a refectory, an *archontariki*, auxiliary areas, an ossuary and premises for a painting workshop and shops in the once thriving commercial centre of Karyes. A painted donor inscription records

that the chapel in its present form was built and decorated in 1711 by the hieromonk and icon-painter Dionysios of Fourná and his entourage. It follows the architectural type of compact cruciform plan with blind dome, which was very widely diffused in small churches throughout the Postbyzantine period. It is single-aisled, rectangular and belongs to class Δ.5. in the classification of the *kellion* churches on Mount Athos first proposed by the Academician Pavlos Mylonas. Both the architecture and the rich painted decoration of the chapel, and the influential personality of its founder Dionysios, author of the renowned «painter's manual», distinguish the *kellion* of the Timios Prodromos as one of the most important such monuments of Mount Athos.

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΘΙΣΤΟΥ ΥΜΝΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΤΟΥΣ ΔΕΛΦΟΥΣ*

ΑΡΓΥΡΩ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ

Ο ναός της Παναγίας στους Δελφούς

Στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, στην αίθουσα του μεταβυζαντινού παρεκκλησίου, εκτίθενται οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες με τους αριθμούς BM 2417, BM 2418, BM 2410, BM 2413 και BM 2419. Οι τρεις πρώτες διασώζουν, σχεδόν ακέραιες, τρεις παραστάσεις από τον κύκλο του Ακαθίστου Ύμνου, ενώ οι δύο τελευταίες αποτελούν σπαράγματα του ίδιου κύκλου. Σύμφωνα με το αρχείο του Μουσείου, οι τοιχογραφίες αυτές προέρχονται από το ναό της Παναγίας στους Δελφούς.

Ο ναός της Παναγίας, καθολικό διαλυμένης μονής, βρισκόταν πάνω στο χώρο του αρχαίου γυμνασίου των Δελφών και καταστράφηκε κατά τις ανασκαφικές εργασίες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, στα τέλη του περασμένου αιώνα. Το κτίσμα ανήκε στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου¹ και ήταν χτισμένο επάνω στα θεμέλια αρχαιότερου ναού, του οποίου σωζόταν η αψίδα και τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων². Σύμφωνα με τον Th. Homolle, ο ναός ήταν κατάγραφος και ο διάκοσμός του σωζόταν «presque intacte». Οι τοιχογραφίες φωτογραφήθηκαν και οι πιο σημαντικές αποτοιχίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο³.

Δύο επιγραφές που σώθηκαν σε αντιγραφή του G. Colin, δίνουν πληροφορίες για τη χρονολόγηση και τους κτήτορες του μνημείου⁴. Η πρώτη, επάνω από την κύρια δυ-

τική είσοδο του ναού, χρονολογεί την ολοκλήρωση της οικοδόμησής του το 1743 και ονομάζει ως κτήτορες κάποιον Συμεών και τον ηγούμενο Φιλόθεο⁵. Οκτώ χρόνια αργό-

* Ευχαριστώ το Βυζαντινό Μουσείο για την άδεια δημοσίευσης του υλικού, καθώς και τη Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, η οποία ως διευθύντρια του Μουσείου, με παρότρυνε στη μελέτη του συγκεκριμένου υλικού και έκανε πολύτιμες παρατηρήσεις στην πρώτη μορφή του κειμένου.

¹ Βλ. Άντ. Δ. Κεραμόπουλος, *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν*, εν Αθήναις 1917, σ. 94-95, πίν. III, όπου σημειώνεται η θέση και η κάτοψη του ναού.

² Th. Homolle, *Le gymnase de Delphes*, BCH 23 (1899), Chroniques, σ. 580. Άντ. Δ. Κεραμόπουλος, *Ὁδηγός τῶν Δελφῶν*, Αθήναι 1908, σ. 69. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλααιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, II, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 198, αριθ. 132.

³ Homolle, ό.π., σ. 560 κ.ε. Σήμερα στο Μουσείο, εκτός από τα προαναφερθέντα τμήματα, φυλάσσονται μερικά ακόμη σπαράγματα, κεφαλές αγίων, άγιοι σε στηθάρια και κάποια λείψανα σκηνών (BM 2411-2412, 2414-2416, 2420-2423), βλ. *Εμπορική ελληνική ναυτιλία*, Αθήνα 1972, πίν. 168. *Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο. Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, 25 Σεπτεμβρίου-30 Νοεμβρίου 1997*, Αθήνα 1997, σ. 117, αριθ. 51.

⁴ Homolle, ό.π.

⁵ [Ἐλαβε] τέρμα. ὁ θεῖος οὗτος οἶκος / δι' ὑπομονῆς. ἐν μεσῶν χρόνων / δε. κατά τό ετος. τοῦ ἐνεστώτος χρόνου / τό χίλιοστόν. καί εκατόν ἐπτάκις. τεσσαρακοστόν / τρίτον. τῶ σοσιριό. δόξα μεγίστη. τῆ ζωόδοχῶ. κρήνη / τη λυτρωσαση ημας εκ των κινδυνων. καί ἐπιβουλων. δεινῶν / ἀντιμά-

τερα, το 1751, σύμφωνα με τη δεύτερη επιγραφή επάνω από τη νότια είσοδο, ο ναός τοιχογραφήθηκε «δι' ἐξόδου ... σίωρ. Κεώλου. κυριου κυρίου. Ιω. Ντασιου του ἔξι Ἰωαννίνων»⁶. Στην περιγραφή δεν παρέχεται καμία πληροφορία για το ζωγράφο του μνημείου.

Οι σκηνές του Ακαθίστου Ὑμνου

Η ένταξη του κύκλου του Ακαθίστου Ὑμνου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού των Δελφών αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο για την εποχή. Ως γνωστόν, ο ύμνος εικονογραφήθηκε ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο⁷, γνώρισε όμως ιδιαίτερη διάδοση στη μεταβυζαντινή εποχή, πιθανώς και λόγω του πνεύματος αντίστασης κατά των αλλοφύλων που εμπνέει η ιστορία της σύνθεσής του. Έτσι, ο ιδιαίτερα ευρύς κύκλος αποτελεί απαραίτητο τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος των ευρύχωρων καθολικών ή των τραπεζών και των παρεκκλησιών σχεδόν σε όλες τις μεγάλες μονές στον ελλαδικό χώρο⁸.

Η μεγάλη καλλιτεχνική επιρροή που ασκούσαν τα μοναστικά κέντρα οδήγησε στην εξάπλωση του κύκλου σε ολόκληρο τον ορθόδοξο κόσμο. Έτσι, κατά το 17ο και το 18ο αι., ο Ακαθίστος Ὑμνος εικονογραφείται ολόκληρος ή εν μέρει σε μεγάλο αριθμό μνη-

χων. ευτ... (:). Συμειων. ταπινός κτήτωρ. ἄμα σιν Φιλοθέω. καθιγούμενου.

Σύμφωνα με τον Homolle ο αντιγραφείας διατήρησε τη σίξη, τον τονισμό και την ορθογραφία του πρωτοτύπου (Homolle, ό.π.).

⁶ + Ιστορηθη. καί εκαλλοπίσθη. / ὁ θεῖος. καί πάνσεπτος. ναός. τῆς ὑπεραγίας / Θ(εοτό)κου. δι'

ἐξόδου /////////////// τοῦ ἐντιμοτάτου. και ἐκ./λαμπροτάτου. σίωρ. Κεώλου. κυριου κυρίου. Ιω. Ντασιου / τοῦ ἔξι Ἰωαννίνων. Επι της ιεραρχίας / τοῦ θεοφιλεστατου επισκόπου κυρίου κυρίου Ἀγαπίου / ηγουμενευοντος. του πανοσιοτάτου κυρίου. Πανκρατίου ἔτος 1751 / κατα μήνα Ἰανουαρίου 14.

Στον τρίτο στίχο η λέξη μετά το ἐξόδου αποσβεσμένη. Ο τελευταίος στίχος γράφεται στα αριστερά (Homolle, ό.π.).

⁷ Για τις βυζαντινές απεικονίσεις του Ακαθίστου, βλ. J. Lafontaine-Dosogne, L'illustration de la première partie de l'Hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'enfance de la Kariye Djami, *Byzantion* LIV (1984), σ. 651 κ.ε. A. Pätzold, *Der Akathistos-Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart 1989. E.C. Constantiniades, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Ellasson in Northern Thessaly*, Athens 1992, σ. 135 κ.ε. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα Garrett 13, Princeton*, Αθήνα 1992, σ. 14 κ.ε.

⁸ Απεικονίσεις του ύμνου υπάρχουν σε μια σειρά μονών του Αγίου Όρους: στις τράπεζες της Μεγίστης Λαύρας (1535), της μονής Σταυρονικήτα (1546), της μονής Δοχειαρίου (1568) και της μονής Χελανδαρίου (1620), στο ναό της Μολυβοκκλησιάς (1536-1541), στη σκηνή της μονής Ξενοφώντος (1757) και στο Βατοπέδι (18ος αι.) (G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris 1920, πίν. 99-103, 145-147, 155, 240-241, 264. Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π., πίν. 108-179. Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1986, σ. 59 κ.ε. Lafontaine-Dosogne, ό.π., σ. 659). Επίσης, στη λιτή του καθολικού της μονής των Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ιωαννίνων (1542) (Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή του Αγίου Νικολάου των Φιλανθρωπινών, Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα 1993, σ. 25 κ.ε., πίν. 134-137, 151-152, 166-169), στη λιτή του καθολικού της μονής Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (Η. Deliyanni-Dori, *Die Wandmalereien der Lite der Kloster Kirche von Hosios Meletios*, München 1975, σ. 22 κ.ε.), στο παρεκκλήσιο των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637) (Ε.Δ. Σαμπανίκου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1673)* (διδαχτ. διατριβή), Ιωάννινα 1996, σ. 147 κ.ε.).

μείων⁹. Από τη μεταβυζαντινή εποχή σώζεται επίσης μεγάλος αριθμός φορητών εικόνων¹⁰, δύο εικονογραφημένα χειρόγραφα¹¹ και τέσσερα επιτραχήλια με παραστάσεις Ακαθίστου Ύμνου¹².

1. ΒΜ 2417: Οίκος Ε (εικ. 1 και έγχρ. Πίνακας)

Η σκηνή σώζεται ακέραια σε γύψινο πλαίσιο (διαστ. 1×0,85 μ.), με ελάχιστες φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια. Επιγραφή: *Ἐχουσα θεοδόχον ἢ Παρθένος τ(ήν) μήτραν.*

Ο οίκος εικονογραφείται με το θέμα της Επίσκεψης ή του Ασπασμού, γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή και ιδιαίτερα αγαπητό λόγω του υψηλού θεολογικού νοήματός του¹³.

Η παράσταση των Δελφών είναι λιτή και συμμετρική. Το μέσον της σκηνής καταλαμ-

νημεία της Μεσσηνίας (Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά εκκλησία της Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 127 κ.ε., 189 κ.ε., 207 κ.ε., 229 κ.ε., 238 κ.ε.), μια σειρά μνημείων στη Μάνη (Ν. Δρανδάκης κ.ά., Έρευνα στη μεσσηνιακή Μάνη, ΠΑΕ 1980, σ. 219, 220, σμ. 4. Ο ίδιος κ.ά., Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1981, Β, σ. 552), μνημεία των Αγράφων (Σ. Σδρόλια, *Τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς των θεσσαλικών Αγράφων, Θεσσαλία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα 1994, Β, σ. 401 κ.ε.), τα έργα του Γεωργίου Μάρκου και των μαθητών του στη μονή Πετράκη (1719), στη μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (1735), και στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο Αττικής (Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, πίν. 238 κ.ε. Μ. Λάξση, *Τοιχογραφίες ναού Αγίας Παρασκευῆς στο Μαρκόπουλο, ΔΧΑΕ ΙΑ'* (1982-1983), σ. 189 κ.ε.), Κοίμηση Εράτυνας (1763) (Δ. Αἰβαζόγλου-Δόβα, *Δύο εκκλησίες στην Εράτυνα, ΕΕΠΣΘ Θ* (1981-1982), σ. 353 κ.ε.). Μνημειακοί κύκλοι συναντώνται, επίσης, στη Βουλγαρία, τη Σεβρία, τη Ρουμανία, τη Ρωσία και τη Γεωργία (βλ. Lafontaine-Dosogne, *ό.π.*, σ. 659 κ.ε., όπου και αναλυτική βιβλιογραφία). Αυτή η παράθεση μεταβυζαντινών μνημειακών κύκλων του Ακαθίστου είναι φυσικά πολύ ελλιπής. Υπάρχει και πλήθος άλλων μνημείων κυρίως αδημοσίεωτων. Βλ. και Ά. Ξυγγόπουλος, *Θεοτόκος, ἡ Φωτοδόχος λαμπάς, ΕΕΒΣ Ι* (1933), σ. 328 κ.ε.

¹⁰ Βλ. Ε. Χαλκιά, *Εικόνα Οδηγήτριας με σκηνές Ακαθίστου από τη μονή Πατέρων Ζίτσας, ΗπειρωΧρον* 25 (1983), σ. 211 κ.ε. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.*, σ. 17-18. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*

¹¹ Βλ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.* και Lafontaine-Dosogne, *ό.π.*, σ. 661.

¹² Βλ. Μ. Θεοχάρη, *Τα χρυσοκέντητα άμφια της Ι. Μονής Σταυρονικήτα, Μονή Σταυρονικήτα, Ιστορία, Εικόνες, Χρυσοκέντηματα*, Αθήνα 1974, σ. 152, αριθ. 5, πίν. 99, 100. Γ.Α. Σωτηρίου, *Κεμήλια Οικουμενικού Πατριαρχείου*, εν Αθήναις 1937, σ. 46-48, πίν. 32β-33. Lafontaine-Dosogne, *ό.π.*, σ. 663.

¹³ Βλ. ενδεικτικά το ψηφιδωτό της αφίδας του Parenzo (Α. Grabar, *Christian Iconography, A Study of its Origins*, Princeton 1980, πίν. 316). Για τη θεολογική σημασία της πρώτης επί γης αναγνώρισης της θείας φύσης του Χριστού, βλ. Α. Grabar, *L'iconographie de la parousie, L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age*, Paris 1968, I, σ. 561 κ.ε.

⁹ Βλ. Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη (1606) και άλλα μνημεία της Καστοριάς (Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά, Ι. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 235β-241α. Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς της Καστοριάς* (διδασκ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1995, σ. 134 κ.ε.), Άγιος Ζαχαρίας Γράμμου (Μ. Μιχαηλίδης, *Άγιος Ζαχαρίας Καστοριάς, ΑΔ* 22 (1967): Μελέται, σ. 84 κ.ε.), Καταπολιανή Πάρου (α' μισό 17ου αι.) (Α.Κ. Ορλάνδος, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, ΑΒΜΕ Ι* (1964), σ. 32, πίν. 7-26), Αγία Κυριακή Παλαιοχώρας Αίγινας (1680) (Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παλαιοχώρα της Αιγίνης*, Αθήναι 1962, σ. 114 κ.ε., πίν. XXXVIII, XXXIX, XLII), Παναγία Σοφικού Κορινθίας (αρχές 17ου αι.) (Α.Κ. Ορλάνδος, *Βυζαντινοί ναοί της ανατολικής Κορινθίας, ΑΒΜΕ Α* (1935), σ. 65 κ.ε. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.*, πίν. 180-203), Παντάνασσα Μυστρά (17ος αι.) (G. Millet, *Monuments byzantins de Mistras*, Paris 1910, πίν. 40, 151), μονή Βουλκάνου Μεσσηνίας (1608, έργο των Δημητρίου και Γεωργίου Μόσχου), καθώς και άλλα

Εικ. 1. Οίκος Ε. Η Επίσκεψη (BM 2417).

βάνει το σύμπλεγμα της Παναγίας και της Ελισάβετ. Δύο ψηλά κτίρια απεικονίζονται στο βάθος της παράστασης, το αριστερό με μορφή τρικλιτής βασιλικής και το δεξιό θολωτό με δικιόνια πρόσταση. Ψηλός τοίχος με επάλληλες διακοσμητικές ταινίες στο επάνω τμήμα του ενώνει τα δύο κτίρια. Το έδαφος αποδίδεται με έξι σειρές λευκών και μαύρων με λευκά φυτικά κοσμήματα τριγώνων, τοποθετημένων εναλλάξ, τα οποία έχουν τη μορφή πλακόστρωτου δαπέδου. Ψηλά, στο μέσον της παράστασης, τμήμα κύκλου από το οποίο ξεκινούν τρεις ακτίνες που κατευ-

θύνονται προς την Παναγία αποδίδει τον ουρανό.

Η εικονογραφία του οίκου μένει αμετάβλητη στα βασικά της σημεία από την παλαιοχριστιανική εποχή και παρουσιάζεται με τον ίδιο τρόπο σχεδόν σε όλους τους γνωστούς κύκλους του Ακαθίστου¹⁴. Σε ορισμέ-

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Α. Τσιπουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 53), στο χειρόγραφο του Escorial, cod. 19 (T. Velmans, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'icône-*

νους κύκλους διαπιστώνονται μικρές διαφοροποιήσεις που αφορούν την παρουσία δευτερευουσών μορφών στη σκηνή¹⁵. Η τάση αυτή δεν επηρεάζει το ζωγράφο των Δελφών, ο οποίος μένει πιστός στον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο. Ιδιαίτερες ομοιότητες έχει η σκηνή των Δελφών με την αντίστοιχη παράσταση στην Παντάνασσα του Μυστρά¹⁶, με την οποία μοιράζεται παρόμοιο αρχιτεκτονικό πλαίσιο. Τέλος, η ιδιόρρυθμη απόδοση του δαπέδου με τα τριγωνικά ασπρόμαυρα πλακίδια συναντάται στο ναό της Παναγίας στο Σοφικό¹⁷.

2. BM 2418: Οίκος Ζ (εικ. 2)

Η σκηνή σώζεται ακέραια σε γύψινο πλαίσιο (διαστ. 1×0,85 μ.), με ελάχιστες φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια. Επιγραφή: *Ζάλην ἔνδοθεν ἔχων*.

Ο οίκος εικονογραφείται με την παράσταση που είναι γνωστή ως οι Αμφιβολίες του Ιωσήφ και συναντάται ήδη σε μεσοβυζαντινούς κύκλους στην Καππαδοκία και στους παλαιολόγειους θεομητορικούς κύκλους, στην Περιβλεπτο της Αχρίδας και στη Μονή της Χώρας¹⁸.

Ο Ιωσήφ εικονίζεται αριστερά, όρθιος, με ελαφριά στροφή προς τα δεξιά. Έχει ανοιχτά τα χέρια στο ύψος του στήθους, σε έντονη κίνηση που δηλώνει την ταραχή του. Δεξιά, η Παναγία υψώνει τα χέρια και σκύβει θλιμμένη το κεφάλι. Το βάθος της σκηνής καταλαμβάνει τοίχος με διακοσμητικές ταινίες στο επάνω μέρος του. Τρία οικοδομήματα, δύο τετράγωνα επάλξεις και ένα μικρότερο θολωτό οίκημα ανάμεσά τους, υψώνονται πάνω από τον τοίχο και τονίζουν τα πρόσωπα της σκηνής. Στο μέσον του τοίχου ανοίγεται θύρα με φυτικά κοσμήματα στο περιθύρωμα. Φυτικό κόσμημα στολίζει και

το αριστερό τμήμα του τοίχου, πίσω από τον Ιωσήφ. Ο ουρανός παριστάνεται όπως στον προηγούμενο οίκο.

graphie des hymnes liturgiques à Byzance, *CahArch* 22 (1972), σ. 132 κ.ε.), στο επιτραχήλιο της μονής Σταυρονικήτα (Θεοχάρη, ό.π., αριθ. 5), στην τράπεζα του Χελανδαρίου (Millet, *Athos*, πίν. 99c), στην Παναγία στο Σοφικό (Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π., πίν. 184) κ.α.

¹⁵ Στο σερβικό ψαλτήρι του Μονάχου, στο ψαλτήρι Τομιέ και σε ρωσική εικόνα του Κρεμλίνου μια θεραπανίδα παρίσταται στη σκηνή (Lafontaine-Dosogne, ό.π., σ. 677 κ.ε., πίν. 35, 21). Στην τράπεζα της Λαύρας τη θέση της θεραπανίδας καταλαμβάνει ένα παιδί με κοντό χιτώνα, ίσως ένας από τους γιούς του Ιωσήφ (Millet, *Athos*, πίν. 145c). Τη μορφή αυτή που επαναλαμβάνεται στην τράπεζα της μονής Δοχειαρίου (ό.π., πίν. 238b), αναφέρει και η *Ἑρμηνεία* του Διονυσίου εκ Φουρνά, η οποία παρεμβάλλει στη σκηνή και τη συνομιλία του Ιωσήφ με τον Ζαχαρία (Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (εκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς), Πετρούπολη 1909, σ. 148). Το στοιχείο αυτό εμφανίζεται συχνά και σε υστερότερα παραδείγματα, όπως στην εικόνα του Αντωνίου Σκορδίλη στον Άγιο Νικόλαο Κύθνου (1706) (Θ. Αλιπράντης, *Εικονογραφικές παραλλαγές του Ακαθίστου Ὑμνου ἐπὶ μίας μεταβυζαντινῆς εἰκόνας*, *AA IV* (1971), σ. 378 κ.ε.), στη Φανερωμένη της Σαλαμίνας (1735) (Καλοκύρης, *Θεοτόκος*, πίν. 283) και στην Αγία Παρασκευή στο Μαροκόπουλο (1741-1751) (Λάζαρη, ό.π.). Στην εικόνα *Επί Σοι Χαίρει* του Γεωργίου Κλόντζα στη Βενετία (M. Chatzidakis, *Icons de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Venice 1962, αριθ. 50), στην Παναγία των Σισίων, εικόνα του Στέφανου Τζανκαρόλα στο Αργοστόλι (1700) (Ντ. Κονόμος, *Η χριστιανική τέχνη στην Κεφαλονία*, Αθήνα 1966, αριθ. 48. Γ.Ν. Μοσχόπουλος (εκδ.), *Κεφαλονιά, Ένα μεγάλο μουσείο. Εκκλησιαστική τέχνη*, I, Αργοστόλι 1989, πίν. 8, 13) και σε εικόνα του Γεωργίου Καστροφύλακος στο μικρό Άγιο Μηνά Ηρακλείου (1748) (Καλοκύρης, ό.π., πίν. 281) εμφανίζεται μόνο ένας από τους συνομιλητές, πιθανώς ο Ζαχαρίας.

¹⁶ Millet, *Mistras*, πίν. 40.

¹⁷ Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π., πίν. 180, 185.

¹⁸ Βλ. Lafontaine-Dosogne, ό.π., σ. 678 κ.ε.

Εικ. 2. Οίκος Ζ. Οι Αμφιβολίες του Ιωσήφ (BM 2418).

Η εικονογραφία του οίκου Ζ παρουσιάζει περισσότερες παραλλαγές από αυτή του οίκου Ε. Η θέση του Ιωσήφ στο αριστερό τμήμα της σκηνής ακολουθεί τον πιο συνηθισμένο τύπο¹⁹, αν και η αντίστροφη τοποθέτηση, σπανιότερη στα βυζαντινά παραδείγματα, είναι αρκετά συχνή στα μεταγενέστερα χρόνια²⁰.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά στην Περιβλεπτο της Αχρίδας (Pätzold, ό.π., πίν. 77), στο χειρόγραφο του Escorial, cod. 19 (Velmans, ό.π., πίν. 7), στην τράπεζα της Λαύ-

ρας (Millet, *Athos*, πίν. 146a), σε εικόνα στον Άγιο Ευστάθιο στο Άγιον Όρος (Lafontaine-Dosogne, ό.π., πίν. 22), στα επιτραχήλια της Λαύρας και του Πατριαρχείου (Θεοχάρη, ό.π., πίν. 99, 100), στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο (Λάζαρη, ό.π.).

²⁰ Χαρακτηριστικό βυζαντινό παράδειγμα είναι ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός στη Θεσσαλονίκη (Τσιτουρίδου, ό.π., σ. 144, πίν. 53, όπου και άλλα παραδείγματα). Βλ. επίσης ενδεικτικά στις τράπεζες Δοχειαρίου και Χελανδαρίου (Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π., πίν. 137. Millet, *Athos*, πίν. 100c), στο επιτραχήλιο της μονής Σταυρονικήτα (Θεοχάρη, ό.π., αριθ. 5), στην εικόνα Επί Σοι Χαίρει του Θεόδωρου Πουλάκη στο Μουσείο Μπενάκη (*Εικόνες της κρητικής τέχνης*, Κατάλογος έκθεσης, Ηράκλειο 1993, αριθ. 201).

Η στάση της Παναγίας παραμένει αμετάβλητη στα περισσότερα έργα²¹, ενώ η στάση και η έκφραση του Ιωσήφ είναι αυτή που προσδιορίζει το χαρακτήρα της σκηνής. Η παραγμένη στάση του Ιωσήφ στην τοιχογραφία των Δελφών είναι αρκετά σπάνια²². Όμοια είναι η στάση του στο ναό της Παναγίας στο Σοφικό²³. Το στοιχείο αυτό ανάγεται σε παλαιότερα πρότυπα και συναντάται ήδη στα τέλη του 14ου αι. στο χειρόγραφο του Escorial, cod. 19²⁴. Με τις δύο αυτές παραστάσεις, η τοιχογραφία των Δελφών μοιράζεται και την ταυτόσημη στάση της Παναγίας. Παρόμοια είναι και τα κτίρια του βάθους στο Σοφικό.

3. BM 2410: Οίκος Η (εικ. 3 και έγχρ. Πίνακας)

Η σκηνή σώζεται σε γύψινο πλαίσιο (διαστ. 1×0,85 μ.). Είναι κατεστραμμένη η επάνω δεξιά γωνία της παράστασης, καθώς και τμήμα της κάτω δεξιάς πλευράς της. Επιγραφή: *Ηκουσαν [οί ποιμένες]*.

Ο οίκος αναφέρεται στον Ευαγγελισμό και την Προσκύνηση των Ποιμένων. Τα δύο αυτά επεισόδια εικονογραφούνται στην παράσταση των Δελφών. Στο αριστερό μέρος της σκηνής υψώνεται το σπήλαιο. Στο άνοιγμά του η Παναγία γονατιστή προσκυνά τον Χριστό, που σπαργανωμένος κείται μέσα σε ελλειψοειδή σχηματοποιημένη φάτνη. Μικρά φώτα που ξεκινούν από την εσωτερική περιφέρειά της πιθανώς θέλουν να αποδώσουν το υλικό της φάτνης, η οποία είναι μάλλον πλεκτή. Πίσω από την Παναγία στέκεται ο Ιωσήφ, ακουμπισμένος στη βακτηρία του. Είναι μετωπικός αλλά το δεξί σκέλος του, που προβάλλει λυγισμένο, το δεξί χέρι ψηλά στο στήθος και η στροφή του κεφαλιού δεξιά δίνουν κίνηση στη μορφή.

Στο δεξί τμήμα της παράστασης εικονίζονται δύο βοσκοί. Ο πρώτος, με κοντό, ζωσμένο στη μέση χιτώνα και ασκεπής, φτάνει μπροστά στη φάτνη και προσκυνά το Βρέφος σκύβοντας και φέρνοντας το δεξί χέρι του στο κεφάλι. Στο αριστερό κρατά λευκό ογκώδες αντικείμενο, κάποιο σακί ή πιθανώς τον άσκαυλο-γκάιντα που συχνά εικονίζονται να παίζουν οι βοσκοί σε παραστάσεις της Γέννησης. Πίσω του, ο δεύτερος βοσκός, του οποίου σώζεται μόνο το επάνω τμήμα του κορμού, φέρει στους ώμους μικρό αρνί και στο κεφάλι λευκό κωνικό καπέλο με στενό επίπεδο γείσο. Ψηλά, στο μέσον της σκηνής, τρεις άγγελοι ξεπροβάλλουν πίσω από την κορυφή του βουνού και απευθύνονται προς τον τρίτο βοσκό, ο οποίος, σαστι-

²¹ Υπάρχουν κάποιες υστερότερες εξαιρέσεις, όπως στο Επί Σοι Χαίρει του Κλόντζα (Chatzidakis, *Icones* ό.π., αριθ. 50), στην εικόνα του Σκορδίλη στην Κύθνο (Αλιπράντης, ό.π.) και στη Φανερωμένη της Σαλαμίνας (Καλοκύρης, *Θεοτόκος*, πίν. 284), όπου η Παναγία εμφανίζεται καθιστή.

²² Συνήθως ο Ιωσήφ εικονίζεται στηριγμένος σε βακτηρία, περισσότερο σκεπτικός και προβληματισμένος παρά οργισμένος. Βλ. ενδεικτικά τη σκηνή στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Τσιτουρίδου, ό.π., πίν. 53), στην Περιβλεπτο Αχρίδας (Pätzold, ό.π., πίν. 77), στην τράπεζα της Λαύρας (Millet, *Athos*, πίν. 146a), στα επιτραχήλια της Λαύρας και του Πατριαρχείου (Θεοχάρη, ό.π., πίν. 99, 100). Σε σπάνιες περιπτώσεις, υποκλίνεται μπροστά στη Θεοτόκο, σύμφωνα με τους τελευταίους στίχους του οίκου, π.χ. στην εικόνα του τέλους του 14ου αι. στο Κρεμλίνο (Lafontaine-Dosogne, ό.π., πίν. 21) και στη μονή του Αγίου Θεράποντος (1500-1502), έργο του ζωγράφου Διονυσίου (I.J. Daniova, *Dionissi*, Wien-München 1970, πίν. 52), ενώ στη Cozia εικονίζεται δύο φορές (βλ. και Lafontaine-Dosogne, ό.π., σ. 678 κ.ε.)

²³ Ασπρά-Βαρδαβίκη, ό.π., πίν. 185.

²⁴ Velmans, ό.π., πίν. 8.

Εικ. 3. Οίκος Η. Ο Ευαγγελισμός και η Προσκύνηση των Ποιμένων (BM 2410).

σμένος, γέρνει προς τα πίσω και φέρνει το χέρι του μπροστά στο πρόσωπο.

Η επάνω δεξιά γωνία της παράστασης είναι κατεστραμμένη. Ξεχωρίζει τμήμα κύκλου, που επιτρέπει την υπόθεση ότι θα εικονιζόταν ο ουρανός, όπως στις προηγούμενες παραστάσεις. Από τον ουρανό ξεκινά ακτίνα που καταλήγει σε μικρό άστρο μέσα στο σπήλαιο.

Το θέμα της Προσκύνησης των Ποιμένων σπάνια εικονογραφεί τον οίκο Η του Ακαθίστου, παρόλο που σε αυτό κυρίως αναφέρεται ο ύμνος. Συνήθως οι ζωγράφοι περιο-

ρίζονται στην απεικόνιση του Ευαγγελισμού των Ποιμένων ως δευτερεύον επεισόδιο, ενταταγμένο στην παραδοσιακή σκηνή της Γέννησης, η οποία εικονογραφεί τον οίκο²⁵. Κά-

²⁵ Ενδεικτικές είναι οι σκηνές στη Dečani, στη Matejka (Pätzold, ό.π., πίν. 33, 57), στην εικόνα του Αγίου Ευσταθίου στο Άγιον Όρος (Lafontaine-Dosogne, ό.π., πίν. 22), στο χειρόγραφο Garrett 13 (Ασπρά-Βαρδαβάνη, ό.π., πίν. 8), στο παρεκκλήσιο των Μετεώρων (Καλοκύρης, *Θεοτόκος*, πίν. 274), στην Αγία Παρασκευή στο Μαρκόπουλο (Λάζαρη, ό.π., σ. 199).

ποτε μάλιστα η παράδοση είναι τόσο ισχυρή που στην εικονογράφηση του οίκου προσίθονται και οι Μάγοι, οι οποίοι κανονικά απουσιάζουν, αφού σε αυτούς αναφέρονται οι τρεις επόμενοι οίκοι²⁶.

Δεν λείπουν βέβαια οι περιπτώσεις που οι ζωγράφοι, ακολουθώντας το κείμενο του ύμνου, προσθέτουν στην παραδοσιακή σκηνή της Γέννησης το επεισόδιο της Προσκύνησης των Ποιμένων²⁷. Σπάνια όμως η Προσκύνηση των Ποιμένων γίνεται το κύριο θέμα της παράστασης, όπως στους Δελφούς²⁸.

Πρέπει να αναφερθεί ότι σε ελάχιστες, εξαιρετικές περιπτώσεις ο οίκος εικονογραφείται μόνο με το θέμα του Ευαγγελισμού των Ποιμένων²⁹.

Η σκηνή των Δελφών έχει ιδιαίτερες εικονογραφικές ομοιότητες με τις αντίστοιχες παραστάσεις στην Παντάνασσα του Μυστρά και στη μονή Βουλκάνου. Στις τρεις αυτές παραστάσεις επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσια η σκηνή της Προσκύνησης των Ποιμένων. Εντοπίζονται κάποιες μικρές διαφορές. Το λευκό κωνικό καπέλο φέρεται από τον πρώτο βοσκό και έτσι είναι πιο λογική η κίνησή του, καθώς φέρνει το χέρι στο κεφάλι για να το βγάλει, σε ένδειξη σεβασμού. Επίσης, είναι διαφορετική η μορφή της φάτνης. Στα προγενέστερα μνημεία είναι ψηλή με καμπύλα κυματιστά περιγράμματα. Η κυριότερη όμως διαφορά των τριών παραστάσεων είναι ότι στα πελοποννησιακά παραδείγματα απουσιάζει ο Ευαγγελισμός των Ποιμένων. Αντίθετα, ο ζωγράφος των Δελφών, ακολουθώντας πιστά το κείμενο του οίκου, προσθέτει στις προγενέστερες παραστάσεις τη σκηνή αυτή, δανεισμένη από την τυπική εικονογραφία της Γέννησης.

Το βυζαντινό στοιχείο του Ευαγγελισμού των Ποιμένων συνδυάζεται με τη δυτικής

έμπνευσης σκηνή της Προσκύνησης. Τα δυτικά στοιχεία της παράστασης είναι πολλά. Το θέμα της γονατιστής Παναγίας στη σκηνή της Γέννησης εισάγεται στη μεταβυζαντινή

²⁶ Π.χ. στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Τσιτουριδίου, ό.π., πίν. 54), στην Κοίμηση στην Εράτυρα (Αϊβαζόγλου-Δόβα, ό.π., πίν. XII), στο Markon (Pätzold, ό.π., πίν. 90) και στην Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη στην Καστοριά (Πελεκανίδης, ό.π., πίν. 237β.). Στα δύο τελευταία παραδείγματα απουσιάζει και ο Ευαγγελισμός των Ποιμένων. Χάνεται έτσι κάθε επαφή της εικονογράφησης με το κείμενο του οίκου.

²⁷ Π.χ. στις τράπεζες της Λαύρας, του Χελανδαρίου (Millet, *Athos*, πίν. 100a, 146a) και του Δοχειαρίου (Ασπρά-Βαρδαβάνη, ό.π., πίν. 138), στην Παναγία στο Σοφικό (Ασπρά-Βαρδαβάνη, ό.π., πίν. 186), στα επιτραχήλια της Λαύρας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Θεοχάρη, ό.π., πίν. 99, 100), στη Φανερωμένη της Σαλαμίνας (Καλοκύρης, *Θεοτόκος*, πίν. 283), στον Άγιο Ιωάννη της Πλάτσας Μάνης (Δρανδάκης κ.ά., ό.π., *ΠΑΕ* 1981, Β, πίν. 229α).

²⁸ Για πρώτη φορά οι προσκυνούντες βοσκοί αποκοτούν εξέχουσα σημασία σε δύο ρωσικά παραδείγματα: στην εικόνα του τέλους του 14ου αι. στο Κρεμλίνο (Lafontaine-Dosogne, ό.π., πίν. 21) και στη μονή του Αγίου Θεράποντος, έργο του ζωγράφου Διονυσίου (Danilova, ό.π., πίν. 38). Συναντώνται ακόμη στην εικόνα του Κλόντζα στη Βενετία (Chatzidakis, ό.π.), στην Παντάνασσα του Μυστρά (Millet, *Mistras*, πίν. 151), στο νάρθηκα της μονής Βουλκάνου (Καλοκύρης, *Μεσσηνία*, πίν. 98α, 100), στην εικόνα του Τζανακαρόλα στο Αργοστόλι (Κονόμος, ό.π.) και στην εικόνα του Σκορδύλη στην Κύθνο (Αλιπράντης, ό.π.). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα παραδείγματα χρονολογούνται στο 17ο και στο 18ο αι.

²⁹ Στο επιτραχήλιο της μονής Σταυρονικήτα (Θεοχάρη, ό.π., αριθ. 5), σε εικόνα του Yusyf al-Musawir (πριν από το 1667) στη Βηρυτό (*Icons Melkites, Musée Nicolas Ibrahim Sursock, Beyrouth* 1969, αριθ. 2, πίν. 130), στην εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, έργο του ζωγράφου Θεοφάνη (1800) (Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830)*, Αθήνα 1987, σ. 313).

ντινή τέχνη από τους κρητικούς ζωγράφους το 15ο αι. και κυρίως από τον Νικόλαο Τσαφούρη³⁰. Η πλεκτή φάτνη συναντάται το 16ο αι. σε μνημεία της ΒΔ. Ελλάδας και της Αλβανίας, στα έργα του Ονουφρίου, του Φράγκου Κατελάνου, και αλλού³¹. Σπανιότερη είναι η τοποθέτηση του όρθιου Ιωσήφ πίσω από τη Μαρία. Το στοιχείο αυτό, τυπικό σε δυτικούς πίνακες Προσκύνησης Ποιμένων ή Μάγων από το 14ο-15ο αι.³², συναντάται σε έργα ιταλοκρητικής ζωγραφικής από τις αρχές του 16ου αι.³³, καθώς και σε μεταγενέστερες εικόνες κρητικών ζωγράφων με έντονες δυτικές επιδράσεις³⁴. Σπανιότερο είναι το στοιχείο αυτό στη μνημειακή ζωγραφική: εκτός από τα προαναφερθέντα παραδείγματα (Παντάνασσα Μυστρά και μονή Βουλκάνου) συναντάται στο καθολικό της μονής Δημιόβης, έργο του ιερομονάχου Δαμασκηνού (1663)³⁵.

4. BM 2413 (ε ι κ. 4)

Σώζεται τμήμα από το κέντρο της σκηνής σε γύψινο πλαίσιο (διαστ. 0,53×0,41 μ.), με πολλές φθορές και απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας.

Εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη με τον Χριστό στην αγκαλιά της. Είναι μετωπική, με τα χέρια ανοιχτά στο ύψος της μέσης. Ανάλογα αυστηρή στάση έχει και ο Χριστός που ευλογεί. Ο θρόνος έχει καμπύλο ερεισίνωτο, με τετράγωνους πεσσίσκους στις άκρες του. Πίσω από το θρόνο διακρίνεται κτίριο, μάλλον με μορφή τρίκλιτης βασιλικής. Το σπάραγμα αυτό προέρχεται από το κεντρικό τμήμα της παράστασης ενός από τους δώδεκα τελευταίους οίκους, τους λεγόμενους δογματικούς³⁶. Σύμφωνα με το κείμενο και με τη συνήθη εικονογραφία του κύκλου, οι οίκοι από τους οποίους θα μπο-

ρούσε να προέρχεται το συγκεκριμένο τμήμα είναι οι Ξ, Π, Ρ και Ψ³⁷.

³⁰ Βλ. Μ. Chatzidakis, *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque*, *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 186, πίν. ΙΖ', 1-2. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η μονή των Φιλανθρωπικών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1983, σ. 191 κ.ε., σμμ. 84.

³¹ Το θέμα έχει μελετηθεί αναλυτικά από τον Α. Ξυγγόπουλο, *Σχεδιάσμα Ιστορίας τής θρησκευτικής ζωγραφικής μετά τήν Άλωσιν*, Αθήναι 1957, σ. 121 κ.ε. Βλ. και Μ. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, σ. 194 κ.ε.

³² Βλ. π.χ. την τοιχογραφία του Giotto στην Cappella Scrovegni στην Πάντοβα (G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, Gütersloh 1966, πίν. 288), τους πίνακες του Gentile da Fabriano στο Uffizi και του Botticelli στο ίδιο Μουσείο αλλά και στην Εθνική Πινακοθήκη της Ουάσιγκτον (Ε.Τ. de Wald, *Italian Painting 1200-1600*, New York 1961, πίν. 10.2, 14.3, 14.4). Βλ. επίσης Ι.Κ. Ρηγόπουλος, *Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήναι 1979, σ. 112 κ.ε.

³³ Βλ. ενδεικτικά την ιταλοκρητική εικόνα της Συλλογής Οικονομοπούλου (Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες, Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1985, σ. 33, αριθ. 24).

³⁴ Βλ. ενδεικτικά την εικόνα της Προσκύνησης των Μάγων του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο Μουσείο Μπενάκη (*Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρησ, Έκθεση με αφορμή τα 450 χρόνια από τη γέννησή του*, Ηράκλειο 1990, σ. 151), τις εικόνες του Ακαθίστου του Τζανακάρολα (Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά*, ό.π., πίν. 15) και του Σκορδίλη (Αλιπράντης, ό.π.), καθώς και τις εικόνες της Προσκύνησης των Ποιμένων, όπως αυτή που αποδίδεται στον Πουλάκη στο Μουσείο Μπενάκη (Ρηγόπουλος, ό.π.) και αυτή του Τζανακάρολα στην Εθνική Πινακοθήκη (Κονόμος, *Κεφαλλονία*, ό.π., αριθ. 47). Στην τελευταία εικόνα βρίσκουμε τη δυτικότερη εκδοχή και άλλων στοιχείων της παράστασης των Δελφών: το κωνικό καπέλο, τη χειρονομία του πρώτου βοσκού, το σαζιάυλο.

³⁵ Καλοκύρης, *Μεσσηνία*, ό.π., πίν. 179β.

³⁶ Βλ. Velmans, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 134 κ.ε.

³⁷ Για την εικονογράφηση των οίκων, βλ. Ασπρά-

Η παράσταση των Δελφών έχει μεγάλες ομοιότητες με τις παραστάσεις των οίκων Ρ και Ψ του ναού στο Σοφικό³⁸. Στον οίκο Ψ οι μορφές έχουν τις ίδιες στάσεις με αυτές των Δελφών, ενώ ίδιες είναι και οι μορφές κριτών και θρόνου που απεικονίζονται στις τρεις αυτές παραστάσεις. Έχοντας υπόψη τη στενή εικονογραφική σχέση του κύκλου στο Σοφικό με αυτό των Δελφών, θα μπορούσαμε, με κάθε επιφύλαξη, να ταυτίσουμε το σπάραγμα του Βυζαντινού Μουσείου με την παράσταση του οίκου Ψ.

5. BM 2419 (εικ. 5)

Σώζεται μικρό τμήμα σε γύψινο πλαίσιο (διαστ. 0,35 × 0,31 μ.), με πολλές φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια. Το τμήμα προέρχεται από την αριστερή πλευρά της σκηνής. Παριστάνεται ομάδα γενειοφόρων ανδρών που στρέφουν το κεφάλι δεξιά και επάνω. Τα χαρακτηριστικά καπέλα με το τριγωνικό, ανασηκωμένο γέισο (σιιάδια) και ο σάκος που φορούν επιτρέπει την ταύτιση τους με ψάλτες³⁹.

Με βάση το κείμενο του οίκου αλλά και την εικονογραφική παράδοση, ψάλτες εικονίζονται στον οίκο Ψ. Και πάλι οι ομοιότητες με τον αντίστοιχο οίκο του ναού στο Σοφικό⁴⁰ επιτρέπει την ταύτιση του σπαράγματος των Δελφών με τμήμα της παράστασης του οίκου Ψ.

Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις

Η τέχνη του άγνωστου ζωγράφου της μονής των Δελφών, εκτιμώμενη μέσα στα πλαίσια της εποχής του, είναι αξιόλογη. Στις στατικές συνθέσεις του, οι ραδινές μορφές με τις συγκρατημένες κινήσεις έχουν αυστηρότητα που θυμίζει τα έργα των κρητικών ζω-

Εικ. 4. Οίκος Ψ(·). Ένθρονη Θεοτόκος (BM 2413).

γράφων του 16ου αι. Τα στρογγυλά πρόσωπα χαρακτηρίζει πλαστικότητα που επιτυγχάνεται με τον τονισμό του καστανού προπλάσμου και το φωτεινό πλάσιμο του υπόλοιπου προσώπου, που το ζωντανεύουν ροδίνες πινελιές. Οι καμπύλες είναι μαλακές, η μετάβαση από τα σκιερά μέρη στα πιο

Βαρδαβάκη, ό.π., σ. 72 κ.ε. Βλ. επίσης *Ερμηνεία*, σ. 149-150. Ωστόσο, η εικονογράφηση του δεύτερου μέρους του Ακαθίστου δεν είναι σταθερή. Αντίθετα στο μέρος αυτό ο ζωγράφος μπορεί με μεγαλύτερη ελευθερία να απενεργήσει.

³⁸ Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π., πίν. 196, 202.

³⁹ Βλ. N. Zias, *Some Representations of Byzantine Cantors*, *AAA III* (1969), σ. 233 κ.ε. N.K. Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Leiden 1986, *passim* και σ. 32 κ.ε.

⁴⁰ Ασπρά-Βαρδαβάκη, ό.π., πίν. 202.

Εικ. 5. Οίκος Ψ(;). Ψάλτες (BM 2419).

φωτεινά απαλή, χωρίς απότομες αντιθέσεις. Τα λευκά φώτα τοποθετούνται σύμφωνα με την παραδοσιακή τεχνική στα σημεία που εξέχουν και αποδίδουν σωστά, αλλά με κάποια σχηματοποίηση, τους όγκους. Τα ενδύματα, με βαθιές πυκνές πτυχές, συνδυασμένες με πλατιές, φωτεινές επιφάνειες, αποκαλύπτουν τη στάση του σώματος, διακρίνεται όμως κάποια δυσχέρεια στην οργανική του απόδοση. Τα κτίρια του βάθους είναι βαριά και μάλλον άτεχνα στον οίκο Z, ενώ στον οίκο E είναι ραδιότερα και πιο πολύπλοκα. Καθώς μάλιστα συνδυάζονται με το αρκετά ιδιότυπο δάπεδο, αποτελούν εντυπωσιακό πλαίσιο για τις μορφές. Λίγοι, σχηματοποιημένοι βράχοι και απαλές καμπύλες αποδίδουν το φυσικό τοπίο στον οίκο H, το οποίο πλουτίζουν μικρά φυλλοφόρα κλαδιά.

Το κυριότερο όμως χαρακτηριστικό των τοιχογραφιών στο ναό των Δελφών είναι η

τολμηρή χρήση φωτεινών χρωμάτων. Το ρόδινο κυριαρχεί στη σύνθεση των παραστάσεων. Συνδυασμένο με το μολυβί στα κτίρια του βάθους των οίκων E και Z, φωτίζει τις παραστάσεις και αναδεικνύει τις μορφές. Στον οίκο H συνδυάζεται με ταινίες ανοιχτού πράσινου και δίνει ιδιαίτερη ζωντάνια στην παράσταση. Και στα ενδύματα ο ζωγράφος ακολουθεί τολμηρές επιλογές. Έτσι ο Ιωσήφ και ο πρώτος βοσκός στον οίκο H φορούν φωτεινά πορτοκαλί ενδύματα, ενώ στην Ελισάβετ συνδυάζονται το βαθύ πράσινο με το ρόδινο.

Γενικά, ο ζωγράφος των Δελφών δεν απομακρύνεται από την παραδοσιακή τεχντροπία της μεταβυζαντινής εποχής. Ελάχιστες και αναμφίβολα έμμεσες είναι οι ξενικές επιδράσεις που είναι δυνατό να ανιχνευθούν στο έργο του (ίσως το ιδιότυπο δάπεδο στον οίκο E και οι μαλακές καμπύλες του τοπίου της σκηνης της Προσκύνησης). Οι καλλιτεχνικές του ρίζες βρίσκονται στα έργα της κρητικής σχολής του 16ου αι. Ωστόσο, κάποια ξηρότητα και ψυχρότητα στο έργο του φανερώνει την αδυναμία να προσεγγίσει την ουσία και το πνεύμα των προτύπων του, να εμβαθύνει στην τέχνη των μεγάλων δασκάλων του 16ου αι. Περιορίζεται λοιπόν στη μάλλον μηχανική υιοθέτηση της τεχνικής τους και στην επιδέξια αντιγραφή των προτύπων του. Παράλληλα, η προτίμηση του ζωγράφου στα ζεστά, φωτεινά χρώματα ανταποκρίνεται στη γενική στροφή της εποχής προς το λεγόμενο «λαϊκό» στοιχείο.

Τα τεχνοτροπικά αυτά χαρακτηριστικά της ζωγραφικής στους Δελφούς τη συνδέουν με την προσπάθεια ανανέωσης της μεταβυζαντινής τέχνης μέσω της αναβίωσης στοιχείων της κρητικής ζωγραφικής, που εμφανίζεται στο πρώτο μισό του 18ου αι. Κύριος εκφρα-

στής αυτής της τάσης υπήρξε ο Γεώργιος Μάρκου και οι επίγονοί του, που έδρασαν στη γειτονική Αττική. Τεχνοτροπικές ομοιότητες υπάρχουν ανάμεσα στις τοιχογραφίες των Δελφών και την πρώτη περίοδο του έργου του Γεωργίου Μάρκου, πριν τη σχεδόν βέβαιη μετάβασή του στη Βενετία και την εκτέλεση του τελευταίου και μεγαλύτερου έργου του στη Φανερωμένη της Σαλαμίνας⁴¹, καθώς και με το έργο των μαθητών του Γεωργίου Κυπριώτη και Αντωνίου Μάρκου στην Αγία Παρασκευή στο Μαροκόπουλο⁴².

Η καταγωγή του χορηγού της τοιχογράφησης του ναού από τα Ιωάννινα θα μπορούσε να υποδηλώνει κάποια σχέση του έργου με την ακμάζουσα καλλιτεχνικά περιοχή της Ηπείρου. Αν και στην περιοχή αυτή κυριαρχούν το 18ο αι. οι επηρεασμένοι από τη σχολή της ΒΔ. Ελλάδας ηπειρώτες ζωγράφοι, δεν λείπουν και καλλιτέχνες επηρεασμένοι από την κρητική σχολή, όπως ο ιερέας Νικόλαος εξ Άρτης και τα παιδιά του

στη μονή Σέλτσου (1697), καθώς και ο Παναγιώτης εξ Ιωαννίνων που ζωγραφίζει στο Φενεό της Πελοποννήσου (1768)⁴³.

Συνοψίζοντας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο ζωγράφος του ναού των Δελφών είναι σταθερά προσανατολισμένος προς την παραδοσιακή μεταβυζαντινή τέχνη. Οι ξένες επιδράσεις στο έργο του, τόσο εικονογραφικές όσο και τεχνοτροπικές, είναι έμμεσες και προέρχονται από έργα του 17ου και του 18ου αι. Τον διακρίνει αυστηρότητα στις επιλογές του και δεξιοτεχνία στη μεταφορά των παλαιότερων προτύπων, στα οποία βασίζεται και από όπου αντλεί τα θέματά του. Κάποια σχηματοποίηση και ξηρότητα προδίδει τον επιγονικό χαρακτήρα του έργου. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι διακρίνονται ιδιαίτερες επαφές των τοιχογραφιών στους Δελφούς με σύνολα της Πελοποννήσου (ναός Παναγίας στο Σοφικό, Παντάνασσα Μυστρά, μονή Βουλκάνου) και της Αττικής.

⁴¹ Βλ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*, σ. 284. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι*, σ. 115.

⁴² Βλ. Λάζαρη, *ό.π.*, σ. 220 κ.ε.

⁴³ Βλ. Χατζηδάκης, *ό.π.*, σ. 111 κ.ε.

THE CYCLE OF THE AKATHISTOS HYMNOS FROM THE DESTROYED CHURCH OF THE PANAYIA AT DELPHI

ARGYRO KARAMBERIDI

The detached wall-paintings nos BM 2417, BM 2418, BM 2410, BM 2413 and BM 2419, displayed in the Byzantine Museum of Athens, depict stanzas E, Z and H, and parts of stanza Ψ of the Akathistos Hymnos. They come from the church of the Panayia at Delphi, which stood on the site of the ancient gymnasium. Two inscriptions, preserved in copies made by G. Colin before the destruction of the church, inform us that it was built in 1743, while the wall-paintings were executed in 1751.

The wall-paintings from Delphi are related to ensembles from the Peloponnese (the Panayia at Sophiko, the Pantanassa at Mystras, and the monastery of Voukkanou), with which they share some distinctive iconographic features, such as the floor in stanza E, the agitat-

ed stance of Joseph in stanza H, and the use of the subject of the Adoration of the Magi to illustrate stanza H. The Delphi painter continued the traditional style of Post-Byzantine art. His work is associated with the attempt to revive Post-Byzantine art through elements drawn from Cretan painting, which may be noted in the first half of the 18th c. His preference for warm, bright colours corresponds with the general turn at this period to 'folk' elements. The foreign influences on his work, in terms both of style and of iconography, are indirect, and derive from 17th and 18th c. paintings. The main features of his work are the austerity reflected in his choices and the skill evident in the transfer of his models. A certain stylisation and dryness betray the fact that these are the works of an epigone.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΙΣΠΑΝΙΚΗΣ ΠΙΣΤΟΛΑΣ*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΪΚΟΠΟΥΛΟΣ

Στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών υπάρχει η μεγαλύτερη σε αριθμό συλλογή πυροβόλων όπλων¹ στην Ελλάδα. Τα όπλα αυτά άρχισαν να εμφανίζονται το 13ο αιώνα². Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη ποικιλία ως προς τους τύπους³, τα υλικά και τις τεχνικές κατασκευής τους. Η εξέλιξη της τεχνολογίας τους είναι ανάλογη με την τεχνολογία και τις τεχνικές πολέμου κάθε εποχής. Πολλά από αυτά είναι μοναδικά, ενώ ορισμένα μπορούν αναμφισβήτητα να χαρακτηριστούν έργα τέχνης ως προς την ποιότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κατασκευής τους, που οφείλονται στις ξεχωριστές ικανότητες του δημιουργού τους⁴.

Η ραγδαία εξέλιξη των πυροβόλων όπλων σε πολλά και διαφορετικά σημεία της γης δημιούργησε προβλήματα ως προς τη χρονολόγηση της κατασκευής τους, την ονομασία του κατασκευαστή, τον τόπο παραγωγής, καθώς και την εθνικότητα του χρήστη. Τα προβλήματα αυτά έγιναν γρήγορα αντιληπτά και από τους ίδιους τους κατασκευαστές, οι οποίοι υιοθέτησαν τη μέθοδο της χάραξης ειδικών συμβόλων ή γραμμάτων που δήλωναν την ταυτότητά τους⁵. Αυτό αποτέ-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί τμήμα της πτυχιακής εργασίας του γράφοντος στο ΤΕΙ Αθήνας (Σχολή ΣΓΤΚΣ, τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης) με θέμα «Όπλα 13ου-19ου αιώνα. Ιστορική εξέλιξη - Συντήρηση». Ευχαριστίες οφείλονται στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών για την άδεια συντήρησης και δημο-

σίευσης του όπλου, στους συνεργάτες του Πολεμικού Μουσείου για θέματα όπλων κ.κ. Γιάννη Μυλωνά και Βασίλη Δέγλερη για τις χρήσιμες υποδείξεις τους, στους συντηρητές Χριστίνα Παναγουλοπούλου και Αθανάσιο Μαριολόπουλο (υπεύθυνο εργαστηρίου) για την άποψη συνεργασία, στη Δρ Χριστίνα Τελεβάντου, αρχαιολόγο της ΚΑ' ΕΠΚΑ, για τις υποδείξεις της στο κείμενο και, τέλος, στον Αντώνιο Φουντουλάκη, συντηρητή αρχαιοτήτων της ΚΓ' ΕΠΚΑ για τις κρίσεις του στα θέματα αρμοδιότητάς του και το άμεσο ενδιαφέρον του.

¹ Fr. Wilkinson, *Antique Arms and Armor*, London 1972, σ. 11-12. Η ανακάλυψη της πυρίτιδας ως προσωπικό βλήματος από Κινέζους το 13ο αι. έμελλε να αλλάξει ολοκληρωτικά την τεχνολογία του πολέμου. Ο Walter de Milimete δίνει γραπτές αποδείξεις για τη χρήση της πυρίτιδας, ιδιαίτερα στην Ιταλία το 13ο αι. Πολύ γρήγορα η νέα τεχνολογία διαδόθηκε σε όλο τον κόσμο με αποτέλεσμα την κατασκευή πυροβόλων όπλων.

² Wilkinson, ό.π. Η εκδοχή χρήσης της πυρίτιδας από Ασιάτες αντικρούεται σήμερα διότι σύμφωνα με γραπτές πηγές αποδεικνύεται ότι η Ευρώπη γνώριζε τη χρήση της από τα μέσα του 13ου αι. Όπως έχει εξασκριωθεί, βρέθηκαν όπλα που χρονολογούνται στο 1326, τα οποία χρησιμοποιούσαν πυρίτιδα. Στα αρχεία της Φλωρεντίας αναφέρονται διορισμοί ανθρώπων που κατασκεύαζαν πυρίτιδα για κανόνια.

³ D.J. Fryer, *Antique Weapons*, A-Z, London 1969, σ. 1-19. Η τυπολογία αναφέρεται στην εξέλιξη συγκεκριμένων τύπων μηχανισμών ανάφλεξης, όπως matchlock (επιτρέας φυτιλιού-ίσκας), wheel lock (έντροχος επιτρέας), flintlock (επιτρέας πυρίτου λίθου), miquelet lock (μεσογειακός επιτρέας ισπανικής προέλευσης), snaphaunce - miquelet (μεσογειακός επιτρέας), percussion cup (κρουσιφλεγής επιτρέας καψυλλίου), pepper box (πολύκανα) κ.ά.

⁴ Ν. Ζορμπάς, *Μαθήματα πυροβολικής*, έκδ. Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1883, σ. 47-81, 271-278.

⁵ *The Complete Collectors and Traders Guide, Guns of the World*, Bonanza Books, USA 1977, σ. 362.

λεσε εξαιρετικό βοήθημα για τους σύγχρονους μελετητές, οι οποίοι κατέγραψαν τα γράμματα και τα σύμβολα αυτά και κατάρτισαν καταλόγους, στους οποίους εύκολα ανατρέχουν και ταυτίζουν τα περισσότερα πυροβόλα όπλα⁶.

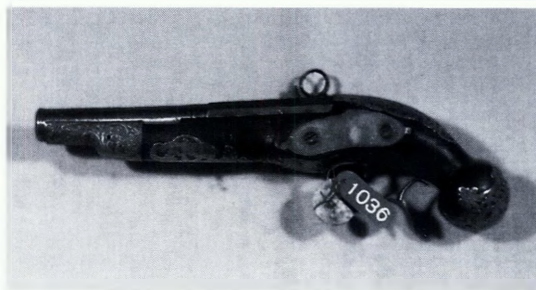
Η πιστόλα 3407/1036 προέρχεται από την πλούσια συλλογή του αξιωματικού (ΠΒ) Πέτρου Ζ. Σαρόγλου⁷, την οποία είχε δωρίσει ο ίδιος στο ελληνικό κράτος (ΛΑΕΔ) για να εκτεθεί στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών. Πρόκειται για χαρακτηριστικό δείγμα ισπανικής πιστόλας με μηχανισμό ανάφλεξης πυρίτου λίθου μεσογειακού τύπου Miquelet⁸. Το μέγιστο μήκος της είναι 0,295 μ. (εικ. 1).

Υλικά κατασκευής

Ο σκελετός της πιστόλας είναι ξύλινος, τα μηχανικά εξαρτήματα ανάφλεξης και η κάνη από χάλυβα, ενώ η διακόσμηση είναι κατασκευασμένη από κράμα αργύρου.

Ο ξύλινος σκελετός είναι δουλεμένος στο χέρι. Το μέγεθός του είναι πολύ μικρό, ενώ η απόσταση μεταξύ της σκανδάλης του υποφυλακτήρα και της χειρολαβής είναι επίσης μικρή, με αποτέλεσμα να μην εξασφαλίζεται η πλήρης σταθερότητα του όπλου κατά τη χρήση του. Στον υποφυλακτήρα κατασκευάστηκε μικρή μεταλλική προέκταση προκειμένου να αντισταθμισθεί το μειονέκτημα του μικρού ξύλινου σκελετού.

Ο αργυρός διάκοσμος αποτελεί δείγμα εξαιρετικής εργασίας. Αποτελείται από πέντε ένθετα τμήματα διαφορετικού σχήματος αλλά με ίδια θεματική απεικόνιση (άνθη), τα οποία εφαρμόζουν τέλεια σε συγκεκριμένες θέσεις (εκβαθύνσεις) που δημιουργήθηκαν ύστερα από προσεκτικό σκάλισμα στο σκελετό του όπλου, πάνω στον οποίο συ-

Εικ. 1. Η πιστόλα 3407/1036 πριν από τις εργασίες συντήρησης.

γκρατούνται με μικρά χειροποίητα αργυρά καρφιά.

Ο μηχανισμός ανάφλεξης είναι κατασκευασμένος χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση, ενώ η βίδα των σιαγόνων καταλήγει σε κυκλικό δαχτυλίδι, ένδειξη της ισπανικής κατασκευής. Στην πλάκα του μηχανισμού διαβάζεται εγχάρακτο το όνομα του κατασκευαστή *Pasquale Feo*⁹.

Η κατασκευή της κάνης προφανώς έγινε με τη μέθοδο της ολόσωμης διάτρησης¹⁰. Στο πίσω τμήμα της και σε μήκος 0,077 μ. είναι πεντάπλευρης διατομής κατασκευασμένη από πέντε όμοια τμήματα, πλ. 0,009 μ. Ακο-

⁶ Βλ. ό.π. και επίσης, *Journal of the Arms and Armour Society* 1 (1970), σ. 49-53. *Heer der Neue Stöckel* 1, Germany.

⁷ Π.Ζ. Σαρόγλος, *Η διαθήκη μου*, Αθήνα 1909, σ. 1-12. Η δωρεά της συλλογής του Π. Σαρόγλου αναγράφεται στην ιδιόχειρη διαθήκη του της 31-5-1909, που συντάχθηκε στην οικία του, Σταδίου 67, πλατεία Ομονοίας, υπαγόμενη στον Ιερό Ναό Χρυσοσπηλιώτισσας.

⁸ H. Ricketts, *Firearms*, Milan 1962, σ. 44.

⁹ *Heer der Neue Stöckel* 1, Germany. Ο Pasquale Feo ήταν ισπανός οπλοουργός, ο οποίος εργάστηκε γύρω στο 1739.

¹⁰ Ζορμπάς, ό.π., σ. 272-274.

λουθούν διακοσμητικοί δακτύλιοι, μήκ. 0,008 μ., και κοινή κυλινδρική κάνη σε μήκος 0,096 μ. Επίσης στο πίσω μέρος διακρίνονται το γράμμα *R* και ένα στέμμα με ίχνη επιχρύσωσης στην επάνω πλευρά του, καθώς και τρία κρίνα της Λίλλης, τα οποία είναι σύμβολα γάλλων βασιλέων.

Αρχική κατάσταση του όπλου

Ο ξύλινος σκελετός, μετά την πλήρη αποσυναρμολόγηση της πιστόλας, δεν παρουσίαζε δομικά προβλήματα (θραύση ή σαθροποίηση). Στα σημεία επαφής με τα τμήματα του χάλυβα υπήρχαν κρούστες οξειδίων του σιδήρου σε μορφή μαγνητίτη¹¹. Στα αντίστοιχα τμήματα επαφής με τον αργυρό διάκοσμο υπήρχαν χλωριούχα¹² και ανθρακικά¹³ προϊόντα διάβρωσης χαλκού. Η παρουσία οξειδώσεων του χαλκού οφείλεται στο κράμα Ag/Cu, όπου ο χαλκός έχει εντονότερη τάση οξειδωσης λόγω μικρότερης τιμής δυναμικού¹⁴ από τον άργυρο.

Στο μηχανισμό ανάφλεξης με όλα τα εξαρτήματα, καθώς και στην κάνη υπήρχαν προϊόντα διάβρωσης του σιδήρου σε ομοιόμορφη διάταξη, ενώ σε ορισμένα σημεία σε διάταξη βελονισμών¹⁵.

Στον αργυρό διάκοσμο και συγκεκριμένα στην εσωτερική του πλευρά υπήρχε διάβρωση σε μορφή μαλαχίτη, ενώ η εξωτερική πλευρά ήταν καλυμμένη από σκουρόχρωμη οξείδωση προερχόμενη από αιθάλη και από την επίδραση του θείου της ατμόσφαιρας¹⁶. Τέλος, στο χώρο προσαρμογής του μηχανισμού ανάφλεξης παρατηρήθηκαν νεκρά έντομα.

Η συντήρηση του όπλου

Απαραίτητη ενέργεια πριν από κάθε επέμβαση συντήρησης πυροβόλου όπλου είναι η

δοκιμή και ο έλεγχος κατά πόσον είναι γεμάτο με υπολείμματα πυρίτιδας και βόλια. Η αποσυναρμολόγηση (εικ. 2) της πιστόλας αποτελεί το δεύτερο στάδιο κατά το οποίο ακολουθούνται συγκεκριμένα βήματα :

Απομακρύνθηκαν οι δύο περαστές βίδες που συγκρατούν από τη μία πλευρά το λεπτό διακοσμητικό φύλλο αργύρου και από την άλλη το μηχανισμό ανάφλεξης. Αποσπάστηκε η κάθετη βίδα που συγκρατεί μαζί με δύο πείρους την κάνη του όπλου από την επάνω πλευρά του σκελετού. Απελευθερώθηκαν κατά σειρά ο υποφυλακτήρας, η μεταλλική υποδοχή της σκανδάλης και η σκανδάλη. Αποσπάστηκαν, με ιδιαίτερη προσοχή, ένα προς ένα τα μικρά αργυρά καρφιά, από τα υπόλοιπα τέσσερα τμήματα του, επίσης αργυρού, διακόσμου με τη βοήθεια μαλακού πανιού και ειδικής κατασκευής μοχλού σε σχήμα Λ , ώστε να μη χαραχθεί ο μαλακός άργυρος. Τα μικρά καρφιά αριθμήθηκαν, ώστε μετά το τέλος της συντήρησης να επανατοποθετηθούν στην αρχική τους θέση.

¹¹ Fe_3O_4 .

¹² $\text{CuCl}_2 \cdot 3\text{Cu}(\text{OH})_2$.

¹³ $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$.

¹⁴ Γ.Γ. Αντωνόπουλος, *Μέταλλα και κράματα*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 210.

¹⁵ Θ.Ν. Σκουλικίδης, *Εφαρμοσμένη ηλεκτροχημεία Α, Διάβρωση και Προστασία*, ΕΜΠ, Αθήνα 1985, σ. 84. Πρόκειται για εκλεκτικό τοπικό σχηματισμό προϊόντος διάβρωσης στην επιφάνεια των μετάλλων ή των κραμάτων ή για τοπική εκλεκτική διάλυσή τους. Όμως ανεξάρτητα από το αρχικό στάδιο της διάβρωσης τελικά εξελίσσεται σε τοπική εκλεκτική διάλυση με σχηματισμό εσοχών, κρατήρων και σπηλαίων.

¹⁶ H.J. Plenderleith, *The Conservation of Antiquities and Works of Art*, Oxford University Press, 1956, σ. 213.

Εικ. 2. Η πιστόλα 3407/1036 μετά από την αποσυναρμολόγηση και πριν από τη συντήρηση.

Ο μηχανισμός ανάφλεξης αποσυναρμολογήθηκε (εικ. 3) με την παρακάτω σειρά: αποσπάστηκαν η βίδα που συγκρατεί το διακοσμητικό τμήμα μαζί με το πυρεκβόλιο· η βίδα εσωτερικά που συγκρατεί την πυριτοδοχή (σκάφη)· η βίδα που συγκρατεί τον κόκορα· οι δύο πείροι που συγκρατούν το κεντρικό εξωτερικό ελατήριο· η βίδα με το μεταλλικό έλασμα οπλισμού (οχέας)· η βίδα και το εσωτερικό ποδαράκι (σχαστηρία).

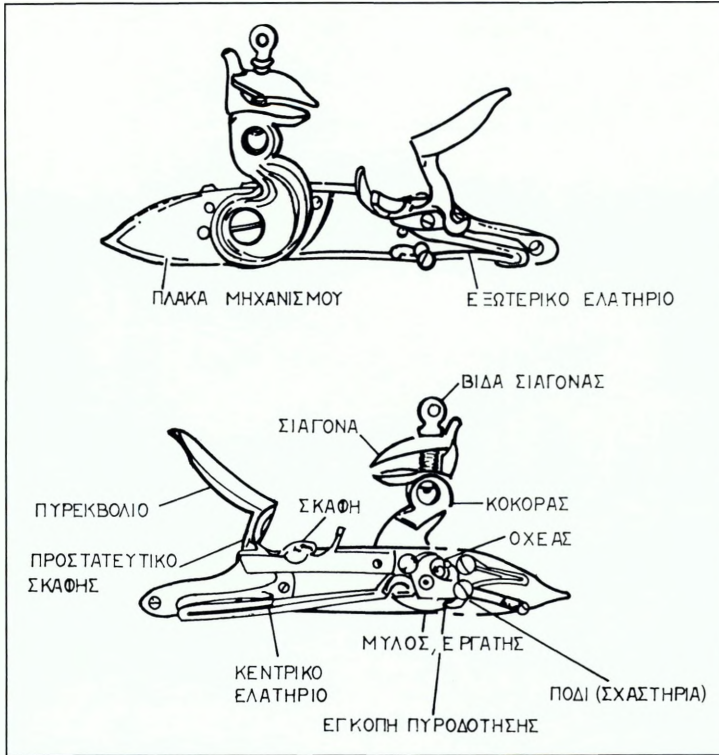
Ο καθαρισμός των χαλύβδινων τμημάτων έγινε με μηχανικά μέσα με τη βοήθεια μεγεθυντικού φακού και, όπου ήταν απαραίτητο, κάτω από στερεοσκοπικό μικροσκόπιο.

Οι σκληρές κρούστες απομακρύνθηκαν με χρήση οδοντοιατρικού τροχού και ηλεκτρικής δονούμενης ακίδας. Ειδικότερα ο καθα-

ρισμός του εσωτερικού της κάνης έγινε με την τοποθέτησή της σε μεταλλική μέγκενη προστατευμένη από μαλακό πανί. Έγινε επέμβαση με χρήση μεταλλικής ράβδου που κατέληγε σε μεταλλική ψήκτρα και στην οποία δόθηκε κίνηση από ηλεκτρονικό δρόπανο ελεγχόμενων στροφών. Η πλήρης απομάκρυνση των οξειδίων επιτεύχθηκε με διοχέτευση στο εσωτερικό της κάνης πεπιεσμένου αέρα και ακολούθησαν πλύσεις με ακετόνη.

Ακολούθησε τοποθέτηση όλων των καθαρισμένων χαλύβδινων τμημάτων στον αφυγραντικό κλίβανο στους 105° C επί 24 ώρες, ώστε να απομακρυνθεί εντελώς η εσωτερική υγρασία των μετάλλων.

Ο καθαρισμός των πέντε διακοσμητικών τμημάτων από άργυρο έγινε με μηχανικά

Εικ. 3. Ονομασίες εξαρτημάτων μηχανισμού ανάφλεξης πυρίτου λίθου.

μέσα, αφού προηγήθηκε δοκιμή τοπικά σε εσωτερικό σημείο, η οποία έδωσε θετικά αποτελέσματα. Χρησιμοποιήθηκαν μαλακά μεταλλικά βουρτσάκια και οδοντοϊατρικός τροχός. Το επιθυμητό αποτέλεσμα προέκυψε και μετά από γυάλισμα με βούρτσα από πανί. Μετά την ολοκλήρωση του καθαρισμού τοποθετήθηκαν σε μπάνια ακετόνης για την απομάκρυνση αιωρούμενων σωματιδίων στην επιφάνεια του αργύρου και στη συνέχεια στον αφυγραντικό κλίβανο στους 60° C επί 8 ώρες για την πλήρη αφύγρανση.

Ο ξύλινος σκελετός καθαρίστηκε επίσης με μηχανικά μέσα υποβοηθούμενα με ακετόνη για την απομάκρυνση των προϊόντων

διάβρωσης του αργύρου και των χαλύβδινων εξαρτημάτων στα σημεία των επαφών τους. Τέλος, μια λεπτομερή εξέταση με στερεοσκοπικό μικροσκόπιο δεν έδειξε παρουσία ζωντανών εντόμων στον ξύλινο σκελετό.

Μετά τον καθαρισμό (εικ. 4), ακολουθεί η διαδικασία σταθεροποίησης των διαβρωτικών μηχανισμών. Όμως συχνά στη συντήρηση πυροβόλων όπλων παραλείπονται οι εργασίες σταθεροποίησης διότι συνήθως τα όπλα αυτά δεν έχουν βρεθεί σε διαβρωτικό περιβάλλον ταφής, όπως τα αρχαία μέταλλα αντικείμενα και επομένως η διάβρωσή τους είναι επιφανειακή.

Μετά την ολοκλήρωση της αφύγρανσης

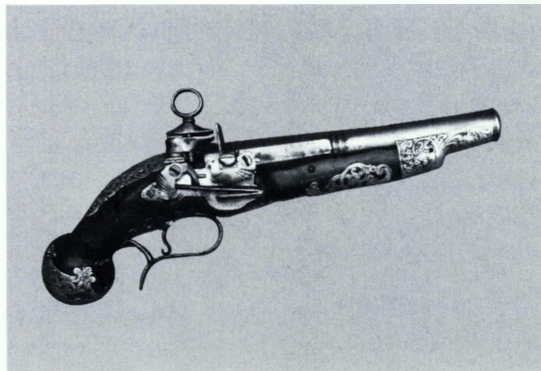
Εικ. 4. Η πιστόλα μετά από τις εργασίες συντήρησης και πριν από τη συναρμολόγηση.

των μεταλλικών τμημάτων της πιστόλας ακολούθησε η διαδικασία προστασίας τους με συνθετικά βερνίκια.

Τα τμήματα από χάλυβα εμβαπτίστηκαν για 15 λεπτά της ώρας σε μεγάλο μπάνιο με λευκό μικροκρυσταλλικό κερί Cosmoloid 80 H, εντός του αφυγραντικού κλιβάνου, έτσι ώστε το κερί να διατηρείται ρευστό. Στη συνέχεια απομακρύνθηκαν με μεταλλική λαβίδα και σκουπίστηκαν με μαλακό χαρτοβάμ-

βακα, ώστε να αφαιρεθεί η περίσσεια του κεριού και να παραμείνει επάνω στα χαλύβδινα εξαρτήματα.

Στα αργυρά διακοσμητικά μέρη τοποθετήθηκε ακρυλικό συνθετικό βερνίκι Paraloid B-72 σε Xylene 20% με αλληπάλληλες σταυρωτές επαλείψεις με μαλακό πινέλο. Με τον ίδιο τρόπο τοποθετήθηκε στον ξύλινο σκελετό βερνίκι από διαφανή νιτροκυτταρίνη 20 % σε διαλύτη νίτρου.

Εικ. 5-6. Η πιστόλα μετά από τη συντήρηση.

Μετά τον καθαρισμό και τη συντήρηση των διαφόρων εξαρτημάτων έγινε η επανα συναρμολόγηση του όπλου ακολουθώντας συγκεκριμένη σειρά ώστε να αποφευχθεί οποιαδήποτε «καταπόνησή» τους.

Αρχικά τοποθετήθηκε ο αργυρός διάκοσμος με τα μικρά αριθμημένα καρφιά με τη βοήθεια μικρού πλαστικού σφυριού. Στη συνέχεια τοποθετήθηκε η σκανδάλη με τον πείρο που τη συγκρατεί στον ξύλινο σκελετό. Στο μηχανισμό ανάφλεξης βιδώθηκε η σκάφη και από επάνω της το πυρεκβόλιο, το ελατήριο του πυρεκβολίου και, τέλος, το διακοσμητικό προστατευτικό. Ακολούθως πέρασε η βίδα με τη σιαγόνα στον κόκορα και όλα μαζί με τη βοήθεια του πείρου επάνω στην πλάκα του μηχανισμού. Το εξωτερικό ελατήριο με τη βοήθεια μεταλλικού σφικτήρα τοποθετήθηκε στο εσωτερικό μέρος της πλάκας του μηχανισμού που συγκρατείται από δύο πείρους στο πίσω μέρος της πλάκας. Στη συνέχεια βιδώθηκε το εσωτερικό έλασμα, καθώς και το ποδαράκι. Ο συναρμολογημένος μηχανισμός ενώθηκε με τον ξύλινο σκε-

λετό του όπλου με τις δύο περαστές βίδες και το διακοσμητικό φύλλο αργύρου περαστά από την άλλη πλευρά του σκελετού. Τέλος, τοποθετήθηκε ο υποφυλακτήρας και η κάνη για να ολοκληρωθούν όλες οι επεμβάσεις και το όπλο να είναι έτοιμο προς έκθεση¹⁷ (εικ. 5-6).

¹⁷ Το όπλο υπήρχε μέχρι πριν από λίγα χρόνια σε κεντρική προθήκη στο μικρό Μουσείο της Λέσχης Αξιωματικών Ενόπλων Δυνάμεων (ΛΑΕΔ), οδός Ρηγίλλης και Βασ. Σοφίας. Σήμερα απουσιάζει και προφανώς βρίσκεται μετά από δημοπρασία στα χέρια συλλέκτη από τη Σπάρτη, αγνώστου ταυτότητας!

THE CONSERVATION OF A SPANISH PISTOL

JOHN STAIKOPOULOS

The War Museum of Athens is one of the most famous museums in Greece, where a number of collections and a variety of firearms are exhibited.

The study of different types of firearms, their nationalities, manufacturers and techniques, is very interesting and challenging. The Spanish pistol of 1739 belongs to the large collection of the donor Mr. P. Saroglos. It is a typical Mediterranean “Miquelet” flintlock pistol (0.295 m.). Below the frizzen

spring, on the lock plate, is written the name of the Spanish gunsmith “Pasquale Feo” which helped date the object. In the rear of the ferrous barrel there are some typical symbols of French Kings and also the letter “R” with remnants of gilding. The other decorative parts are made from silver.

The conservation treatment involved the complete dismantling of the pistol and its subsequent remantling.

